

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

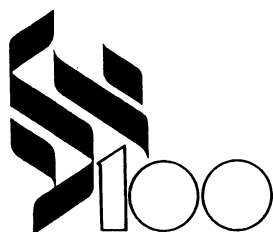
כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וארבעה, התש"ן

שנת הלשון העברית

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית

© התשנ"א, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

דפוס:
גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

תוכן העניינים

חוברת א:

מפתחות לכרכים לו (התשל"ב) – ג (התשמ"ו)

חוברת ב-ד:

97 פתח דבר

(א) להערכת העברית המדוברת והכתובה

99	דברי פתיחה	זאב בן-חיים
	על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת	יהושע בלאו
103	העברית שבמקרא	
115	תהליכים ומגמות בסמנטיקה של העברית החדשה	גד בן-עמי צרפתי
	על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד	משה בר-אשר
127	הלשון ובאקדמיה ללשון	

(ב) העברית ומחקה בימי-הביניים

151	דברי פתיחה	אברהם טל
	מן המסורה אל הדקדוק – ניצני המחשבה	אהרן דותן
155	הדקדוקית העברית	
169	משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי	אילן אלדר
183	תורות לשון ועברית נכונה בימי-הביניים	אסתר גולדנברג
217	עקרונות לההדרת חיבורים בלשניים בימי-הביניים	אנחל סאנז-בדיליוס
231	כיוונים בחקר לשונה של ספרות השאלות ותשובות	מנחם צבי קדרי

(ג) אחרות

247	המרכיבים הדקדוקיים של המלה העברית	עוזי אורנן
-----	-----------------------------------	------------

269	האקדמיה ללשון העברית והאקדמיות הערביות	יהושע בלאו
	כוחן של תבניות דקדוקיות לצור צורות הקשר	ישראל בן-דוד
279	וצורות הפסק במקרא	
	מרהמוות והנורה האדומה – עיונים בלשון	שולמית הראבן
301	התקשורת תש"ח-תשמ"ח	
	פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה –	ראובן מירקין
311	מילון בן-יהודה	
	השתקפותה של העברית של ימי-הביניים בעברית	מנחם צבי קדרי
325	המודרנית	
I		תקצירים

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

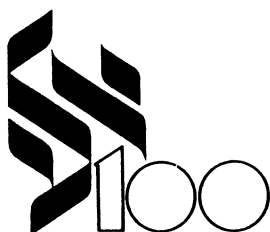
כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וארבעה, חוברת ראשונה
תשרי התש"ן

מפתחות

למאמרים, למלים ולעניינים
שבכרכים לו (התשל"ב) – נ (התשמ"ו)

ירושלים
הוצאת האקדמיה ללשון העברית

מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית

©

התש"ן, כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית

הפקה:

טלי בן-יהודה

כתובת המערכת:

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:

האקדמיה ללשון העברית

דפוס:

גרף-חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

ערכה את המפתחות

חמוטל ראב

קובץ זה הוא המשך לשני קודמיו (המפתחות לכרכים א-כ ו לכרכים כו-לה) וחותרם בכרך נ של "לשוננו". גם מפתחות אלה נערכו לפי העקרונות של הקבצים הראשונים, ולא הכנסנו בהם אלא שינויים מועטים כדי להקל על המשתמשים בהם. ערכה אותם בשקידה ובהבנה הגב' חמוטל ראב. על מלאכת הסדר והעריכה במחשב הופקדה הגב' טל בן-יהודה. סייעו בידן בהגהות הגב' ענת ברבריאן, הגב' יהודית הופקינס, הגב' פנינה חנני והד"ר מרדכי מישור. ברכות יחולו על ראש כולם.

מ' בר-אשר

לשוננו
כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה
כרך חמישים וארבעה, חוברת א, תשרי התש"ן

תוכן העניינים

9	מפתח המאמרים
22	מפתח העניינים
48	מפתח המלים: עברית
72	ארמית
75	פיניקית, אוגריתית
76	אכדית, שומרית, ערבית
77	יידיש, מצרית, יוונית
79	לטינית, איטלקית, גרמנית, צרפתית
80	מפתח מראי מקומות שנידונו
87	מפתח דברי ביקורת וסקירה

מפתח המאמרים

(לפי א"ב של שמות המחברים)

אבינרי, עדו: כינוי-הגוף כמושא בתרגום הפשיטתא, לח 220–224; הערה (למאמר – על היסודות העבריים בארמית של זאכו), לח 311; מלשון הפשיטתא, מ 293–295. אבישור, יצחק: על שני צירופים מן הפיוט הקדום ורקעם הלשוני והסגנוני, מא 41–43; "נְכִלְיוּתִי אֶשְׁתוֹנֶן" (תהלים ע"ג, כא) למשמעות הפועל שג"ן בעברית ובאוגריתית, מד 263–267; רום (רמס) – בנה באוגריתית ובמקרא (ולהפריח – לבנות במקרא ובתוספתא), מה 270–279.

אברמסון, שרגא: לחקר הערוך, לו 122–149; לו 26–42, 253–269; לח 91–117; אגב קריאה, לו 236–238; אגב קריאה, לו 316–318; אגב קריאה, לח 158–160; אגב קריאה, לח 318–320; על צירופי לשון אחדים בסליחה "אל נא רפא", לט 63–72; אגב קריאה, לט 159–160; השם מִשָּׁה (שמות ב, י), מ 54–56; מִלֵּחַ מהו?, מ 178–189; אגב קריאה, מ 301–304; במקראות ובפיוטות: מלך מלכי המלכים, מלך המלכים, מא 73–74; אגב קריאה, מא 78–80; מן "כתאב אלחאי" ("ספר המאסף") לרב האיי גאון, מא 108–116; אגב קריאה, מא 159–160; על קציעי (קציעין) צואריא, גזיר קדל, תביר קדל, ראש קטיעה, מא 191–195; המילון ההיסטורי, מב 9–16; אגב קריאה, מב 159–160; מן "כתאב אלנתף" לרב יהודה חיוג' לשמואל ב', מב 203–236; מג 29–51; אגב קריאה, מב 314–316; שני עמודים תבועים, מג 80; מקור ושם הפועל (ופירוש בפיוט של רב אברהם בן עזרא), מג 211–216; פרקים שנוגעים לרב יהודה חיוג' ולרב יונה בן ג'נאח, מג 260–270; אות חלק = אות נוה, מד 73–75; אגב קריאה, מד 80; חלק לשבעה, מה 95–104; אגב קריאה, מז 80; "מעט עסק" (ל"לשוננו" כרך מז, עמ' 66), מז 298–299; יש אם למקרא; למסורת, נ 31–36; יש אם למקרא; למסורת (תוספתא), נ 250.

אהוביה, אברהם: לקח בהוראת "קנה" – למאמרו של ש' קוגוט, לו 79; והנה "ישב" ו"שוב" כמו "טיב" ו"טוב" (עיון במשמעים של השורש שוב), לט 21–36. אורנן, עוזי: עברית אינה שפה יהודית, מח-מט 199–205; "טיל נגד טיל נגד טיל" (הערה ל"סיבוכו של פסוק מהו" מאת י' ברהלל, לשוננו כה, תשכ"א, 150–164), מח-מט 218–219.

אזר, משה: סימני הצרכה, מלות הדרכה והיחידות המילוניות של הפועל, לו 220–227, 282–286; על "הסומך הבודד" במקרא, מא 180–190; מב 75–76; אבל, אלא ואלא שׁ- בעברית של ימינו, מה 133–148; משפטי ייחוד מדומים במשנה, מז 264–271.

אחיטוב, שמואל: סמדר, לט 37–40.

איתן, עלי: מחקר על פירוש ראב"ע לבראשית א' (ביק'), לט 307–311.
 אָלדר (אָדלר), אילן: ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי, לט 192–216;
 נוספות למאמרי "ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי", מ 159–160; שער נוח
 התיבות מתוך "עין הקורא", מ 190–210; מא 205–215; לברור ניקודה של אסם,
 מא 76; הערות קטנות: א. נתפעל בינוני ב. צאלה, מב 79; מכתבי אסכולת
 הדקדוק האשכנזית "השמשוני", מג 100–111, 201–210; ההגייה המסורתית של
 יהודי בגדאד, מג 217–223; קטע מן "כתאב אלנתף" לר' יהודה חיוג' לתרי עשר,
 מג 254–259; "אבות ותולדות" במערכת הבניינים, מד 157–160; תיקונים לקטע מן
 "כתאב אלנתף" לתרי עשר, מד 240; עוד לעניין אות חלק = אות נוח, מד 319;
 כתאב נחו אלעבראני (תקציר מדקדוקו של רב סעדיה גאון), מה 105–132; שער
 בדבר מקומות החיתוך של העיצורים מתוך "הדאיה אלקאר" הארוך, מה 233–259;
 עוד על בן-אשר ובן-נפתלי (לשיטת בן-נפתלי בדיגוש שבע כ"פין אחר 'נִיְהִי', מה
 311–313; ההגייה הכפולה של הרי"ש הטברנית, מח-מט 22–34; "מכתצר הדאיה
 אלקאר" חלק הדקדוק, נ 214–231.

אלון, שלמה: ראה דהאן, חייא ושלמה אלון.
 אלוני, נחמיה: למאמר "עוד קטע של משנה בניקוד ארץ-ישראלי", לו 320;
 שלושה ספרי בלשנות בשלוש ארצות (ביק'), מה 299–306; ספר הקולות (פתאב
 אלמצותא) למשה בן-אשר (קטע חדש מגניזות קהיר – כ"ב), מז 85–124;
 (וישראל ייבין) מספרות הקולות (אלמצותא) (ארבעה קטעים מגניזות קהיר –
 מארבעה חיבורים), מח-מט 85–117; מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, נ
 43–49.

אלטבאוואר, משה: נַבְלָת (NABLATH) – שם "עברי" לספר תהלים (?), מב
 152–155.

אליצור, בנימין: מגלגולי העתקותיו של מדרש עשרת הדברות, מח-מט
 207–209.

אליצור, יואל: 'חדות' – 'דות'. מלה שהשתבשה או נוסחאות מקוריות שונות?
 מח-מט 132–141; תגובה (להערה של מרדכי עקיבא פרידמן: לעניין חדות – דות,
 לשוננו נ 72), נ 73–76.

אלמגור, רות: לבעית אחדותו של ספר ישעיהו [לאור מאמריו של יהודה רדאי]
 (ביק'), לו 51–66.

אפרת, מיכל: בכ"פ בראש שם אחרי מלת-שימוש מקושרת, מה 40–55; היש דקדוק
 לשמות יישובים?, נ 5–30, 137–150.

אשל, בן-ציון: אתיקים, שדרות ומסדרון בלשון המקרא, לז 3–12.

באבאליקאשווילי, ניסן י': המבטא העברי של יהודי גרוזיה, מד 66–70.
 בויראין, דניאל: סירוס סדר השם ולוואו בארמית ובעברית, לז 113–116; תשובה
 (להערה להקדמת לוואי-שם-תואר למוגדרו בתלמוד הבבלי), לח 308–310; עיונים
 בארמית בבליית, מ 172–177; בעקבות לשאת ולתת, מה 79–80.

בורוכובסקי, אסתר: היירארכית הלואים הבאים אחרי שם-העצם, נ 103–118.
 בירנבאום, גבריאל: ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנקד כתב-יד קאופמן,
 מח-מט 269–280.

בלאו, יהושע: משפטים כוללים ומחוברים – והדקדוק הגרטיבי, לו 317–319; על
 מבנה המשפט השמני בתורה (ביק'), לז 69–74; כיצד להבחין בהוראה בין מושא
 עקיף לתיאור, לז 202–204; מ 154; הערה לכתב-היד של "כתאב אלאצול" לר'
 יונה בן ג'נאה, לז 232–233; עוד על מבנה המשפט השמני בתורה (ביק'), לז 235;
 מהדורה חדשה של ספר המצוות (ביק'), לז 291–302; מחקר על השורש של"ם
 בשיטת "ההיסטוריה של המושגים" (ביק'), לח 228–230; כך שני של דקדוק עברי
 חדש (ביק'), לח 303–306; הערה להקדמת לוואי-שם-תואר למוגדרו בתלמוד
 הבבלי, לח 307–308; השלמת דקדוק עברי חדש (ביק'), לט 153–155; מילון של
 שרשים שמיים, אות א (ביק'), מ 285–289; חלקו השני של מילון חדש למקרא
 (ביק'), מא 52–60; ספר על הזוגי בלשונות השמיות (ביק'), מא 298–301; על
 שחזורן של צורות נפרד, מא 303–304; עוד על יסיכה ויעידה, מב 76; אוסף
 מאמריו של מזרחן חשוב (ביק'), מב 146–151; ספר על המליות באוגריתית (ביק'),
 מב 294–301; מהדורה חדשה ותרגום חדש של "מורה נבוכים" (ביק'), מב 301–306;
 לנוסח מזמור צא מקומראן, מב 308–309; שלושה מחקרים גנראטיביים מתחום
 העברית (ביק'), מג 148–156; בלשן הודי-אירופי דגול על בעיות בדקדוק השמי
 ובתורת המשקלים השמית (ביק'), מג 229–233; גישה שיטתית חדשה לתחביר
 המקרא (ביק'), מג 307–310; על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה, מה
 32–39; מהדורה חדשה של תרגומי הקטעים לתורה (ביק'), מה 149–150; ספר כולל
 על ההיסטוריה של הלשון העברית (ביק'), מז 150–152; על עברית ואנגלית ועל
 שפות יהודיות (ביק'), מז 153–157; האם צורות נסתר מעין הִיָּת שבלשון חכמים
 צורות קדומות הן?, מז 158–159; מחקר על תצורת שמות-התואר בכל תקופות
 הלשון העברית (ביק'), מז 286–288; ספר חדש על הטור השני במשושה של
 אוריגנס (ביק'), מח-מט 76–80; הערת העורך למאמר: העברית אינה שפה
 יהודית, מח-מט 206; ממצאים ארמיים חרשים ממצרים (ביק'), מח-מט 216–217;
 דקדוק חדש ללימוד האוגריתית (ביק'), מח-מט 291–296.

בן-אשר, מרדכי: על מלות היחס בעברית החדשה, לח 285–294; עוד להבחנה
 בין מושא עקיף לתיאור, לח 294; מחקר על צורות בעלות תוכית ת בעברית
 המקראית (ביק'), מ 263–268.

בן-דוד, ישראל: שְׁמִימִי, לו 79–80; קָטֵל – קָטִילִים (קְטִילוֹת), לו 312–313; הערות
 ל"הערות בלשניות", יא לשמואל ייבין, לו 230–231; בְּבִלִי, פָּרְסִי, לו 153–155;
 משקל, בניין, תבנית, לו 123–132, 295–306; על "פרשת ספרדי ירושלמי", לו
 317–318; צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבוי, מא 229–240; מִחַת
 פורענותן של רשעים, מא 294–297; שוב "על שחזרון של צורות נפרד", מב
 273–274; הָרוּחָא, מב 274–275; קָבֵל, מג 234–238; ייחודי לשון מתוך פסיקתא
 רבתי, מד 316–318; מקבילה אוגריתית לישעיהו כד, יח-יט, מה 56–59; הָאֲרִיכָה,
 מה 60; בּוּנִי, מה 151–152; אֶתְרֵג, אֶתְרָגִים, וכיוצא בו שמות מן החלומים, מז 76–79;
 תנועת א בשמות פעולה, מז 143–149; משקל פִּעֵל/פָּעַל, מז 232–247; "היכל
 המשקלים" ליצחק אבינרי (ביק'), מח-מט 63–75; הִסְגָּן, סִגְן (והכהנים), מח-מט
 222–224; שלוש הערות לנוסחו של מדרש שיר השירים רבה, נ 242–243; שני
 לשונות עבריים מן הבללי באוצר הלשון העברית לכנעני, נ 244–245.

בן-חיים, זאב: יחזקאל קוטשר ז"ל, לו 84–85; כרכרה, לו 236–240; מתוך ערכי
 בן-סירא, לו 215–217; שאלה, לו 234; הערה למאמרי "כרכרה", לו 235; נ"ה
 טור-סיני ז"ל, לו 3–10; עם מאמרו של רפאל נִיס, זיכרוננו לברכה, לו 51–54;
 לעניין זה במשמעות "אור", מא 71–72; מבעיותיו של המילון ההיסטורי ללשון
 העברית בין קונגרס לקונגרס, מב 17–24; ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה
 (ביק'), מב 278–293; השורש ערב – הכלול בו והגלולה עמו, מד 85–99; נתון
 בערבים, מה 307–310; מבוא למחברת לדוגמה – השורש ערב, מז 165–173; מלת
 שוא יוונית במילונים לעברית (בעקבות ה"מחברת לדוגמה" של המילון ההיסטורי
 לשוננו מן תשמ"ב ג-ד), נ 119–121.

בן-טוֹלִיָּה, יעקב: המילון החדש לשפה הצרפתית (ביק'), מ 269–284.
 בן-נון, יחיאל: שלוש הערות (א) מיצף פומא ב. 'בבלי' ועוד ג. בלול, לו
 313–317; תוספת דברים, מ 299–300; לעניין כתיבה של תיבת אלא, מא 77.
 בָּצַר, צבי: על מערכת הזמנים במגילה החיצונית לבראשית, מא 196–204;
 למלעיליותן של ה"אויבות", מח-מט 5–8.

בקי, רוֹבֶרְטוּ: ראה שמליך, עוזיאל ורוברטו בקי.
 בקר, דן: המלים שיש להן נגזרות (=אלאחרף אלתי להא אשתקאקאת), מב 99–124;
 השלמות לכתאב אלמואזנה (=ספר ההשוואה) ליצחק בן ברון, מד 293–298.
 בראשר, משה: צורות נדירות בלשון התנאים, מא 83–102; על היסודות העבריים
 בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, מב 163–189; שתי תיבות מורכבות שלא
 הוכרו, מג 185–193; התרגום השומרוני לתורה (ביק'), מה 61–72; כתיבים שלא
 הובנו, מה 85–92; היסוד העברי בשרח של יהודי מרוקו, מח-מט 227–252.
 ברגגרין, ניסן: בִּרְךָה, לו 21–22, 307–308; העזה, לו 157–160; בירורים בלשון,
 מ 163–166.

- ברודי, רוברט: שתי זוטות לקסיקולוגיות בלשון חכמים, מז 295–297.
- ברויאר, מרדכי: לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא (א. תמורות הזקף), מג 243–253; (ב. הגעיה לתיקון הקריאה), מד 3–11; (ג. חילופי הניקוד בין בן-אשר לבן-נפתלי), מד 243–262; (ד. כתיב וקרי ו'טעים' ה. 'מקף' ו'פסק'), מה 260–269; (ו. הצינורות וגלגולי לגרמיה), מח-מט 118–131.
- ברונזניק, נחום מ': למקורו ולהוראתו של המונח "קפיצת הדרך", לז 15–20; למשמעותה של קבורה ב"ארונים", לט 187–191; הסמנטיקה של השורש חלש להסתעפויותיו, מא 163–175.
- ברי, נמרוד: שם-תואר מועצם ושם-עצם מותאר בעברית חדשה דיבורית, מב 252–272.
- ברין, גרשון: לבירור משמע הצירוף "על ה' הגדיל" (ירמיה מח, כו), מא 3–5; הערות לשוניות למגילת המקדש, מג 20–28; עיונים לשוניים בפירוש ר' יהודה החסיד לתורה, מד 314–315.
- ברמן, רות: שם-הפעולה ושם-הפעל בעברית החדשה, לט 99–122, 217–235; מבוא לדקדוק תיצורני עברי (ביק'), מא 61–70; תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות (ביק'), מג 224–228.
- ברנר, עתליה: על מָטָה וּשְׁבֵט וסיווגן הסמנטי, מד 100–108.
- גאליה, אריה: תיבה ומלואה: רָקִיעַ, רָקִיעַ שָׁמַיִם (לבירור דרכה של מסורת התרגום לחומש ביהדות אשכנז, וכן לבירורה של התיבה מבחינת המושג והלשון), לו 34–50.
- גוגנהיימר, חוה: למילון התלמודי, לו 118–121.
- גוגנהיימר, חוה וגוגנהיימר חיים: למילון התלמודי, לז 23–25, 105–112; לט 59–62.
- גוגנהיימר, חיים: ראה גוגנהיימר, חוה.
- גולדברג, אברהם: המונח "גופה" במדרש ויקרא רבה, לח 163–169; לטיב ניב לשון המשנה ("כיצד" כמלת הגבלה), מא 6–20.
- גולדברג, חיים (הרוי): על לשונם ותרבותם של יהודי טריפוליטניה, לח 137–147.
- גולדברג, אסתר: עיונים באגרון לרב סעדיה גאון (ביק'), לז 117–136, 275–290; לח 78–90; לוח הנטייה העברי הראשון, מג 83–99; עוד מילון שמות (הערה), מה 77–78.
- גולדברג, גדעון: פיעל לריבוי, לח 156; על השוכן החלק והשורש העברי, מד 281–292.
- גורדיס, ראובן: "אמי ואחותי" ו"אחאב", לו 71–72.
- גלוסקא, יצחק: שמות משקל מְקַטֵּל במקרא ובמשנה ומשמעויותיהם, מה 280–298.

- גליק, אהרן: קטע נוסף ממכילתא דרשב"י, מח-מט 210-215.
- גרינץ, יהושע מ': מונחים קדומים ב"תורת כהנים", לט 5-20, 163-181; מ 5-32; "מונחים קדומים בתורת כהנים", מ 155-158.
- דבנס, מוניקה: חילופים של בין-שיניים עם עיצורים מכתשיים-שיניים בעברית מדוברת, מז 289-290.
- דהאן, חייא: הרפלקסיביות, מד 219-223.
- דהאן, חייא ושלמה אלון: מבעיותיה של המילונאות העברית לערבית המדוברת (תשובה למאמרו של ד"ר חסיב שחאדה), מג 313-317.
- דה בריין, תום: עוד קטע של המשנה בניקוד ארץ-ישראלי, לו 112-117.
- דודי, עמוס: לתצורת הפעלים העלולים בתרגום אונקלוס, מז 187-207.
- דותן, אהרן: כתר ארם צובה ודקדוקי הטעמים – ביקורת הטקסט ודרכו של מבקר, לו 167-185; קטע חדש מספר אגרון, מה 163-212; לעניין "כיום" = תחילה (למאמרו של מאיר רוטנברג "להוראת המלה כיום בשמונה מקומותיה במקרא" בכרך זה של לשוננו, עמ' 60-62), מח-מט 220-221.
- דנה, יוסף: ספר 'המדריך המספיק' (אלמרשד אלכאפי) לר' תנחום הירושלמי, לו 14-27, 156-166; עוד על "אלמרשד אלכאפי" לר' תנחום הירושלמי, לו 309-310.
- הלון, מועין: "אהיה אשר אהיה" ומקבילו בלקסיקוגרפיה הערבית, ג 50-52.
- הנמן, גדעון: על מלת היחס "בין" במשנה ובמקרא, מ 33-53.
- הקלמן, יצחק: 'היה' + עבר; 'יהיה' + עתיד, לו 223; חולה, חולי, לו 224.
- הרטום, מנחם: הערות על חקר התעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות, מב 310-313.
- ויינברג, ורנר: בשולי הפרסום החדש של "כללי הכתיב חסר הניקוד", לו 203-211.
- ויינפלד, משה: עצת הזקנים לרחבעם (מל"א יב, ז), לו 3-13; "הברית והחסד" – המונחים וגלגולי התפתחותם בישראל ובעולם העתיק, לו 85-105; לעניין מונחי הברית ביוונית וברומית, לח 231-237.
- וייסברג, אליקים: לבירור הביטויים "תלמוד" ו"תלמוד לומר", לט 147-152.
- ויס, רפאל: שתי הערות [מראות ברע ו-דָּבָר דָּבָר], לו 306; גרסאות בכ"י בַּרְפְּרִינִי (של החומש השומרוני), לט 41-51.
- ורטהיימר, יהודית: על אָמָנָם וצירופיה כמלות-זיתור, מ 233-249.
- זינגר, משה: מעט עסק, מז 66-69.
- זלוטניק, דב: נדיריא דאשקלון, מח-מט 299-300.
- זקוביץ, יאיר: "והאורב ישב (לה) בחדר (שופ' טז, יב) – י"שב במארב חצרים" (תה' י, ח), לו 13-14.
- זר, רפי: מאורות נתן לר' יעקב ספיר, ג 151-213.

- חן, משה: מבטאה של העברית הישראלית, לו 212–219, 287–300.
- טו ב, יוסף: על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי הביניים, לו 137–153.
- טויל, חיים: הערה לכתובת אחרים, לו 99–101.
- טל (רוזנטל), אברהם: גרגר של צרורות, לו 303–305; פיוט ארמי לשבועות, לח 257–268; רבדים בארמית היהודית של ארץ-ישראל, מג 165–184; בירורים בארמית של ארץ-ישראל, מד 43–65; עצה – תבן של מיני קטניות, מח–מט 177–185.
- טל שיר, דוד: הערה למאמרו של ש' קוגוט "הכינוי היתר בלשון המקרא", ב"לשוננו" מו, מז 80; על שני "צירופי-עין" בארמית, מח–מט 9–21; "פיוס" (הערה למאמרו של מ' רוטנברג "להוראת המלה פיוס בשמונה ממקומותיה במקרא" לשוננו מח–מט, עמ' 60–62), מח–מט 220.
- יהלום, יוסף: הפאסיב בפיוט, מה 17–31; ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית, מז 25–61; תשובה (לפליישר במאמרו – בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית, מח–מט 142–162), מח–מט 163–166; וְאֶנְחַל סָאֲנֻ בְּדִילִיּוֹס עֲרִיכָה וְנוֹסַח בְּכַתְבִּיִּיד שֶׁל מַחְבֶּרֶת מִנְחָם, מח–מט 253–268.
- יזרעאל, שלמה: להבנת שתי שורות באגדת כרת שבכתבי אוגרית, לח 300–302; שתי הערות א. למצבת מישע ב. על שורש שחי באל-עמרנה, לט 156; הערות להערותיי, לט 320.
- ייבין, ישראל: מעשה רתחתה, לו 310; עוד למונח המסורה הבבלית "בע", לו 154–156; כתיבה של תיבת "אלא", מ 254–258; הבלעת ן' בסוף תיבה, מב 73–74; שינויי איכות של חטפים, מד 163–184; הגעיות ותפקידן, מו 39–56; (ונחמיה אלוני) מספרות הקולות (אלמצותא) (ארבעה קטעים מגניזות קהיר – מארבעה חיבורים), מח–מט 85–117.
- ייבין, שמואל: הערות בלשניות, י"ב: חנה, מחנה, ממלכה, ממלכת = מלך, לו 245–256; הערות בלשניות, י"ג: מלכ־הַעֲרָב (=עֲרַב?) מי הם? מעשה צעצועים, לח 33–43; תוספת דברים (א. בְּלָעְדִי, בְּאֲזָנִי ב. היפוך סדר סומך ונסמך), לח 312; הערות בלשניות, י"ד: א. החרש והמסגר ב. עוד לעניין חילופי סומך ונסמך, לט 157–158; הערות בלשניות, ט"ו: מב 60–63; הערות בלשניות, ט"ז: האם יש להודיע לתיבות אָז, מֶאָז משמעות מהותית מיוחדת בכתובים מסוימים? מב 307.
- ינאי, יגאל: פעלים מרובי עיצורים בלשון העברית, לח 118–130, 183–194.
- יפת, שרה: הערה למאמר "כללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד", לט 315–316.
- כגן, אליעזר: מכלי אל כלי, לו 190–202, 268–281.
- כהן, דניאל רני: "כולל ומחובר" והדקדוק הגנראטיבי, לח 195–205.
- כהן, חיים: השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש "את + כינוי" (אות) בלשון המשנה, מז 208–218.

- כהן, נעמי: השם הפרטי "מרים" בתעתיק יווני ורומי, לח 170–180.
- כנעני, יעקב: מתוך "מילון חידושי שלונסקי" (עובד, נבדק ונלקט ע"י ראובן מירקין), מג 121–147.
- כסלו, מרדכי א': לזיהוי החיטה והכוסמת, לז 83–95, 243–252; לזיהוי הקטנית ספיר, מא 103–107; לזיהוי שמות אחדים של זני חיטה קדומים, מב 64–72.
- כץ, קציעה: הפיעל והקל במסורותיהן של שלוש עדות ספרדיות, מח–מט 53–59.
- כרמיאל, ישעיהו: פרשני המקרא ו"לשון מקרא", מז 272–277.
- לאופר, אשר: דיבור עברי מלאכותי בעזרת מחשב, מ 67–78; תיאור פונטי של תנועות, מא 117–143.
- לוין, יעל: יתד נאמן, נ 251.
- ליבס, יהודה: שמות עצם בסיומת הריבוי –יים, לז 218–221.
- ליונשטס, אילה: משקלו של השם "קראי", לח 181–182; "זלע" – שורש מחודש – ישן בלשון העברית, מ 259–262; עיבוד ספרותם של הקראים במילון ההיסטורי ללשון העברית, מב 37–50; המונח הדקדוקי חלק/חליקים, מד 71–72.
- ליונשטס, שמואל א': מי מיוחד מפני השיטה הבלשנית?, לו 67–70, 316; הנוסחה "עבדך ובנך אני" במכתב ממכתבי אל-עמרנה, לו 316; הכינוי הדבוק של השם כנשוא בעברית ובאוגריתית, לח 149–150; חלושה, מב 78; "וירקידם כמו עגל" (תה' כט, ו), מז 70–73.
- ליפשיץ, ברוך: על מונחים "מקבילים" ומוצאם המשותף, לז 226–228.
- לנדאו, דב: המטונים והסינקדוכה, לט 263–271.
- לנדאו, רחל: קולוקאטיביות הפועל בגזירה ובנטייה, מא 243–269.
- לרנר, יואל: עיון מחודש בשאלת ההבחנה בין מושא לתיאור, מ 148–151; חילופי ז/ד בייצוג /d/ במסמכי יב: הסבר חילוף, מז 57–64; לְמִבְנָא /לְמִבְנִיָּה/ לְבָנָא, מז 62–65; ערעור העיצורים הגרונניים במערכת הפועל הטברנית, מז 155–157; הצורות "אלהים" ו"האלהים" בתורה ובנביאים ראשונים, מח–מט 195–198.
- לרנר, מרון ביאליק: לבעית "נדיריא דאשקלון", נ 232–241.
- לָשֶׁם, חיים: אמר–מאמר, לו 150–155.
- מאלי, אסף: לקח בהוראת "קנה", לו 77–78.
- מוראוקה, טקמיצו: למאמרו של ש' קוגוט לקח בהוראת "קנה", לו 76–77; לעניין שני לוחות, מ 290.
- מורג, שלמה: הערות אחדות לתיאורה של מערכת התנועות של העברית המדוברת בישראל (ביק'), לז 205–214; מפעלם של ראשונים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מונחים ארמיים שטבעו, לח 49–77; הערות להערות, לט 319; 'דרך נִצָּב', מג

194–200; (א)ליעזר, מה 159; שְׁדֵי תְרוּמַת (ש"מ"ב א, כא) – ביטוי מוזרי, מה 317–318; חושינו = חוששים אנו, מז 291–292; על מונח המסורה הבבלית דיגרא וגזרוננו, מח–מט 297–298.

מורשת, מנחם וקליין יעקב: השורש כנן בלשון חז"ל באנאלוגיה לאכדית, מ 95–116.

מורשת, מנחם: בעקבות לשאת ולתת, מג 295–301.
מירקין, ראובן: פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה, לז 165–186; לט 73–98; Index Thomisticus (התגשמותו של רעיון הקונקורדנציה הרב-תכליתית), מ 142–146; כתבי פרופ' זאב בן-חיים, מב 4–8; מסגנון אל סגנון (הדרך העולה מכתובתו של ש"י אברמוביץ אל ה"נוסח" של מגדלי מוכר ספרים), מב 237; Trésor De La Langue Française – מילון היסטורי המיוסד על מאגר ממוחשב, נ 126–129.

מישור, מרדכי: לאחת, עד אחת, עד לאחת – שמשמעותן 'מאוד', 'עד מאוד', לו 311; ספר יובל לצבי שרפשטיין (ביק'), לז 75–80; "אתמול" ו"אמש" בספרות התנאים, מ 250–253; "רעמה" ומשמעותה המקובלת, מא 48–51; זריות בתצורת הפועל, מא 291–293; למיון המובאות בערך מילוני, מב 25–36; יוציא = יוצא, מב 276–277; מה שלא – יותר ממה ש', מג 302–304; הדרך הארוכה והקשה של הלשון הבאסקית (ביק'), מג 305–306; להבעת המודאליות בלשון חכמים, מד 76–79; על "מה שלא נאמר", מז 159; יוצא שהוא 'דומה', מז 285; לעניין "בן הרצחן" (נ' אלוני, לשוננו מז 92–93), מז 294; שלוש הערות מילוניות (בעקבות ה"מחברת לדוגמה" של המילון ההיסטורי לשוננו מז, תשמ"ב ג–ד, נ 122–123; שורה ב"מגילת המקדש"?), נ 246; כתב עת לחקר מסורות הלשון (ביק'), נ 252–260.

מלון, יוסף: הערות על דמיון בלשני בין הארמית של "הלכות פסוקות" ובין המנדאית, לז 161–164.

מלכיאל, שלמה: אגב קריאה (למאמר "לשון נקייה וכינויים במשנה" מאת פרופ' ע"צ מלמד "לשוננו" כרך מז, עמ 3), מז 293.

מלמד, עזרא ציון: מאוצר לשון הקודש בלשון פרסית-יהודית, מג 271–294; לשון נקייה וכינויים במשנה, מז 3–17.

נוה, יוסף: "פחלץ" באוסטרקון ארמי חדש, לז 270–274; הערות לכתובות ארמיות אחדות מבתי-הכנסת העתיקים, לח 295–299.

סָאָן זַבְדִּילִיּוֹס, אַנְחֵל: (ויוסף יהלום) עריכה ונוסח בכתבי יד של מחברת מנחם, מח–מט 253–268.

סגל, אליעזר: כניסה/כניסה (על בידול סמנטי-צורני של שם פעולה בלשון חכמים), מג 157–160.

סוקולוף, מיכאל: עוד לעניין מחת פורענות, מב 77.

סיון, דניאל: על הזוגי בשמות העצם באוגריתית, מו 65–71; תרומת הטקסטים האכדיים מאוגרית לחקר האוגריתית ובעקיפין לחקר העברית המקראית, מז 165–186; על הצורות הפועליות בגזרת ל"ו/ל"י באוגריתית, נ 53–71.

עבאדי, עדינה: עיונים בתחביר הטקסט, מד 138–156; ברה מכלילה וברה מוציאה בלשון חז"ל, מח-מט 167–176.

עדיני, עוזיאל: למקורו ולמהותו של 'פרחח', מ 92–94.

עמבר, אורה: מרכיב התנועה במבנה הסמנטי של הפעלים קרא, הזעיק, צעק, מז 219–231.

עמית, מרדכי: סדר התיאורים במשפט, מא 44–47.

פאיאנס, אריה ל': הערות [אינו יוציא, טחורים], לח 157.

פודולסקי, ברוך: עשרים שנה לסדרת ספרים חשובה (ביק'), מג 311–312; הטעם כגורם מורפולוגי בעברית החדשה, מה 155–156, 320; האם יש לכלל מינורי מקום בדקדוק? (תגובה להערתה של ד"ר אורה שורצנלד), מז 78–80.

פוקס, מיכאל: "בייל לישני" (מנחות סה ע"א), מא 75.

פורטיס, אומברטו: על מלים עבריות בתוך היצירה הספרותית בניבים האיטלקיים, מב 125–135.

פישלר, ברכה: לשונות התלמוד ב"עריכת" מאפו, מז 278–284.

פלורסהיים, יואל: כללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד, לח 243–256; עוד לפירושי רש"י, מ 80.

פליישר, עזרא: מונח דקדוקי קדום בפיוט קלירי, לו 263–267; לעניין שיר הפתיחה של ר' אברהם אבן עזרא לפירושו לספר איוב, לו 314–315; בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית, מח-מט 142–162.

פליקס, יהודה: ראם, תאו ושוור-הבר, מד 124–137.

פלך, זאב: שתי מלים מלשון חכמים, מה 314–316.

פנטון, ט"ל: שאלות הכרוכות בעדות הספרות האוגריתית על אוצר המלים של המקרא, מד 268–280.

פרוכטמן (אגמון), מאיה: שם העצם הסוגי ומעמדו במשפטי משוואה בעברית הישראלית בהשוואה למקורות הקדומים של השפה ולשפות אירופיות אחדות, מד 299–313; "ומר עם אהלים" עיון לשוני בבית שיר של דונש בן לברט, מו 3–8.

פרידמן, מרדכי ע': קראוים = בנוי מקרא; בעליו מקרא, מ 296–297; "מחת

פורענותן שלרשעים" ו"משא ומתן" בלשון חכמים, מב 156–158; 'דבר מה שלא נאמר למשה' (יורש' מכות ב, ז, לא סע"ד), מה 157–158; מו 158; פרסום ספר על ידי הנחתו במקדש: על הביטוי "כתוב ומונח", מח–מט 49–52; לעניין חדות – דות, נ 72.

פרידמן, שמא יהודה: חושינו, חיישינו, נ 37–42.
פרץ, מערבי: הטיפול במלים יחידאיות בשורשן בפירושי ר' יהודה אבן בלעם, מה 213–232.

צבר, יונה: היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן, לח 206–219; עוד על היסודות העבריים בארמית של זאכו, לח 310; היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אורביג'אן, לט 272–294; על טיבם של התרגומים למקרא (ספר בראשית) בניבים של ארמית חדשה יהודית, מו 124–140.
צדקה, יצחק: המרכיבים המחוברים, מא 216–228, 270–281; משפט ייחוד הנושא והכינוי הוא, מד 224–239.

צרפתי, גד בן-עמי: "בתכן אצלם" – חידה מן החידות של מגילת הנחשת, לו 106–111; על הלעזים של רש"י, לו 43–49; המגילה החיצונית לבראשית עם מבוא ופירוש מאת י"א פיצמייאר – מהדורה שנייה (ביק'), לו 225; האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית, לט 236–262; מ 117–141; ערב פסחים, מא 21–28, 158; התפקיד הפרוסודי של ה"א הידיעה בלשון חכמים, מד 185–201; מילון הפעלים שבלשון התנאים (ביק'), מה 73–76; הגליונות של כתב-יד פארמה 138 (ביק'), מה 93–94; על "המלים אחד ואחת ככינויי זהות", מז 77.
קאופמן, שלום א': אכדית וארמית בבליית – דוגמאות חדשות להבהרה הדדית, לו 28–33; לו 102–104.

קארה, יחיא'ל: טחורים = עכברים, לו 222; מסורות תימניות בלשון חכמים על פי כתבי יד מן המאה השש-עשרה, מד 24–42; הלכות טריפות ושחיטה מספר 'הלכות פסוקות', נ 130–132.
קדרי, מנחם צבי: נתפעל כבינוני בלשון הרבנית (השו"ת) – מה טיבו?, מב 190–202.

קוגוט, שמחה: לדרכי החשיפה, ההגדרה והתיאור של כללים תחביריים של לשון המקרא, מד 12–23, 109–123; הכינוי היתר בלשון המקרא, מו 9–26, 97–123.
קימרון, אלישע: תיבת "שפוד" במגילת "מלחמת בני אור בבני חושך", לו 75; תחתיו תְּחִידִי תִרְשֵׁ (איוב מא, כב), לו 96–98; "לול" ו"בלול", לח 225–227; אל"ף מצעית כאס-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים, לט 133–146; גס = צד, מ 79; לוחות ולוחים, מ 147; נתפעל

בינוני, מא 144–157; לשונה של מגילת המקדש, מב 83–98; לנוסחה של מגילת המקדש, מב 136–145; סְלִי וּבְלִי, מג 75–76, 78–79; לשיבוצו של קטע אחד במגילת מלחמת בני אור, מג 77–79; בעקבות לשאת ולתת, מה 79; המלות אשר, ש- די בראש משפט עיקרי בעברית ובארמית, מז 27–38; חילופי צירי/פתח בעברית המקראית, נ 77–102; הוספות למאמר "חילופי צירי/פתח בעברית המקראית", נ 247–249.

קיסטר, מנחם: בשולי ספר בן-סירא, מז 125–146.

קליין, יעקב: ראה – מורשת, מנחם ויעקב קליין.

קראון, דוד אשר: הארות אחדות לחקר התעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות, מא 282–290.

רבין, חיים: אבנט ופטדה, לט 182–186; ראש וְלִעֲנָה, ראשי בְּשָׁמִים, ראש פְּתָנִים, מ 85–91; הערות לשורש קנן/כנן, מ 291–292; לבוש עברי לתורת המשמעות (ביק'), מג 71–74.

רדאי, יהודה: דקדוק השפה העברית בפולנית (ביק'), מז 158.

רובינשטיין, אליעזר: שְׁלַח – שְׁלַח עיון תחבירי וסמנטי בלשון המקרא, לח 11–32; לפני + צ"ש: מסימון של מקום לסימון ה'חושב' וה'גורם', מ 57–66; ערכיות תחבירית וערכיות סמנטית, מג 3–19; פעלים המביעים מצב רגשי (ועיון תחבירי-סמנטי), מה 5–16; פעלים שנושאים מימוש פרופוזיציה, מז 147–154. רוטנברג, מאיר: עוד על "ועניתם" שבדברי הזקנים לרחבעם, לז 229; על המובנים של מלים במקראות שאינן תואמות את מובניהן הרגילים, לט 312–314; להוראת אות במקרא, מא 176–179; עוד על הסומך הבודד במקרא, ריבוי וכינוי, מא 305–308; מב 158–159; אין במקרא מלה משורש להם, מה 153–154; המלים אחד ואחת ככינוי זהות, מז 141–142; להוראת המלה פִּיּוּם בשמונה ממקומותיה במקרא, מח-מט 60–62; להוראתו של הפועל גמל, מח-מט 281–283.

רייני, אנסון פראנק: המלה "יום" באוגריתית ובעברית, לו 186–189.

רינג, יצחק: כיצד להבחין בהוראה בין מושא עקיף לתיאור, מ 152–154.

רפל, דב: הצד הפרשני של הסטיות הדקדוקיות בתרגום אונקלוס, מז 85–96.

רצהבי, יהודה: הערות (למאמר "על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי הביניים", לשוננו לז 137–153), לז 311–312; מאוצר לשון הקודש של בני תימן, לח 269–284.

שוב, מיכאל ד': לכתובת אותו מ־karatepe, לח 148.

שרץ, דניאל: "מקוללי אלהים ואנשים" (מגילת המקדש 30, 12), מז 18–24.

שרצ'ן, לוד, אורה: שרשים, בסיסים ומבנה המורפמות, לח 131–136; גישות

- תיאורטיות קונקרטיות ומופשטות בניתוח בגדכפ"ת – בכ"פ בעברית, מ 211–232; הנֶכְרָה: עיון בשאלה תחבירית לוגית ומורפולוגית, מג 112–120; צורת הנקבה של שמות בסיומת י בעברית, מה 319–320; הגיית העי"ן בקהילות הספרדים המזרחיות, מז 72–75; עיונים בתצורת המלים העבריות בספרדית-היהודית, מח-מט 186–194; העברית החדשה לחוקרי מקרא (ביק'), מח-מט 284–290.
- שחאדה, חסיב: האקדמיה הערבית בדמשק ובעית המודרניזאציה של הלשון הערבית, לו 228–235, 301–307; מבעיותיה של המילונאות העברית לערבית המדוברת, מג 52–70, 318–320; מיון התרגום הערבי השומרוני לתורה לסוגיו וזיווי שמות בעלי-חיים על פיו, מח-מט 35–48.
- שטרן, נפת לי: חג"מ ודמוי-פועל + שם פועל בעברית הישראלית, מז 248–263. שי, הדסה: בחינת הנוסח המקורי של "אלמרשד אלכאפי" לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי, מא 29–40; ממד חדש למילונות העברית בימי הביניים, מד 202–218. שלומי (סטיאסני), ורדה: סימני הפיסוק ב"קהלת מוסר", לו 308–309; למאמרו של זאב פלק "שתי מלים מלשון חכמים", מז 76.
- שמֶלֶץ, עוזיאל ורוֹגֶר טוֹבֵקין: העברית כלשון דיבור יום-יומית של היהודים בישראל, לו 50–68, 187–201.
- שפייער, שלמה: שתי הערות, לו 73–74; הערות, לו 313–315.
- שפרבר, דניאל: חקרי מלים וגרסאות [כפרימין, סונטמה, מטליל], לו 257–262; חקרי מלים וגרסאות [קומדן, מפירא, סירון], לח 44–48; חקרי מלים וגרסאות [פרקטיא], לט 55–58; חקרי מלים וגרסאות [קרמון, טריבולטא, קפיטורין], מ 167–171.
- שרביט, שמעון: למסורת הקריאה של "נייד" ו"קצר", לח 238–239; יעידת עֶד, מא 302–303; גיזרוננו של הצירוף "על מנת" מז 74–76.

מפתח העניינים

אוגריתית: מי מפחד מפני השיטה הבלשנית? (תשובה לד"ר א"פ רייני) [על נוסחת ברכה בכתבי אוגרית ומקבילותיה באכדית ובעברית מקראית], לו 67–70, 316; המלה "יום" באוגריתית ובעברית, לו 186–189; הכינוי הדבוק של השם כנשוא בעברית ובאוגריתית, לח 149–150; להבנת שתי שורות באגדת כרת שבכתבי אוגרית, לח 300–302; ספר על המליות באוגריתית (ביק'), מב 294–301; "יְכַלְיוּתִי אֶשְׁתּוֹנֶן" (תהלים עג, כא) למשמעות הפועל שגן בעברית ובאוגריתית, מד 263–267; שאלות הכרוכות בעדות הספרות האוגריתית על אוצר המלים של המקרא, מד 268–280; מה 317–318; מקבילה אוגריתית לישעיהו כד, יח–יט, מה 56–59; רום (רמס) – בנה באוגריתית ובמקרא (ולהפריח – 'לבנות' במקרא ובתוספתא), מה 270–279; על הזוגי בשמות העצם באוגריתית, מו 65–71; תרומת הטקסטים האכדיים מאוגרית לחקר האוגריתית ובעקיפין לחקר העברית המקראית, מז 165–186; דקדוק חדש ללימוד האוגריתית (ביק'), מח–מט 291–296; על הצורות הפועליות בגזרת ל"ו/ל"י באוגריתית, נ 53–71.

אונומטופיאה: לט 247–248.

אטימולוגיה: אטימולוגיה מצרית למלים ולמונחים מ"תורת כהנים", לט 7–20, 163–181; האטימולוגיה של השורש חלש במשמעות גורל, מא 167; האטימולוגיה של השורש ערב, מד 91–96; מו 175; סדר העדיפויות בחיפוש גיזרון המלים היחידאיות בפירושי אבן-בלעם, מה 220–232.

אטימולוגיה עממית: האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית, לט 236–262; מ 117–141; אטימולוגיה עממית, מא 72.

אינגרסיביות: אבחנה אספקטואלית בפועל במגילה החיצונית לבראשית, מא 198–202; האספקטים המתבטאים בצורות נתפעל, מב 201–202; פעלים בבניין פועל במשמעות פרפקטית, מה 17; פעולה מתמדת או חוזרת בתרגום אונקלוס, מו 89–91; אספקטים בתרגומים למקרא בניבים של ארמית חדשה יהודית, מו 132.

אכדית: עצת הזקנים לרחבעם [על המינוח ביחסים בין המלך לבניניו בלשון המקרא ובתעודות אשוריות], לו 3–13; אכדית וארמית בבליית – דוגמאות חדשות להבהרה הדדית, לו 28–33; לז 102–104; הערות להערות (למאמר – אכדית וארמית בבליית – דוגמאות חדשות להבהרה הדדית), לח 151–152; השורש כנן בלשון חז"ל באנאלוגיה לאכדית, מ 95–116, 291–292; תרומת הטקסטים האכדיים מאוגרית לחקר האוגריתית ובעקיפין לחקר העברית המקראית, מז 165–186.

אנאלוגיה: ראה היקש.

אסימילאציה: ראה הגה, אסימילאציה.

אספקטים: ראה אינטגרסביות.

ארמית:

ארמית עתיקה: ממצאים ארמיים חדשים ממצרים (ביק'), מח-מט 216–217.

ארמית רשמית: פחלץ באוסטרקון ארמי חדש, לז 270–274; בוני – סופר השטר מיב – קרלינג 1, מה 151–152; חילופי ז/ד בייצוג /d/ במסמכי יב: הסבר חילוף, מז 57–64; לְמִבְנָא /לְמִבְנִיָּה/ לְבִנָּא, מז 62–65.

ארמית בינונית: אכדית וארמית בבילית – דוגמאות חדשות להבהרה הדדית, לז 28–33; לז 102–104; סירוס סדר השם ולוואו בארמית ובעברית, לז 113–116; הערות על דמיון בלשני בין הארמית של "הלכות פסוקות" ובין המנדאית, לז 161–164; מפעלם של ראשונים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מונחים ארמיים שטבעו, לח 49–77; הערות להערות (למאמר – אכדית וארמית בבילית – דוגמאות חדשות להבהרה הדדית), לח 151–152; פיוט ארמי לשבועות, לח 257–268; הערות לכתובות ארמיות אחדות מבתי הכנסת העתיקים, לח 295–299; הערה להקדמת לוואי-שם-תואר למוגדרו בתלמוד הבבלי, לח 307–308; תשובה (להערה – להקדמת לוואי-שם-תואר למוגדרו בתלמוד הבבלי), לח 308–310; גרסאות בכ"י ברברני (של החומש השומרוני), לט 41–51; אל"ף מצעית כאס-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים, לט 133–146, 159–160; עיונים בארמית בבילית, מ 172–177; "בייל לישני" (מנחות סה ע"א), מא 75; על קציעי (קציעין) צואריא, גזיר קדל, תביר קדל, ראש קטיעה, מא 191–195; הרוחא, מב 274–275; רבדים בארמית היהודית של ארץ-ישראל (הנון המוספת), מג 165–184; תיבות מנוקדות בארמית בבילית בגיליונות כ"י של המשנה בנוסח תימן, מד 40; בירורים בארמית של ארץ-ישראל (כינוי הרמז), מד 43–65; התרגום השומרוני לתורה (ביק'), מה 61–72; המלות אשר, ש, די בראש משפט עיקרי בעברית ובארמית, מז 27–38; תנועת a בשמות פעולה, מז 143–149; על שני 'צירופי עין' בארמית (א. חטף עינא ב. דיגרא דעינא), מח-מט 9–21; נדיריא דאשקלון, מח-מט 299–300; ג 232–241; חילופי צירי/פתח במסורת שומרון, ג 87, 248.

ארמית חדשה: היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן, לח 206–219, 310; היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אזרביג'אן, לט 272–294; על טיבם של התרגומים למקרא (ספר בראשית) בניבים של ארמית חדשה יהודית, מז 124–140.

בינוני: רבות של הבינוני הסביל בארמית בבילית, מ 173–174; נתקטל – בינוני של

- בניין נתפעל, מא 88–95, 144–157; מב 79, 190–202; פֶּעוּל – בינוני פועלי של בניין קל, מא 95–102; היה + בינוני, מב 32; על הבינוני באוגריתית, מז 186; בינוני פועל ובינוני פעול בפעלים העלולים בתרגום אונקלוס, מז 198–201; חושינו – בינוני פועל דבוק כנוי גוף לרבים, מז 291–292; ראה גם: תצורה.
- בלשונות: שלושה ספרי בלשונות בשלוש ארצות (ביק'), מה 299–306; הבלשונות העברית בקורדובה במאה ה-10 (ביק'), מה 302–304.
- בן-סירא: ראה מקורות עתיקים, עברית.
- בניינים: ראה תצורה, בניינים.
- בעלי חיים: ראם, תאו ושוור-הבר, מד 124–137; מיון התרגום הערבי השומרוני לתורה לסוגיו וזיהוי שמות בעלי-חיים על פיו, מח-מט 35–48.
- גזרות: ראה תצורה, גזרות.
- גניזת קהיר: 'קְרָא' (=קרא) בתעודות הגניזה הקהירית, מ 296–297; בחינת הנוסח המקורי של אלמרשד אלכאפי לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי (ע"פ קטעי כ"י מן הגניזה הקהירית), מא 29–40; קטע חדש מגניזות קהיר לספר הקולות (כתאב אלמצותאת) למשה בן-אשר, מז 85–124; ארבעה קטעים מגניזות קהיר לארבעה חיבורים מספרות הקולות (אלמצותאת), מח-מט 85–124; קטעי גניזה למכתצר הדאיה אלקאר, נ 214–231.
- גרייה: ערב פסחים < ערב פסח בדפוסים, מ 22; מד 200; לשאת ולתת, מג 297; כינוי הנגרר במינו ובמספרו אל הנשוא, מד 233; ניגרא < דיגרא, מח-מט 21.
- דוראטיביות: ראה אינגרסיביות.
- דיגלוסיה: מח-מט 199–205.
- דימוי: ראה משמעות.
- דיסימילאציה: ראה הגה, דיסימילאציה.
- דקדוק עברי ותולדותיו: כרך שני של דקדוק עברי חדש (ביק'), לח 303–306; לט 153–155; מן "כתאב אלנתף" לרב יהודה חיוג' לשמואל ב', מב 203–236; מג 29–51; לוח הנטייה העברי הראשון, מג 83–99; מכתבי אסכולת הדקדוק האשכנזית: "השמשוני", מג 100–111, 201–210; קטע מן "כתאב אלנתף" לר' יהודה חיוג' לתרי עשר, מג 254–259; אות חלק = אות נוח, מד 73–75; "אבות ותולדות" במערכת הבניינים, מד 157–160; על השוכן החלק והשורש העברי, מד 281–292; המונח הדקדוקי חלק/חליקים, מד 71–72; הערה: עוד לעניין אות חלק = אות נוח, מד 319; "כתאב נחו אלעבראני" (תקציר מדקדוקו של רב סעדיה גאון), מה 105–132; שער בדבר מקומות החיתוך של העיצורים מתוך "הדאיה אלקאר" הארוך, מה 233–259; "ספר הקולות" (כתאב אלמצותאת) למשה בן-אשר (קטע חדש מגניזות קהיר – כ"ב), מז 85–124; מח-מט 85–117; "מכתצר הדאיה אלקאר" חלק הדקדוק, נ 214–231; ראה גם: מונחים דקדוקיים.

דקדוק גנראטיבי-טראנספורמאטיבי: משפטים כוללים ומחוברים והדקדוק הגנראטיבי, לו 317–319; "כולל ומחובר" והדקדוק הגנראטיבי, לו 195–205; מבוא לדקדוק תיצורני עברי (ביק), מא 61–70; המרכיבים המחוברים (להבהרת המושגים "כולל" ו"מחובר"), מא 216–228, 270–281; שלושה מחקרים גנראטיביים מתחום העברית (ביק), מג 148–156; תרשים זרימה של ביצוע בכ"פ בראש שם לאחר מלית שימוש, מה 50; הפעלת מנגנון התצורה הכללי ליצירת שמות יישובים, נ 16–30, 137–150.

דרכי הפועל (*modi*): ראה תצורה, דרכי הפועל.

ה"א האמיתות: מ 243–244.

הגה (תורת ההגה; פונטיקה):

כללי: מבטאה של העברית הישראלית, לו 212–219, 287–300; הערות אחדות לתיאוריה של מערכת התנועות של העברית המדוברת בישראל, לו 205–214; שרשים, בסיסים ומבנה המורפמות, לו 131–136; תורת ההגה בכתב יד בנוסח תימן, מד 29–32; צלילים טפילים במלים העבריות בספרדית היהודית, מח-מט 186–188; התאמה פוניטית של שמות לועזיים למערכת ההגה העברית, נ 14–15.

עיצורים (ראה גם בהמשך חילופי עיצורים): העיצורים בעברית הישראלית, לו 287–294; העיצורים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו, לו 208–210; העיצורים בניבים הארמיים שבפי יהודי אזרביג'אן, לט 277–280; העיצורים בתעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות, מא 285–288; מקומות החיתוך של העיצורים – מתוך "הדאיה אלקאר" הארוך, מה 246–259; על העיצורים באוגריתית ($\text{C, H, H, G, T, D, Z}$), מז 172–174; חילופים של עיצורים בין-שיניים עם עיצורים מכתשיים-שיניים בעברית מדוברת, מז 289–290.

א: אל"ף מצעית כאם-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים, לט 133–146, 159–160; אל"ף במגילת המקדש, מב 87–90; מימוש האל"ף אצל יהודי גרוזיה, מד 68; השמטת אל"ף בראש תיבה, מה 314.
ה: מימוש הה"א אצל יהודי גרוזיה, מד 69; על היאלמות ה"א סופית, מה 86–87; נ 257.

י: יו"ד שוואית דגושה אחרי ה"א הידיעה או מי"ם השימוש, לו 139–140; על מימוש היו"ד במגילת המקדש, מב 88–90.

כ: על דיגוש שבע כפי"ן אחרי תיבת "יָהִי", מה 311–313.

ע: הגיית העי"ן בקהילות הספרדים המזרחיות, מז 72–75.

ר: השמטת הרי"ש במגילות, מב 90; ההגייה הכפולה של הרי"ש הטברנית, מז 95; מח-מט 22–34; מכפל הרי"ש, נ 254.

ש: שי"ן הזיקה בשווא לפני אל"ף וה"א, לו 140.

ת: דיגוש התי"ו, מח-מט 28-29.

חילופי עיצורים:

א - ה: מה 86.

א - ו: מב 208.

א - ח: מה 219.

ב - כ: מא 84.

ב - מ: מב 106.

ב - פ: מה 227.

ג - ז: מה 219.

ד - ז: מו 57-64.

ה - ח: מג 268; מח-מט 135, 138-139.

ז - ן: מא 84.

ט - ת: מד 69-70.

כ - ק: מ 100-102, 106-110; מד 69-70.

ל - ע: מה 219.

ס - ם: מא 84.

ע - ח: מו 72-74.

ר - ל: מב 106.

ש - שׁ: ס: מב 90, 106.

אהוי: מז 103-105.

בגדכפ"ת: ריפוי ודיגוש בגדכפ"ת בסורית, במסורה הבבלית ובמסורה הסברנית, לח

70-72; גישות תיאורטיות קונקרטיות ומופשטות בניתוח בגדכפ"ת-בכ"פ בעברית,

מ 211-232; בגדכפ"ת במסורתם של יהודי גרוזיה, מד 69; דיגוש בגדכפ"ת אחרי

"בְּיָהִי", מד 252-255; בכ"פ בראש שם אחרי מלת-שימוש מקושרת, מה 40-55;

דיגושן וריפיון של בגדכפ"ת, מז 96-101; עה"פ בגדכפ"ת בפעלים עלולים בתרגום

אונקלוס, מז 196; מבטאן של בגדכפ"ת בטור השני במשושה של אוריגינס, מח-מט

77; לעניין בגדכפ"ת - מתוך מחברת מנחם, מח-מט 264.

הגרוניות והלועזיות: החלשות הגרוניות, לט 197; ערעור הגרוניות, לט 136; מ 173; מב

86; מח-מט 139-140; על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה, מה 32-39;

ערעור העיצורים הגרוניים במערכת הפועל הסברנית, מז 155-157.

התנועות (ראה גם חילופי תנועות): התנועות בעברית הישראלית, לו 215-218;

השתקפות טיב התנועות ותכונותיהן בפיוטי הקלירי, לו 263-267; התנועות בניב

הארמי שבפי יהודי זאכו, לח 211, 310-311; התנועות בניבים הארמיים שבפי יהודי

אזרביג'אן, לט 281-282; נשירת תנועות ארוכות סופיות בארמית הבבלית, מ 174;

תיאור פונטי של התנועות, מא 117-143; התנועות בתעתיק של מלים איטלקיות

באותיות עבריות, מא 288–290; חיטופן ועימעומן של התנועות הקצרות בהברות סגורות בלתי מוטעמות בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, מב 171–172; אנפוף התנועה הסופית, מג 171–184; על התנועות ב"כתאב נחו אלעבראני" לרס"ג, מה 116–127; הפרק על התנועות ב"השמשוני" מכתבי אסכולת הדקדוק האשכנזית, מג 201–210; חלק לשבעה (שבעה קולות – שבע הברות = שבע תנועות), מה 95–96; שבע התנועות בספרות הקולות, מח–מט 91–92.

חירק: חירק כתנועת עזר, מב 146–147.

קמץ: קמץ בהברה פתוחה, לח 314.

חולם: אתרג אתרגים וכיו"ב שמות מן החלומים, מז 76–79.

שווא־נע וחטפים: השווא במערכת התנועות בעברית הישראלית, לו 218; לז 207–209; העלמות השווא הנע והחטפים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, מב 171–172; שינויי איכות של חטפים, מד 163–184; חטף באות לא־גרונית, מד 250–252; שווא בראש מלה לפני אחה"ע, מז 113; תעתיק השווא בטור השני במשושה של אוריגינס, מח–מט 78.

חילופי תנועות ומעתיקהן: חילוף קמץ קטן בפתח בעתיד מהופך של פועלי עו"י, לט 200; זיהוי בהגייה של הקמץ והפתח ושל הצירי והסגול, לט 200–201; חילופי צירי (=סגול) וחירק בהברה סגורה, לט 201; מז 111; חילופי תנועות בין בן־אשר ובן־נפתלי: קמץ/פתח, מד 243–248; סגול/צירי, מד 248–249; קמץ קטן/חולם, מד 249–250; חילופי צירי/סגול, מז 107–109; המעתק הכנעני $\bar{a} < \bar{o}$ באוגריתית, מז 169–170; נשילת תנועות באוגריתית, מז 170–171; חילופי תנועות $\bar{e} \bar{i}$ באוגריתית, מז 171; חוק ההידקקות, מז 172; חילופי צירי/פתח בעברית המקראית, נ 77–102, 247–249; חילופי חירק/צירי ופתח/קמץ במסורות ספרד, נ 258–259.

דפתונגים: קיום דר־תנועה בהברה מוטעמת, לו 79–80; כיווצי הדר־תנועה בעברית עתיקה, לו 186–189; כיווצי דיפתונגים וטריפתונגים באוגריתית, לו 186–189; לח 304; מב 147; מז 167–168; נ 53–70; דר־תנועות בעברית הישראלית, לו 218–219; קיום הדיפתונג של הפתח הגנוב, לט 204–205; שימוט נר"ן סופית הבאה אחר דיפתונג ay, מג 171, 177; כיווץ /ay/ /aw/ /i/ בתרגום אונקלוס, מז 191; קיום הדר־תנועה iw בסוף תיבה בפעלים עלולים בתרגום אונקלוס, מז 193–194.

אסימילאציה: הידמות בגזרת פ"י וע"י של שמות פעולה במשקל קטילה, מא 302–303; $a < o$ בסמוך לעיצורי השפה ולר"ש, מב 90; משקה < מושקה, מב 279–280; הידמות השי"ן הימנית לשמאלית בשם יששכר, מב 283; הידמות תנועה לעיצורי השפה – בומ"ף, מג 188–189; מה 91; אסימילאציה של תנועות המופרדות בגרונית, מה 36; הידמות תי"ו לדל"ת, מה 65; הידמות מתוך זיווג צליל, מה 79; הידמות תנועות במלים הפותחות בעיצור [י] באוגריתית, מז 168–169; על האסימילציה של הנון והלמד באוגריתית, מז 175.

דיסמילאציה: גשגשתא < גרגשתא בדרך הבידול, לז 305; לאיתוי < לאתויי, מ 174; גויים, פתאים וכיו"ב < גואים, פתאים במגילת המקדש, מב 87; סגול לפני גרונית קמוצה במקום פתח צפוי, מה 36; בידול למניעת הזיווג הצילי בצרוף "לשאת ולתת", מה 79–80; דיסמילאציה למניעת שתי תנועות a רצופות בכ"י קאופמן, מח-מט 277.

חוק פיליפי: מח-מט 179; נ 77–102, 247–249.

האפולוגיה: מ 165–166; מג 309; מז 67–69, 291–292.

השמטת הגיים והברות: הבלעת ׳ בסוף תיבה, מב 73–74; ויהיה < ויהי, מב 206; והחמור < וחמור, מב 214–215; השמטת אחד משני עיצורים זהים (צונגין < צונין, עוללים < עולים), מה 315–316; נשילת הסופית ׀ בהפסק (הִיתָה < הִיתָ), מז 158; הבלעת [s] בסוף תיבה, נ 260.

צמיחת הגיים והברות: הנעת שווא היוצרת הברה נוספת, מב 289; פירוק צרור עיצורים ע"י תנועת עזר באוגריתית, מז 175; חדירת הגה מעבר למניעת חציצה בין תנועות, מז 192, 194; סגירת הברה פתוחה ע"י נו"ן, נ 257.

הכפלה וביטולה: דגש הבא למנוע הבלעת האות שלפניו (ויתן-לו), מב 73–74; דיגוש בגדכפ"ת אחרי "נִיְהִי", מד 252–255; דגש ורפה אצל בן-אשר ובן-נפתלי, מד 256–262; ציון עיצור כפול ע"י אות כפולה, מה 88–90; על דיגוש שבע כפיון אחרי תיבת "נִיְהִי", מה 311–313; על דיגוש בגדכפ"ת, מז 96–101; על דיגוש הרי"ש, מח-מט 22–34; מכפל פונטי במלים עבריות בספרדית-יהודית, מח-מט 188–190.

הגיית העברית לעדותיה ולמסורותיה השונות:

כללי: על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי הביניים, לז 137–153, 311–312; על לשונם ותרבותם של יהודי טריפוליטניה, לח 137–147; למסורת הקריאה של "נייר", "קצר", לח 238–239, 240; הערות ותוספות "קלף", "שירה", לח 239; היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן, לח 206–219, 310, 311; היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אזרביג'אן, לט 272–294; המבטא העברי של יהודי גרוזיה, מד 66–70; הגיית העיון בקהילות הספרדים המזרחיות, מז 72–75; מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, נ 43–49; כתב עת לחקר מסורות הלשון (ביק'), נ 252–260.

המסורת האשכנזית: מכתבי אסכולת הדקדוק האשכנזית "השמשוני", מג 100–111, 201–210.

המסורת התימנית: מאוצר לשון הקודש של בני תימן, לח 269–284; מסורות תימניות בלשון חכמים על פי כתב-יד מן המאה השש עשרה, (סדר מועד של המשנה, כ"י בנוסח תימן, עם פירוש הרמב"ם בעברית), מד 24–42.

המסורות הספרדיות: הפיעל והקל במסורותיהן של שלוש עדות ספרדיות, מח-מט 53-59.

המסורת הבבלית: יסודות בבליים בשירה העברית בימי הביניים, לז 139-147; ההגייה המסורתית של יהודי בגדאד, מג 217-223; שירה הברתית במבטא בבלי, מז 28-32, 44-46; חילופי צירי/פתח במסורת בבלי, נ 81-82. המסורת הטברנית: שער בדבר מקומות החיתוך של העיצורים מתוך הדאיה אלקאר הארוך, מה 233-259; ההגייה הכפולה של הרי"ש הטברנית, מח-מט 22-34; חילופי צירי/פתח במסורת טבריה, נ 80.

המסורת הארץ-ישראלית: קטע של המשנה בניקוד ארץ-ישראלי, לז 112-117, 320; חילופי צירי/פתח במסורת הניקוד הארץ-ישראלית, נ 87-89. ראה גם: הגה, ניקוד.

הטעמה: ההטעמה בעברית הישראלית, לו 295-297; המאמר על הטעם ב"פתאב נחו אלעבראני", מה 127-129; הטעם כגורם מורפולוגי בעברית החדשה, מה 155-156, 319-320; מז 78-80; למלעיליותן של ה"אויבות", מח-מט 5-8.

היקש (אנאלוגיה): פתא (=פּתא במשמעות תעלה) – אנאלוגיה לצורה הידועה יותר (פתא במשמעות דלי), לו 33; חידושי צורה על דרך ההיקש, לז 123-124, 135; אנאלוגיה באטימולוגיה העממית, לט 248-252; התפעל < נתפעל – היקש לנפעל, מא 88, 94, 144, 155; היקש דקדוקי, מב 107; מלים בעלות יו"ד סופית – היקש למלות יחס בעלות יו"ד שורשית, מב 300; ההיקש הלשוני בלוח הנטייה לרס"ג, מג 85, 94, 96, 99; הסבר $a < e$ בדרך של אנאלוגיה, נ 78-79.

הכללה (הרחבת המשמעות): ראה משמעות, הכללה.

הנגנה (אינטונאציה): ההנגנה בעברית הישראלית, לו 298-300.

הפסק: מב 214; מג 261; מז 158-159; מח-מט 77, 79; נ 77-103.

השפעת לשונות אחרות על העברית: העזה – השפעת היידיש על העברית, לז 157-160, 308; השפעת לשונות אחרות על זיקתן האטימולוגית של מלים בעברית החדשה, מ 125-132; השערוב בטקסטים קראיים, מ 259-262; מב 39-41, 43-50; התפצלות משמעים בין לוחות ובין לוחים בהשפעת הארמית, מ 290; השפעת הערבית של צפון אפריקה וספרד על הערבית היהודית, מא 291-292; השפעות הדיבור הערבי על העברית של יהודי בגדאד, מג 219, 221-222; ההשפעה הערבית על היוצרות במשקל ההברתי בשירה העברית, מז 46-50, 60-61.

השפעת העברית על לשונות אחרות: ההבראזמים במערכת הזמנים במגילה החיצונית לבראשית, מא 197-204; על מלים עבריות בתוך היצירה הספרותית בניבים איטלקיים, מב 125-135. ראה גם: יסודות עבריים בלשונות אחרות.

התאמה דקדוקית: מינה של המלה זרוע (זרוע חשוף/חשופה), לט 64-70; התאמה של שם העצם לשם המספר, מ 92-93; מלח – זכר או נקבה, מ 178-198; מב 218;

אי התאמה במין כתוצאה מהשמטת הנסמך, מא 180; אי התאמה במין הנשוא לנשוא, מא 187–188; צורות יחיד נקביות שריבוין צורות זכר, מא 231–236; מב 79; ההתאם בצירוף הברירה, מג 114–120; שם תואר שאיננו נוטה במין ובמספר, מג 272–273; אי התאמה בין הוא (המשמש אוגד או כינוי מוסב) לבין הנשוא, מד 233; שימור המין של שם עצם עברי בתרגומים למקרא בניבים של ארמית חדשה יהודית, מז 128; בן הרוצח – שם עצם בלתי מידוע המלווה שם תואר מידוע, מז 294; המין הדקדוקי של שמות עצם ומין המספרים אצל ר' דוד בן אהרן חסין, ג 259.

זמנים: ראה תצורה, זמנים.

חרוז: ראה משקלים בשירה.

טעמים: לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא (א. תמורות הזקף), מג 243–253; (ב. הגעיה לתיקון הקריאה), מד 3–11; (ד. כתיב וקרי וטעים), ה. 'מקף' ו'פסק', מה 260–269; הגעיות ותפקידן, מז 39–56; לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו (ו. הצינורית וגלגולי לגרמיה), מח-מט 118–131.

טקסטים: ראה מקורות עתיקים.

יוונית: "הברית והחסד" המונחים וגלגולי התפתחותם בישראל ובעולם העתיק, לו 85–105; חקרי מלים וגרסאות [כפרימין, סונטמה, מטליל, קומדן, מפירא, סירון, פרקטיא, קרמון, טריבולטא, קפיטורין], לו 257–262; לח 44–48; לט 55–58; מ 167–171; על מונחים 'מקבילים' ומוצאם המשותף, לו 226–228; לעניין מונחי הברית ביוונית וברומית, לח 231–237.

יחסות: התנועה הסופית של פתאם – התפתחות של יחסה אדברביאלית, לח 305; יחסות בשמות עצם אוגריתיים אחרי מספרים גבוהים מעשר, לט 154–155; יחסות – כינוי ליחסים סמנטיים-לוגיים, מ 59; מג 5; על היחסות באוגריתית, מז 182; כי של יחסה, מח-מט 5.

יידוע: היידוע בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, מב 172; התפקיד הפרוסודי של ה"א הידיעה בלשון חכמים, מד 185–201; שם העצם הסוגי ומעמדו במשפטי משוואה בעברית הישראלית בהשוואה למקורות קדומים של השפה ולשפות אירופיות אחדות, מד 299–313; היידוע בתרגומים למקרא בניבים של ארמית חדשה יהודית, מז 131–132; הצורות "אלהים" ו"האלהים" בתורה ובנביאים ראשונים, מח-מט 195–198.

ייחוד (צמצום המשמעות): ראה משמעות, ייחוד.

יסודות עבריים (המרכיב העברי) בלשונות אחרות: היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן, לח 206–219, 310–311; היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אזרביג'אן, לט 272–294; על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, מב 163–189; לשונות עבריים בפרסית יהודית, מג 281–284; היסודות העבריים בתרגומים למקרא בניבים של

ארמית חדשה יהודית, מו 136–137; עיונים בתצורת המלים העבריות בספרדית יהודית, מח–מט 186–194; היסוד העברי בַּשָּׁרָח של יהודי מרוקו, מח–מט 227–252. ראה גם: השפעת העברית על לשונות אחרות, לשונות היהודים. כנענית: הערה לכתובת אחרים, לז 99–101; לכתובת אותוד מ-Karatepe, לח 148. כתובות: ראה מקורות עתיקים.

כ ת י ב:

כללי: בשולי הפרסום החדש של "כללי הכתיב חסר-הניקוד", לו 203–211; אל"ף מצעית כאם-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים, לט 133–146, 159–160; כתיבה של תיבת אלא, מ 254–258; כתיב מלא בכ"י של לשון חכמים, מא 83–84, 85; הכתיב במגילות מדבר יהודה, מב 84–86, 283–285, 288–289; כתיבים שלא הובנו (היאלמות ה"א סופית, ציון עיצור כפול ע"י אות כפולה), מה 85–92.

כתיב מעורב (היסטורי ופונטי): מ 172; מה 88–90.

עיצורים: חילופי עיצורים בתרגום השומרוני לתורה (ביק), מה 65–66; ציון עיצור כפול ע"י אות כפולה, מה 88–91.

שיכול אותיות (מטאטסיס): pagul < גולפא – שיכול אותיות כפול, לז 103; εθoς < וסת, לז 108; קובלא < קולבא, לז 113–116; פירושי מלים ע"י שיכול אותיותהן כחלק מן השיטה האנאגראמאטית, לח 79, 81; topazius < פטדה, לט 8; פלטיא < פטיליא, לט 60; שיכול אותיות בביטויים משותפים לעברית ולמצרית, לט 166; אורן < ארון, ארונים, לט 189; תי"ו + הגה שורק < הגה שורק + תי"ו (תש), תס וכד' < שת, סת, מ 263–264; λαχoς < חלש, מא 167; ויסמך < ויסכם, מה 65; שיכול אותיות בפירושו של אבן בלעם, מה 220.

איחוי (הרכבה) של מלים: פרחח = פרח + חח, מ 93–94; אִי אפשר < אִיפשר, מ 165; אי אלו < אילו, מ 165–166; סלקא אדעתך < סלקא דעתך, מ 166; אי לא, אם לא < אלא, מ 254–258, 304; מא 77; מה הם < מהם, מב 208; מלים מורכבות ב"מילון חידושי שלונסקי", מג 142–146; תיבות זעירות נכתבות מחוברות למלים התוכפות להן או למלים הבאות לפניהן (קא אם < האם; לָא חולין < לחולין; מה שכתוב < משכתוב; מי שנגמר < משנגמר; באיזה צד < כאיצד < כיצד; רחים אנא < רחימנא; אמר את < אמרת; מה לכם < מה לכם; מה זה < מזה), מג 185; מי טמאה < מטומאה, מג 186–190; דחיל הוא < דחילו, מג 190–193; קוצה לה חלה < קוצה לחלה; נתן בה חיטים < נתן בחיטים, מה 87; מה שקנה < משקנה, מו 80; חוששים אנו < חושינו, מז 291–292; נ 37–42; הרכבה ואיחוי של שמות ביצירת שמות יישובים, נ 16–30.

תנועות: שמימי/שמימי, לו 79–80.

לקסיקולוגיה: ראה מילונות.

לשון סופרים: מסגנון אל סגנון (והדרך העולה מכתבתו של ש"י אברמוביץ אל "הנוסח" של מנדלי מוכר ספרים), מב 237–251; מתוך "מילון חידושי שלונסקי", מג 121–147; לשונות התלמוד ב"עריכת" מאפו, מז 278–284.

לשון פירוש המקרא: הוספה לפירושו של ר' אברהם אבן-עזרא לחבקק א, ג, לו 73–74; מחקר על פירוש ראב"ע לבראשית א' (ביק'), לט 307–311; מן "כתאב אלנתף" לרב יהודה חיוג' לשמואל ב', מב 203–236; מג 29–51; קטע מן "כתאב אלנתף" לר' יהודה חיוג' לתרי עשר, מג 254–259; מד 240; עיונים לשוניים בפירוש ר' יהודה החסיד לתורה, מד 314–315; מלים יחידאיות בשורשן בפירוש אבן בלעם, מה 213–232; פרשני המקרא ו"לשון מקרא", מז 272–277.

לשונו של רש"י: על הלעזים של רש"י, לז 43–49; פירושו של רש"י לבראשית לד, ג, לז 314; כללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד, לח 243–256; לט 315–316; מ 80.

לשון השירה: ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית, מז 25–61; מח-מט 162–166; בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית, מח-מט 142–162.

לשון תרגומי המקרא: רקיע, רקיע השמים – [לדרכה של מסורת התרגום לחומש ביהדות אשכנז], לו 34–50; כינוי הגוף כמושא בתרגום הפשיטתא, לח 220–224; מלשון הפשיטתא, מ 293–295; רבדים בארמית היהודית של ארץ ישראל (הגון המוספת כאמת מידה), מג 165–184; דחילו (=דחיל הוא) בתרגום אונקלוס, מג 190–193; התרגום השומרוני לתורה (ביק'), מה 61–72; מהדורה חדשה של תרגומי הקטעים לתורה (ביק'), מה 149–150; הצד הפרשני של הסטיות הדקדוקיות בתרגום אונקלוס, מז 85–96; על טיבם של התרגומים למקרא (ספר בראשית) בניבים של ארמית חדשה יהודית, מז 124–140; לתצורת הפעלים העלולים בתרגום אונקלוס, מז 187–207; מיון התרגום הערבי השומרוני לתורה לסוגיו וזיהוי שמות בעלי-חיים על פיו, מח-מט 35–48; היסוד העברי בשרח של יהודי מרוקו, מח-מט 227–252; הזיקה בין תרגום אונקלוס, תרגום רס"ג והשרח של יהודי מרוקו, מח-מט 245–250.

לשונות היהודים: מאוצר לשון הקודש בלשון פרסית-יהודית, מג 271–294; הגיית העי"ן בקהילות הספרדים המזרחיות, מז 72–75; על טיבם של התרגומים למקרא (ספר בראשית) בניבים של ארמית חדשה יהודית, מז 124–140; על עברית ואנגלית ועל שפות יהודיות (ביק'), מז 153–157; עיונים בתצורת המלים העבריות בספרדית-היהודית, מח-מט 186–194; עברית אינה שפה יהודית, מח-מט 199–225; הערת העורך ל"עברית אינה שפה יהודית", מח-מט 206. ראה גם: יסודות עבריים בלשונות אחרות, השפעת העברית על לשונות אחרות.

מונחים דקדוקיים: מונח דקדוקי קדום בפיוט קלירי (זקוף בלשון) ו'שפה קמוצה', לו 263–267; צחות הלשון, לו 122–124; פצאחה, בלאגה, תפכים, לו 122–123; עוד למונח המסורה הבבלית "בַּע", לו 154–156; מפעלם של ראשונים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מונחים ארמיים שטבעו, לח 49–77; השיטה האנאגראמאטית, לח 78; מיצף פומא, לח 313; לט 319; אצל (=יסוד), מג 86; דרך נצב, מג 194–200; דרך רום, מג 196–197; דרך שחייה, מג 196–197; אות חלק = אות נוח, מד 71–72, 73–75, 281–283, 319; מחלי/חלקי הפ' והע' והל' (=נחי פ' הפועל, ע' הפועל ול' הפועל), מד 282; המונח "שורש", מד 283–292; הנוח הנעלם, מד 289–292; מו 44; שבעה קולות – שבע הברות, מה 95–96; על מונח המסורה הבבלית דיגרא וגזרונ, מח-מט 297–298.

מוספיות: ראה תצורה, מוספיות.

מורפולוגיה: ראה תצורה.

מחזור: ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי, לט 192–216; מ 159–160.

מטאפורה: ראה משמעות, מטאפורה.

מטונימיה: ראה משמעות, מעבר עקב מגע בין משמעויות.

מיכון בחקר הלשון: דיבור עברי מלאכותי בעזרת מחשב, מ 67–78; Index Thomisticus (התגשמותו של רעיון הקונקורדאנציה הרב-תכליתית), מ 142–146; Trésor De La Langue Française – מילון היסטורי המיוסד על מאגר ממוחשב, נ 126–129.

מילונות:

מילונות עברית ותולדותיה: ספר "המדריך המספיק" לר' תנחום הירושלמי – סקירת משפחות ח"י כתבי היד באות ת"ו, לו 14–27, 156–166; לחקר הערוך, לו 122–149; לו 26–42, 253–269; לח 91–117; עיונים באגרון לרב סעדיה גאון (ביק'), לו 117–136, 275–290; לח 78–90; פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה, לו 165–186; לט 73–98; הערה לכתב-היד של "כתאב אלאצול" לר' יונה בן ג'נאה, לו 232–233; עוד על "אלמרשד אלכאפי" לר' תנחום הירושלמי, לו 309–310; בחינת הנוסח המקורי של אלמרשד אלכאפי לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי, מא 29–40; חלקו השני של מילון חדש למקרא (ביק'), מא 52–60; מן "כתאב אלאחזי" ("ספר המאסף") לרב הא"י גאון, מא 108–116; המילון ההיסטורי, מב 9–16; מבעיותיו של המילון ההיסטורי ללשון העברית בין קונגרס לקונגרס, מב 17–24; למיון המובאות בערך מילוני, מב 25–36; עיבוד ספרותם של הקראים במילון ההיסטורי ללשון העברית, מב 37–50; מתוך הסקירה (נתונים על מצב העבודה במפעל המילון ההיסטורי בשעה שנתקים הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות), מב 51–59; מבעיותיה של המילונאות העברית לערבית המדוברת, מג

52-70, 313-317, 318-320; השורש ערב – הכלול בו והנלווה עמו, מד 85-99; ממד חדש למילונות העברית בימי הביניים, מד 202-218; מילון הפעלים שב'לשון התנאים' (ביק'), מה 73-76; עוד מילון שמות (הערה), מה 77-78; קטע חדש מספר אגרון, מה 163-212; מילון עבריי-אנגלי לדיפלומטיה (ביק'), מה 305-306; מחברת לדוגמה השורש ערב, מז 165-267; נ 124-125; עריכה ונוסח בכתב-היד של מחברת מנחם, מח-מט 253-268.

מן העבודה במילון ההיסטורי: כרכרה, לו 236-240; סימני הפיסוק ב"קהלת מוסר", לו 308-309; מעשה רתחתה, לו 310; לאחת, עד אחת, עד לאחת – שמשמעותן 'מאוד', 'עד מאוד', לו 311; קָטַל – קָטִילִים (קָטִילוּת), לו 312; מתוך ערכי בן-סירא, לו 215-217; שמות עצם בסיומת הריבוי –יים, לו 218-221; טחורים = עכברים, לו 222; 'היה' + עבר; 'היה' + עתיד, לו 223; חולה, חולי, לו 224; "לול" ו"בלול", לח 225-227; אל"ף מצעית כאס-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים, לט 133-146, 159-160; גס = צד, מ 79; Index Thomisticus (התגשמותו של רעיון הקונקורדנציה הרב-תכליתית), מ 142-146; לוחות ולוחים, מ 147, 290; "אתמול" ו"אמש" בספרות התנאים, מ 250-253; כתיבה של תיבת "אלא", מ 254-258; "זלע" – שורש מחודש-ישן בלשון העברית, מ 259-262; "רעמה" ומשמעותה המקובלת, מא 48-51; נתפעל בינוני, מא 144-157; צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבוי, מא 229-240, 303-304; זריות בתצורת הפועל, מא 291-293; מַחַת פורענותן של רשעים, מא 294-297; הבלעת ן' בסוף תיבה, מב 73-74; לנוסחה של מגילת המקדש, מב 136-145; שוב "על שחזורן של צורות נפרד", מב 273-274; הַרְוָא, מב 274-275; יוציא = יוֹצֵא, מב 276-277; לשיבוצו של קטע אחד במגילת מלחמת בני אור, מג 77-79; מה שלא – 'יותר ממה ש', מג 302-304; הַאֲרִיכָה, מה 60; נתון בערבים, מה 307-310; לשונות התלמוד ב"עריכת" מאפו, מז 278-284; יוצא שהוא 'דומה', מז 284; מגלגולי העתקותיו של מדרש עשרת הדברות, מח-מט 207-209; קטע נוסף ממכילתא דרשב"י, מח-מט 210-215; מלת שווא יוונית במילונים לעברית, נ 119-121; שלוש הערות מילוניות, נ 122-123; תיקונים ל"מחברת לדוגמה" (לשוננו מו, תשמ"ה ג-ד), נ 124-125; Trésor De La Langue Française – מילון היסטורי המיוסד על מאגר ממוחשב, נ 126-129; הלכות טריפות ושחיטה מספר 'הלכות פסוקות', נ 130-132; שלוש הערות לנוסחו של מדרש שיר השירים רבה, נ 242-243; שני לשונות עבריים מן הבבלי באוצר הלשון העברית לכנעני, נ 244-245; שוּרָה ב"מגילת המקדש", נ 246.

מלות יחס ומלות חיבור: ראה תחביר, מלות יחס ומלות תחביר.
מסורה: כתר ארם צובה ודקדוקי הטעמים – ביקורת הטקסט ודרכו של מבקר, לו

167–185; מונח דקדוקי קדום בפיוט קלירי, לו 263–267; עוד למונח המסורה הבלית "בע", לו 154–156; מפעלם של ראשונים: על דרכם של חכמי המסורה ועל מונחים ארמיים שטבעו, לח 49–77, 313; לט 319; שער נוח התיבות מתוך "עין הקורא", מ 190–210; מא 205–215; 'דרך נצב', מג 194–200; עוד על בן-אשר ובן-נפתלי (לשיטת בן-נפתלי בדיגוש שבע כ"פין אחרי "ןִיִּהִי"), מה 311–313; ספר הקולות (פתאב אלמעותא) למשה בן-אשר, מז 85–124; מח-מט 85–117; על מונח המסורה הבלית דיגרא וגירוננו, מח-מט 297–298; מאורות נתן לר' יעקב ספיר, נ 151–213.

מספר: סדר המספרים במקרא ובאגריית, מ 29–30.

מקור (שם פועל ושם פעולה): שמות פעולה מן הכפולים, לו 159; שם הפעולה והמקור באגרון לרס"ג, לו 276–278, 280–281; מה 77–78; היקרות שם הפועל ושם הפעולה במבנה הסמיכות, לט 114–117; שם-הפעולה ושם-הפועל בעברית חדשה, לט 99–122, 217–235; שמות פעולה מגזרת פ"י לצד שמות פעולה מגזרת ע"ו (יסיכה – סיכה), מא 84–88; הידמות בין גזרת פ"י לע"ו בשמות פעולה במשקל קטילה (יעידת עד), מא 302–303; הניפה (הניפת העומר) – שם פעולה של בניין הפעיל במגילת המקדש, מב 94; הלשון לא יוכל ל+מקור במגילת המקדש, מג 27–28; שמות פעולה במשקל פיעול ב"מילון חידושי שלונסקי", מג 133–134; כניסה/כניסה (על בידול סמנטי-צורני של שם פעולה בלשון חכמים, מג 157–160; מקור ושם הפועל, מג 211–216; האריכה – שם פעולה של בניין הפעיל, מה 60; תנועת a בשמות-פעולה, מז 143–149; לַמְבָּא / לְמַבְּנָה / לְבָנָא, מז 62–65; צורות המקור של הפועל באגריית, מז 184–185; המקור בפעלים העלולים בתרגום אונקלוס, מז 202–204; חג"מ ודמוי פועל + שם פועל בעברית הישראלית, מז 248–263; המקור המוחלט בפועלי ל"ו/ל"י באגריית, נ 64–69.

פרסום מדעי של מקורות ותיאורם:

עברית וכנענית: קטע של המשנה בניקוד ארץ-ישראלי, לו 112–117, 320; הערה לכתובת אחרים, לו 99–101; מתוך ערכי בן-סירא, לו 215–217; לכתובת זאתוד מ-Karatepe, לח 148; שתי הערות: א. למצבת מישע; ב. על שורש שח"י באל-עמרנה, לט 156, 320; מלת היחס "בין" בבן-סירא, מ 40; שער נוח התיבות מתוך "עין הקורא", מ 190–210; מא 205–215; לנוסחה של מגילת המקדש, מב 136–145; מכתבי אסכולת הדקדוק האשכנזית: "השמשוני", מג 100–111, 201–210; ממד חדש למילונות העברית בימי הביניים, מד 202–218; קטע חדש מספר אגרון, מה 163–212; בשולי ספר בן-סירא, מז 125–146; קטע נוסף ממכילתא דרשב"י, מח-מט 210–215; קטע על מבטא העברית על פי מנחם, מח-מט 263–267; מאורות נתן לר' יעקב ספיר, נ 151–213.

ארמית: "פחלץ" באוסטרקון ארמי חדש, לז 270–274; פיוט ארמי לשבועות, לח 257–268; הערות לכתובות ארמיות אחדות מבתי הכנסת העתיקים, לח 295–299; גרסאות בכ"י ברברני (של החומש השומרוני), לט 41–51.

ערבית: מהדורה חדשה של ספר המצוות, לז 291–302; בחינת הנוסח המקורי של "אלמרשד אלכאפי", מא 29–40; מן "כתאב אלחאוי" ("ספר המאסף") לרב האיי גאון, מא 108–116; המלים שיש להן נגזרות (=אלאחרף אלתי להא אשתקאקאת), מב 99–124; מן "כתאב אלנתף" לרב יהודה חיוג' לשמואל ב', מב 203–236; מג 29–51; מהדורה חדשה ותרגום חדש של "מורה נבוכים" (ביק'), מב 301–306; קטע מן "כתאב אלנתף" לר' יהודה חיוג' לתרי עשר, מג 254–259; מד 240; פרקים שנוגעים לרב יהודה חיוג' ולרב יונה בן ג'נאח (א). מן "כתאב אלנתף" לספר שופטים; ב. שורש "סבב" מן ספר ההשגה (כתאב אלמסתלחק) לרב יונה בן ג'נאח, מג 260–270; השלמות לכתאב אלמואזנה (=ספר ההשוואה) ליצחק בן ברוך, מד 293–298; כתאב נחו אלעבראני (תקציר מדקדוקו של רב סעדיה גאון), מה 105–132; הטיפול במלים יחידאיות בשורשן בפירושי ר' יהודה אבן בלעם, מה 213–232; שער בדבר מקומות החיתוך של העיצורים מתוך "הדאיה אלקאר" הארוך, מה 233–259; ספר הקולות (כתאב אלמצותאת) למשה בן-אשר (קטע חדש מגניזות קהיר – כ"ב), מז 85–124; מח-מט 85–117; "מכתצר הדאיה אלקאר" חלק הדקדוק, נ 214–231.

משמעות (סמאנטיקה וחקר אוצר המלים):

כללי: לקח בהוראת "קנה" – הערות למאמרו של ש' קוגוט, לו 76–79; שדה ההתחייבות והשבועה ושדה החסד והידידות ביחסי ברית בעולם הקדום, לו 85–105; לז 226–228; לבירור משמען של אמר ומאמר, לו 150–155; סימני הצרכה, מלות הדרכה והיחידות המילוניות של הפועל (עיון תחבירי וסמנטי בפעלים בעלי משלימים), לו 220–227, 282–286; אתיקים, שדרות ומסדרון בלשון המקרא, לז 3–12; "והארב ישב (לה) בחדר" (שופ' טז, יב) "ישב במארב חצרים" (תה' י, ח), [מעבר מן המוחש אל המופשט במשמעות המלה חדר בלשון המקרא], לז 13–14; שִׁלַח – שִׁלַח (עיון תחבירי וסמנטי) בלשון המקרא, לח 11–32; והנה "ישב" ו"שוב" כמו "טב" ו"טוב" (עיון במשמעים של השורש 'שוב'), לט 21–36; לפני + צ"ש: מסימון של מקום לסימון ה'חושב' וה'גורם', מ 57–66; הסמנטיקה של השורש חלש להסתעפויותיו, מא 163–175; מב 78; קולוקאטיביות הפועל בגזירה ובנטייה, מא 243–269; ערכיות תחבירית וערכיות סמנטית, מג 3–19; לבוש עברי לתורת המשמעות (ביק'), מג 71–74; פעלים המביעים מצב רגשי, מה 5–16; מרכיב התנועה במבנה הסמנטי של הפעלים קרא, הזעיק, צעק, מז 219–231.

הכללה (הרחבת משמעות): לז 44–45; מ 90–91.

ייחוד (צמצום משמעות): מ 90; מב 183.

מעבר עקב מגע בין המשמעויות: העברת משמעות והשאלתה (רדד במשמעות של פרישה); לו 48; מעבר מן המשמעות המוחשית למשמעות המופשטת של המלה חדר במקרא, לו 13-14; המטונים והסינקדוכה, לט 263-271; מטונימיה, לו 44-45; מ 90; מא 26, 182, 185, 187; מד 87, 104; מח-מט 12, 15, 298; סינקדוכה, מא 182, 185; חדות - דות, התלכדות מלים שונות במקורן אך קרובות במשמעון, מח-מט 139.

מטאפורה: לט 263-265; מ 57, 62, 90-91; מא 184, 185; מב 281; מד 147-148; מז 152-153; מח-מט 13.

הומונימיה: לו 135-136; מ 127, 285; מא 55, 163, 166; מד 87, 89, 95-97, 100. פוליסמיה: מ 90, 285; מד 95-97, 101-108; מה 287; מח-מט 15-16.

סינונימיה (נרדפות): לט 244-246.

קונטאמינאציה (עירוב סמאנטי): לט 238-239; מד 100-108.

מלים ותולדותיהן: תיבה ומלואה: רקיע, רקיע שמים, לו 34-50; ניגוני, לו 118-119; אכסא, לו 120-121; אמר - מאמר, לו 150-155; כרכרה, לו 236-240; לו 235; חנה, מחנה, ממלכה, ממלכת = מלך, לו 245-256; כפרימין, סונטמה, מטליל, לו 257-262; מעשה רתחתה, לו 310; לאחת, עד אחת, עד לאחת - שמשמעותן 'מאוד' 'עד מאוד', לו 311; לו 315; למקורו ולהוראתו של המונח 'קפיצת הדרך', לו 15-20; בִּרְךָה, לו 21-22, 307-308; מיני אגרטין, לו 23; זיתי גלוסקאות המגולגלים, לו 23-24; אגוסטלי, פראטאטא, לו 24; אבולא, לו 24-25; תחתיו חֲדוּדֵי חֶרֶשׁ (איוב מא, כב), לו 96-98; דיבר אנקא ואניגרא, לו 105-108; וסת, לו 108-109; מורתא, לו 109-110; אוקינוס, לו 110-112; העזה (השם, תולדותיו וגלגוליו מלשון אל לשון), לו 157-160, 308; טחורים = עכברים, לו 222; לח 157; גרגר שלצרוות, לו 303-305; מלכי הערב, מעשה צעצועים, לח 33-43; קומדן, מפירא, סירון, לח 44-48; "לול" ו"בלול", לח 225-227; סמדר, לט 37-40; פרקטיא, לט 55-58; פטיליאי, לט 59-60; פרא, פרה, לט 60-61; איסתוננסין, לט 61-62; האסטו, לט 62; לבירור הביטויים "תלמוד" ו"תלמוד לומר", לט 147-152; החרש והמסגר, לט 157; אֶבְגֵּט ופֶסְדָה, לט 182-186; למשמעותה של קבורה "בארונים", לט 187-191; גֶס = צד, מ 79; רֹאשׁ וְלִצְנָה, רֹאשִׁי בְשָׁמִים, רֹאשׁ פְּתָנִים, מ 85-91; למקורו ולמהותו של 'פֶּרֶחַח', מ 92-94; לוחות ולוחים, מ 147; קרמון, טריבולטא, קפיטורין, מ 167-171; מֶלֶח מהו?, מ 178-189; "אתמול" ו"אמש" בספרות התנאים, מ 250-253; "זלע" - שורש מחודש-ישן בלשון העברית, מ 259-262; לבירור משמע הצירוף "על ה' הגדיל", מא 3-5; ערב פסחים, מא 21-28, 158; "רעמה" ומשמעותה המקובלת, מא 48-51; לעניין זה במשמעות "אור", מא 71-72; במקראות ובפיוטות: מלך מלכי המלכים, מלך מלכים, מא 73-74; להוראת אות

במקרא, מא 176–179; מחת פורענותן של רשעים, מא 294–297; מב 77, 156–158; אָמְנָה, שור, שמותיו ותארייו של אלהי ישראל, מב 60–63; "משא ומתן", מב 158; מג 295–301; מה 79–80; אז, מאז, מב 307; סְלִי וּבְלִי, מג 75, 78–79; שני עמודים תבועים, מג 80; מה שלא – יותר ממה ש', מג 302–304; מה 157–158; על מִטָּה וּשְׁכָב וסיווגן הסמנטי, מד 100–108; ראם, תאו ושור הבר, מד 124–137; הָאָרִיכָה, מה 60; שבע ארצות – שבע רקועות, מה 98–104; נתון בערבים, מה 307–310; על מנת, במנת, מה 314–315; עולים (=עוללים), מה 315–316; מעט עסק, מז 66–69; יוצא שהוא 'דומה', מז 285; על הביטוי "כתוב ומונח", מח–מט 49–52; להוראת המלה פִּיּוּם בשמונה ממקומותיה במקרא, מח–מט 60–62, 220–221; 'חדות' – 'דות'. מלה שהשתבשה או נוסחאות מקוריות שונות?, מח–מט 132–141; נ 72, 73–76; עצה – תבן של מיני קטניות, מח–מט 177–185; הַסֶּגֶן, הַסֶּגֶן (הכהנים), מח–מט 222–224; להוראתו של הפועל גמל, מח–מט 281–283; נדיריא דאשקלון, מח–מט 299–300; נ 232–241; "אהיה אשר אהיה" ומקבילו בלקסיקוגרפיה הערבית, נ 50–52; ערביות שבת, תערובה, ריח התבל, נ 122–123; יתד נאמן, נ 251.

משקלים דקדוקיים: ראה תצורה, משקלי השם.

משקלים בשירה: מכלי אל כלי [ניסיון המרה של שירה שנכתבה בהטעמה האשכנזית-מלעילית אל ההטעמה הישראלית-מלרעית], לו 190–202, 268–281; תורת החריזה לרס"ג, לח 85–87; ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית, מז 25–61; מח–מט 163–166; בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית, מח–מט 142–162.

מתיגה: ראה מסורה.

נוסח המקרא: לנוסח מזמור צא מקומראן, מב 308–309.

ניקוד:

שיטות הניקוד: קטע של המשנה בניקוד ארץ-ישראלי, לו 112–117, 320; על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי הביניים, לז 137–153; ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי, לט 192–216; מ 159–160; לבירור ניקודה של אסם, מא 76–78; מסורות תימניות בלשון חכמים על פי כתב יד מן המאה השש עשרה, מד 28–42; לבירורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו (חילופי הניקוד בין בן-אשר לבן-נפתלי), מד 243–262; חיבור על צמיחת הניקוד (ביק'), מה 299–301; עוד על בן-אשר ובן-נפתלי (לשיטת בן-נפתלי בדיגוש שבע כ"פין אחרי "יִהְיֶה"), מה 311–313; לתצורת הפעלים העלולים בתרגום אונקלוס ועל פי קטעי גניזה בניקוד בבלי, מז 187–207; ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנקד כתב-יד קאופמן,

מח-מט 269-280. ראה גם: דקדוק עברי, הגה (תנועות) והגיית העברית לעדותיה ולמסורתיה השונות.

נרדפים: ראה משמעות, סינונימיה.

סגנון: לשון נופל על לשון אצל רס"ג, לז 136; מסגנון אל סגנון - הדרך העולה מכתבתו של ש"י אברמוביץ אל ה"נוסח" של מנדלי מוכר ספרים, מב 237-251; סטיות סגנוניות הגורמות לשינוי סדר הלוואים אחרי שם עצם, ג 108-109.

סופיות: ראה תצורה, סופיות.

סטאטיסטיקה: ניסויים בשכיחות המלים בספר ישעיהו (ביק'), לו 51-66; העברית כלשון דיבור יום-יומית של היהודים בישראל (סקירה סטאטיסטית), לז 50-68, 187-201.

סיומות: ראה תצורה, מוספיות.

סימני הפיסוק: סימני הפיסוק ב"קהלת מוסר", לו 308-309.

סינקדוכה: ראה משמעות, מעבר עקב מגע בין משמעויות.

סמאנטיקה: ראה משמעות.

סמיכות: ראה תחביר, סמיכות.

עברית לתקופותיה:

עברית מקראית: עצת הזקנים לרחבעם [על המינוח ביחסים שבין מלך לנתיניו בלשון המקרא ובתעודות אשוריות], לו 3-13; לבעית אחדותו של ספר ישעיהו (ביק'), לו 51-66; "אמי ואחותי" ו"אחאב" [הצימודים - "אב-אח" ו"אם-אחות" - שמות תיאופוריים], לו 71-72; לקח בהוראת "קנה" (הערות למאמרו של ש' קוגוט), לו 76-79; "הברית והחסד" - המונחים וגלגולי התפתחותם בישראל ובעולם העתיק, לו 85-105; אתיקים, שדרות ומסדרון - בלשון המקרא, לז 3-12; "והארב ישב (לה) בחדר" (שופטים טז, יב) "ישב במארב חצרים" (תה' י, ח) [מעבר מן המוחש אל המופשט במשמעות המלה חדר בלשון המקרא], לז 13-14; על מבנה המשפט השמני בתורה, לז 69-74; "תחתיו תדודי תרש" (איוב מא, כב), לז 96-98; על מונחים "מקבילים" ומוצאם המשותף, לז 226-228; עוד על "ועניתם" שבדברי הזקנים לרחבעם, לז 229; שָׁלַח - שָׁלַח עיון תחבירי וסמנטי בלשון המקרא, לח 11-32; כללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד, לח 243-256; לט 315-316; מ 80; לעניין מונחי ברית ביוונית וברומית, לח 231-237; מונחים קדומים ב"תורת כהנים", לט 5-20, 163-181; מ 5-32, 155-158; והנה "ישב" ו"שוב" כמו "יטב" ו"טוב" (עיונים במשמעים של השורש שוב), לט 21-36, 159; על המובנים של מלים במקראות, שאינן תואמות את מובניהם הרגילים, לט 312-314; על מלת היחס "בין" במשנה ובמקרא, מ 33-53; מחקר על צורות בעלות תוכית ת בעברית המקראית (ביק'), מ 263-268; לבירור משמע הצירוף "על ה' הגדיל", מא 3-5; הסמנטיקה

של השורש חלש להסתעפויותיו, מא 163–175; להוראת אות במקרא, מא 176–179; על "הסומך הבודד" במקרא, מא 180–190, 305–308; מב 75–76, 158–159; נְבִלָת (NABLATH) – שם "עברי" לספר תהלים (?), מב 152–155; גישה שיטתית חדשה לתחביר המקרא (ביק'), מג 307–310; לדרכי החשיפה, ההגדרה והתיאור של כללים תחביריים של לשון המקרא, מד 12–23, 109–123; וְכָלִיּוֹתֵי אֲשֶׁתוֹנָן (תהלים עג, כא) למשמעות הפועל שגן בעברית ובאוגריתית, מד 263–267; שאלות הכרוכות בעדות הספרות האוגריתית על אוצר המלים של המקרא, מד 268–280; מה 317–318; מקבילה אוגריתית לישעיהו כד יח–יט, מה 56–59; אין במקרא מלה משורש להם, מה 153–154; רום (רמם) – בנה באוגריתית ובמקרא וּלְהַפְרִיחַ – 'לבנות' במקרא ובתוספתא, מה 270–279; שמות משקל מְקַטֵּל במקרא ומשמעויותיהם, מה 284–290; הכינוי היתר בלשון המקרא, מו 9–26, 97–123; מו 80; המלים אחד ואחת ככינויי זהות, מו 141–142; מו 77; "וירקידם כמו עגל" (תה' כט, ו), מו 70–73; תרומת הטקסטים האכדיים מאוגרית לחקר האוגריתית ובעקיפין לחקר העברית המקראית, מו 165–186; פרשני המקרא ו"לשון מקרא", מו 272–277; להוראת המלה פִּיּוֹם בשמונה ממקומותיה במקרא, מח–מט 60–62, 220–221; הצורות "אלהים" ו"האלהים" בתורה ובנביאים ראשונים, מח–מט 195–198; חילופי צירי/פתח בעברית המקראית, נ 77–102, 247–249.

מגילות ים המלח: תיבת "שפוד" במגילת "מלחמת בני אור בבני חושך", לו 75; "בתכן אצלם" – חידה מן החידות של מגילת הנחושת, לו 106–111; המגילה החיצונית לבראשית עם מבוא ופירוש מאת י"א פיצמייאר – מהדורה שנייה (ביק'), לו 225; אל"ף מצעית כאס-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים, לט 133–146, 159–160; מלת היחס "בין" במגילות הגנוזות, מ 40–41; על מערכת הזמנים במגילה החיצונית לבראשית, מא 196–204; לשונה של מגילת המקדש, מב 83–98; לנוסחה של מגילת המקדש, מב 136–145; ישנים גם חדשים מן צפוני מדבר יהודה (ביק'), מב 278–293; לבוסח מזמור צא מקומראן, מב 308–309; הערות לשוניות למגילת המקדש, מג 20–28; לשיבוצו של קטע אחד במגילת מלחמת בני אור, מג 76–77; מועט במגילות הגנוזות, מה 91–92; "מקוללי אלהים ואנשים" (מגילת המקדש 30, 12), מו 18–24; שורה ב"מגילת המקדש", נ 246.

לשון חז"ל: ניגני, אכסא, לו 118–121; מיני אגרסין, זיתי גלוסקאות המגולגלים, אגוסטלי, אבולא, לו 23–25; דינר אנקא ואניגרא, וסת, מורתא, אוקינוס, לו 105–112; המונח "גופה" במדרש ויקרא רבה, לח 163–169; כללי לשון המקרא בפירוש רש"י לתלמוד, לח 243–256; לט 315–316; מ 80; פטיליאי, פרא, איסתוננסין, האסטו, לט 59–62; לבירור הביטויים תלמוד ו"תלמוד לומר", לט 147–152; על מלת היחס "בין" במקרא ובמשנה, מ 33–53; השורש כנן בלשון חז"ל

באנאלוגיה לאכדית, מ 95–116, 291–292; "אתמול" ו"אמש" בספרות התנאים, מ 250–253; כתיבה של תיבת "אלא", מ 254–258, 304; מא 77; לטיב ניב לשון המשנה ("כיצד" כמלת הגבלה), מא 6–20; ערב פסחים, מא 21–28, 158; צורות נדירות בלשון התנאים (יסיכה, נתקטל, פֶּעוּל, מא 83–102; על קציעי (קציעין) צואריא, גזיר קדל, תביר קדל, ראש קטיעה, מא 191–195; "מחת פורענותן של רשעים" ו"משא ומתן" בלשון חכמים, מא 294–297; מב 156–158; כְּנִיסָה/כְּנִיסָה (על בידול סמנטי-צורני של שם פעולה בלשון חכמים), מג 157–160; שתי תיבות מורכבות שלא הוכרו (מטומאה, דחילו), מג 185–193; מה שלא – יותר ממה ש, מג 302–304; מה 157–158; מז 158; להבעת המודאליות בלשון חכמים, מד 76–79; התפקיד הפרוסודי של ה"א הידיעה בלשון חכמים, מד 185–201; ייחודי לשון מתוך פסיקתא רבתי, מד 316–318; מילון הפעלים שבלשון התנאים (ביק'), מה 73–76; הגיליונות של כתב-יד פארמה 138 (ביק'), מה 93–94; להפריח – "לרומם, לבנות" במקרא ובתוספתא, מה 277–279; שמות משקל מְקַטֵּל במשנה ומשמעויותיהם, מה 291–298; שתי מלים מלשון חכמים (על מנת, במנת; עולים), מה 314–316; מז 74–76; לשון נקייה וכינויים במשנה, מז 3–17, 293; מעט עסק, מז 66–69, 298–299; האם צורות נסתר מעין הִיָּת שבלשון חכמים צורות קדומות הן?, מז 158–159; השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש "את + כינוי" (אות-) בלשון המשנה, מז 208–218; משפטי ייחוד מדומים במשנה, מז 264–271; יוצא שהוא 'דומה', מז 285; חושינו = חושים אנו, מז 291–292; נ 37–42; שתי זוויות לקסיקולוגיות בלשון חכמים, (א. קטף במשמעות 'יצק' ב. מה במשמעות 'אין', מז 295–297; 'חדות' – 'דוּת', מלה שהשתבשה או נוסחאות מקוריות שונות?, מח–מט 132–141; נ 72, 73–76; בָּרָה מכלילה וּבָרָה מוציאה בלשון חז"ל, מח–מט 167–176; מגלגולי העתקותיו של מדרש עשרת הדברות, מח–מט 207–209; קטע נוסף ממכילתא דרשב"י, מח–מט 210–215; ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנחם כ"י קאופמן, מח–מט 269–280; לליבונה של סוגית קהלת רבה, נ 238–241; שלוש הערות לנוסחו של מדרש שיר השירים רבה, נ 242–243; שני לשונות עבריים מן הבבלי ב"אוצר הלשון העברית לכנעני", נ 244–245.

לשון הפיוט: מונח דקדוקי קדום בפיוט קלירי, לו 263–267; פיוט ארמי לשבועות, לח 257–268; על צירופי לשון אחדים בסליחה "אל נא רפא", לט 63–72; על שני צירופים מן הפיוט הקדום ורקעם הלשוני והסגנוני, מא 41–43; הפאסיב בפיוט, מה 31–37.

לשון הקראים: "זלע" – שרש מחודש-ישן בלשון העברית, מ 259–262; עיבוד ספרותם של הקראים במילון ההיסטורי ללשון העברית, מב 37–50.

הלשון הרבנית: נתפעל כבינוני בלשון הרבנית (השו"ת) – מה טיבו?, מב 190–202.

לשון ימי-הביניים: לעניין שיר הפתיחה של ר' אברהם אבן עזרא לפירושו לספר איוב,

לו 314–315; על הלעזים של רש"י, לו 43–49; על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי הביניים, לו 137–153, 311–312; המלים שיש להן נגזרות (=אלאחרף אלתי להא אשתקאקאת), מב 99–124; מקור ושם הפועל בפיוט של רב אברהם בן-עזרא, מג 211–216; "ומר עם אהלים" עיון לשוני בבית שיר של דונש בן-לברט, מו 3–8; בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית, מח-מט 142–162, 163–166.

לשון המשפילים: סימני הפיסוק ב"קהלת מוסר", לו 308–309; שמות-עצם בסימות הריבוי – יים, לו 218–221; על אמנם וצירופיה כמלות ויתור בלשון ההשכלה, מ 237–249.

עברית חדשה: העברית כלשון דיבור יום-יומית של היהודים בישראל (סקירה סטאטיסטית), לו 50–68, 187–201; על מלות היחס בעברית החדשה, לח 285–294; שם-הפעולה ושם-הפועל בעברית החדשה, לט 99–122, 217–235; האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית, לט 236–262; מ 117–141; שם-תואר מועצם ושם-עצם מותאר בעברית חדשה דיבורית, מב 252–272; אבל, אלא ואלא ש' בעברית של ימינו, מה 133–148; הטעם כגורם מורפולוגי בעברית החדשה, מה 155–156, 319–320; חג"מ ודמוי פועל + שם פועל בעברית הישראלית, מז 248–263.

ערבית: האקדמיה הערבית בדמשק ובעית המודרניזאציה של הלשון הערבית, לו 228–235, 301–307; מבעיותיה של המילונאות העברית לערבית המדוברת, מג 52–70, 313–317, 318–320; "אהיה אשר אהיה" ומקבילו בלקסיקוגרפיה הערבית, נ 50–52.

פועל: ראה תצורה, פועל.

פיסוק: ראה סימני פיסוק.

פיניקית: ראה כנענית.

צורות: ראה תצורה.

צירופים: ביטוי אידיומטי, לו 282; צירוף במעמד טרמינולוגי המשנה את הרכית הלוואים במשפט, נ 107.

צמחים: לזיהוי החיטה והכוסמת, לו 83–95, 243–252; לזיהוי הקטנית ספיר, מא 103–107; לזיהוי שמות אחדים של זני חיטה קדומים, מב 64–72; עצה – תבן של מיני קטניות, מח-מט 177–185.

שאלות: ראה תרגומי שאלה.

שדה סמנטי: ראה משמעות.

שומרונית: גרסאות בכ"י פֶּרְבֶּרִינִי (של החומש השומרוני), לט 41–51; עם מאמרו של רפאל ניס, לט 51–54; התרגום השומרוני לתורה (ביק'), מה 61–72; מיון התרגום הערבי השומרוני לתורה לסוגיו וזיהוי שמות בעלי חיים על פיו, מח-מט 35–48; חילופי צירי/פתח במסורת שומרון, נ 87, 248.

שילובי אותיות: ראה כתיב.

שירה: ראה לשון השירה.

שם הפועל ושם הפעולה: ראה מקור.

שמות פרטיים (אנשים ומקומות): השם הפרטי "מרים" בתעתיק יווני ורומי,

לח 171–180; השם מִשָּׁה (שמות ב, י), מ 54–56; בּוֹנִי, מה 151–152; (א)ליעזר, מה

159; היש דקדוק לשמות יישובים? נ 5–30, 137–150.

שם קיבוצי: מא 187; מו 132.

שפות שמיות: מילון של שרשים שמיים, אות א (ביק'), מ 285–289; ספר על הזוגי

בלשונות השמיות (ביק'), מא 298–301; אוסף מאמריו של מזרחן חשוב (ביק'), מב

146–151; בלשן הודי-אירופי דגול על בעיות בדקדוק השמי ובתורת המשקלים

השמית (ביק'), מג 229–233.

תורת ההגה: ראה הגה.

תורת הצורות: ראה תצורה.

תחביר:

כללי: על מבנה המשפט השמני בתורה (ביק'), לו 69–74, 235; שֶׁלַח – שֶׁלַח (עיון

תחבירי וסמנטי בלשון המקרא), לח 11–32; לפני + צ"ש: מסימון של מקום לסימון

ה'חושב' וה'גורם', מ 57–66; שם תואר מועצם ושם עצם מותאר בעברית חדשה

דיבורית, מב 252–272; ערכיות תחבירית וערכיות סמנטית, מג 3–19; הבִּרְרָה: עיון

בשאלה תחבירית, לוגית ומורפולוגית, מג 112–120; שלושה מחקרים גנראטיביים

מתחום העברית (ביק'), מג 148–156; תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות (ביק'),

מג 224–228; גישה שיטתית חדשה לתחביר במקרא, מג 307–310; לדרכי החשיפה,

ההגדרה והתיאור של כללים תחביריים של לשון המקרא, מד 12–23, 109–123;

עיונים בתחביר הטקסט, מד 138–156; שם העצם הסוגי ומעמדו במשפטי משוואה

בעברית הישראלית בהשוואה למקורות הקדומים של השפה ולשפות אירופיות

אחדות, מד 299–313; פעלים המביעים מצב רגשי – עיון תחבירי-סמנטי, מה 5–16;

השמטת אוגד במשפט שמני, מו 127–128; חג"מ ודמוי פועל + שם-פועל בעברית

הישראלית, מז 248–263; משפטי זיקה אסינדטיים מועצמים במקרא, מח-מט 7–8;

בִּרְרָה מכלילה ובִּרְרָה מוציאה בלשון חז"ל, מח-מט 167–176; כללי היצירה

המשמשים ליצירת הביטוי – "טיל נגד טיל נגד טיל" (הערה ל"סיבובו של פסוק

מהו" מאת י' ברהלל, לשוננו כה, תשכ"א 150–164), מח-מט 218–219.

נושא: נושא תוכן, מז 268, 271.

נשוא: הכינוי הדבוק של השם כנשוא בעברית ובאוגריתית, לח 149–150; נשוא תוכן,

מז 271.

משלימי הפועל:

כללי: סימני הצרכה, מלות הדרכה והיחידות המילוניות של הפועל, לו 220–227, 282–286; כיצד להבחין בהוראה בין מושא עקיף לתיאור, לו 202–204; לח 294;

מ 152–154; עיון מחודש בשאלת ההבחנה בין מושא לתיאור, מ 148–151.

מושא: כינוי הגוף כמושא בתרגום הפשיטתא, לח 220–224.

תיאור: סדר התיאורים במשפט, מא 44–47.

לוואי: סירוס סדר השם ולוואו בארמית ובעברית, לו 113–116; הערה להקדמת

לוואי-שם-תואר למוגדרו בתלמוד הבבלי, לח 307–308; תשובה (לעניין הקדמת

לוואי-שם-תואר למוגדרו), לח 308–310; היירארכית הלוואים הבאים אחר שם-

העצם, ג 103–118.

סמיכות: היפוך סדר סומך ונסמך, לח 312; לט 158; היקרות שם הפועל ושם הפעולה

במבנה הסמיכות, לט 114–117; על "הסומך הבודד" במקרא, לט 313; מא 180–190,

305–308; מב 75–76, 158–159; צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבים, מא

229–240; צירופי סמיכות ב"מילון חידושי שלונסקי", מג 139–141; המבנה הסמנטי

של הסמיכות, מג 151; הסמיכות בתרגום אונקלוס (אטריבוטיבית, מטריאלית, פירוק

סמיכות), מו 92–94; פירוק סמיכות, ג 106–107.

משפט מחובר: משפטים כוללים ומחוברים – והדקדוק הגנרטיבי, לו 317–319; "כולל

ומחובר" והדקדוק הגנראטיבי, לח 195–205; המרכיבים המחוברים (להבהרת

המושגים 'כולל' ו'מחובר'), מא 216–228, 270–281.

משפט ייחוד: משפט ייחוד הנושא והכינוי הוא, מד 224–239; משפטי ייחוד מדומים

במשנה, מז 264–271.

מלות יחס ומלות חיבור: סימני הצרכה, מלות הדרכה והיחידות המילוניות של הפועל,

לו 220–227, 282–286; מ"ם נוספת במשמעות 'מן', לח 245–246; על מלות היחס

בעברית החדשה, לח 285–294; על מלת היחס "בין" במשנה ובמקרא, מ 33–53;

מלת היחס "בין" בבן-סירא, מ 40; לפני + צ"ש: מסימון של מקום לסימון של

ה'חושב' וה'גורם', מ 57–66; 'ש', 'אשר' ו'אשר ל' במגילות מדבר יהודה, מב

97–98; מלת היחס ב- עם כינוי הנסתרים, מב 280; המלות אשר, ש, די בראש

משפט עיקרי בעברית ובארמית, מו 27–38; על מלות-יחס באוגריתית, מז 183.

מלות הדגשה: למ"ד ההדגשה, מב 215–216, 218; באוגריתית, מב 294–295, 299.

מלות הנגדה: אבל, אלא ואלא ש- בעברית של ימינו, מה 133–148.

מלות ויתור: על אמנם וצירופיה כמלות ויתור, מ 233–249.

מלות תנאי: 'על מנת' 'במנת' – פתיחה לתנאי בספרות חז"ל, מה 314–315.

תעתיקים: השם הפרטי "מרים" בתעתיק יווני ורומי, לח 171–180; הערות אחדות

לחקר התעתיק של מלים איטלקיות באותיות עבריות, מא 282–290; מב 310–313;

השתקפות חילופי צירי/פתח בתעתיקים היווניים והרומיים, ג 88, 247–248.

תצורה:

כללי: שרשים, בסיסים ומבנה המורפמות, לח 131–136; על התצורה בניב הארמי שבפי יהודי זאכו, לח 211–213; משקל, בניין, תבנית, לט 123–132, 295–306; על התצורה בניבים הארמיים שבפי יהודי אזוריג'אן, לט 272–294; הבררה: עיון בשאלה תחבירית, לוגית ומורפולוגית, מג 112–120; התצורה בכתב יד בנוסח תימן, מד 33–38; הסעם כגורם מורפולוגי בעברית החדשה, מה 155–156, 319–320; מז 78–80; מחקר על תצורת שמות התואר בכל תקופות הלשון העברית (ביק'), מז 286–288; עיונים בתצורת המלים העבריות בספרדית-היהודית, מח-מט 186–194.

כינויים: הכינוי הדבוק של השם כנשוא בעברית ובאוגריתית, לח 149–150; כינוי הגוף כמושא בתרגום הפשיטתא, לח 220–224; כינוי קניין דבוק שהשתרבו לגופה של תיבה, מא 229–231; נ 244–245; הכינויים הקצרים והכינויים הארוכים במגילות מדבר יהודה, מב 91–93, 97; הכינויים לקרוב ולרחוק בארמית של א"י, מד 45–64; משפט ייחוד נושא והכינוי הוא, מד 224–239; הכינוי היתר בלשון המקרא, מז 9–26, 97–123; מז 80; המלים אחד ואחת ככינויי זהות, מז 141–142; מז 77; "וירקידם כמו עגל" – הכינוי הפרולפטי, מז 70–73; על כינויי גוף פרודים באוגריתית, מז 182; השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש "את + כינוי" (אות-) בלשון המשנה, מז 208–218; פועל עם כינוי דבוק – חושינו, חיישינו (=חוששים אנו), מז 291–292; נ 37–42.

הפועל: פעלי שלילה גזורי שם אצל רש"י, לז 46–48; פעלים גזורי שם (דנומינאטיביים), לז 216; לח 130, 183–185; מז 130–131; שיטת השרשים באגרון לרס"ג, לח 81–83; על המבנה מסוג "התחיל הולך" בפשיטתא, מ 293; קולוקאטיביות הפועל בגזירה ובנטייה, מא 243–269; זריות בתצורת הפועל וא. "נפעלו" – עתיד מדברים; ב. "תפעלו" – עתיד נסתרות, מא 291–293; מקור ושם הפועל, מג 211–216; הרפלקסיביות, מד 219–223; על השוכן החלק והשורש העברי, מד 281–292; פעלים המביעים מצב רגשי, מה 5–16; הפאסיב בפיוט, מה 17–31; לְמַבְנֵא/לְמַבְנֵה/לְבָנָא, מז 62–65; פעלים שנושאים מימוש פרופוזיציה, מז 147–154; האם צורות נסתרות מעין הֵיט שבלשון חכמים צורות קדומות הן, מז 158–159.

זמנים: 'היה' + עבר; 'יהיה' + עתיד, לז 223; לח 157; על מערכת הזמנים במגילה החיצונית לבראשית, מא 196–204; היה + כינוי במגילת המקדש, מב 96; הזמנים המהופכים במגילת המקדש, מג 21–23; צורת וְקָטַל כשלפניו עבר, מד 315; הזמנים בתרגום אונקלוס, מז 88–91; פעולה מתמדת או חוזרת, מז 89–90; על צורות כינוי באוגריתית, מז 186; צורת yqtl בפועלי ל"י/ל"י באוגריתית, נ 54–57.

דרכי הפועל: ההתאם המודאלי של העתיד לציווי הקודם, לט 155; להבעת המודאליות בלשון חכמים, מד 76–79; מודאליות בתרגום אונקלוס, מו 90; yqtl להבעת מודאליות באוגריתית, נ 54–61.

בניינים: שאלה [ריבוי פועלים או ריבוי ב"חוזק הפעולה" בבניין פיעל], לו 234; פיעל לריבוי (ריבוי פועלים, פועלים וריבוי הטמון בפעולה עצמה), לח 156; נתקטל – בינוני של בניין נתפעל, מא 88–95, 144–157; מב 79; פִּעֹל בינוני פועלי של בניין קל, מא 95–102; נתפעל כבינוני בלשון הרבנית – מה טיבו, מב 190–202; פועלי גרימה בבניין הפעיל, מג 151–152; בנין נופעל, מד 34; בניין פִּעֵל, מד 34; "אבות ותולדות" במערכת הבניינים, מד 157–160; הפאסיב בפיוט – שימוש בבניינים פועל והופעל בפועל העומד, מה 17–31; בניינים סבילים בתרגום אונקלוס, מו 91–92; הבניין הרפלקסיבי, מו 92; בניין פִּעֵל במקרא, מח–מט 7–8; הפיעל והקל במסורתיהן של שלוש עדות ספרדיות, מח–מט 53–59; חילופי פעלים מבניין קל לבניין נפעל, נ 257–258.

גזרות: ל"א הנוטים ע"ד ל"י, לו 140; מד 33; פעלים מרובי עיצורים בלשון העברית, לח 118–130, 183–194; פעלים הנוטים בשתי גזרות: ע"ו ופ"י (סיכה – יסיכה), מא 84–88; הימצאות צורות מיוחדות בגזרות בלבד (ולא בפועל השלם), מא 156; הידמות בין פ"י לע"ו בשמות פעולה במשקל קטילה, מא 302–303; פעלים מגזרת הכפולים, מב 207, 209–211, 213, 220; מג 38; גו"ן מוספת בפעלים מגזרת ל"י בארמית התרגומית, מג 165–178; עו"י הנוטים ע"ד פ"נ, מד 34; עו"י הנוטים ע"ד פ"ו, מד 34; לתצורת הפעלים העלולים בתרגום אונקלוס, מו 187–207; על הצורות הפועליות בגזרת ל"ו/ל"י באוגריתית, נ 53–71.

מוספיות: מחקר על צורות בעלות תוכית ת בעברית המקראית (ביק'), מ 263–268; שמות עצם עם ה"א המגמה במגילות מדבר יהודה, מב 94–96; הסופית ון לנוכחים ולנסתרים במגילת המקדש, מג 26; זוגות של שמות בעלי סיומת ים וזות ב"מילון חידושי שלונסקי", מג 135–137; סיומת ים לנקבה, מה 155–156, 319–320; על ה"א המגמה בתרגומים למקרא בניבים של ארמית חדשה יהודית, מו 130–131; שמות בסיומת ות, מח–מט 192–194; ה"א המגמה – צורן נטייה של שמות יישובים, נ 20; צורן ים, ות, אָל, יָה בשמות יישובים, נ 141.

שם:

משקלי השם:

כללי: הערות להערות בלשניות" יא לשמואל ייבין, לו 230–231; משקלו של השם "קראי", לח 181–182; מ 296–297, 298, 304; משקל יפילה תחת פילה בשמות פעולה, מא 84–88, 302–303; מב 76; חידוש במשקלים בלשון הקראים, מב 46–47; משקלים שונים של שם אחד, מב 106; חילופי קְטִלָּה – קטילה, מב 185; חילופים במשקלי השמות (אָהֶל, אָהֶל – אָהֶלִים, אָהֶלִים, אָהֶלִים), מו 3–8; תנועת a

בשמות-פעולה, מו 143–149; על משקלי שמות העצם באוגריתית, מז 176–177; "היכל המשקלים" ליצחק אבינרי (ביק'), מח-מט 63–75.
 הסגוליים: קטל – קטילים (קטילות), לו 312–313; משקל פֶּעַל/פָּעַל, מז 232–247; מח-מט 68–75.

מ ק ט ל: במקרא ובמשנה, מה 280–298.

ק ט ל: מח-מט 223–224.

ק ט ל: מד 37.

ק ט ל ה: מב 185; מח-מט 191.

ק ט ו ל: מא 96–102; מב 148; מד 36.

פ ע ל ה: מו 143–146.

צ פ ע ל ת א: מו 144–146.

שמות ייחוס: בְּבַלִּי, פְּרָסִי, לַח 153–155, 313–317; לַט 317–318; מ 299; ספרדי, ירושלמי, לַח 316; לַט 317–318; מ 299–300; משקלו של השם "קראי", לַח 181–182; מ 296–297, 298, 304; אִי = יָא (נסבה) במנדאית, לַח 309; נ 109–111; צורות הנקבה של שמות בסיומת י בעברית, מה 155–156, 319–320.

ריבוי: ריבוי קטילים לשמות סגוליים, לו 312–313; שמות עצם בסיומת הריבוי יים, לו 218–221; ריבוי השמות הסגוליים, לַח 306; הריבוי הכפול, מ 22; צורת ריבוי זכרית לשמות מתחומי הטבע שצורתם ביחיד נקבית, מא 231–236, 303; מב 79; ריבוי ים וריבוי ין במגילת המקדש, מב 93–94; ריבוי כפול בסמיכות במגילות מדבר יהודה, מב 97; ריבוי שבור בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, מב 172–173; שם סוגי או שם קיבוצי מתורגם ע"י רבים, מו 132; צורני הריבוי והזוגי באוגריתית, מז 179–181.

זוגי: ספר על הזוגי בלשונות השמיות (ביק'), מא 298–301; שמות בצורת הזוגי ב"מילון חידושי שלונסקי", מג 138–139; על הזוגי בשמות העצם באוגריתית, מו 65–71.

תצורה חוזרת (*back formation*): מ 22; נ 145.

תרגום: נאמנות יתרה ותרגום מילולי וסטיות מתרגום מילולי בתרגומים למקרא בניבים של ארמית חדשה יהודית, מו 127–139; תרגום מדויק ותרגום חופשי בשרח של יהודי מרוקו, מח-מט 230–251; תרגום ביצירת שמות יישובים, נ 137–138. ראה גם: לשון התרגומים.

תרגום שאילה: לו 78; לז 122–123; לַח 181; לַט 290; מב 153, 184; מד 71–72; נ 142–145.

מפתח המלים*

עברית

(א)

אב, לט 79–87, 313	אבך, לז 123
אב: (רכיב של שם פרטי – אחאב), לו	אב"ל, מ 114–116
72–71	אַבְל, מא 116; מה 133–148
אב (אָבּוּ), מא 109	אבן-מח-מט 258–259
אב"י, לז 216	אבן-מנחם, אבן-שמואל (ש"פ), נ
אבוב, מ 125	26–25
אבוי, לז 216	אבנט, לט 7, 183–184; מ 155
אבולא, לז 24	אבר, איבר: איברים, מד 37
אביעזר (ש"פ), נ 25	אג"ד, קל, פיעל, מח-מט 58
אבית, ר' בית	אַגֶּד, אַגֶּד, אַגֶּד, מח-מט 72
אב"ך, התפעל, לז 123; מה 225, 230	אגוז (ש"פ), נ 145–146

לא הובאו מראי מקומות למלים מן המאמרים האלה, שלהם מפתח צמוד:

1. אברמסון, שרגא: לחקר העריך, לו 122–149; לז 26–42, 253–269; לח 91–114 (המפתח לכל ארבעת המאמרים בכרך לח 114–117).
2. ינאי, יגאל: פעלים מרובי עיצורים בלשון העברית, לח 183–194 (המפתח בעמודים 193–194).
3. צבר, יונה: היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן, לה 206–219 (המפתח בעמודים 217–219).
4. צבר, יונה: היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אורביג'אן, לט 273–294 (המפתח בעמודים 292–294).
5. בר-אשר, משה: על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, מב 163–189 (המפתח בעמודים 187–189).
6. מלמד, עזרא ציון: מאוצר לשון הקודש בלשון פרסית יהודית, מג 271–294 (המפתח בעמודים 287–294).
7. בר-אשר, משה: היסוד העברי בשרח של יהודי מרוקו, מח-מט 227–252 (המפתח בעמודים 251–252).
כמו כן לא הובאו מראי המקומות למלים הנידונות במאמרו של יעקב כנעני מתוך "מילון חידושי שלונסקי", מג 121–147; בסופו רשימה של 402 ערכי האות א' של "מילון חידושי שלונסקי", שמתוכם נבחרו הערכים שבלקט.

במפתח המלים העבריות הובאו גם מלים שאולות.

- אגוסטלי, לז 24
 אג"ף (=עק"ף), מ 137
 אגרופ, מו 79
 אגרסין, מיני אגרסין, לז 23
 אדמדם, לח 126
 אדני (שם הויה), לו 263–267
 אד"ש, קל, התפעל, הפעיל, מג 128
 אהב, מה 5–6
 אהבה, לו 93
 אהבה ורחמים, לו 92
 אהבה, לח 127
 אהיה אשר אהיה, נ 50–52
 או, ו/או, מח–מט 167–176
 אובלין, אלאבלה (ש"פ), מא 109
 אודם (ש"פ), נ 138–139
 אוהל, מה 278
 אֶהָלִים, אֶהָלִים, מו 3–8
 אוון, לז 259–260
 או"י, נפעל, התפעל, מא 153; מג
 266–267
 אויב, מב 283
 אִיבְתִּי, איבתי לי, מח–מט 5–8
 אופירה (ש"פ), נ 20
 אופן, אופן, מ 137
 אוקיבוס, לז 110–112
 או"ר, הפעיל (להאיר בתורה), מז 143
 אור, מא 71–72
 אורים ותומים, מח–מט 247
 אורן; ארונים, לט 188–191
 אות, אותות, אותיות, מא 176–179; מד
 38
 אות חלק, אות נוח, מד 73–75
 אז, מאז, מב 307
 אוזן; (ב)אזני, לח 312; מב 214
 אזרוע, זרוע, מב 284; ר' גם זרוע
- אח: (רכיב של שם פרטי – אחאב), לו
 71–72
 אחד, אחת, מו 142; מז 77
 אחוה, לו 92
 אחוזה, מ 16
 אחות: (רכיב של שם פרטי – אם-
 אחות), לו 71–72
 אחיות, אָחִיּוֹת, מא 237, 304; מב 273
 אח"ז, קל (יאחז, יֶאֱחֹז), מג 37, 45
 אח"י, התפעל, מא 89, 151
 אָחִין, מ 117
 אחלמה, לט 8
 אחסן, אכסן, פיעל, לט 262; מ 137
 אחר, אחר כן, מג 26
 אחת: לאחת, עד אחת, עד לאחת, לו
 311; לז 315
 אי (השלילה), לט 120–122; מ 163–165,
 301–303
 אי (=איש), מ 301; מא 80
 אִיָּה, מב 295–296; מו 98–99
 איזמל, מז 16
 איככה, לז 215–216
 אִילוּ (=אֵלּוּ), לט 212
 אִילוּ, מ 165
 אימות, עימות, לט 262; מ 137
 אימתי, מ 133
 אין: אֵינוּ, אֵינוּ, לז 147; לט 212; מו 98
 איסתוננסין, לט 61–62
 איפה, לט 10
 אִיר, אִיר, לז 148
 אכ"ל, קל, לט 245; מב 221–222; מז
 8; קל, נפעל (יאכל, יֶאֱכַל), מז 92;
 פועל (אָכַל), מב 222
 אכסא, לו 120–121
 אכסדרה, לח 108

- אכסן, אחסן, פיעל, מ 137
 אל, אל ל, מו 102
 אל אנושי, על אנושי, מ 137
 אלא, מ 254–258, 304; מא 77; מה
 148–133
 אלא מה, אלא ש, מה 136–138
 אלה, לו 87–95, 105
 אלהים, מח-מט 195–198
 אָלול, אָלול, לו 143–144, 237; מז 45
 אלונטית, אלונתית, אלינתין, לט 39
 אלי-על (ש"פ), נ 26
 אליעזר (ש"פ), מה 159
 אלמוג (ש"פ), נ 25
 אלפי מנשה (ש"פ), נ 28
 אָם: (רכיב של שם פרטי – אם-אחות),
 לו 71–72
 אָם, מג 20; מז 269–271
 אמונה, לו 87, 102; מה 314; מז 76
 אמיר, עמיר, מ 137
 אמל, עמל, עמילן, מא 230
 אמָנה, לו 87; לח 232
 אָמָנה, מב 60
 אמנם, מ 233–249
 אם אמנם, האמנם, כי אמנם, מ
 235–249
 אמפירא, ר' מפירא
 אמ"ר, קל, לו 150–152
 אמש, מ 250–253
 אָמַת (=אָמָה), מ 5
 אָמַת, לו 87, 102
 אמתי (ש"פ), נ 26
 אמתים, מאתים, לח 254
 אניגרא, לו 105–108
 אנ"ס, לו 33–34
 אָנָף: חֲשֹׁכִים מְאֹנָף, לט 70
 אנקא, לו 105–108
 אסלא, לו 28
 אָסם, אָסם, מא 76, 78
 אס"ף, נפעל, מג 42
 אס"ר, קל, לו 104–105; (אָסור – בינוני
 פועלי), מא 99–102
 אסתרקונית, לו 31–32
 אָפוד, לט 10
 אפילו, ואפילו, לט 213; מח-מט 241
 אָפיקוֹמֶן, לט 213; מח-מט 240
 אפריון, פרום, פרוימא, לו 258–259
 אפשר, אי אפשר, מ 130
 אפשר, אי אפשר, מ 130, 165, 301–303;
 מא 80
 אצ"ר, עצ"ר, קל, מ 137
 ארגון, התפעל, לח 185
 ארגמן, פיעל, התפעל, לח 185
 ארגמן (ש"פ), נ 6, 9–10, 26
 ארגסטירין, לו 23
 אָרוֹךְ, אָרוֹךְ, לו 145
 ארונים, ר' אורן
 ארו, ארוזים, לט 188–191
 אריכה, ר' הָאֲרִיכָה
 אָרֶס, אָרֶס, מח-מט 72
 אר"ע, פיעל: אירע דבר, אירע אבל,
 אירע אונס, מז 15
 ארץ: ארציים, לו 218
 ארץ כנען, ארצה כנען, מד 314
 שבע ארצות, מה 98–104
 אשכול: אשכול הכופר, נ 242
 אשלים (ש"פ), נ 10, 21–22
 אָשֶׁם, מד 186–187
 אָשָׁף, לט 261; מ 125
 אשפז, פיעל, מ 130
 אשר, ש, מב 97–98; מז 27–38

בימה, במה, לט 252, 257; מ 137; מד

272-271

בי"ן, קל, הפעיל, לט 251

בית, לז 44; מב 297; מד 195-196;

מה 88-89

בית המדרש, מח-מט 236

בית המקדש, מח-מט 236, 240

בית כסא, בית כבוד, מז 5

בית תורפה, בית בושת, מז 4

בכורה, מז 77

בכיר, בחיר, מ 137

בלול, לול, לח 225-227, 317

בְּלִי, מג 75, 78

בְּלָעַדִּי, לח 312

בלשון, מ 117; מא 75

במה, בימה, לט 252, 257; מ 137; מד

272-271

בֶּן, בֶּן־, מז 92-94

בן הרוצחון, מז 93-94, 294

בנ"י, קל, מה 270-279

בע"י, קל (בוֹעִים), מג 80

בְּעִים, מה 218, 225, 231

בע"ל, קל, מז 7

בעל: בעל גבר, מז 3

בעל חי, בעל חיים, מא 27

בעל כנף, מא 180, 182

בעל לשון, מא 75

בָּצֵק, מד 270-271

בצר, מה 186

בְּצָרָה, בצרות, מא 231

בָּקַע, מה 186

בָּקַשׁ, מה 186

בר"א, בר"י, קל, מה 187

בְּרָה, מה 186

ברוכים (ש"פ), נ 143

אש"ש, התפעל, מב 220

אשתונן, ר' שנ"ן

אֵת, מ 125; מז 104, 118, 141; מז 77,

118-108

אתיק, לז 3-5, 7-8, 12

אתמול, מ 250

אתנה, אתנחא, אתנחתא, מז 148-149

אתרוג, מז 76-79

(ב)

ב-, מב 280

ב- (בְּמוֹ), 101, 104, 118

בְּבִלִי, בְּבִלִי, לח 153-155, 313-317;

לט 319

נתן הבבלי (ש"פ), לו 123

בָּגֵר, בָּגֵר, מח-מט 72

בד (=מגילת פשתן), לו 13-15

בד (=מוט), לו 13-15

בד: בדדים, לו 34-35

בהמה, מז 14-15

בר"א, קל (בא אל, בא ל, בא על), לו

286; מא 114; מג 24-25

בא בברית, לו 96

בולשת, מ 125

בוֹנֵי (ש"פ), מה 151-152

בוֹעִים, ר' בע"י, קל

בוץ, לט 180

בו"ש, לט 256

בושסכם, ר' שס"ס, קל

בוז"י, קל (בזה ברית), לו 102

בָּזָק, מה 219

בָּזָק, מח-מט 73

בחיר, בכיר, לט 262; מ 137

בִּיאָה, מז 7

גב"ל, פיעל, מא 43; מה 192–193	ברומים, מה 188, 223
גָּבַל, מה 192–193	ברורים (ש"פ), נ 29–30
גַּבְלִים, מה 191–192	ברי, מ 132
גָּבַן, מה 193	בָּרִיא, מה 187
גבנונים, מה 189	ברית, לו 88, 92, 95, 100, 102; לח
גבע, מה 193	231–232
גבעול, מו 77	בר"ך, קל, התפעל, לח 272–275; מה
גב"ר, קל, מג 34	187
גבר: בעל גבר, מו 3	ברוך אהיה אשר אהיה, ברוך דין
גד"ה, התפעל, מב 207, 229, 280	אמת, ברוך היודע, ברוך המזמין,
גדול: גדול גדולים, גדול שבגדולים,	ברוך המציל, ברוך הנמצא, ברוך
מא 159	הבא, ברוך טעמך, וכו' וכו', לח
גדיד (ש"פ), נ 8	272–275
גד"ל, קל, הפעיל (גדל/הגדיל על ה'),	ברוך הוא, מח–מט 239, 241–242,
מא 3	243
גָּדַר, גָּדַר, מה 279; מח–מט 73	ברכה, לח 251, 275; לט 314
גֵּה, מה 219–226	בָּרַךְ, בָּרִיךָ, לז 21–22, 307–308
גְּהוּת, מ 135	בָּשָׂר, מד 187
גהרק, גוהרקא, לח 98	בת: בנות צעדה, ר' צעדה
גוֹי, מ 6	בת קול, מח–מט 236, 243
גולָל, גולָל, מח–מט 67	בתולה, מח–מט 249
גופה, לח 163–169	
גָּז, מ 130	(ג)
גָּזַה (ש"פ), נ 145	גאון, מ 125
גז"ל, קל, מח–מט 234–235, 247	גאים, מז 131
גָּזַע, גָּזַע, מח–מט 63–64	גא"ל, קל, מה 188
גז"ר, קל, מח–מט 234–235, 241	גָּבַא, מה 190
גָּחַר, מח–מט 73	גבבה, מה 190
גיהנם, מח–מט 236, 243	גבה: גבות, מה 190
גימל, מה 188	גבול, מה 191
גיר, מה 215, 222, 223, 226, 229	גבורה, מה 193–194
גלוסקא, קלוסקא, קלוסטא, לז 23–24	גָּבַח, מה 190–191
גל"י, גל"ע, התפעל, מ 137	גבילה: גבילת יצוריו, מא 43
גלידה, מ 135	גביר, מה 191
גלילי: הַגְלִילִי, לט 213	

- גָּלַשׁ, מח-מט 73-74
 גמ"א, פיעל, מב 45
 גַּמַּד, מ 118
 גמ"ל, מח-מט 281-283
 גמ"ר, הופעל (מוגמר), מ 121
 גמרא, מח-מט 238
 גן: גן-עדן, מח-מט 236, 243
 גנ"ב, קל, מז 13
 גס, גסין, גססין, מ 79
 גָּסַס, גָּסַס, מח-מט 74
 געיא, געיה, לח 58, 75
 גפן, מז 4
 גרב, לח 75
 גרגר, גרגש (של צרורות), לז 303-305
 גָּרַד, מח-מט 74
 גר"ע, קל (גרוע), מ 118
 גשם: גשמיים, לז 218
 (ד)
 דָּאָב, דוב, מז 134
 דא"ג, קל, מה 10-11
 דָּבָה, לז 48
 דב"ק, קל, פיעל, מח-מט 58
 דב"ר, פיעל, (דיבר טובה, דיבר דברים טובים), לו 8, 10-13
 דיבר דבר, לו 9; לז 306
 דִּבֵּר, לט 213
 דבר: דבר אחר (=חיי אישות), מז 12
 דבש, לח 246
 דבש תמרים, לח 246, 318
 דג"ל, קל (דגול), מ 118
 דָּגַשׁ, לח 68-70, 72
 דהא, לז 40
 דה"ם, נפעל, מה 223
 דוב, דָּאָב, מז 134
 דוגית, לט 246; מ 130
 דודן, מ 118
 דוור, לז 27-28
 דום, דומיה, מב 10-16
 דור: לדורותי/יו/ם/יכם, מ 28-29
 דות, דותן, חדות, מח-מט 132-141; ג
 72-76
 דח"י (=דחק), קל, מ 137
 דח"ף, קל (דחוף =תכוף), מ 137
 דִּחַק, דִּחַק, דִּחַק, לט 213
 דין, מח-מט 236, 240
 דיבר, לז 105-108
 דלפון, מ 118
 דם, מד 187-188
 דָּמָה, מ 135
 דמ"י, פיעל, מב 12-14
 דָּמִים, מד 188
 דמ"ם, קל, מב 14-16
 דמע (=תרומה, בשמים, שרף העץ), לו
 107
 דעה, מ 125
 דעת, דת, מ 137
 דרגה, מ 125
 דרגש, לז 262-263
 דרום, מח-מט 230, 233
 דרור, מ 6-11
 דרך, מ 126
 דרך נצב, מג 194
 דרך צלחה, צלחה הדרך, לז 15-16
 קפיצת הדרך, לז 15-20
 דרכון, מ 131
 דר"ס (=בעל), קל, מז 10-11
 דר"ש, קל, מח-מט 241-243
 דש"א, קל, מ 187-189

הסדרה, לח 280	דת, דעת, מ, 137
העזה, לז 157–160, 308	
הֶפֶךְ, הֶפְךָ, מז 236	(ה)
הפכיים, לז 219	
הפנט, פיעל, פועל, לח 186	האסטו, לט 62
הפקרות, מ 126	הֶאֱרִיכָה, מה 60
הצדקה, מ 131	הִבְהִי, מה 227–228, 231
הֶצֵעַ: הצעה של משנה, נ 244–245	הג"י, הופעל (הרו' והגו'), מה 214
הרגל: הרגל דבר, הרגל עבירה, מז 11	הג"ן, קל (הוגני תורה), מב 48
הרהור, ערעור, מ 138	הִגְנָה, מב 48; מה 221
הֶרֶוֹקָא, מב 274	הדום, מז 77
הרף: הרף עין, חטף עין, מח–מט 9–21	הד"ק, פיעל, לז 261
הרפתק, פיעל, לח 186	הד"ר, קל, לז 261–262
הרת, לז 266	הוא, מ 184–186; מד 224–239; מז
התנגשות, התנגשות, מ 138	104–106, 141; מז 77
התערבותיות, מז 194	הודאה, הודעה, לט 262; מ 137
התראה, התרעה, מ 138	הודיה, מז 146
	הו"י, התפעל, מא 153
(ו)	הויה, חויה, מ 137
ו, ו/או, מח–מט 167–176	הוללות (==ערבוב), לח 253–254; ר'
ויעוד, מב 49	גם מה"ל, קל
וכת, לז 108–109	הונאה, הוניה, מז 146
ותיק, מ 119	הוריה, מז 147
(ז)	הז"י, קל (הוֹזִים), מה 215–216, 223, 226
זג, מה 221, 231	היא, מ 184–186
זה, זאת, לז 73; מז 106–109	היה, קל, מב 28–36, 47, 206; מד
זה מזה, מג 26	232–233; מז 158–159
זה (==אור), מא 71–72	הין, לט 15–16, 181
זוג, מד 37	הִלָּה, מ 126
זום, זומן, מא 230	הל"ך, התפעל, התהלך לפני, לו 3, 7
זונה, מז 10	הִמִּי, מא 229
זיו, לו 29	המיה, מא 237
זיינקי, לח 96	הן (==מצוות עשה), מב 49–50
	הנ"י, נפעל (==נהנית ל), מז 8
	הניפה, הניפת העומר, מב 94

- זכ"י, קל, פיעל, מח-מט 54
 זכ"ע, קל, מב 314
 זכ"ר, קל (זכר חסד), לו 97-98, 100-101
 זכרות, מז 3
 זל"ע, קל, מ 259-262; מב 49
 זמרת (ש"פ), נ 28
 זנ"ק, קל, פיעל, מח-מט 58
 זעזע, התפעל, מא 151
 זע"ך, נפעל, לו 126
 זע"ק, הפעיל, מז 225-228
 זעקה: זעקת כרוז, זעקת בוגש, לו 5
 זפ"ת, קל, פיעל, מח-מט 55-56
 זק"ף, קל (זקוף בלשון), לו 263-267
 זק"ר (=סקר), נפעל, התפעל, לו 265;
 מ 122
 זר, לט 17
 זרד, לח 98
 זרוע, אזורע, מב 284
 זרוע חשוף, לט 64-70
 זר"י, קל, לח 101
 זר"ע, קל, מב 314
 זר"ת, לט 18
 (ח)
 חב"ט, קל, לח 94
 חב"ץ, קל, פיעל, לו 29
 חג"ר, קל, מג 46
 חדוד: חדודי תרש, לו 96-98
 חדות, דות, דותן, מח-מט 132-141; נ
 72-76
 חדר, לו 13-14
 חובל: חובלים, מקל חובלים, מ 119
 חוריג, התפולל, מב 46
 חויה, הויה, מ 137
 חוילה, מ 126
 חול, מח-מט 230, 247
 חולה, חולי, לו 224
 חומש (ש"פ), נ 137
 חוצן, מה 219
 חור"ר, קל, מב 208, 211
 חור: חורי, מה 195
 חורור, לח 127
 חורש, מה 200-201
 חורשה, מה 200-201
 חזית, מ 119
 חטאת, מד 188
 חט"ף, קל, מח-מט 10-16
 חטף, חטף עין (=תנועה חטופה), לח
 58; מח-מט 9-16
 חיוגי, לח 278
 חיות, לח 278
 חיטה, לו 83-95, 243-252; מב 64-72;
 מה 87
 חיטי מינית, מב 69-72
 חיטים מכות, מב 67-69
 חי"י, קל (בינוני - חו"ה, חו"ה, חיים), לח
 276
 חיים, לח 276-278, 319-320
 חכם: חכמים, מח-מט 239
 חל"ה, מה 87; מח-מט 236
 חלונה, חלונת, לו 230-231
 חלושה, מב 78
 חלך, חלכאים, מג 265
 חל"ל, פיעל, הפעיל, מב 210; מח-מט
 234-235, 238, 247
 חלל ברית, לו 102
 חל"ף, כל"ב, הפעיל, מ 139
 חל"ץ, קל, נפעל, מא 168

- חלק, חליקים, מב 49; מר 71–75, 281–283, 319
חלקלק, לח 130
חל"ש, קל, מ 138; מא 163–175; מב 78
חם, לח 95
חמקמק, לח 130
חמר, לט 252; מ 119–120
חמרמר, לח 127
חמשון, חמושים, לט 156, 320
חמת, חמת, מז 243
חנטרש, פיעל, לח 186
חנ"י, לו 245–249
חנינא (ש"פ), ג 260
חנית, לו 249
חנק, חנק, לו 150
חסד, חסד ורחמים, טוב וחסד, איש חסד, לו 92, 93, 95, 98–100, 102; לו 227; לח 236
חסדא (ש"פ), ג 260
חפ"ר, קל, הפעיל, לט 246; מ 121
חפרפר, לח 128
חצד, מה 194
חצור: חצרות, חצרים (=חדרים), לו 14
חצרמות, מ 120
חרגול, מו 78
חר"ר, התפעל, מא 153
חר"ט, חר"ת, קל, מ 138
חריט: חריטים, מה 195
חריע, מה 196
חרך, מה 195
חר"ם, קל (חרום), מה 196
חרם, מה 195
חר"ף, קל, פיעל, מה 196
חרפה, מא 5
חר"ץ, קל (חרוץ), נפעל, מה 196
חרצובה: חרצבות, מה 197
חרצית, מ 135; מה 197
חרצן, מה 221, 231
חר"ק, קל (חרוקות), מה 197–198
חךש, לט 157; מה 198–202
חךש, מה 198–202
חרש: חדודי חךש, לו 96–98
חרשא (ש"פ), מה 200
חךת, מה 202
חש"ב, קל: חשב מחשבה, מה 202
חשב, לט 18
חש"ד (=חש"ש), קל, מ 138
חשוון, ר' מרחשוון
חש"ך: חשכם מאנף, לט 70
חש"ל, כש"ל, נפעל, מ 140
חשמוניי, מו 79
חש"ף, קל: זרוע חשוף, לט 64–70
חש"ש, קל, מה 11, ר' גם חש"ד
חשינו (= חוששים אנו), מו 291; ג 42–37
חת"ת, הפעיל, מב 211
(ט)
טאטא, פיעל, מה 202
טבאי, לו 37
טבור, מה 203
טבת, מה 203
טב"ל, קל, מה 203
טבל, מה 203
טב"ע, קל: טבע מטבע, מה 203
טבעת, לו 264–265
טברמון (ש"פ), מה 203
טבת, מה 203
טדי, טדי, לו 151

- טְהָרָה, מד 188
טְהָרוֹת, טְהָרוֹת, טְהָרוֹת, לז 145,
312–311
טו"ב, הפעיל (מְטִיבִים, מְטִיבִים), לז
146–145
טוב, מה 203
טובעני, לז 37
טו"ח, קל, מה 205
טוטפת, לט 18–19
טו"י, קל: טוה מטוה, מה 205
טו"ל, נט"ל, מ 138
טומאה, מד 188
טָמְאוֹת, טָמְאוֹת, לז 145, 312
טופס, לט 250
טור, מה 205–204
טָחֹל, מה 205
טחורים (=עכברים), לז 222; מה 205
טח"ן, קל: טחן בריחים, מה 205
טחנה, תחנה, מ 139–138
טט"ף, מח–מט 254
טיב: טבו, טִיבוֹ, לז 151–150; לט 259;
מ 120
טיל, מ 135
טלגרף, פיעל, לח 186
טָלִית, טָלִית, לז 145, 238
טמ"א, נפעל, התפעל (נטמא, מטמא),
מא 90–91; מג 187; מד 80
מי טמאה/טמומאה, מג 186–190
טמונות, בטמונות (תה"פ), מד 316
טמוננית, בטמוננית (תה"פ), מד 316
טע"י, תע"י, מ 139
טָעִים, ר' כתיב וטעים
טפ"ח, פיעל, לז 43
טפ"ל, קל, פיעל, מח–מט 56
טפל, תפל, לט 239, 262; מ 139
- טָפְלִים (=טף), מ 131
טַצְרָקָה, צרקה, מ 131
טרוניה, לט 259; מ 131
טריבולטא, מ 168
טר"ף, מח–מט 15–16
טרקלן, פיעל, לח 187
(י)
יב"ם, פיעל, לז 34; מח–מט 235, 246,
247
יָבֵם, יבמה, מח–מט 230, 247
יד"י, הפעיל, מח–מט 235
ידידות, לז 93; לז 227
יד"ע, קל, מז 7
יהודי: יהודים, מב 128
יהל (ש"פ), ב 27
יהלום, מז 77
יזבל, מ 6–11, 126
יום, לז 74, 186–189; מ 172; מב 285
כיום (=תחילה), מח–מט 60–62,
221–220
יום הכיפורים, מא 26, 78, 158, 160
יח"ד, התפעל, מז 9
יח"ס, התפעל, מח–מט 235, 241
ייצוב, עיצוב, מ 139
יכ"ל, קל: (לא יוכל ל+מקור), לט 250;
מג 27–28
ים: ימיים, לז 218
ימני, לט 252
יסיכה, מא 84–88; מב 76, 160
יס"ך, סו"ך, קל, מא 84–88
יס"ף, התפעל, מא 154
יָצָה, לט 19–20
יעידה, לט 257; מא 302–303; מב 76

כוס: כוס עיקרים, לט 257	יפיפה, לח 129
כוסמת, לז 87-95	יצ"א, קל, הפעיל (יוצא/יוציא), מב 276;
כוש, מז 14	מז 10, 285
כותנה, מ 135	יצהר (ש"פ), נ 143
כזב, מד 315	יצור: גבילת יצוריו, מא 43
כי, מג 20	יצ"ע, הפעיל, לט 237; מ 118
כיור, מ 120	יצ"ר, מא 43
כינה: כנס (=כינים), לז 46	יָקַב, לח 247
כינור, מ 157	יִקְ"ע, הפעיל, מג 46
כיצד, מא 6-20	יר"ד, קל (יורדי אשקלון), נ 236-241;
כלאים, מ 189	ר' גם נדיריא דאשקלון (ארמית)
כל"ב, חל"ף, הפעיל, מ 139	ירושע: הסבל והירושע, מב 45
כלה, מג 266	יְרוּשָׁלַיִם, יְרוּשָׁלַיִם, לז 148, 238; לח
כלי, מז 16, 142	316; לט 317-318, 319; מ 299-300
כליל, קליל, מ 139	יָרַח, מ 12, 157-158
כמה ש (=כמו ש), לט 214	יר"ק, הפעיל, לט 250
כְּנִיסָה, כְּנִיסָה, מג 157	ירקרק, לח 126, 130
כיצד, מא 6-20	יֵשׁ, מז 98-99
כנ"ן, קל, פיעל, פועל, מ 95-102,	יש"ב, שו"ב, קל, לט 21-36, 159; נפעל,
116-110, 291-292	מב 209
כנ"ס, קל, פיעל, מח-מט 54-55	ישוגו, ר' שו"ג, שג"ג, קל
כנרית, מ 135	יש"ע, נפעל, מג 268-269
כָּסֶל, כָּסֶל, מז 236	יֵשַׁע, יֵשַׁע, מז 236
כָּסָף סיגים, כספסג, מד 272	יששכר (ש"פ), מב 283; מד 252
כספת, מ 135	יתד, יתד נאמן, נ 251
כָּסֶת, מ 120	
כָּף, מ 126	(כ)
כפורת, לט 163-167	כבודה, לז 46
כפיס, מה 222	כָּבֵל, לט 261; מ 126
כפיפה, מ 121	כב"ש, נפעל, מז 9
כפ"ר, קל, פיעל, התפעל, לח 279; מא	כדכוד, מז 78
91-92, 150	כהה, קהה, מ 139
כפר בברית, לו 102	כול: בכל לב, בכל נפש, בכל מאודו,
כפרימין, ר' פרימין	כל כוחו ויכולתו, לו 89-90; לט 251
כפרן, לח 279	

- כפרנות, לח 279
 כרכרה, לו 240–236; לו 235; מ 126
 כָּרַע, כָּרַע, מח–מט 66–67
 כר"ת, קל, כרת ברית, לו 95–96, 102;
 לו 226–227; לח 231
 כרתן, מד 38
 כש"ל, מח–מט 259
 כש"ל, חש"ל, נפעל, מ 140
 כת"ב: כתוב ומונח, (וב)כתב הנחת, מז
 134–135; מח–מט 49–52
 כתב: כתבן אצלם, לו 109
 כתיב וטעים, מה 262–266
 כתיב וקרי, מה 260–266; ב 34–36
- (ל)
- ל-, מו 101, 103, 112, 117
 לאו, מב 50
 לא"ט, מג 267
 לָבָה, מ 126
 לגרמיה, מח–מט 118–131
 להט, לו 267
 להיט, מ 135
 לה"ם, התפעל (מתלהמים–מתל הומים),
 מה 153–154
 לו, מד 314–315
 לוח: לוחות, לווחים, מ 147, 290
 לול, בלול, לח 225–227
 לו"ן, קל, מז 8–9
 לו"ש, קל, מג 40
 לַחֲץ, לווחצינו, לט 214
 ליעזר, ר' אליעזר
 לכאורה, מ 132
 לָכֵן, לָכֵן, לו 237–238
 לע"ג, קל: צחוק ולעוג, מד 318
- לע"ט, קל, הפעיל, לו 126
 לפיד: לפיד אש – פלדות, מה 220
 לפתא, לופתא, לח 93
 לק"ח, קל, לו 76–79; מב 156, 160
 לשאת ולתת, ר' נש"א ונת"ן, קל
 לשון: לשון קצרה, לשון צרה, לו
 314–315
 לָשָׁם, לט 8
- (מ)
- מ-, מן, לח 245
 מאה, מאת, מ 29–30
 מאתים, אמתים, לח 254
 מאזניים, לט 255
 מאכולת, מז 4–5
 מאַמָּר: עשה בה מאמר, לו 153–155
 מא"ס, קל: מאס ברית, לו 102
 מבוא: מוצאיך ומובאיך, מג 36
 מבוא סביב, מז 140–141
 מברשת, מ 135
 מגרה, מג 39
 מגרעת: מגרעות, לו 5–7, 12
 מגרש, מב 48; מד 89
 מדי, לט 168
 מד"ד, פיעל, מג 38
 מדדה (=מדה), מה 88
 מדי, לו 41–42
 מדין, מעדן, לו 267
 מִדָּה, מ 121
 מה: מה שלא (=יותר ממה ש), מג 302;
 מו 159
 מה (=אין), מז 296–297
 מה"ל, קל (ומהול), לח 253–254; מה 221
 מוט, מוטה, מד 101–102; מז 293

- מום: מום עולם, מז 131
 מוסר, מ 126
 מוצד, מ 11
 מועט, ממועט, ר' מע"ט פועל, הופעל
 מוצא: מוצאיך ומובאיך, מג 36
 מורתא, מורתא שחיקתא, לז 110–109
 מושקה, משקה, מב 279
 מות, מג 43
 מותר, מד 189
 מזכיר, מ 126–127
 מזונן, מ 131
 מְחָה: מְחַת־פורענות, מא 294; מב 77, 156
 מחוקק, מד 104–105
 מח"י, מח"ק, קל, מ 139
 מחס, מ 121
 מחנה, לו 245–249
 מחסן, מ 136
 מחצה, מחצית, מ 30
 מח"ק, קל, מה 225, 231
 מְחַת, ר' מְחָה
 מְטָה, מ 12; מד 100–108
 מְטִיבִים, מְטִיבִים, ר' טו"ב, הפעיל
 מטלית, מטליל, ר' פעלולו של עולם
 מטפלת, מ 121
 מְיָדִי, מ 136
 מילה, מז 3
 מים: מי רגלים, מז 6
 מישר: מישרים, לו 87
 מכה: חייטים מכות, מב 67–69
 מכונה, מ 127
 מכל, מג 42
 מכלול, מ 121
 מל"א, התפעל, מא 90
 מלוא, מד 189–190
 מלון, מללון, מה 90
 מלח, לט 250
 מלח, מ 178–189
 מל"ך, התפעל, מא 152
 מלך: מלך מלכים, מלך מלכי המלכים,
 מא 73–74, 159; מב 159
 מלעיל, לח 63–66, 72
 מל"ק, מח–מט 262
 מלרע, לח 63–66, 72
 מלתחה, לז 266–267
 מְמוֹן: מְמוֹנוֹת, מְמוֹנוֹת, לז 141, 237; לט 214
 ממועט, מועט, ר' מע"ט, פועל, הופעל
 ממלכה, ממלכת (=מלך), לו 249–256;
 לט 312–313; מב 62
 ממתק: מְמַתְקִים, מְמַתְקִים, לז 152
 מן, מ-, מו 101, 103
 מגול, מ 122
 מנות (ש"פ), נ 143
 מנזר, מ 122
 מְנַחֵה, מד 190
 מְנִיין, לט 214
 מְנִית: חֲטִי מִינִית, מב 69–72
 מנרה (ש"פ), נ 14
 מנת: על מנת, במנת, מה 314–315; מז 74–76
 מסגר, לט 157
 מסדרון, לז 10–12
 מסורת, מב 292; נ 31–36
 מְסִיתִים, ר' סו"ת, הפעיל
 מסכה, מ 127
 מְסָר, מ 136
 מסתורין, לט 246; מ 134
 מעגילה, מ 127
 מעדן, מדן, לז 267

- מָעָה: מעותיו, מד 37–38
 מעוז, לט 255
 מעורב: הקש מעורב, משק מעורב,
 נישואין מעורבים, שבר מעורב, מז 194
 מע"ט, פועל, הופעל (מועט, ממועט), מה
 91–92
 מעט, מעט עסק, לט 154; מז 66–69,
 298–299; נ 260
 מעלה גמלא (ש"פ), נ 19
 מעלות (ש"פ), נ 145
 מענה (=כוונה), מב 44
 מערב, מז 194–195, 211, 219–216
 מערבאי, מז 219
 מערבה, מז 219
 מערבון, מז 219
 מערבוני, מז 219
 מערבות, מז 195
 מערבי, מז 219–221
 מערביות, מז 221
 מעריב, מז 221–222
 מעריבי, מז 222
 מעשה, לח 40–43
 מעשה צעצועים, לח 38–43
 מפירא, לח 45
 מפרש, לו 37
 מפתח: מִפְתָּחוֹת, מִפְתָּחוֹת, לז 142
 מצרי: מצריים, לט 215
 מקוללי אלהים ואנשים, ר' קל"ל, פועל
 מקום, המקום, מג 213–214
 מקל, מד 101
 מקל, לח 75–76; מה 266–267
 מקרא, נ 31–36
 מקרה: מקריים, לז 219
 מר: מר עיוזים, מא 41–42
 מר"ד על, קל, מ 122; מז 12
 מרור, מרורים, לז 313–314
 מִרְחֵץ, מִרְחֵץ, לז 146
 מִרְחֶשֶׁן, מִרְחֶשֶׁן, לז 148–149; לט 237;
 מ 134
 מר"ט, קל, מב 207
 מר"י, קל (מוראים, מורים), מג 39
 מריא, מד 133–134
 מרים, מריה (ש"פ), לח 171–180
 מר"ר, מא 41–42; מב 209,
 213
 משא ומתן, מב 156; מג 295; מז
 138–139
 משה (ש"פ), מ 54–56
 משובה, משובת פתאים, לט 34–36
 משי, קל (=משוי ממים), נפעל, הפעיל,
 לט 71; מ 54–56
 משכון, מב 134
 משכית: משכיות, מב 315
 מִשְׁמָח, מד 317
 משען, משענה, משענת, מד 102–103
 משקה, מושקה, מב 279
 משקפים, מ 136
 משקפת, מ 136
 מִשְׁרֹי, מד 317
 משש, משמש (תמוש), מז 135–136
 מתלהמים – מתל הומים, ר' לה"ם,
 התפעל
 (נ)
 נא, מח–מט 260
 נאווה, נווה, מג 266–267
 נביא, לח 98
 נביעות (ש"פ), נ 144–145
 נבֵל, מב 153; מז 236

- נבֹלֶת, מב 152–155
 נד"ב, התפעל, מא 151
 נָדָר, נָדָר, מז 236
 נור"א, נורע, הפעיל, מ 137
 נִדָּד, מ 136
 נוה, ר' נאווה
 נוה-דניאל (ש"פ), נ 143–144
 נוהר (=אור), מב 42–43
 נוזל: נוזלים, מב 282
 נוח: אות הנוח, מד 73–75, 281–283, 319
 נוטרה (ש"פ), נ 28
 נועז: עם נועז, מה 219
 נוף: נוף מרהיב, נוף מרהיב עין, לט 243
 נוֹפֵךְ, לט 8; מ 122
 נופש, לט 243
 נִזְר, לט 168–169
 נחושה (ש"פ), נ 29
 נחלה, מ 13–16
 נח"ם, נפעל, מג 41
 נחמה, מז 144
 נח"ר, נפעל, מב 211
 נחת, לז 36
 נט"י, קל, לו 43–44
 נטיליאי, מח-מט 300; נ 232
 נָטַף, נָטַף, נָטַף, מח-מט 64
 ניגני, לו 118–119
 נידה, מז 4
 ניוכי, ניקוי, מ 140
 נימה, נעימה, מ 140
 נימוס: נימוסיים, לז 219
 נִיר, נִיר, לז 138, 236–237; לח 238, 239
 נִכָּח, נִכָּח, מ 140
 נכס: נכסים, מד 190–191
 נכ"ר, נפעל, הפעיל, לז 48; לט
 250–251
 נָמַר, ר' מר"ר, נפעל
 נס: נס קפה, מ 131
 נָסַךְ, נָסַךְ, מז 236
 נעים, מד 298
 נעימה, לט 246, 259
 נע"ל, קל (נְעוּל – בינוני פועלי), מא 99
 נעלה (ש"פ), נ 27
 נע"ם, לט 238
 נפ"ס, מנפס, מנפץ, לח 99
 נפרד: נפרדיים, לז 220
 נץ, לז 123–124
 נצב, דרך נצב, מג 194
 נצ"ח, קל, מב 280–281
 נִצָּח, נִצָּח, מז 237
 נצ"ל, התפעל, מא 152
 נצ"ר, קל, נצר ברית, לז 97–98, 100, 102
 נקיבה, נקובה: בית נקיבתו, מד 38
 נש"א, קל, נשא ונתן, מב 156; מג
 295–301; מה 79–80; מז 138–139, 296
 נושא סבל, לו 6
 נש"א, נש"א, הפעיל, מ 138
 נשיא, מ 16–18
 נָשָׁף, מד 317
 נָשַׁק, נָשַׁק, מז 238
 נת"ך, לו, 18, 26
 נת"ן, קל לח 11; מב 73–74; מג
 296–297; מה 87; מז 147
 נשא ונתן, מב 156; מג 295–301; מה
 79–80; מז 138–139, 296
 נתן ברית, לו, 95–96, 102
 נתן הבבלי (ש"פ), לו 122–123

- סם: קטורת סמים, לט 173–172
- סמ"א, קל (סומא, סומא), לז 146
- סמדר, לט 37–40, 317
- סמל, סמל, מ 127; מז 238
- סמרמורות, צמרמורות, לז 30–31
- סנדלר, פיעל, לח 187
- סנכרן, פיעל, לח 187
- סע"ף, פיעל, לז 47
- ספּה, מ 127
- ספיר, מא 103–107
- ספירה, מ 128
- ספסג (=כסף סיגים), מד 272
- ספ"ר, התפעל, מא 148
- ספר: ספר חיים, ספר חייה, לח 295
- ספרדי, לח 316; לט 317; מ 299
- ספּה, מ 128
- ספרי, ספרי, לז 152
- סק"ל, פיעל, לז 47
- סרב: סרבים, מה 222, 229
- סר"ג, פיעל, לז 263–264
- סר"ך, הפעיל (מיסך רגלים), מז 13
- סרך, לו 104
- (ע)
- עבד, לו 3
- עבדך ובנך אני, לו 316
- עבדמראן (ש"פ), לז 273–274
- עבודה (=ריבוי עבודות), לז 49
- (ב)עבורו (=בְּעֵבְרוֹ, במותו), מז 135–136
- עבטיט, מ 122
- עב"ר, קל, עבר בבבית, לו 96, 102
- עֲבָרָה, עֲבָרָה, לז 142
- עב"ש, קל, מה 227–228
- עגורן, מ 136
- (ס)
- סא"ב, התפעל, לז 258–259
- סב"ב, נפעל, פיעל, הפעיל, מג 42, 264, 269
- סָבַל, סָבַל, לו 5–6; מז 238
- סבל וירושה, מב 45
- סגולה, מב 46
- סג"ל, נפעל, פיעל, הפעיל, מב 45
- סָגַן, מח–מט 222–224
- סדירה, לח 280
- סד"ר, פיעל, הפעיל, לז 29; לח
- 279–281
- סָדַר, סָדַר, לח 281; מח–מט 65
- סודר, מ 127
- סוור: סוור של קורות, לז 260–261
- סולת, לט 170
- סומא, סומא, ר' סמ"א, קל
- סונטמה, סיטומה, לו 260–261
- סוסתי (=קבוצת סוסים), לז 46
- סור: סורו, מ 132–133
- סו"ת, הפעיל (מסיתים), מ 127
- סח"ב, קל, מז 130
- סחורה, מז 78
- סחרחר, לח 128–129
- סטים, לז 48
- סיון, לו 29
- סי"ת, שי"ת, הפעיל, מ 138
- סיכה, מא 84–88
- סירון, לח 47–48
- סכום, מ 127
- סכין, מז 16
- סל"ח, קל, מה 8–9
- סלי, מג 75, 78
- סל"ק, התפעל, מא 152

עילית, לט 261; מ 128	עג"ל (=גע"ל), מז 137
עימות, אימות, מ 137	עז, מא 231
עין: חטף עין, הרף עין (=תנועה	עדה, מ 18-19
חטופה), לח 58; מח-מט 21-9	עדות, לו 87; לט 170-172
עיצוב, ייצוב, מ 139	עוגב, מ 128
עכ"ב, התפעל, מא 153	עוגן, לט 250, 257; מ 134
עכ"ל, לט 245	ענ"י, קל, נפעל, מב 231
על, מז 101	עולה, מד 191
על אנושי, אל אנושי, מ 137	עולים (=עוללים), מה 315-316
על מנת, במנת, מה 314-315; מז	עוללה: עוללות, מד 295
76-74	עולם: בעלמא, בעולם, לז 154-156
על"י, התפעל, מא 150	עומר, לט 172
עם, מז 101	עוקץ, מז 4
עם, עמים, מ 20-24	עו"ר, עי"ר, לו 68-70
עם (רכיב של שם פרטי - עמינדב,	עורב, מד 87; מז 243
עמיהוד), מ 24	עורב לבן, מז 244
עם הארץ, מ 25	כל עורב למינו, מז 244
עם נועז, עם לועז, מה 219	עורבא פרח, מז 244
עמ"ד, קל, הפעיל, לו 7; מ 134; מה 271	עורבה (=נקבת העורב), מז 245
עמד לפני, לו 7	עורבי, מז 245
עמוד: חצבה עמודיה שבעה, מה 96-98	עורבני, מז 245
עמיר, אמיר, מ 137	עורבתא, מז 245
עמילן, עמל, אמל, מא 230	עו"ש, עושו, מה 219, 231
ענו, נ 260	עז, עזים, צמר עזים, מח-מט 45-48
ענ"י, קל, פיעל, פועל, התפעל, לז 229;	עז"ב, קל (עזב ברית), פיעל, לו 100,
לח 251-253; מג 25-26; מז 12	102; מז 131
עונה בטובות, עונה בחסדים, לו 3-4,	עז"ז, מא 41-42
8-7	עז"ק, פיעל, מה 223, 229, 232
עס"ק, התפעל, מא 152	עט"י, עט"ף, קל, מ 140
עסק: מעט עסק, מז 66-69, 298-299	עט"ף, קל, התפעל, לז 265; מא 89, 148
עפר: עפריים, לז 219	עטרת (ש"פ), נ 29
עצה (=קטניות), מח-מט 177-185	עידן, לז 33-34; מא 231
עצ"ם, פיעל, לז 47	עייזבון, מ 122
עצם: עצמה (=ערותה), מז 4	עייזוז: מר עייזוזים, מא 41-43
עצמיים, לז 219	עילה, מב 44-45

עצ"ר, אצ"ר, מ 137	ערבות, מו 235–236
עק"ר, קל, לו 47	ערבי, מו 239–241
עקרת, לו 217	ערבי, מו 227
ערב, קל, נפעל, פיעל, פועל, התפעל, הפעיל, הופעל, לח 34–35; מד 85–99; מו 177–194, 201–206, 211–216, 230–235, 242	ערבי (=עָרַב), מו 227
עָרַב, עָרַב: מלכי הערב, לח 33–37	ערביאי, מו 241
עָרַב, עָרַב, נתון בערבון, נתון בערבים, מה 307–310	ערביות, מו 236
עָרַב, מו 206–207	ערביות, מו 241
עָרַב, מו 222–227	ערבים, מו 228–229
ערב פסחים, מא 21–28, 158	עָרַבְיוֹן, מו 241
ערביות שבת, נ 122	ערבית, מו 229–230
עָרַב, מו 195–196	ערבן, מו 210, 248
ערב רב, מו 196–197	ערבנות, מו 210–211
עָרַב, מו 197; מח-מט 43–44; נ 119	ערברב, מו 198
ערבא, מו 227	ערברבי, מו 198
ערבאות, מו 237	ערברביות, מו 198
ערבאי, מו 207–208, 237	ערברבת, מו 198
עָרַבָה, מו 247–248	ערברוב, מו 198
עָרַבָה (=שממה), מו 238–239	עָרַבְתִּי, מו 241, 247
ערבה (=עֵץ), מו 245–247	עָרַב, מו 198–199, 236
ערבה חבוטה, מו 247	ערובה, מד 87, 99; מו 208, 211, 227, 235
ערבה (=שמים), מו 241–242	עָרַבְי, עָרַבְיָה, מו 199
רוכב ערבות, מד 269–270	עָרַבְיָה, מו 199
ערבון (=אחריות), מה 307–310; מו 208–210	ערים (=נקמה), מו 144
בערבון מוגבל, מו 210	ער"ך, נפעל, מו 151–152
נתון בערבון, נתון בערבים, מה 307–310	ערכי, ערכאות, עורך דין, לט 257; מ 135
ערבון (=דגה), מו 197–198	ערעור, הרהור, מ 138
ערבון (=קץ), מו 227	עש"י, קל, עשה צרכים, מו 6–7
ערבות, מו 210	עשה טובה וחסד, לו 88
ערבות, מו 210	עשה בה מאמר, לו 153–155
ערבות, מו 210	עשה מעשה, מו 7
	עָשָׂן, מח-מט 74
	עתיק, מ 128
	עת"ם, נפעל, מה 224–225, 232

- פעלול: פעלולו של עולם, פטלולו של
 עולם, לו 261–262
 פקפק, פיעל, מ 123
 פרא, פרה, לט 60–61
 פרוסה: גדולה היא הפרוסה, נ 242
 פרזומא, לז 266
 פר"ח, הפעיל, מה 277–279
 פרחח, מ 92–94
 פרט: פרטיים, לז 219
 פרטוס, פרטום, מ 167
 פרטי, מ 129
 פריבטיות, פרקטיאה, לט 55–58
 פרוים, פרוימא, אפריון, לו 258–259
 פרימין, כ/בפרימין, לו 257–259
 פרנסה: גדולה היא הפרנסה, נ 242
 פְרָס, מ 129
 פרסי, לח 153–155, 313–317
 פר"ע, קל, הפעיל, לח 248–250
 פרפר, מ 129
 פר"ץ, קל, מז 152–153
 פרקטיאה, פריבטיות, לט 55–58
 פר"ר, הפעיל, הפר ברית, לו 101–102;
 לח 232; מה 58
 פר"ש, קל, לו 37–38, 40–47
 פרשה, לח 316; לט 317
 פתיא, לו 31–33
 פת"ת קל, פיעל, מח–מט 59
- (צ)
- צאלה, מא 231, 303; מב 79; מח–מט 66
 צאן, לז 26–27
 צב, מ 123
 צבא, מ 25–28
 צביון, לט 259; מ 123
- עת"ר, נפעל, לז 45
- (פ)
- פאבִי, פאבִי (ש"פ), לז 149
 פד"י, הפעיל, נ 244
 פָּדַר, לט 172
 פדרת, לז 260
 פוגה (=ספק), מב 44
 פורקן, מ 123
 פז"ר, התפעל, מא 90–91
 פח, פך, לט 262; מ 140
 פחה, מ 128
 פחליץ, פחלין, לז 271–273
 פטדה, לט 8, 184–186; מ 156–157
 פטיליאי, לט 59
 פט"ר, פת"ר, קל, מ 140
 פט"ר, קל, פיעל, מח–מט 57
 פי-נר (ש"פ), נ 25
 פילי, לז 25
 פין, מ 128
 פי"ס, פיעל, התפעל, מ 129; מא 149
 פִּכָּח, פִּקָּח, מ 140
 פל"א, פל"י נפעל, מג 34
 פִּלְא, פִּלְא, מז 243
 פלג, פלך, פלכם, לח 148
 פלדה: פלדות, לפיד אש, מה 220
 פלך, פלכם, פלג, לח 148
 פנדרק, פיעל, לח 187
 פנים, לח 250; מז 4, 293
 פסגות (ש"פ), נ 146
 פסח, מא 21–28
 פס"ל, קל, פיעל, מח–מט 56–57
 פסל, מד 295
 פִּסְק, 267–269

(ק)	צב"ע, קל, מ 123
קבל, מג 234; מה 206	צד, מ 129
קב"ע, קל, מב 314; מג 80	צהרים, לט 256
קבע, קבע, לז 142; מה 206	צואה, מז 5-6
קב"ץ, קל, מה 206	צו"י, בפעל, מב 46
קבר (קבר או קבר), מה 206-207	צועני, מ 136
קבר (=רחם), מז 3	צורף (ש"פ), נ 143
קד"ד, קל, מה 207	צחנה, מה 225
קד"ח, מה 207	צח"ק, קל: צחוק ולעוג, מד 318
קד"ם, קל, מה 207	צינורית, מח-מט 118-131
קד"ר, קל, מה 207	ציפור: ציפורים, מז 92, 117
קדר, מה 207	ציפורי, ציפורים (ש"פ), מז 92
קדר, מה 207	ציפורן, מד 38
קד"ש, קל, פיעל, לח 281-284; מה 207	צל"ח, קל, הפעיל, צלחה הדרך, דרך
קדשה, לח 284	צלחה, לז 15-16
קדשות, לח 284	צלמות, מ 124
קהה, כהה, מ 139	צמ"ד, פיעל, מג 45
קו, מז 142	צמרמר, לח 183
קודש, לח 283-284	צמרמורת, סמרמורת, לז 30-31
קודש קודשים, מא 27-28	צעדה: בנות צעדה, מב 60-61
קול, קולן, מא 230	צעצוע, מ 129
קול: קולות (=תנועות, הברות), מה	מעשה צעצועים, לח 38-43
96-95	צע"ק, קל, מז 229-230
קולב, קלב, מה 210	צפ"ף: מצפצפין (סביל), מ 300
קו"ם, הפעיל, הקים ברית, לו 95-96,	צפרדע, לז 46
102	צקלון, מד 270-271
קומדן, קומוס, לח 44-45	צק"ן, קל, מה 215
קוף, מ 156	צור"ר, לח 97
קטורת, מה 208	צר: לשון צרה, לשון קצרה, לו 314-315
קטורת סמים, לט 172-173	צריח, מ 124
קט"ף, פיעל, מז 295-296	צר"ך, התפעל, מא 151-152
קט"ר, קל, מה 208	צר"ף, התפעל, מא 150
קטר, מ 136	צדקה, טצדקה, מ 131
קיבר, מה 208-209	

- קצ"ר, מא 169–170
 קָצַר, קָצַר, קָצוּר, לז 149, 312; לח
 240–238
 לשון קצרה, לשון צרה, לו 314–315
 קר"א, קל, מז 220–225
 קָרָא, קראי, לח 181–182; מ 296–297,
 298, 304
 קר"ב, פיעל, קָרַבְנוּ, לט 215
 קָרַבְנוּ, קרבנות, מד 191
 קרה, מז 149
 קרי: בעל קרי, מז 11, 12–13
 קרמון, מ 167
 קרמל: קרמולים, מו 79
 קר"ץ, הפעיל, מקריץ ומרכיל, מב 43
 קש"י, התפעל, מא 153
 קשת, נ 138
- (ר)
- ראובן (ש"פ), לט 254
 רא"י, קל: (מראות) (ב)רע, לו 73–74; לז
 306, 314–316; לח 160
 ראם, רם, מד 124–130
 ראש, ראשים, מד 191
 ראש ולענה, ראשי בשמים, ראש
 פתנים, מ 85–91
 ראש קטיעה, מא 194
 רב סריס/ים, רב חובל/ים, מא 27
 רב"י, פיעל, מג 41
 רבי: ר', ר', ר' (ב'ר'), לט 215–216
 רב חנינא, ר' חנינא
 רב חסדא, ר' חסדא
 רגיל, מ 129
 רגל, לט 245
 רד"ר, פיעל, פועל, לו 47–48
 רדיד, לו 47
- קידה (=ממיני הבשמים), מה 207
 קידוש, קידושות, לח 282–283
 קי"ם, התפעל, מא 92–93, 149, 157
 קיסם, מה 209
 קיר: קירות, נ 246
 קירה, קירא, מה 209
 קיש, מה 209
 קישוא: קישות, קישואים, מה 210
 קלוסקא, קלוסטא, גלוסקא, לז 23–24
 קלח, מה 210
 קל"ט, קל, מה 210
 קליה (ש"פ), נ 22–23
 קליל, כליל, מ 139
 קל"ל, פיעל, פועל, מה 210; מז 18–24,
 129
 קל"ס, מה 210–211
 קלע (קלע או קלע), מה 211
 קל"ף, מה 211
 קלף, קלף, קלף, לז 143, 237, 311; לח
 239; מה 211
 קלקל, פיעל, מז 10
 קמח, מח–מט, 261
 קמיע, מ 133
 קמעונאי, לט 252
 קנ"ן, פיעל, מ 100–102, 110–116,
 291–292
 קנץ, מב 43–44
 קסרקטין, מ 132
 קפה: נס קפה, מ 131
 קפיטורין, מ 169
 קפיצה: קפיצת הדרך, לז 15–20
 קצבה, קצוה, מ 140
 קצ"י: קוצה לחלה, מה 87

- רד"ם, קל, מ 129
 רהב, רחב, מג 268
 רואי, רועי, מז 5
 רוח, רחב, לט 262; מ 141
 רו"ם, רמ"ם, קל, הפעיל, מה 270–279
 רום: דרך הרום, מג 194
 רומי, רומי, לז 152
 רועי, רואי, מז 5
 רו"ץ, נפעל, התפעל, מ 199; מב 208
 רו"ץ, רצ"ץ, התפעל, מ 119
 רחב, רהב, מג 268
 רחב, רוח, מ 141
 רָחַם, מז 3
 רח"ש, התפעל, מז 150–151
 רַחַת, מ 129
 ריש (=שם האות), מח–מט 22–34
 רכ"ב, קל, הפעיל, מג 40–41
 רוכב ערבות, מד 269–270
 רכבה (=ריבוי של כלי הרכב), לז 46
 רכית, רַכָּת, מ 136
 רכ"ל, הפעיל, מקריץ ומרכיל, מב 43
 רמ"ם, רו"ם, קל, הפעיל, מה 270–279
 רנטגן, פיעל, לח 188
 רָנָן, מח–מט 74–75
 רַעְבוֹן, רַעְבוֹן, לז 143
 רעות, רעות רוח, לט 315–316
 רעיון, רעיון לב, רעיון רוח, לח 245; לט
 315–316; מ 80
 רעמה, מא 48–51, 78
 רע"ע, קל, מ 124
 רַעַשׁ, מ 129
 רפ"א, התפעל, מא 152, 157
 רפה, רפי, לח 68–70, 72
 רפ"י, התפעל, מא 151
 רָפַת, רפתים, מה 222
 רצ"ץ, רו"ץ, התפעל, מ 119
 רק"ד, הפעיל, מז 70–73
 רקועה: שבע רקועות, מה 98–104
 רקיע, רקיע שמים, לו 34–50
 רקמה, מ 129
 רָשׁוּת, רָשׁוּת, מ 141
 רת"ח, רת"ך, פיעל, מ 141
 רתחתה, רתחתה, לו 310
 רתת, לח 95; מה 229
 (ש)
 ש-, אשר, מב 97–98; מז 27–38
 ש"אב, ש"אף, קל, מ 141
 שָׁאוּר, שָׁאוּר, מ 132–133
 ש"אל, קל, לט 214
 שֶׁאִסֵּךְ, ר' שֶׁס"ס, קל
 ש"אף, ש"אב, קל, מ 141
 שאר: שאר דברים, שאר שנים, מא 28
 שב"ו, מח–מט 259
 שָׁבַח, שָׁבַח, לז 151, 238, 312
 שָׁבַט, מד 100–108
 שביס: שביסים, מה 218, 231
 שבע, שבעה, שבעה קולות, עמודיה
 שבעה, שבע ארצות שבע רקועות, מה
 98–104; מז 80
 שב"ר, קל (שבור – בינוני פועלי), מא
 99; מב 281
 שָׁבַר, שָׁבַר, מז 239
 שג"ג, שו"ג, קל, ישוג, מב 281; מז
 13–14
 שד"ד, שד"ד, מ 141
 שדה: שדי תרומות, מד 275–279; מה
 317–318
 שד"ל, התפעל, מ 119

- שדרה, שדרה, מז 133
 שדרה, שדרות, לז 8-9, 12
 שחרון, לז 45
 שואה ותתה, מז 138-139
 שו"ב, קל, הפעיל, לט 21-36, 159; ר'
 גם יש"ב, קל
 שב שבות, לט 26
 השיב אפו, לט 26-27, 159
 השיב ידו, לט 27-30, 32-33
 מנחה ישיבו, לט 30-31
 עובר ושב, לט 31-32
 שו"ג, שג"ג, קל, ישוגו, מב 281
 שוט, מד 103
 שָׁנָה, מא 236
 שופט, מד 104-107
 (ב)שופי (=בְּשֹׁפֶע), מ 124
 שו"ר, קל, מב 61
 שור: שור הבר, מד 124-137
 שורה, נ 246
 שחור, התפעל, מד 273-274
 שח"י, התפעל, לט 156, 320
 שחיה: דרך שחיה, מג 194
 שחם: שחממית, שחממית, לח 102
 שחרחר, לח 130
 שח"ת, קל, שחת ברית, לז 102
 שָׁטָה (=עץ), לט 173
 שט"ם, מח-מט 256
 שָׁטַף, שָׁטַף, מז 239
 שיבולת: שיבולים, מז 117
 שיגיון, שיגעון, מ 141
 שידוד: שידוד מערכות, מ 141
 שי"ת, סי"ח, הפעיל, מ 138
 שילת (ש"פ), נ 23-24
 שי"ם, קל, שם ברית, לז 95-96, 102
 שִׁירָה, שִׁירָה, לז 146; לח 239; מז 92
 שי"ת, קל, לז 99-100
 שכבה, שכבת זרע, לט 256
 שכל, שכל, מז 242
 שכליים, לז 220
 של, מד 38
 שלום, שלום וטובה, לז 92, 95
 של"ח, קל, פיעל, הפעיל, לח 12-32; מ
 118
 שָׁלַט, מ 130
 של"ם, לח 228-230
 שלף, לז 32-33
 שם, לז 45
 שָׁמָא, שָׁמָא, לז 149-150; מד 38
 שמ"ח, קל, פיעל, מה 7-8, 12
 שמ"ט, קל, לז 258
 שמימי, לו, 79-80
 שמן: שמניים, לז 220
 שמ"ע, קל, הפעיל, לז 41, 44; מג
 85-88, 91
 שמ"ר, קל, שמר ברית, שמר חסד, לו
 97-100, 102
 שמ"ש, פיעל, מז 7
 שני, קל, התפעל, מא 150, 153, 157; מז
 143, 146
 שְׁנִי, שְׁנִי תולעת, לט 174-178
 שנין, וכליותי אֶשְׁתַּנֵּן, מד 262-267
 שס"ם, קל, שאַסִּיךְ, בושסכם, מב
 208-209; מד 279
 שעטנז, פיעל, לח 188
 שע"י, התפעל, תשתע, מד 274-275, ר'
 גם שת"ע, קל
 שער: שערים, לח 104-105
 שָׁעַת, שָׁעַת, לז 151, 312
 שפה, לו 75
 שפור, לו 75

- תחנה, טחנה, מ 138–139
 תינוק, לו 21
 תיר, מ 130, 136
 תכיפה, לו 18
 תכלית: תכליתיים, לו 220
 תכ"ן, תקן פיעל, מ 141
 תכ"ף, קל, תכוף, דחוף, מ 137
 תכריך, לו 18
 תכשיט, תקשיט, מ 141
 תל"ל, קל, לו 24, 26
 תלמוד: תלמוד לומר, לט 147–152
 תלמיד: תלמיד חכם/חכמים, מא 27, 78
 תל"ע, הפעיל, לו 19
 תמ"ם, הופעל, מותמם מרחם, לט 71
 תנ"י, הפעיל, לו 48
 תע"י, טע"י, קל, לו 20; מ 139
 תערוב, מו 201
 תערובה, מו 201, 211; נ 122–123
 תערובת, מו 199–201; נ 123
 תפוצה: תפוצות, מב 208
 תפ"ח, קל, לו 20–21, 24
 תפילה: אני תפילה, נ 243
 תפל, לו 38–40; לט 239; מ 139
 תקוה: אני תקוה, נ 243
 תק"ן, תכ"ן, פיעל, מ 141
 תק"ע, קל, לח 99
 תקע, מ 136
 תק"ף, קל, לו 20
 תקשיט, תכשיט, מ 141
 תרדיון, תרדיון, לו 150
 תשבחה: תושבחות, לט 216
 תשחורת, מ 125
 תשמיש: תשמיש המיטה, מז 7
 תשרי, תשרי, לו 153
 תשתע, ר' שע"י, התפעל ושת"ע, קל
- שפ"ך, קל, בפעל, לו 32
 שפ"ץ, פיעל, מ 132
 שפרפר, לח 183
 שקט, מ 124
 שקע, לט 261; מ 130
 שק"ר, פיעל, שקר בברית, לו 102
 שקר, פיעל, מה 221
 שרברב, לח 183
 שרע, מד 276–279; מה 317
 שר"ר, שר"ר, שר"י, קל, מ 133
 שר"ר, פולל, מ 133
 שר"ש, פיעל, לו 47
 שש, לט 178–179
 שת"ן, הפעיל, מז 6, 293
 שת"ע, קל, תשתע, מד 274–275, ר' גם
 שע"י, התפעל
- (ת)
- תא, תוא, מד 130–137
 תאווה, מ 124
 אני תאווה, נ 243
 תָּבַל, נ 123
 תָּבַן, לו 271
 תב"ע, קל, שני עמודים תבועים, מג 80
 תדר, תדיר, לו 20
 תה, מ 132
 תוכן: בתכן אצלם, ר' כתב: כתבן אצלם
 תוכניים, לו 220; מ 125
 תולעת, לט 174–178
 תור, מ 130, 136
 תושבחות, ר' תשבחה
 תושיה, מ 124–125
 תו"ז, הפעיל, מב 225
 תחמס, מח–מט 44–45

ארמית

(א)

- אגדנא, מ 88
 אהן, ההן, מד 53-59
 אורא, אורא דליבני, לו 28-29
 אוֹרִיתָא, מו 146
 אוכמא, אכום, מב 291

(ג)

- גדא: ביש גדא, לז 113-116; לח 307,
 308
 גולבא, לז 87-95
 גולפא, לז 102-103
 גזר, גזר עדיא, לו 95
 גזיר קדל, מא 192-194
 גינתא, לו 31
 גרגשתא, לז 304-305
 גררא: הרי גוררייא, נ 232

(ד)

- דא, דן, דנה, מב 288; מד 45-59; מו
 109-108
 דהבא, מה 222, 228
 דובשא, מח-מט 223
 דח"ל: דחילו (=דחיל הוא), מג 190
 די, מו 27-38
 דיבן/דזבן, ר' זב"ן, פֿעֿל
 דיגרא, דגרא דעינא, לח 55-59, 66-67;
 מח-מט 16-21, 297-298
 דיגשא, לה 68-70
 דערא דעינא, מח-מט 18-21
 דק"ק, אפעל, מדקין, מב 290

(ב)

- בא"ש: ביש גדא, לז 113-116; לח 307,
 308
 בהשתא, מב 290
 בבליא, לח 153-154
 בועתא, לז 28
 בוריא, לז 102
 בייל (=בעל): בייל לישני, מא 75

(ט)	(ה)
טבתא: עדיא וטבתא, לו 92, 95 טהרא: טהר (=צהר), מה 204 טורא (=הר), מ 290; מה 204	הא, מב 291; מד 54 הדא, הדין, האלין, מד 46–65 ההוא, ההיא, האנון, מד 60–64 הו, הי, הליך, מד 62
(י)	הו"י, אתפעל (יתהויין), מג 170; מד
יד"ע, אפעל, מא 201 ירידא: ירידיא דאשקלון, ב 236–241 ית, יתה, יתהון, מד 62 ית"ב, פֿעל, מא 199	80 הוה, הוית, הבית, מה 65 הורדא, הורדי, לז 102; לח 151 הרוחא, מב 274–275
(כ)	(ז)
כדו, כדון, מג 180–181 כונתא: כונתיא, לז 87–95 כיסא, מן כיסה, לח 298 כל, כלה, מ 294–295 כול שגאהון (=כל כולו), מב 292 כל"י: לאכלויי, לח 255–256 כמא, כמן, מג 179–180 כסיא, מב 286 כפורתא, מב 286 כשתא, כשרתא, מב 287 כתי, כותי, מא 72	זב"ן, פֿעל, דיבן, דזבן, לח 298 זה"י, זהיה, זעיא, מא 71 זוי, זיויא, לז 5 זלעא, מ 261 זקפא, מה 274 זקפא, מג 197–198
(מ)	(ח)
מאן, מן, מג 182 מדינתא, לו 31 מדיקין, ר' דק"ק מה: מה די, מה 158 מחתא, מא 294–297 מח"י, פֿעל, מא 296 מיצף פומא, לח 59–61; לח 313; לט 319	חביתא: ברזא דחביתא, מה 187 חב"ש: חביש, לח 96 חד כמא, לז 216 חדותא, מח–מט 134, 137 חז"י, פֿעל, מא 201 חזיה, חזוהא, חזוה, מב 293 חט"ף, עט"ף, מח–מט 9–15 חטף עיגה, מח–מט 11–15 חיא: ספר חייה, לח 295–296 חילפא, חילפי, לז 35 חל"ש, פֿעל, פֿעל, מא 163–164

- מיקפץ פומא, לח 59
מלחא, מ 179–180
מלכא: מלך מלכיא, מא 73–74
מלעיל, לח 63–66
מלרע, לח 63–66
מרא, מרן, מראן, לו 273–274
- (נ)
- נבזא, מא 167
נדירא: נדיריא דאשקלון, מח–מט
299–300; נ 232–241
נז"ל, מב 282
נחמתא, נחמתא, מו 143–144
ניגרא, לח 55, 66–67; מח–מט 16
ניפולא, לח 98
נעלא, לח 98
נפקתא, לו 6
נת"ן: למיתתן (=למתן), מה 89
- (ס)
- סג, סגין, מג 180
כל שגאהון, מב 292–293
סגנא, סגניא, מח–מט 223
סדרא, לו 9
סייבא, סייבה, לו 262
סימאדרא, סמדרה, לט 37
סיעתא, מו 144
סכנתא, מו 144
סלקא אדעתך, סלקא דעתך, מ 166
ספרא: ספר חייה, לח 295–296
- (ע)
- עבדתא, עביתא, מה 65, 70–71
- עדבא, מא 167
עדיא, לו 88, 91–95
עדיא וטבתא, לו 92, 95; לח 233
גזר עדיא, לו 95
שקר בעדיא, לו 102
עורבא: עורבא פרת, מו 244
עזיזא, עזיזתא: עזיזא ומרירא, מא
41–42
- עט"ף, חט"ף, מח–מט 11–15
עינא: דיגרא דעינא, לח 55–59;
מח–מט 16–21, 297–298
דערא דעינא, מח–מט 18–21
עלמא: בעלמא, לו 154–156
עצצה, מח–מט 178–185
עצתה, עצאה, מח–מט 181
עקולא: עיקוליא, לו 29–30
ער"ב, מד 91–96
ערבא: ערבא טבא, מו 227
ערבא, מה 307–310
- (פ)
- פומא: מיצף פומא, לח 59–61; לח 313;
לט 319
מקפץ פומא, לח 59
פו"ק, אפעל, מה 65
פיצתא, פצא, מא 167
פר"ט, פֶּעַל, פרטין, לו 26, 260
פתיא, לו 31–33
- (צ)
- צוארא: קציעין צואריא, מא 191–192;
מב 159–160

שח"ק: מורתא שחיקתא, לז 109–110
 שיבבא, לז 103–104; לח 151–152
 שכ"ב: שכיב מרע, מ 134
 שכינתא, לו 31
 שליאו, שליו, מב 289
 שמ"ע, פְּעֵל, מא 201–202
 שפירתא מסתוריתא, לז 114–116; לח 308
 שר"י: שרי למקעא, שרי דנאמר, מ 293

(ת)

תב"ר, מב 281
 תביר קדל, מא 192–193
 תג תרי, תלתא, לח 298–299
 תו"ב, פְּעֵל, מא 202
 תוב, תובן, מג 181–182
 תורבלא, מד 131
 תושין, מב 293
 תמה, תמן, מג 179

פיניקית

פלכם, לח 148

אוגריתית

אי, מב 296
 אכ', מב 296
 אן, אַנְנ, מב 297
 אנ, אנ לאנ, מב 296
 בכי, מד 265
 דמם, מד 265
 חוה, מב 298
 ימ (ia_g-mu, iú-mu), לז 186–189

(ק)

קבל, מה 206
 קדלא, מה 207
 גזיר קדל, מא 192–193
 תביר קדל, מא 192–193
 קובלא, קולבא: קובלאי רעיא, לז 113–116, 236; לח 307, 308
 קו"ם, פְּעֵל, מא 201
 קט"ע: ריש קטיעא, מא 194
 קט"ר (=קש"ר), מה 208
 קיפיא, לח 68–70
 קלפוהי, קליפיא, מב 292
 קנ"י, לו 76–79
 קפאיה, לו 35
 קציעין) צואריא, מא 191–192; מב 159–160
 קצ"ר, פְּעֵל, מא 169–171

(ר)

רבא: רבהון, רב בהון, מה 90–91
 רבי, רבן, מב 292
 רים, רימא, רימנין, ראמנין, מד 128–129
 רישא: ריש קטיעא, מא 193–194
 רנון, רננון, מה 89–90
 רעיא: קובלאי רעיא, לז 113–116; 236; לח 307, 308
 רע"ם, מא 49–50
 רקיעא, רקיעא דשמיא, לו 35

(ש)

שב"ק: שבקה דנפלחיוהי, מ 293
 שגיא: כול שגאהון, ר' סגיא
 שג"ש, פְּעֵל, לז 36

esittu, לו 30
 ḥasāsu, לו 97
 ḥurdu, לו 102
 it-ta-nab, p-ba, pa-lu לו 7
 kanānu, kannu מ 95–116
 māmīta parāsu, לו 101
 māmītu, לו 85
 mutāqu, meteliqū לו 3
 nīru kabtu, לו 6
 pagulu, לו 102–103
 pattuū, לו 31
 rikisu, rikistu, rikiltu לו 85
 samadir, לט 39
 še bābi, לו 103
 šubat dārāti, dārāt לו 101
 sulmu, šalmu לו 91, 95
 ṭābtu, ṭabuttu לו 91, 97
 ūmu, לו 187

שומרית

BA-AN-DU, לו 32
 GIŠ-TUBA-LÀ, לו 28

ערבית

tubalyā, tablyā, לו 28
 بنات صعدة, מב 60–61
 طرف, حرفة عین, מח-מט 297–298
 فلوک, לו 35
 عر, לו 68
 زلع, زلعة, מ 260–261
 نصب, מג 195
 جر, خفض, מג 195
 شرس, נ 50

יפר, פרר, מה 58–59
 נער, לו 68–70
 ע'ז (ע'ר), לח 301
 ע'יר, לו 68–70
 ע'ר (azū), לח 301
 פרר, יפר, מה 58–59
 ראם, מד 125
 רכב (rkb), מד 269
 של"ם: ישלם לכ, לו 67
 שנו, מד 263–267
 שרע תהמות, מד 275–279; מה 317–318
 תדבר, לח 301
 תערך, לו 67–68
 תת'י, לח 301
 'tw (atwt), נ 53
 bamāte, bamtu, bmt מד 271
 bsq, מד 270
 rpt, מד 269
 sblt, מד 270
 slw (ašlw), נ 53
 spsg (ספסג), מד 272
 sr^c, מה 317
 sr^cthmtm, מה 317
 tt', מד 274–275

אכדית

abālu, לו 7
 adē, לו 86
 aḥḥutu, atḥūtu לו 91
 amāru, לו 29
 burū, לו 102
 damiqtu, damqātu, לו 91, 97
 dullu, dannu לו 6

בנט bnd, לט 7, 183; מ 155
 דֶּרֶת drt, לט 18
 הנו hnw, לט 15-16
 חנמֶת, לט 8
 יעִי, לט 19-20
 מעד, מ 11
 מפכת, לט 8
 נשמֶת, לט 8
 סמו, לט 173
 עדות dwti, לט 171
 קדרת, לט 172
 שְׁנִי šni, לט 177
 דֶּדֶד ddf, לט 18-19
 דֶּר dr, לט 17
 הֶבֶס hbs, לט 18
 אֶפֶט apt, לט 10
 קֶפֶק k'pk'pw, לט 165
 פֶּדֶד pddt, לט 9

יוונית

ἀκρατέστερον, לז 23
 ἀκράτισμα, לז 23
 ἀκρατος, לז 23
 ἀνιγρός, לז 108
 ἀνίκανος, לז 108
 ἄμπερᾱ ר' ἄμπερᾱ
 ἄμυλος, מא 230
 ἀπόλοιπα, לז 5
 ἀστυνόμος, לט 61-62

γλυκύτης, לז 24

διάβολος, לז 121
 διάστημα, לז 5

חֶלֶס, מא 163-164
 חֶרֶף לֵיִן, מד 71, 281
 חֶרֶף, לח 181-182
 أَلْهَا شَرَاهَا ודומיו, ב 50-52
 אֶלְטֶאוּס, מח-מט 44-45
 אֶלְלִיִן, מד 282
 אֶמֶר, לו 150-155
 אֶעֱלֶאן, מג 199
 גֶּלֶד: גֶּלֶד אֶלְסֶמָא, לו 36, 37
 וָצֶע, מג 199
 חֶבְסֶה, לח 54
 חֶדֶד, מח-מט 134
 חֶמְאָרֶה, לו 29
 מֶסֶס, מסכֶה, לח 54
 מֶרְעֶז, מרעזי, מח-מט 45-47
 נֶגִיב, לו 237-238
 סֶאכֶן, מד 281-283
 סֶאכֶן לֵיִן, מד 281-283
 סֶאכֶן כֶּפִי, מד 281-283
 סֶדֶאדִיר, לח 280
 עֶמְאִרִיָאֵת, לו 238
 עֶרְבֶת, מח-מט 44
 קֶאוּל, לו 150
 רֶפֶע, מג 195

יידיש

אויזדעהנונג, אויזדעהנונג דעז הימעלז,
 לו 36-37
 שפרייטונג, לו 34, 35, 37
 Schabbesdeckel, לז 110

מצרית

אָפֶד: אָפֶד נֶתָר, לט 11
 בֶּד, bd' nhbs, לט 13-15

- 121–119 א ,παμμυῖα
 61–59 ב ,πάτελλα
 60 ב ,πέρα
 5 ז ,περίστυλον
 46 ח ,πήρα
 232 ח ;88 ז ,πίστις
 259 ז ,πορεῖον
 259 ז ,πόρευμα
 24 ז ,προστάτης
 10 ז ,πρόστας
 24 ז ,πύλη, πύλαι
 260 ז ,σίφων
 61 ז ,σιτώνης
 5 ז ,στοαί
 261, 260 ז ,στόμα
 171 ז ,σκεπαστής
 169 ז ,σπεῖρα
 94, 93 ז ,σπονδὰς τέμνειν
 233 ח ;227 ז ;93 ז ,συμμαχία
 48–47 ח ,συρρῶν
 261–260 ז ,σύστομος, σύστομα
 168 ז ,τρίβολατα
 168 ז ,τρίγληνος
 5 ז ,ὑπόφραυσεις
 167 ז ,φάρσος
 236, 233 ח ;93 ז ,φῆλια
 48 ז ,φόβην
 48 ז ,φόβον
 170 ז ,φορβειά
 259 ז ,φορεῖον
 259 ז ,φόρημα
 109–108 ז ,ἔθος
 95–93 ז ,εἰρήνη
 94 ז ,εἰρήνη ποιεῖν
 24 ז ,ἔμβολος
 47–45 ח ,ἐμπηρᾶ
 237, 235 ח ;226 ז ;93 ז ,εὐνοία
 95–87 ז ,ξέα
 230 ז ,ζωμός
 108 ז ,ἦθος
 171–169 ז ,καπίστριον
 168–167 ז ,κερμῖον
 230 ז ,κόλλα
 24 ז ,κόλυτρον
 44 ח ,κόμμι, κομμίδιον
 24 ז ,κυλιστός
 121–119 א ,κυνόμυια, κοινόμυια
 170 ח ,μαριάμ, μαριάμη
 231 א ;300 ז–ח ,ναυτίλια
 40–37 ז ,οἶνος, οἰνάνθινος
 40–37 ז ,ὀμφάκιον
 226 ז ;95–93, 86 ז ,ὄρκος
 226 ז ;93 ז ,ὄρκια τέμνειν
 237–231 ח ;227
 95 ז ,ὄρκος διδόναι
 ז ;86 ז ,ὄρκος καὶ συνθήκη
 226
 60 ז ,παλάθη
 121–119 א ,πάμμικτος, πάμμικτος

134, moscon, מב	235, χάρις, לז 227-228; לח
311, ostarie, מב	87, χολή, מ
312, petecchie, מב	
312, poggiolo, מב	153, ψάλμος, מב
311, Uliana (ש"פ), מב	154-152, ψαλτήριον, ψαλτήρια, מב

112-110, ὠκεανός, לז

גרמנית

36, Feste, לו
36, Firmament, לו
36, Vestigheit, לו

צרפתית

46, chevalchéde, לז
45, crescere, increscere, לז
48, desconoistre, לז
47, désossa, לז
47, desraciner, לז
48, éndragonért, לז
45, énkreýsant, לז
44, entendre, לז
47, esbranchiér, לז
47, excinerare, לז
45, lune, lunete, luniète, לז
44, maison, maisonnée, לז
45, nom, renom, לז
49, ouvrier, ouvrage, oeuvre, לז
46, pedoiliée, pouillée, לז
46, pesantume, לז
48, prouver, לז

לטינית

62, aestimo, aestumo, לט
36, Firmamentum, לו
232, foedus, לח
62, heus-tu, לט
119, lignum, ligneus, לו
180-170, Maria (ש"פ), לח
110, moretum, לז
61, parum, לט
59, patella, לט
95-87, spelta, לז
108, suetum, לז

איטלקית

310, appalto, מב
311, bossolo, מב
312, fante, מב
128, giaccodin, giacodin, מב
310, investiti, מב
311, locanti, מב
131, Menacai, מב
311, moggio, מב

מפתח מראי המקומות

מקרא

בראשית: א, ז-ח, יד, טו, יז, כ: לו 35; ד, ח: לו 150-152; ז, יד: מא 180; יא, א: מו 142; יד, כד: לח 312; כ, יב: מב 60; כד, לג, ג, נד: לו 9; כד, נו: לו 15; כה, טז: מ 5; כה, כג: מ 6; כה, לא: מח-מט 60; כו, כב: מד 315; כח, יז: מג 190; כח, כא: לח 229; לד, ג: לו 314; לה, יא: מ 6; לח, יד: לו 47; מ, ה: מז 77; מג, כג: לו 67; מה, כה: מד 314; נ, טו: מד 314-315

שמות: ב, י: מ 54; ג, י: ג: לו 3; טז, יג-יד: לו 45; יז, יד: לו 41; יח, ז: לו 70; כז, י: לו 46; לב, יח: מב 78; לט, ג: לו 74

ויקרא: טו, טו-יח: לו 45; טו, לב: לו 45; יח, ז: מב 75; יט, כ: לו 45; כב, ד: לו 45; כה, י: מ 6; כו, ט: לו 48

במדבר: ט, יד: מז 142; טז, ב: מ 11; יז, ג, ד: לו 47; כד, ו: מו 5; כה, טו: מ 5; כו, לח: לו 72

דברים: ה, יג: לו 45; ח, כג: לו 48; כא, כב-כג: מז 18; כה, נט: לו 10; כט, יח: לו 67; לב, ז: לו 74; לב, יא, יב: לו 70; לד, ב: לו, 74

יהושע: א, ח: לו 15; ז, כ: מב 60; כב, כא: לו, 4

שופטים: ד, ט: לח 150; יג, ג: מד 295; ט, יב: לו 13-14; יט, ל: לו 8; כ, ז: לו 9; כ, מה: מד 295

שמואל א': ב, ד: לט 158; ב, טז: מח-מט 61; ד, יב: מז 77; ד, כא: מ 163; ט, א: לו 72; ט, כז: מח-מט 60; י, כה: מח-מט 49; יד, ג: לו 72; יח, יד: לו 9; כ, כג: לו 9; כא, ד: לו 72; כה, כח: לו 12; כה, ל: לו 12; כו, טז: לו 70

שמואל ב': א, כא: מד 275-279; מה 317-318; ד, ו: לו 77, 78; ז, כח: לו 12; כב, ח: לו 43

מלכים א': א, נא: מח-מט 60; ג, ו: לו 7; ה, כז-כט: לו 6; ו, ח: לח 225; ו, ב-ג, יד-לז: לח 38; ו, כג-כה: לח 38-43; ו, לב: לו 47; ז, כג: לו 43; ח, כו: לו 11; ט, כג: לו 6; י, טו: לח 33; יא, כח: לו 6; יב, ז: לו 3; יד, יב: לח 312; טז, לד: לו 72; כב, ה: מח-מט 61; כב, טו: לח 230

מלכים ב': א, ב: לו 4; ד, טז: מד 315; ד, לט-מ: מ 85; ה, כו: לו 76; יד, א: לו 237; טז, ז: לו 71; יח, כ: לו 9; כג, לה: לו 5; כה, כח: לו 12

ישעיהו: א, יח: מב 75; א, כו: לו 11; ג, ה, יב: לו 5; ה, ט: לח 312; ח, י: לו 8; יא, ד: לו 46; טז, יב: מב 307; כב, כה, כג: לו 10; נ 251; כד, יח-יט: מה 56-59; כו,

ג: לו 69; לא, ד: לו 3; לר, ד: לו 44; לו, ד: מ 235; לו, ה: לו 9; לח, יג: לח 301–302; מ, כב: לו 41, 43; מ, כד: לו 38; מא, י: מד 274; מר, כד: לו 43; מה, יב: לו 43; מה, כא: מב 307; מה, כג: לו 8; מח, ז–ח: מה 307; מח, יג: לו 43; מט, יא: מה 275; נ, יב: לו 43; נא, טז: לו 43; נח, ד: מח–מט 61; נח, יג: לו 9; לו 306; סג, יא: מ 55

ירמיהו: ו, ב: מג 266; יב, א: לו 15; כה, כד: לח 36; לא, כב: לו 11; לא, לז: לו 43; לג, יד: לו 12; מג, י: לו 46; מר, יז: לו 9; מח, כו: מא 3; מח, מב: מא 3 יחזקאל: א, כב: לו 42; ו, יא: לו 47; טו, יט: מו 142; כה, ו: לו 43, 47; כז, יז: מב 69; לו, יז: מו 142

הושע: ב, כג–כד: לו 4; י, ד: לו 9; יב, יא: מב 12

עמוס: ג, יב: לח 312

מיכה: ו, ב: לו 43; ז, ח, י: מח–מט 5–8

חבקוק: א, יג: לו 73–74, לז 306, 314, 316

זכריה: יא, יד: לו 10; יב, א: לו 43

תהלים: י, ח: לז 13–14; יח, טז: לו 43; כט, ה–ו: מז 70–73; לא, כד: לו 69; נו, ט: לו 44; סח, ה: מד 269–270; עג, כא: מד 263–267; פט, כט: לו 10; צא, ד: מב 308; צא, י: מב 309; צג, ב: מב 307; צג, ה: לו 11; קד, ב: לו 44; קה, ח: לו 9; קטו, טו: לח 149

איוב: ב, ג, ט, כז: לו 7; ג, יח: לו 5; ה, כד: לו 11; ח, ו: לו 11, 68–70; ח, יב: מא 109; ט, א–כד: לו 45; ט, ד: לו 67; ט, ח: לו 43; יז, יד: לו 71; יט, ד–ו: מ 234; כא, לג: לז 304; כב, כא: לו 67; כב, כח–ל: מ 163; ל, יב: מ 92; לו, כט: לו 44, 50; לו, טו: לו 44; לו, יח: לו 38, 43, 50; לח, ד: לו 43; לח, לז: לו 44; לט, יט: מא 48; לט, כז: מה 276; לט, כט: לו 42; מ, ח–ט: לו 46; מא, ג: לו 41; מא, כב: לו 96–98

משלי: א, לב–לג: לט 34; ו, כב: לו 70; ח, כב: מב 307; ח, כז–כח: לו 43, 46; יג, יז: לו 10; יד, א: מה 278; יח, ח: מה 153–154; כו, כב: מה 153

שיר השירים: ב, יג, טו: לט 37; ה, ז: לו 47; ז, יג: לט 37

רות: ג, יב: מ 236; ג, טו: לו 43

קהלת: ב, יד: מו 142; י, יט: לו 4

אסתר: א, יח: לו 150

עזרא: ד, יא: מז 80; ד, יג, טז: מז 63; ה, ג, ט, יג: מז 62; ה, טו, יז: מז 63; ו, א, ג: מז 62–63

נחמיה: ה, ב: לו 77–78; ה, ג: לו 77–78; י, לב: לו 77–78

דניאל: ב, כט: לח 244; ג, יט: מא 71; ו, ח: לו 11; יא, ו, יז: לו 12

דברי הימים א': ח, יא: לו 72; יז, כג: לו 11

דברי הימים ב': א, ט: לו 11; ב, ט: מב 67; ג, א-יז: לח 38-43; ו, יז: לו 11; ט, יד: לח 35; י, ז: לו 3; יח, ד: מח-מט 61

מגילות גנוזות

ברית דמשק 13, 1: מה 91; 13, 14: מה 79
סרך היחד 4, 16: מה 91
סרך העדה 17-18: מה 91
מגילת המקדש סד, 12: מז 18
מגילת בני אור הברמן עמ' 101 ת, 5: לו 48; ת, 14: לו 48; עמ' 102: לו 48; ידין עמ' 318: לו 48
מגילת הנחושת עמ' ה, שורה ה: לו 106; עמ' י, שורה יז: לו 106; עמ' יא, שורה א, ב, ט, יב: לו 106-107
מגילות מדבר יהודה 186 Q 4: לו 311; 4 Q Psf 4: ב 123; Zion^a Ps Q 11: ב 123

משנה

פאה ה, ו: מה 315
דמאי ה, ו: מז 141; ו, ז: מז 77
כלאיים א, א: מא 103
שביעית ג, ז: לו 303
מעשר שני ד, יא: לו 109
חלה ג, י: מא 100
ערלה ב, יא: מא 100
ביכורים ד, ב: מא 89, 148
שבת ו, ה: לו 303; ז, ד: מח-מט 177-185; יג, ו-ז: מא 99; טו, ד: לו 48
עירובין ו, א: מא 99
פסחים ג, א: מא 230; י, ד: לו 313
ראש השנה ג, ח: מא 99
יבמות ב, א: לו 153; יא, ו: מז 141
נדרים ו, ב: לו 310
סוטה ט, ו: מא 91, 150
גיטין א, ג: מא 92, 149; ד, ח: מא 90
בבא מציעא ג, ז-ח: מב 276; ה, ט: מא 99
סנהדרין ג, ז: מד 77; ת, א: מז 3; י, ו-יא: לו 113-115

מכות א, א: לו 115
 שבועות ו, ג-ז, ה: לו 116-117
 עבודה זרה ב, ז: לו 23
 אבות א, ג: מה 314; ב, טו: לח 239; ג, טז: מה 307; ד, טז: מז 66; 298; ד, כ: לח
 238; ה, א: לט 150
 כריתות ד, ג: מד 77
 תמיד ו, ב: לו 48
 מידות ד, ה: לח 226
 כלים כד, ט: לו 271; כט, א: לו 47
 אהלות ז, ב: לו 47; יח, ב: מח-מט 177-185
 נגעים ח, ח: מא 150
 מקואות ז, ו: לו 48

תוספתא

שבת יא, ב: לו 48; יז, ט: לו 306
 חגיגה ב, ה-י: לו 38
 יבמות ב, א: לו 153
 סוטה ו, ו: מד 78
 קידושין ה, יז: מא 157
 בבא מציעא ו, ו: לו 271
 סנהדרין יג, ה: מא 150
 זבחים ב, יז: לו 311
 חולין ו, יא: מח-מט 177
 כלים ו, ו: לו 47
 אהלות ח, א: לו 47
 נגעים א, א: מד 77
 נידה ו, ט: מ 79

ספרא

נדבה (ווייס 4, 1; פינקלשטיין ח, 16), לט 147
 נדבה (ווייס 14, 1; פינקלשטיין סא, 13), לט 148
 חובה (ווייס 18, 1; פינקלשטיין עז, 15), לט 150
 צו (ווייס 36, 4; פינקלשטיין קסג, 1), לט 148
 שרצים (ווייס 48, 3; פינקלשטיין רז, 9), לט 149

שרצים (וויס 52, 1; פינקלשטיין ריו, 3), לט 149
 מצורע (וויס 71, 3; פינקלשטיין רצג, 20), לט 148
 מצורע (וויס 72, 3; פינקלשטיין רצט, 1), לט 147
 זבים (וויס 76, 3; פינקלשטיין שכ, 10), לט 149
 אחרי (וויס 80, 4; פינקלשטיין שמ, 12), לט 148
 אחרי (וויס 81, 4; פינקלשטיין שמז, 3), לט 150
 אמור (וויס 94, 2; פינקלשטיין תיו, 3), לט 148

ספרי במדבר

יז, ב (הורביץ עמ' 21): מא 90; יט, א (הורביץ עמ' 23): מג 186; מב, יג (הורביץ עמ' 46): מא 100; מה, ג (הורביץ 51): מא 190, 151; עב, א (הורביץ 67): מד 78

ספרי דברים

שנג, ה (פינקלשטיין 414): מ 167

מכילתא

פסחא (הורביץ-רבין עמ' 5): מא 150
 ויסע פרשה ג (הורביץ-רבין עמ' 166): מד 78

תלמוד ירושלמי

ברכות ב ע"ג: לו 38, 43, 261; מא 89, 151; ה, ע"א: מה 95; י ע"א: לו 109
 כלאיים כז ע"א: מא 103, 151; כז ע"ב: מא 89
 שביעית לה ע"א: לט 62
 מעשר שני נו ע"ב: לט 61
 שבת ג ע"ד: נ 244; ו ע"א: מח-מט 299; נ 232-241; ז ע"ד: מ 168
 תענית סח ע"ב: לו 42
 שקלים נ ע"א: מג 75
 מועד קטן פ ע"ג: לט 187
 כתובות כז ע"א: לו 259
 נדרים לז ע"ד: לו 271
 סוטה כד ע"א: מז 294
 גיטין מד ע"ד: נ 122
 סנהדרין כא ע"ב: לט 62; כד ע"ד: לט 187
 מכות ה ע"ג: מג 303; מה 157-158

תלמוד בבלי

ברכות ה ע"ב: לו 116; לח 307; כב ע"א; נ 244; נ ע"א: לו 31; נה ע"ב: לח 244;
לס 315

שבת סג ע"ב: לח 245; עו ע"א: מח-מט 177-185; קיג ע"א: לו 306; קנב ע"א: מא
89

עירובין ד ע"ב: לח 246; לד ע"ב: לו 28; מא ע"א: נ 122; נג ע"ב: לו 47
פסחים נט ע"א: לס 151; עז ע"א: לס 151; פה ע"א: לס 151; פו ע"ב: נ 31; פח ע"א:
לו 31; צג ע"ב: לח 255

יומא נח ע"ב: לס 152; עו ע"ב: לח 247

ביצה לא ע"ב: לו 28; לו ע"א: לו 28

מגילה יד ע"ב: לו 31

חגיגה יב ע"ב: לו 41; יג ע"א-ע"ב: מז 291-292

יבמות נב ע"א: לו 153; צט ע"א: מו 141

כתובות ח ע"א: לו 30; עה ע"ב, עו ע"א: מא 149; קה ע"א: לס 152

סוטה ח ע"א: לח 248-249; ט ע"א: לח 250; י ע"א: לח 251

גיטין סט ע"א: לו 120; סט ע"ב: לו 31; פג ע"א: לח 251-252; פה ע"ב: מדר 80

בבא מציעא מו ע"ב: לו 105; פד ע"ב: לו 113; לח 307; קח ע"א: לו 32

בבא בתרא ה ע"א: לח 255-256; ח ע"א: לו 31; טו ע"ב: לח 253-254; טז ע"ב:

מא 152; ק ע"א: מז 285; קי ע"א: מז 285; קטז ע"א: לו 116; לח 307; קנר ע"ב:

מא 157

סנהדרין ד ע"א: נ 31; כט ע"א: לח 254; נא ע"א: נ 245; קה ע"א: לו 113; לח 307

מכות ה ע"ב: מדר 80

עבודה זרה ד ע"א: לו 118; ח ע"ב: לו 30; טז ע"ב: לו 31; לג ע"ב: לו 32

זבחים כט ע"א: לס 152; מח ע"ב: לס 152; סה ע"א: לס 152; עה ע"ב: נ 244; צ

ע"א: לס 152; ק ע"א: לס 152

מנחות יח ע"א: לו 311; סה ע"א: מא 75

חולין ס ע"א: לו 114; לח 307

בכורות נח ע"א: מא 157

כריתות כז ע"ב: לס 152

נידה יב ע"א: מא 231; כ ע"א: לו 304; מח ע"ב: מ 79

ספר יצירה

סעיף 60: מא 150

בראשית רבה

א, יב (תאודור אלבק עמ' 10–11): לז 24; לט 55; נא (תאודור אלבק עמ' 532): מג 75; פד, יז (תאודור אלבק עמ' 1021): לח 44; צו (תאודור אלבק 1202): מח–מט 51

ויקרא רבה

ד, ב: מ 169; יא, ח: מג 302; יב, א: לו 259; יד, ג: לח 45; טז, א: לח 47; לד, טז: לז 306

שיר השירים רבה

א, פסוק יד: נ 242; ב, פסוק ה: נ 242–243; ב, פסוק יד: נ 243

קהלת רבה

א, טו: נ 232–241; ז, ח: מה 60

אבות דרבי נתן

פרק יא (שכטר כב ע"ב): מא 151–152; פרק יא (שכטר כג ע"ב): מא 152; פרק לז (שכטר נה ע"ב): מה 98; פרק מג (שכטר ס ע"א): מה 98

תנחומא

פרשת ואתחנן (מתוך כ"י אוקספורד 147; דברים רבה ליברמן 38–39): מד 78

דברים רבה

ט, ט: מח–מט 50

שמות רבה

מא, ז: מא 191

פסיקתא רבתי

ה (איש שלום כט ע"א): מד 316; ל (איש שלום קמא ע"א): מד 317; לא (איש שלום קמג ע"א): מד 316; לא (איש שלום קנה ע"ב): מד 317; לה (איש שלום קס ע"ב): מד 317; לז (איש שלום קסב ע"ב): מד 318

מדרש עשרת הדברות

"בית המדרש" חלק א עמ' 62–90 (נדפס ע"י א' ילינק): מח–מט 207

מפתח דברי ביקורת וסקירה

המפתח ערוך על פי שמות מחברי הספרים. הסדר: שם מחבר הספר, שם הספר ושנת הדפסתו, שם כותב הביקורת / בין קווים אלכסוניים/, מספר הכרך של "לשוננו" ומספרי העמודים.

אבינרי, יצחק: היכל המשקלים, אוצר כל השמות השרשיים בלשון העברית, מימי המקרא ועד היום, ערוכים למשקליהם ולתקופותיהם (מקרא, תלמוד, ימי הביניים והעת החדשה) עם הערות-בירורים, פרקי מסקנות ומפתחות, תשל"ו / בן-דוד / מח-מט 63-75.

אזר, משה: שטח ועומק בתחביר, תשל"ז / בלאו / מג 155-156.
אלוני, נחמיה: האגרון, כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת סעדיה גאון, מהדורה מדעית בצירוף מבוא ופירוש, תשכ"ט / א' גולדנברג / לו 117-136, 275-290; לח 78-90.

בר-אשר, משה (עורך): מסורות, מחקרים במסורות הלשון, פרסומי מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, תשמ"ד / מ' מישור / נ 252-260.
גולד, ד"ל ופראגר: Jewish Language Review 1981. Association for the Study Of Jewish Languages / י' בלאו / מו 153-157.
הרמתי, שלמה: בחינת מהות הדקדוק ומקומו בהוראת הלשון, ספר שרפשטיין, מאסף לדברי חינוך, מחקר וספרות יפה, תשל" / מ' מישור / לו 75-76.
חומסקי, זאב: צורות מוקשות בדקדוק לשון המקרא והמשנה, ספר שרפשטיין, מאסף לדברי חינוך, מחקר וספרות יפה, תשל" / מ' מישור / לו 76-78.
חן, משה: "מבטאה של העברית הישראלית" לשוננו לו תשל"ב / ש' מורג / לו 205-214.

חן, משה וזאב דרור: "מבוא לדקדוק תיצורני עברי" עם נספח מאת יהושע ברהלל, 1976 / ר' (אהרונסון) ברמן / מא 61-70.
טל, אברהם: התרגום השומרוני לתורה, מהדורה ביקורתית, תש"ם / מ' בר-אשר / מה 61-72.

ידין, יגאל: מגילת המקדש, ההדיר וצירף מבוא ופירוש יגאל ידין, תשל"ז (1977) / ז' בן-חיים / מב 278-287.
כנעני, יעקב: על מפעל חיי, ספר שרפשטיין, מאסף לדברי חינוך, מחקר וספרות יפה, תשל" / מ' מישור / לו 78-80.

מורשת, מנחם: לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, תשמ"א /גב"ע צרפתי/
מה 73-76.

ניר, רפאל: סמנטיקה של העברית החדשה, תשל"ח /ח' רבין/ מג 71-74.
צדקה, יצחק: תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות /ר' (אהרונסון) ברמן/ מג
228-224.

צרפתי, גד בן עמי: סמנטיקה עברית, תשל"ח /ח' רבין/ מג 71-74.
קאפח, יוסף: רבינו משה בן-מימון, ספר המצוות, מקור ותרגום, תשל"א /י' בלאו/
לז 291-302; רבינו משה בן-מימון, מורה הנבוכים: דלאלה אלחאירין, מקור ותרגום
חלק ראשון, שני, שלישי, תשל"ב /י' בלאו/ מב 301-306.
קדרי, מנחם צבי: פרשיות בתחביר לשון המקרא, תשל"ו /י' בלאו/ מג 148-150.
רדאי, יהודה: אקסצנטריות של מילון ואחדות ספר ישעיהו, תרביץ 39 (תשל"ז);
ניסויים בשכיחות המלים בספר ישעיהו, בית מקרא ג, ג (מב) /ר' אלמגור/ לו
51-66.

רוטנברג, מאיר: כללי תחביר נעלמים של לשון המקרא, תשל"ט /י' בלאו/ מג
307-310.

Aartun, K: Die Partikeln des Ugaritischen, I. Teil: Abverbien Ver-
neinungspartikeln, Bekräftigungspartikeln, Hervorhebungspartikeln,
Alter Orient und Altes Testament, Veröffentlichungen zur Kultur
und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments,
Herausgeber Kurt Bergerhof, Manfred Dietrich, Oswald Loretz,
Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag 1974 301-294 מב /י' בלאו/
Andersen, FI: The Hebrew Verbless Clause in The Pentateuch, Journal
of Biblical Literature Monograph Series XIV, 1970 /י' בלאו/
לז 69-74, 235

Boyle, ML: Infix-t Forms in Biblical Hebrew, 1973 268-263 מ' בר-אשר/
Bravmann MM: Studies in Semitic Philology, Studies in Semitic
Languages and Linguistics, 1977 151-146 מב /י' בלאו/

Chiesa, B: The Emergence of Hebrew Biblical Pointing, 1979 /ב' אלוני/
מה 299-301

Cohen D: Dictionnaire des racines Sémitiques ou attestées dans les
Langues Sémitiques, Comprenant un fichier comparatif de Jean
Cantineau, Fascicule 1, 1970 289-285 מ' בלאו/

Cole, P. editor: Studies in Modern Hebrew Syntax and Semantics, 1976
/י' בלאו/ מג 150-155

- Cuomo L*: Antichissime glosse salentine nel codic ebraico di Parma De Rossi 138, 1977 94–93 / גב"ע צרפתי / מה
- R. de Vaux & J.T. Milik*: Discoveries in the Judean Desert VI, Qumran Grotte 4, II; I Archéologie Par R. de Vaux avec des contributions de J.W. Barnes et J. Carswell; II. Tefillin, Mezuzot et Targums par J.T. Milik 1977 287–278 / בן-חיים / מב
- Eisenbeis, W*: Die wurzel שלם im Alten Testament, Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 1969 / י' בלאו / לח 230–228
- Fitzmyer, J.A.*: The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I, A Commentary, 1971 225 / גב"ע צרפתי / לו
- Fontinoy, C*: Le duel dans les Langues Sémitiques, 1969 / י' בלאו / מא 301–298
- Imbs M.P.*: Trésor de la langue française; Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789–1960), publié sous la direction de M. Paul Imbs tome premier 1971, tome second 1973, tome troisième 1974 284–269 / י' בן-טויליה / מ
- Janssens, G*: Studies in Hebrew Historical Linguistics Based on Origen's Secunda, Orientalia Gandensia ix 1982 80–76 / י' בלאו / מח-מט
- Klein, M.L*: The Fragment – Targums of the Pentateuch according to their Extant Sources, Volume I: Texts, Indices and Introductory Essays, Volume II: Translation, Analecta Biblica 76, 1980 / י' בלאו / מה 150–149
- Koehler, L und Baumgartner, W*: Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament, Dritte Auflage neu bearbeitet von W. Baumgartner, unter Mitarbeit von B. Hartmann und E.Y. Kutscher herausgegeben von B. Hartmann, Ph. Reymond und J.J. Stamm, 1974 60–52 / י' בלאו / מא
- Kurylowicz, J*: Studies in Semitic Grammar and Metrics, 1973 / י' בלאו / מג 233–229
- Kutscher, E.Y. – editor*: A History of the Hebrew Language, 1982 / י' בלאו / מו 152–150
- Marwick, L*: Biblical and Judaic Acronymes, 1979 306–305 / נ' אלוני / מה
- Meyer, R*: Hebräische Grammatik³, II, 1969 306–303 / י' בלאו / לח
- Meyer, R*: Hebräische Grammatik³, III; IV, 1972 155–153 / י' בלאו / לט

- Milik, J.T.*: The books of ENOCH, Aramaic Fragments of Qumran Cave 4, edited by J.T. Milik with The collaboration of Matthew Black 1976 293–287 ז' בן-חיים/ מב
- Muraoka, T.*: Modern Hebrew for Biblical Scholars: An Annotated Chrestomathy with an Outline Grammar and a Glossary, 1982 290–284 א' (רודריג) שורצולד/ מח-מט
- Prijs, L.*: Abraham ibn Esra's Kommentar zu Genesis Kapitel 1, Einleitung, .8 Edition und Superkommentar, 1973 311–307 ע' איתן/ לט
- Real Academia de la Lengua Vasca*: El Libro Blanco del Euskara, 1976 306–305 מ' מישור/ מג
- Segal, J.B.*: Aramaic Texts North Saqqâra with some Fragments from Phoenician, with contributions by H.S. Smith, Egypt Exploration Society, Texts from Excavations, 1983 217–216 י' בלאו/ מח-מט
- Segert, S.*: A Basic Grammar of the Ugaritic Language, with Selected Texts and Glossary, 1984 158 י' רדאי/ מז
- Tyloch, W.J.*: Gramatyka Języka Hebrajskiego, 1980 296–291 י' בלאו/ מח-מט
- Valle Rodriguez, Carlos del*: La escuela hebrea de Cordoba 1981 304–302 ב' אלוני/ מה
- Werner, F.*: Die Wortbildung der Hebräischen Adjektiva, 1983 288–286 י' בלאו/ מז

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

LĚŠONÉNU

A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects

Vol. LIV, No. 1, Tišri 5749 / October 1989

INDEXES

to

Articles, Words and Subjects

in

Volumes XXXVI (1971–1972) – L (1985–1986)

Jerusalem

Editor
Joshua Blau

Editorial Secretary
Esther Goldenberg

© The Academy of the Hebrew Language
All rights reserved 1989

Address: The Academy of the Hebrew Language
P.O.B. 3449, Jerusalem 91 034, Israel

Computerization: The Academy of the Hebrew Language

Printed by Graph-Chen Ltd., Jerusalem

Indexes compiled by
Hamutal Raab

CONTENTS

Index of Articles	9
Index of Subjects	22
Index of Words: Hebrew	48
Aramaic	72
Phoenician, Ugaritic	75
Akkadian, Sumerian, Arabic	76
Yiddish, Egyptian, Greek	77
Latin, Italian, German, French	79
Index of Passages	80
Index of Reviews	87

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

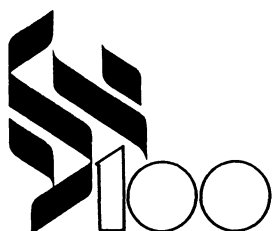
כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים וארבעה, חוברת שנייה, שלישית ורביעית
טבת, ניסן, תמוז התש"ן

שנת הלשון העברית

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית

© התשנ"א, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה:
טלי בן־יהודה

כתובת המערכת:
האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר ועריכה במחשב:
האקדמיה ללשון העברית

דפוס:
גרף־חן בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

תוכן העניינים

97 פתח דבר

(א) להערכת העברית המדוברת והכתובה

99	דברי פתיחה	זאב בן-חיים
	על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת	יהושע בלאו
103	העברית שבמקרא	
115	תהליכים ומגמות בסמנטיקה של העברית החדשה	גד בן-עמי צרפתי
	על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד	משה בר-אשר
127	הלשון ובאקדמיה ללשון	

(ב) העברית ומחקרה בימי-הביניים

151	דברי פתיחה	אברהם טל
	מן המסורה אל הדקדוק – ניצני המחשבה	אהרן דותן
155	הדקדוקית העברית	
169	משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי	אילן אלדר
183	תורות לשון ועברית נכונה בימי-הביניים	אסתר גולדנברג
217	עקרונות לההדרת חיבורים בלשניים בימי-הביניים	אנחל סאנז-בדיליוס
231	כיוונים בחקר לשונה של ספרות השאלות ותשובות	מנחם צבי קדרי

(ג) אחרות

247	המרכיבים הדקדוקיים של המלה העברית	עוזי אורנן
269	האקדמיה ללשון העברית והאקדמיות הערביות	יהושע בלאו
	כוחן של תבניות דקדוקיות לצור צורות הקשר	ישראל בן-דוד
279	וצורות הפסק במקרא	
	מרה-מוות והנורה האדומה – עיונים בלשון	שולמית הראבן
301	התקשורת תש"ח-תשמ"ח	

	ראובן מירקין	פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה –
311		מילון בן־יהודה
	מנחם צבי קדרי	השתקפותה של העברית של ימיה הביניים בעברית
325		המודרנית

I

תקצירים

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- פרופ' זאב בן־חיים, שדרות הרצל 117, ירושלים 96 187
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
פרופ' גד בן־עמי צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים 92 268
פרופ' משה בר־אשר, רח' הרב עזיאל 42, ירושלים 96 424
פרופ' אברהם טל, רח' אוסישקין 43, נתניה 42 272
פרופ' אהרן דותן, רח' האוניברסיטה 89 רמת אביב, תל־אביב 69 354
פרופ' אילן אלדר, רח' הרב קוק 60, קרית מוצקין, חיפה 26 360
אסתר גולדנברג, שדרות בן מימון 48, ירושלים 92 268
פרופ' אנחל סאנז־בדיליוס, Mar Jónico 9, Pozuelo de Alarcón, 28023 Madrid
פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' סנהדרין 16, רמת־גן 52 376
פרופ' עוזי אורגן, נופית, בית 5, 36 803
ד"ר ישראל בן־דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
שולמית הראבן, נווה גרנות 1, ירושלים 93 706
פרופ' ראובן מירקין, טשרניחובסקי 35, ירושלים 92 587

פתח דבר

אמרו חכמינו "אפילו בעל הנס אינו מכיר בנסו". אפילו אנו, אנשי האקדמיה ללשון העברית, העוסקים יום-יום במלאכת הלשון, איננו חשים תמיד בגודל הזכות שנתגלגלה לידינו להיות שותפים לתחיית שפתנו, הלשון היחידה שנעשתה שפה חיה, לאחר כאלף וחמש מאות שנה שבהן לא שימשה אלא לשון תרבות.

בתהליך המפותל והמסובך של תחיית הלשון אין, כמובן, להצביע על מאורע אחד ומסוים שדווקא בו התחילה הפיכת לשוננו לשפה מודרנית מדוברת. אולם בין ציוני הדרך הלא-מעטים בולטת שנת תר"ן, שבה הוקם ועד הלשון העברית, שבראשיתו היה סניף אגודת שפה ברורה וסופו שנתגלגל להיות האקדמיה ללשון העברית. טוב אפוא עשתה ממשלת ישראל בהכריזה, על-פי יזמתה של האקדמיה, על שנת תש"ן – שנת המאה לייסוד ועד הלשון העברית – כשנת הלשון העברית ונתנה ידה לכמה וכמה פעולות מבורכות. וכך, בזכות שנת היובל ניתנה לנו, "בעלי הנס", הזדמנות לעמוד על מלוא משמעותו של הנס שקרה לנו ועל החובה שלא לנתק את שפתנו החדשה-ישנה ממקורותיה.

אחת מפעולותיה של האקדמיה בשנת תש"ן היא הוצאת כרך יובל מיוחד של 'לשוננו'. החוברת הראשונה של כרך היובל מכילה מפתח לכרכים לו-ג, שיאפשר למעיין בכתב-העת למצוא את דרכו בין המאמרים המרובים, ואת החוברת המשולשת שלפנינו, המכילה את ההרצאות שנשא כמה מחברי האקדמיה ומעובדיה בשתי ישיבות מליאה חגיגיות של הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות (ירושלים, אב התשמ"ט), שיוחדו ללשון העברית וכן מאמרים שהוזמנו לכבוד שנת המאה לייסוד ועד הלשון. בוודאי יבואו עוד כרכים רגילים מרובים, ובהם נמשיך, הכותבים והקוראים, בטיפול הלשון העברית ובחתיירה מתמדת להבנתה.

זכות גדולה היא לי לברך את קוראי 'לשוננו' לרגל שנת היובל ללשוננו החיה. כה לחי.

יהושע בלאו
עורך 'לשוננו'

להערכת העברית המדוברת והכתובה*

זאב בן-חיים

דברי פתיחה

ברשות הקהל המכובד אני פותח את ישיבת המליאה המיועדת לציון מאה שנה לחידוש הדיבור העברי, להערכת העברית המדוברת והכתובה, לעיון בבעיותיה והישגיה בתחומים אחדים.

חיתוך כרונולוגי חד במהלך היסטורי של לשון, כל שכן כשהיא ארוכת ימים, עניין סבוך הוא מאוד. מי יוכל למנות שנים וימים לדיוקם ולומר: בשנה זו נסתיים תהליך היסטורי מסוים והחל תהליך חדש. אפילו מאורע חותך כל כך וכביר כחידוש הדיבור העברי, מאורע שנתרחש בדורות הסמוכים לנו – זמן התרחשותו אינו מוסכם על הכול. לדידי חידוש הדיבור העברי חל בה בשעה שנמצא דובר עברית שלא ידע לשון זולת העברית, היא לו לשון אם, לשון ראשונה ולא שנייה או שלישית. זה כידוע חל בשנת תרמ"ג ולא בשנת תרמ"ט. כשהציעה האקדמיה ללשון העברית לפני הממשלה להכריז על שנת התש"ן "שנת הלשון העברית" נאחזה בתאריך מוגדר היטב ומוסכם על הכול: ייסוד ועד הלשון העברית.

בעיני המייסדים – ואני מביא דברים כלשונם מפי נשיא ועד הלשון דוד ילין – "ועד הלשון הוא המוסד העליון לכל עניני הלשון למיניהם" (זכרונות ועד הלשון ד, עמ' 70). כעבור שישים ושלוש שנים מאז ייסוד ועד הלשון יימצא המשפט הזה, כמעט מילולי, פותח את חוק האקדמיה ללשון, שחוקקה כנסת ישראל בשנת תשי"ג.

וזו תחילת המעשה: באלול תרמ"ט כוננו אחדים ממשכילי ירושלים וחכמיה את חברת "שפה ברורה" והועידו לה את התכלית – ואני מביא את הדברים ממכתב ראשי החברה אל ועד חובת ציון באודיסה, בכ' באלול תרמ"ט – "להפך לכל בני עמנו יושבי ארץ אבותינו שפה אחת ברורה, שפת אבותינו הקדמונים הקדושה לנו קדש קדשים

* ביום חמישי, ט"ז באב תשמ"ט (17 באוגוסט 1989), קיימה מליאת האקדמיה ללשון העברית ישיבה מיוחדת במחיצת הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, באוניברסיטה העברית בהר-הצופים. זו הייתה הישיבה המאה ותשעים – המאה תשעים ואחת (ק"צ-קצ"א) של האקדמיה, ונושאה "מאה שנה לחידוש הדיבור העברי – להערכת העברית המדוברת והכתובה". פתח את הישיבה חבר האקדמיה ללשון העברית האדון ז' בן-חיים, והרצו בה נשיא האקדמיה האדון י' בלאו, חבר האקדמיה האדון גב"ע צרפתי וסגן נשיא האקדמיה האדון מ' בר-אשר. דבריהם של כל המשתתפים מובאים כאן בעמ'

תחת לשונות הנשחתות אשר הם מדברים עתה". ידעו ראשי החברה כי לא יוכלו למשימה הכבדה בלא עזרת חכמי הלשון ואנשי הספרות, לפיכך כוננו בעת ובעונה אחת את "ועד הספרות", מוסד אשר הוגדר תפקידו כך: "ועד הספרות הזה יחפש בגנזי כל הספרות העברית והוציא משם כל המלים העבריות, ואשר להן צורה עברית ויפרסמן ברבים למען תהיינה ידועות לכל אדם. אף יבחן הועד וייצר מלים חדשות ובא במגע ומשא אדות זה עם טובי המדקדקים והסופרים בלשוננו לבוא לידי הסכמה אחת" (קובץ תעודות, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 21). לחברי הוועד נבחרו אליעזר בן יהודה, חיים הירשענזאהן, עורך קונטרסי "המסדרונה" ולימים רב בניו-יורק, דוד ילין, זאב יעבץ, מיכל פינס וא"מ לונץ. "ועד הספרות" שכונה גם "ועד הבלשנים" נקרא לבסוף ועד הלשון, ובשם זה פעל ונודע המוסד יותר משישים שנה, עד שנתכוננה ביזמתו, בסיועו וגם מתוכו האקדמיה ללשון העברית.

ועד הלשון נועד אפוא לספק את צורכי הדיבור העברי המתחדש, והצרכים אז היו מרובים מאוד, מרובים לאין שיעור: (א) כמובן, היה צורך גדול להביע חפצים ופעולות שלא היו להם שמות ופעלים בעברית, או שהיו גנוזים בספרים ולא נודעו אלא למתי-סגולה. (ב) לא פחות מכך היה צורך בהכרעה מוסמכת ומוסכמת בדבר שימושן של מלים נודעות, אבל הגדרת משמעויותיהן הייתה רופפת ונהגו בהן כמה וכמה דרכים. למען האחידות בהוראה בבתי הספר היה צורך גמור לבור אחת מבין כמה אפשרויות שנולדו במהלך תולדותיה של העברית ולתת לה דווקא מהלכים בלשון המתחדשת בדיבור. כשם שהייתה מבוכה בקביעת גבולי הנרדפות במלים רבות, כך הייתה מבוכה בעיצוב כללי הדקדוק של הלשון המתחדשת, ודיי לרמוז לוויכוח שפשט בימים ההם בקרב החכמים והמחנכים: דקדוק לשון המקרא או דקדוק לשון המשנה – איזה מהם יושם יסוד בחינוך? וראוי להזכיר כי בעשור השני לייסודו פעל ועד הלשון בקשר הדוק עם מחנכים ועם אגודת המורים.

הסוקר את פעולת ועד הלשון, בייחוד בתחום אוצר המלים, ייווכח על נקלה שהיה הוועד מלווה את התפתחותו של היישוב היהודי בארצנו בכל ענפי המחשבה והמלאכה. הוא היה מלווה את ציבור דוברי העברית אל גן הילדים ומספק לו מלים נחוצות כמו למשל השעֻנִית, שלא תמצאה במקור קדום, וממנו אל בית הספר היסודי והתיכון וקובע, למשל, שמות לפעולות החשבון והבדלי השימוש שבין נרדפים אמיתיים או מדומים כמו מספר, ספרה, מניין; עולה עמו אל האוניברסיטאות ומכוני המחקר והטכנולוגיה ומסייע עמו לגבור על מכשולי הלשון שקוצר העברית ועוצם הלעזים עשויים להכשילו. ומפני שכל פעולתו של המוסד העליון ללשון הייתה אחוזה ודבוקה בצורכי הציבור הממשיים ומתכוונת אליהם, אין לך בעיה מבעיות העברית המתחדשת בדיבור שלא עלתה על שולחנו ולא נתלבנה בוועדותיו ובכינוסיו, ולא הוכרעה בו אם לטוב אם למוטב. רבות מהוראות השעה של המוסד, שהייתה השעה צריכה להן, נעשו הוריה לדורות. לפיכך נוכל לומר בלא גזומה שתולדותיו של המוסד העליון ללשון הן

בבואה נאמנה לתולדות חידושה של העברית בדיבור: למהלך כיבושיה, למלחמותיה בחוץ על מקומה וזכויותיה כלשון הלאומית – ולמאבקה בפנים עם מורשתה, כלומר עם "סבל הירושה", כבליה ומגבלותיה.

בראייה כוללת ומסכמת נראה לי להבחין בפעולת המוסד שני קווי אופי המתבלטים לזמנים:

א) ביובל הראשון לקיומו היה מילוי החסרון במלים חריף במאוד מאוד וציבור מושרש בעברית עדיין היה מתי מעט, על כן הוכרח ועד הלשון לברוא מלים, לעתים יתר על המידה שרצה בה. גם הראשונים ידעו יפה את הסוד, כניסוחו של מיכל פינס, "הגדולה שבמעלות למלה חדשה – אם איננה חדשה" (זכרונות ועד הלשון, א, ב, ג, עמ' 44).

ב) ביובל השני, משנתמלא החסרון המעיק במלים וכשר ציבור דוברי העברית לספק לעצמו את המלים הדרושות לו, מכוח חיוניותה של הלשון וגם מנטייתו לבזבזות ולחדשנות המוציאה – בקלות דעת ובקלות ראש – את הישן מפני החדש, ראה ועד הלשון, כאקדמיה בימינו, את עיקר תפקידו להסדיר את היש בלשון במקום שנתבקשה ההסדרה, לנכס גידולי פרא ולהגן על הלשון מפני השפעה יתרה של הלעזים עליה, על-ידי הבאה לידיעתו של הציבור כלי ביטוי עבריים מורשים מאז ומקדם, העשויים למלא היטב את מקום החידושים המולעזים.

ביובל השני לקיומו של המוסד מקום נכבד יותר לעיסוק בשאלות הכלליות של דקדוק הלשון בת זמננו. מצע דקדוק המקרא, גם בתוספת הנתון בספרות התנאים, קצר לעתים ללשון החיה מהשתרע עליו. מדי יום ביומו צצות ועולות שאלות שלפחות המורה בבית הספר נתבע להשיב עליהן והמוסד העליון ללשון – ליישב אותן. וכך הצד האקדמי והעיוני גובר והולך בפעולתו. ביובל השני אף הוחל להגשים את מאווייהם של המייסדים והקודמים להם בקרב אנשי "חכמת ישראל" לעשות לכינוס אוצר הלשון העברית ממקורותיה הכתובים בכל הדורות. לפני שלושים שנה, בשנת תשי"ט, התווה והוחל בהקמת ארכיון ממוחשב על-יד מפעל "המילון ההיסטורי ללשון העברית" ולצורכו, והוא מתפתח והולך למרכז התיעוד ללשון העברית. בכוחו כבר עתה לספק לחוקרי העברית וספרותה ידיעות על הלשון לפי בחינות אחדות. לא זו ההזדמנות להרחיב בנושא זה. אני מזכירו כדי להודיע מה שהוא מעניין ושיבתנו היום, כי בתחום פעולה זו, במדור לספרות החדשה, הוקלטו למחשב מקורות שיש בהם יותר מן ארבעה מיליוני מלים, מהן כמיליון ושש מאות אלפים כבר נותחו ניתוח לקסיקולוגי גמור והן ערוכות עם מובאותיהן בסדר האלף בית. מלבד זאת לוקטו כל הקביעות באוצר המלים שקבעו ועד הלשון מאז קיומו והאקדמיה ללשון העברית, ומניין עולה לכדי 100,000 מהן יותר משמונים אלפים כבר הוקלטו למחשב. הקביעות כוללות חידושי מונחים, אך יותר מכך וחשוב מכך: הגדרות למלים ולהרכבי מלים המכוונות לשימוש בלשון של ימינו. ההגדרות כלולות כבר בעצם הבאת המונחים הלועזיים לצדן. אוסף הקביעות עומד לניתוח לקסיקולוגי מפורט לפי שיטת הניתוח הנהוגה במפעל המילון שהחומר

משתלב בו. בתוך שנה, אולי שנתיים, יהא אפשר להשקיף דרך החומר הזה לא רק על מה שנוצר בעברית במאת השנים האחרונות, אלא בעיקר על מה שמייחד אותה ממה שקדם לה, שכן כפי שכבר אמרתי השאלות שחידוש הדיבור גרמן, אם לא כולן הרי רוב מניינן ועיקר בניינן, הועלו על שולחנו של המוסד העליון ללשון, נידונו במחיצתו ואם יש להן פתרון נפתרו בו.

שנת התש"ן הבאה עלינו לטובה תהיה "שנת הלשון העברית" בישראל. היזמה לכך לא התכוונה אך ורק לתת כבוד ויקר לראשונים ולדבר בשבח הישגי הלשון העברית במאת השנים האחרונות, אלא לא פחות מכך – ואולי אף יותר מכך – התכוונה לעורר את דעת הציבור על הצרכים הדחופים לחיזוקה של העברית במעשה ובעיון. המעשה – אין ענייני לפרטו כאן; אשר לעיון ייאמר: חטיבות גדולות של הלשון העברית בדורות הקדומים ובדורות הסמוכים לנו – והדבר חל גם על מאת השנים האחרונה – עדיין לא זכו לחקירה שיטתית וממצה. אמנם יש במדינתנו עתודת אנשים צעירים המוכשרים לשאת בעול הזה ולהשיג הישגים מפליאים, אלא שאין לרשות מחקר הלשון העברית, ובוודאי לא לרשות האקדמיה ללשון, לא התנאים ולא הכספים הדרושים לכוון מפעלי מחקר שיקלטו את העתודה שישנה ויכוונו אותה בתכנון לאומי רחוק היצע כדי ליצור מפעלים שחוקרים יחידים אינם מסוגלים להעמידם לבדם, לא מפני היקפם של המפעלים, לא מפני משך הזמן הנצרך לכך וגם לא מפני התעניינותם של חוקרים יחידים, התעניינות המשתנה ברבות הימים.

בכוונת האקדמיה ללשון לקיים בשנת הלשון העברית הרצאות ברמה אקדמית שיווהו בעיקר לשאלות העברית החיה. ישיבה זו במחיצת הקונגרס למדעי היהדות ובשיתופה של האקדמיה ללשון העברית, המתקיימת על פתחה של שנת התש"ן, היא פתיחה נאותה לסדרת ההרצאות העיוניות על העברית החדשה.

על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת העברית שבמקרא

העברית החדשה לא רק על עצמה יצאה ללמד, אלא גם על כל שכבותיה הקודמות לה. היא מאפשרת לא רק לחוקריה היא להשקיף עליה בחיונותה ובמורכבותה, אלא היא נותנת בידינו נקודה ארכימדית, שממנה נוכל להפקיע מראייה שגרתית אף תקופות קודמות של העברית ולראותן במלוא מורכבותן. אכן, תחיית העברית ותקומת עם ישראל בארצו שימשו לא אחת את החוקרים כדי להבין את ההיסטוריה היהודית ואת ספרותה הבנה חדשה¹. אף בתחום הלשון כן, ומהכרת מורכבותה של העברית החדשה ניזונה הכרת מורכבותה של לשון המקרא על ריבוי רבדיה. אולם מובן מאליו שיש להיזהר שלא להרחיק לכת בראייה החדשה הזאת ולא לראות צל-הרים כהרים.

כל לשון היא בחינת מערכת-על, העשויה מערכות-מערכות. על אחת כמה וכמה נכון הדבר באשר לעברית החדשה, אשר כקביעת ז' בן-חיים (ולשוננו לעם ד [תשי"ג], ג-ה, עמ' 43 ואילך), מתייחדת בכך, ששכבותיה מצויות זו על-יד זו ולא זו על-גבי זו, כרגיל בלשונות שהתפתחו התפתחות "טבעית". בן-חיים מדבר על שכבות פתוחות באוצר המלים, בצורות התחביריות ומעט גם בדרכי הנטייה. אך נדמה שמידת הסגנוניות של העברית החדשה עמוקה עוד יותר, שהרי המשתמש בה דולה את חומרי מכלמה שכבות לשון גם בתחום הפונולוגיה. יתר על כן, העברית החדשה לא זו בלבד שהיא יונקת משכבות הלשון הקדומות של העברית, אלא מבנה מסתבך עוד יותר, מפני שלא תמיד היא יונקת משכבות הלשון הקדומות של העברית, כפי שהיו במציאות, אלא פעמים – מהשתקפותן של שכבות אלו ומן האינטרפרטציה שנתנו להן דוברי הלשון וחכמיה, ובכללם חכמי ועד הלשון והאקדמיה. לא זו אף זו, הפירושים הניתנים לקו לשון זה או אחר עשויים להשתנות במרוצת הזמן, וכך עשויה הבבואה של הפירוש הקודם לחיות בכפיפה אחת עם בבואתו של הפירוש החדש. הוסף על כך עוד התפתחויות פנימיות החלות בעברית החדשה, ולפניך מבנה מורכב ביותר של העברית המודרנית. בגלל פתיחותן של שכבות הלשון הקדומות אל העברית החדשה מתהווה מצב מורכב עוד יותר, כאשר הדובר עובר מרמת לשון אחת לחברתה (ממשלב אחד לרעהו), למשל, מן

1. השווה, למשל, את השקפת מנחם זולאי, שבעקבות שלום שפיגל היה סבור ששורשי לשון הפיוט נעוצים בקרקע הניב הארץ-ישראלי מתקופת הדיבור החי; עיין "יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 18-19.

הרמה המדוברת אל הרמה הפורמלית, הספרותית. מצד אחד, העברית החדשה כמות שהיא היא בעלת רמות אחדות, וכל רמה נמצאת בתוך מערכת-העל שלה, ואפשר לתאר, למשל, את מעברו של הדובר מן הרמה המדוברת אל הפורמלית כמעבר פנימי ממערכת-משנה אל מערכת-משנה, כפי שהתהוו בעברית החדשה וכמצוי בכל שפה חיה. אולם כשם שקורה לעתים קרובות בהתפתחות לשונית, תיאור זה מספיק להבנת התהליך, אך אינו ממצה אותו. במילים אחרות, כשם שלעתים הבלשן נותן פירוש לתופעה לשונית, שלכאורה הוא מסביר אותה במלואה, אך עיון מעמיק יותר מגלה שאפשר לפרשה גם אחרת ומן הסתם הייתה ההתפתחות רבת-פנים וגרמה על-ידי שילוב הגורמים שבשני הפירושים גם יחד², כך גם כאן: הדובר, כשהוא עובר לרמת-לשון פורמלית, לנגד עיניו לא רק מערכת-משנה פורמלית שבתוך מערכת-העל שבעברית החדשה, אלא הוא עשוי גם לחקות במודע מופת קלסי³. מי שישתמש, למשל, ב-*uvetxa* במקום *vabeta* ("וביתך"), אינו מחקה רק דוברי עברית חדשה פורמלית, אלא באוזניו עשוי להצטלצל הפסוק "אתה שלום וּבֵיתְךָ שְׁלוֹם" (ש"א כה, ו), ומי שאומר "עבר עליו כלח" ומתקנים את דבריו "עליך לומר 'אבד עליו כלח', שהרי כתוב [איוב ל, ב] 'עֲלִימוֹ אֲבָד כֻּלָּח'", יקבל את דברי המתקן לא רק מפני שהוא רוצה לחקות סטנדרד ידוע של העברית, אלא בעיקר מפני שהוא מחקה את לשון הפסוק. מעמד לימוד המקרא בבתי הספר איתן כל-כך ויוקרת לשון המקרא כה מוצקה, עד שלשם הבנתה השלמה של הלשון הפורמלית העברית יש לתת את הדעת לחיקוי כפול, חיקוי דוגמאות אחרות של הלשון הפורמלית, שהיא בבחינת מערכת-משנה של מערכת-העל העברית החדשה, וחיקוי שפת המקרא⁴, שהיא לשון מופת שמחוץ לעברית החדשה. גם לשון המקרא מתאפיינת במורכבות ובריבוי שכבות, והמתעלם מהן עלול לחטוא בפישוט יתר. כידוע, משתקפת בניקוד המקרא תקופה מאוחרת בהרבה מהתקופה

2. יעקב מליאל מדבר על plurilinear development או על multiple causation.
3. אני מסתייג במידת-מה מדעתו של ח' רזון, דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות (תשמ"ה), ישיבות מרכזיות, הלשון העברית והארמית, עמ' 78, הסוען "שההבדלים הפורמליים... אינם בהכרח הבדלים שבין אופן הביטוי ההולם את המורשה הלשונית ובין ביטוי הסותר אותה. וזאת משום שקנה-המידה שעל-פיו מודדים הבלשן ודובר הלשון כאחד את אמצעי-הביטוי הוואריאנטים אינו נמצא עוד מחוץ למערכת הלשונית הישראלית (כלומר, אינו עוד מופת קלאסי כלשהו, שאליו שואפים המשכילים והאחרים), אלא נקודת אחיזה זו מצויה במקום מן המקומות שבתוך המערכות הרובדיות. זהו סטנדרד פנים-משלבי שעל-פיו נקבע מעמדו הרגשי, האסתטי, החברתי, של כל אחד מאופני-ההתבטאות האפשריים." תחילת ניסוחו של רזון מקובלת עליי, רוצה לומר שאין כאן בהכרח הבדל שבין אופן הביטוי ההולם את המורשה הלשונית ובין ביטוי הסותר אותה, אולם מן ההמשך מתקבל הרושם, כאילו תמיד הבחירה היא בין מערכות-המשנה שבתוך מערכת-העל של העברית החדשה, ודעה זו אינה מקובלת עליי.
4. במקרים מיוחדים, כגון אדם שקלט מקורות קלסיים מאוחרים יותר, משפיעים גם אלה במישרים על לשונו הפורמלית.

שבשלד האותיות, ואף-על-פי שבעלי המסורה השתדלו לשמר את העברית הקדומה בגלל קדושת המקרא ובמידה רבה גם הצליחו בכך, יש שהטילו שלא-בטובתם ניקוד מאוחר על האותיות, ופעמים התהוותה כעין סתירה בין הניקוד ובין האותיות. ומאחר שכל פרט נמסר לעצמו, הייתה אותה מלה עצמה עשויה להימסר פעם בניקוד זה, פעם בניקוד אחר, ולפעמים לא שיקפה מסורת מיוחדת ונוקדה מתוך שיקול דעת. זו הסיבה שניקוד המקרא מתאפיין בחוסר עקיבות רב למדיי⁵, והפרטים המנוגדים זה לזה עשויים לשקף כמה תקופות וכמה כיוונים בהתפתחות לשון המקרא.

להדגמת טענתנו בחרנו בכמה קווי לשון, ותחילה באלו הקשורים באותיות בכ"פ שבעברית החדשה⁶ ובאותיות בגדכפ"ת שבמקרא. כידוע, בעברית החדשה אין עוד מבטא כפול לאותיות גד"ת, ואותיות בכ"פ בלבד הן בעלות מבטא כפול. מעמדן השונה ברמות לשון שונות זו מזו גורם למתח, שגורר אחריו אף תיקוני יתר. מאחר שברמת לשון נמוכה שומעים לא אחת bə-pa'am 'aḥat במקום bə-fa'am 'aḥat, יש שדוברים המבקשים להתהדר בלשונם משמיעים ba-f(f)a'am ha-(z)ōt במקום בַּפְעַם הַזֹּאת התקנית. במקרים אחרים המתח בין רמת הלשון הנמוכה, שאינה משקפת חילופין אוטומטיים של בכ"פ דגושות ורפיויות, ובין רמת הלשון הגבוהה עם חילופים מעין אלו, נפתר באמצעים מיוחדים, היוצרים מעין דקדוק-זוטא מיוחד לאותיות בכ"פ, ואף בהחלטות האקדמיה ייחודן משתקף. אנסה להראות שמעמדן של אותיות בגדכפ"ת במקרא, שלא כצפוי, אינו שונה בהרבה. אתחיל בעברית החדשה.

בעברית החדשה מן הטיפוס האשכנזי, אשר ע' מבוטאת בו כ-א', יש נטייה חזקה לבטא ע' מצעית (וכן א' ו-ה' מצעיות) שוואיות בתנועה. ובכן מַעְגַל שבמקרא מבוטא מַעִין maagal. מבטא זה אינו בבחינת בעיה אף ברמת הלשון הפורמלית, שהרי הוא נפוץ למדיי במקרא. כידוע, יש במקרא נטייה חזקה לבטא במצב זה תנועה המכונה חטף, מעין: מַעְלָה, מַעְנָה. הבעיות מתחילות כאשר אחרי הגרונית, המבוטאת כעת בתנועה, באה אחת מאותיות בכ"פ. כאשר התרגל הדובר לבטא בכ"פ רפיויות אחרי הגרונית, מעין מַעְבֵּר (בעקבות מַעְבֵּר שבמקרא), הכול הולך למישרים, שהרי גם במקרא החטף גורר אחריו מבטא רפוי של (בגד)כפ"ת. אבל מה נעשה, כשנתקבלו בלשוננו צורות ב-בכ"פ דגושות (בעקבות המצוי במקרא), מעין מַעְבְּדָה, מַעְבְּרָה, מַעְפִּיל, ומבטאים גם לפני בכ"פ הדגושות את הגרונית בתנועת עזר, מעין maabada, maapil, maabara, כשכללי בגדכפ"ת התקניים דורשים *maavara, *maavada, *maafil! אכן, לו פעלו בעברית החדשה הלא-פורמלית כללי (בגד)כפ"ת (ת) כישות חיה, הייתה התנועה שאחרי הגרונית גורמת להתהוות צורות אלו. אך כידוע, במערכת

5. E. Nöldeke, "Inkonsequenzen in der hebräischen Punktation", *Zeitschrift für Assyriologie* 15-1 (1912), עמ' 15-1.

6. כבר לעיל הוזכרו את מעמדו של "וביתך" בשתי רמות לשון.

הדיבור הלא-פורמלי של העברית החדשה אין ריפוי אוטומטי מעין זה (אם כי במערכת-משנה גבוהה אכן פועל ריפוי אוטומטי של בכ"פ לאחר תנועות). במלים אחרות: בכ"פ דגושות ורפות נעשו ברמת לשון זו פונמות נפרדות,⁷ ועל כן מי שיבטא את המלים הנזכרות ב-ב'/פ' רפויות יהיה מן המתמיהים. כדי להתאים אפוא מלים כאלה לעברית התקנית אין אלא לבטל את התנועה שאחרי הגרזנית ולבטא ma'bara, ma'bada, ma'pil, ואכן, כך נהג אבא בנדויד בהדרכתו לקריינים (עיין א' בנדויד וה' שי, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד, עמ' 50). על-כורחנו נסיק שמעמדה הכפול של בכ"פ רפות בעברית החדשה – פונמות נפרדות במערכת-משנה אחת ואלופונים במערכת-משנה אחרת – גרר אחריו במערכת-המשנה של הדיבור הפורמלי התנהגות פונטית שונה של מלים, שבהן אה"ע באות בלא חציצה לפני בכ"פ דגושות, בבחינת דקדוק מיוחד לאותיות בכ"פ ברגיל מבוטאות בתנועה אותיות אה"ע, הבאות במקרא בלא תנועה, כגון maayan, אולם בבוא בכ"פ דגושות אחריהן, ורק אז, מערכת-המשנה הפורמלית דורשת שהגרזניות יבוטאו בלא תנועה.

המעניין הוא שעקבות התנהגות כפולה כזאת משתקפים גם בניקוד שבמקרא. בצורות של פועלי פ' גרזנית למשל, אשר פ' הפועל שלהם לפי ההיקש ראוייה הייתה להיות מנוקדת בשווא נח, תונע פ' הפועל בדרך כלל בחטף. אך פ' הפועל שכיחה בשווא, כאשר ע' הפועל מאותיות בגדכפ"ט.⁸ מאחר שאין סיבה פונטית לשמר את השווא הנח לפני בגדכפ"ט דווקא,⁹ על-כורחנו נטען שבמסורת הניקוד משתקף שלב שבפעלים האלה שלטו, כנראה, בגדכפ"ט דגושות, אשר בגדכפ"ט רפות לא הורגשו עוד כאלופונים סתם שלהם. לשון אחר, חילופי בגדכפ"ט הדגושות והרפות חדלו בצורות אלו להיות אוטומטיים. על כן נמנעו על פי רוב בעלי המסורה מלהניע את הגרזנית לפני בגדכפ"ט תוכפות בחטף ולגרום לריפוין, לפי המערכת התקנית לפחות. ובניקוד הבבלי אף יש מקרים ש-בגדכפ"ט נשארו דגושות, אף-על-פי שאחרי ע' קודמת התפתחה תנועת עזר (במקביל לחטף טברני, עיין י' יבין, מסורות הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 342–343, מעין פְּמַעֲרָר ב-ע' פתוחה וב-ד' דגושה). כמו כן נוטה אני לראות קו לשוני זה עצמו בעבר של פועלי ל'

7. עיין למשל ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשס"ז, עמ' 146; א' שורצולד, לשוננו מ, עמ' 216 ואילך; ו' ויינברג, *Journal of Semitic Studies*, יא, עמ' 50 ואילך; מ' אפרת, לשוננו מה, עמ' 40 ואילך.

8. לפרטים עיין G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918–1929, כרך ב, עמ' 112–113; לדעתי, לא צדק H. L. Ginsberg, *The American Journal of Semitic Languages* (1929–1930), 46, עמ' 132 כשלא הבחין בין תדירות שווא נח לפני בגדכפ"ט לבין שכיחותו לפני ק"ט ו-ש"ש צ"ס.

9. שלא כדעת גינזברג, המובאת בהערה הקודמת, שהשווא הנח רגיל במידה שווה לפני כל העיצורים שאינם נמשכים קוליים. אולם הדוגמאות אצל ברגשטרסר שם מראות שגם לפני עיצורים אחרים מצוי שווא נח, והוא שכיח במיוחד לפני בגדכפ"ט.

גרונית, שבו בניקוד הטברני ל' הפועל מונעת בקביעות בשווא ולא בפתח. אין זאת אלא שסופיות העבר מתחילות, בבואן אחרי שווא נח, ברובן הגדול ב־ת' דגושה, אשר שליטתה גרמה שבעלי המסורה נמנעו מלהניע את ל' הפועל בחטף, כדי להימנע מריפוי ה־ת'. את צורת המדברים שִׁמְעָנוּ יש לראות כהיקש ליתר הצורות, ותבואנה צורות המדברים עם כינויים, צורות שהיו פחות חשופות להיקש, בחטף [שִׁמְעָנוּהָ] ותוכנה, בו בזמן שלפני ת' אף בצורות עם כינויים תישאר ל' הפועל שוויה (מעין שִׁלְחָנוּ)¹⁰. ראייה חותכת לתפישה זו בניקודה החרג של צורת הנוכחת על דרך יִצְעָתָה: בגלל הקושי לבטא צורר עיצורים סופי (*y&ga't) באה תנועה (ולא חטף לפני שווא תוכף) לפני ה־ת', אך ה־ת' נשארה עיצור פוצץ – ראייה שהתנועה הקודמת לא גרמה במערכת־משנה זו לריפוי. אל הצורה הזאת נחזור עוד בהמשך. נוסף על זה, ייבין אף מעלה את האפשרות (עמ' 343, 429) שבניקוד הבבלי, בצורות מעין שִׁמְעָתָם (שבה ה־ע' מונעת בתנועת העזר פתח), ה־ת' דגושה.

כעין דקדוק־זוטא מיוחד של בכ"פ בעברית החדשה משתקף גם במשקל פִּעְלָן, ואף האקדמיה ללשון העברית השתתפה ביצירתו¹¹. שתי פלוגתות נתגלו במשקל זה¹²: היו שטענו שה־ע' שוויה בשווא נח, ועל כן בגדכפ"ת ב־ל' הפועל צריכות להיות דגושות: *צִרְכָּן. האקדמיה החליטה שהשווא ה־מרחף רגיל מאוד לפני בגדכפ"ת ב־ל' הפועל, ועל כן ל' הפועל, אם היא בגדכפ"ת, תהיה רפה: צִרְכָּן. והיו שטענו שאם משקל זה נגזר מבניין פִּעַל, יש להטיל דגש ב־ע' הפועל (*שִׁקְרָן מלשון שִׁקָּר). אולם האקדמיה עמדה על דעתה (עיי' זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כה–כו, ירושלים התשמ"ז, עמ' 21 ואילך ועמ' 118 ואילך) שמשקל זה עצמאי הוא, בלא קשר לבניין כלשהו, ועל כן אין לקשרו לבניין פִּעַל, ושמשקל מעין פִּעְלָן ב־ע' דגושה אינו קיים. נמצא שבמשקל זה בגדכפ"ת הן ב־ע' הפועל הן ב־ל' הפועל לעולם רפיות. אך למן התקופה שראו קשר בין בניין פִּעַל לבין משקל זה כבר נתקבלו בציבור מלים אחדות שהעיצור השני שלהן בכ"פ דגושות, וכדי שלא להיות מן המתמיהים אישרה האקדמיה חריגים אחדים ב־בכ"פ דגושות. על כן כל החריגים, מעין תִּבְלָן ו־קִבְלָן, מכילים בכ"פ, בבחינת דקדוק מיוחד לאותיות אלו. לכאורה, בכ"פ במעמד זה, בבואן אחרי תנועה, דגושות בדגש חזק (גם בגלל קשרן של הצורות האלה עם בניין פִּעַל, רוצה לומר, צורות אלו משקפות משקל pa'ālān, ושלא כמשקל הרגיל pa'lān, זה משקל מיוחד לשמות ש־ע' הפועל שלהם מאותיות בכ"פ. נמצאנו אפוא ונמצאה האקדמיה בונים מורפולוגיה

10. אין בידי הסבר מתקבל על הדעת לצורת הנוכחות עתיד־ציווי ולצורת הנסתרות של העתיד, שגם הן באות תמיד בשווא שלא לפני ת': תִּשְׁמְעָנָה; לכאורה נראה רחוק במקצת להניח שהשווא בצורת עתיד־ציווי זו בא בהשפעת צורות העבר.

11. השווה גם י' אבינרי, יד הלשון, תל־אביב תשכ"ד, עמ' 472 בערכו.

12. במסורות השונות אין קביעות (עיי' בספרות המובאת אצל י' ייבין, עמ' 1044, הע' 17; בספרות המובאת יש ספרות נוספת), ועקרונית כל החלטה יש לה על מה שתסמוך.

מיוחדת לתיבות, המכילות אותיות אלו, ומייחדים להן משקל מיוחד. ועדיין נדמה לי שהפירוש המוצע פשטני מדי, ואינו יורד לעומק ריבוי המערכות שבעברית החדשה, ולאמתו של דבר אין הוא אלא תמונה חלקית.

בעברית החדשה מן הטיפוס האשכנזי אין הכפלה (תְּפִלָּה, למשל, אינה מבוטאת habbala אלא habala). על כן מבטאו של תְּפִלָּן בטיפוס לשון זה הוא ḥablan, כלומר במשקל המקובל pa'lān, אך ב־ב דגושה (בדגש קל) אחרי תנועה. השינוי שחל פה אינו אפוא בתחום המורפולוגיה, כאילו נוצר כאן משקל חדש pa'ālān¹³, אלא בתחום הפונולוגיה, שהרי (גם) כאן b משמשת פונמה עצמאית ולא אלופון של v¹⁴.

אכן, תופעה זו של בגדכפ"ת דגושות (ולא מוכפלות) אחרי תנועה נמצאת, אם גם באופן שולי, אף בניקוד המקרא. כבר הזכרנו לעיל את הטיפוס יִגְעָת, המשקף ת' דגושה (אך לא מוכפלת) אחרי תנועה. ובדומה יש להבין שמות יח, ט וַיִּתֵּד, ובניקוד הבבלי רושם ייבין (עמ' 342) מקרים שבהם, אף שאחר הגרונית תנועה ולא שווא, בא דגש ב־בגדכפ"ת שאחריה. ושמא לכאן שייכת גם הצורה הבבלית המבודדת יִפִּית ב־ת' דגושה אחרי תנועה (עיין ברגשטרסר א, עמ' 107; ייבין, עמ' 687), והשווה להלן את הצורה הסורית gallit ב־ת' דגושה לציון הגוף השני, ואולי גם בעברית הורגשה ת' דגושה דווקא כמסמנת עבר נוכחת? מקרה אחר של בגדכפ"ת דגושות בדגש קל לאחר תנועה משתקף בניקוד הבבלי, למשל בשמות דגושים בסוף התיבה (מעין בסד ב־ד' דגושה; עיין ייבין, עמ' 351), וגם לזה, כידוע, יש מקבילה בסורית (כגון rab). כך, לדעתי, יש לפרש גם את התופעה הידועה, שבניקוד המקרא אותיות מוכפלות שוויות הדגושות בדגש חזק נוטות להיעשות בלתי־דגושות, מעין הַשְּׁלִיבִים ב־ש' בלא דגש. קו לשוני זה מתועד – בתכיפות מתחלפת – בכל האותיות, אך הוא נעדר כמעט לחלוטין מ־בגדכפ"ת שוויות. לכאורה, אין כל סיבה פונטית שלא יקרה כך גם באותיות אלו. על כן נראה לי להציע שלפעמים נעלמה ההכפלה אף מ־בגדכפ"ת שוואיות¹⁵, אולם הן הוסיפו להיות מבוטאות כפוצצים. במלים אחרות: הדגש ב־בגדכפ"ת שוואיות עשוי

13. אך תְּפִלָּן המבוטא בטיפוס המזרחי של העברית הוא, כמוכן, ḥabbəlān ומשקף את המשקל pa'ālān.

14. בדומה, רק בטיפוס המזרחי יש הבדל בין הצורות הדגושות מֵלָה, סָכָה, גָּאֵלָה, אָרְכָה, אָסְפָה ובין הצורות שבתנועה גדולה מִלָּה, סִיכָה, גָּאִילָה, אָרוּכָה, אָסוּפָה, ואילו במבטא האשכנזי חוזרו מֵלָה ו־מִלָּה; גָּאִילָה ו־גָּאִילָה, וההבדל שבין סָכָה, אָרְכָה, אָסְפָה ובין סִיכָה, אָרוּכָה, אָסוּפָה מתמצה בהבדל שבין p/k לבין f/x, שנעשו פונמות עצמאיות, הבאות אחרי תנועה.

15. שלא כדעה המקובלת, הרואה בדגש שבאותיות בגדכפ"ת שוויות דגש חזק, עיין למשל בדקדוקים העבריים של ברגשטרסר א, עמ' 141 למטה; באואר–ליאנדר, עמ' 221; בלאו, עמ' 16; ורדולף מאיר [עיין להלן הע' 19] א, עמ' 116. לעומת זה עמדו החוקרים על מציאות בגדכפ"ת שוויות דגושות בדגש קל (quššāya) בסורית הקלסית, עיין בדקדוק הסורי של נלדקה, מהדורה ב, עמ' 14, המסיק מן העובדה שב־reggəṭṭā 'תשוקה' [קרא שם Lust במקום Last] נידמתה ה־g ל־t והמלה בוטאה rekṭā, שבשלב בניים היה מבטא regṭā ב־g סותמת לא־מוכפלת ובלא תנועה אחריה (שאם לא

להתפרש במקרים אלו לא רק כדגש חזק, אלא גם כדגש קל (הַבְּגָדִים, למשל, אפשר שהיא משקפת habbāḡāḏīm, ואפשר – habbāḡāḏīm [ולא ihabḡāḏīm])¹⁶. מקרה אחר של הביטול האוטומטי של קישוי בגדכפ"ת הוא אחרי השווא המכונה "מרחף". במאמר שנתפרסם בשנת 1971 (*Israel Oriental Studies*, א, עמ' 26–32) הראיתי שבעברית ובארמית התחלפו תנועות קצרות ביותר עם היעדר תנועה במלים מעין עֲרֻבּוֹת, בשבעים arabōt, ובהשפעתן של צורות מעין 'arabōt נשתמרו בגדכפ"ת הרפויות אף בצורות בלא תנועה, מעין עֲרֻבּוֹת. על רקע זה לא מפתיע עוד שלפי חיוג¹⁷ וכנראה, גם לפי דוד בן אברהם אלפאסי¹⁸, הדגש שב"ת של בָּתִּים דגש קל הוא, הבא אחרי תנועה¹⁹.

- כן לא הייתה ה-g מידמה ל-t; המבטא rektā מתועד בספרות, עיין M. Martin, *Oeuvres grammaticales d'Abou'l Faradj dit Bar Hebraeus*, Paris 1872, i, 205, 19 = A. Moberg, *Le livre des splendeurs*, Lund 1922, 204, 20.
16. אני אף חוכך בדעתי, שמא צורות מעין תִּסְבְּנָה, שכידוע אינן מתועדות במקרא בפעלים ש-ע' הפועל שלהם מאותיות בגדכפ"ת, אינן סתם צורות על-דרך ע"ו ו-ב' רפה (עיין למשל מ"ב שניר, תורת הלשון בהתפתחותה, א, מהדורה שנייה, וילנה תרפ"ח, עמ' 354), אלא מבוססת ב"ב' דגושה בדגש קל tissabnā (ולא tissabnā)?
17. עיין מ. יסטר, *كتاب الافعال ذوات حروف اللين ... لاى زكريا يحيى بن داود الفاسى المعروف بحويج*, ليدן 1897 (M. Jastrow, Jr., *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew*, עמ' 12, 13, 14, 15, 16, לפי חיוג' הדגש באותיות בגדכפ"ת הוא משני סוגים. הסוג השני לעולם רפה, ואילו הסוג הראשון, הדגוש, יש שהוא בא בדגש מכפיל ויש שהוא בדגש קל בלבד (את הדגש הקל מכנה חיוג' כפיף ביחס לדגש המכפיל שהוא תקיל [משדר]). עם הצורות שבדגש קל מונה חיוג' את בָּתִּים.
18. עיין דוד בן אברהם אלפאסי, *כתאב גאמע אלאלפאס או אלאגרון* (S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as kitāb jāmi' al-alfāz (agrōn) of David ben Abraham al-Fāst*, New Haven 1936), א, עמ' 282, 21 (אני מודה לה"ס הופקינס על שהפגני למקום זה). אלפאסי קובע שבניגוד למידת הנפח בָּתִּים, בָּתִּים בא באלתכפ"ף ואלקמץ, ומן הסתם זה מראה ששיטתו כשיטת חיוג' (השווה הערת סקוס למקום).
19. במבטא השומרונים מתועדת ת' כפולה: battθm, עיין ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים תשי"ז–תשל"ז, כרך ג, עמ' 96, הע' 7; כרך ה, עמ' 357. קשה מאוד לתאר שה"ת הכפולה תניינית, רוצה לומר שמבנה חריג כליכך של הברה (כל זמן שאורך התנועות עוד היה פונמטי) לא היה מקורי (שלא כדעת, K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, Göttingen 1984, עמ' 530). מסתבר שה"ת הכפולה, כפי שהיא מתועדת בעברית נוסח שומרון, ראשונית היא, וממנה התפתחה הצורה ב"ת דגושה בדגש קל, כעדותם של אלפאסי וחיוג', כדי להתאים את מבנה ההברות החריג (הברה סגורה בלתי-מוטעמת בתנועה ארוכה) למבנה המקובל; והשווה בלהגים ערביים צורות מעין نَابَة, הנעשות نَابَة ב"ב' פשוטה (עיין למשל, H. Fleisch, *Traité de philologie arabe I*, Beyrouth 1961, עמ' 164, הע' 1). אף המעבר מן הדגש החזק המכפיל לדגש הקל נשתמר, ת' דגושה בחוזק בדגש קל, לפי בן נפתלי בכל לשון בָּתִּים בשני סעמים, ולפי בן-אשר רק בשני מקומות; עיין הספרות המובאת אצל א' אלדר, לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 27–29 (אני מודה לה' ייבין על שהפגני למאמר זה). מה מקור battīm הראשונית איננו יודעים. אין לדבר על הידמות ה"י ל-ת', שהרי אין לגזור את בתיים מ-baytīm*, אלא

האוטומטיים של בגדכפ"ת בפנים המלה לצד חיות חילופיהן האוטומטיים בראש משתקף אף בסורית הקלסית. מצד אחד, ביטול החילופין האוטומטיים הביא לידי ניגוד פונולוגי לא רק במלים יחידות, אלא אף בקטגוריות דקדוקיות שלמות, כגון *gallit:gallit*, המציין את ההבדל בין נוכח למדבר, ומצד אחר בצירוף רפה מתרפות אותיות בגדכפ"ת בראש המלה אחרי תנועה גם בסורית²¹. על כורחנו נניח שבראש המלה גשתמרו הן בעברית המקרא הן בסורית החילופים האוטומטיים של בגדכפ"ת דגושות ורפויות, ואילו בתוך המלה ההבדל ביניהן נעשה פונמטי.

מציאות *שֶׁקָרְן/סֶפֶרְן* ו-*רִתְּבָלָן* זו לצד זו בעברית החדשה משקפת שתי מסורות מנוגדות שמצאו את דרכן אל הלשון העברית החדשה. גם במקרא יש שמשתקפות מסורות מנוגדות, למשל, יחזקאל מ, מג *הִקְרָבָן* לעומת *קָרְבָן* הרגיל. ופעמים שלפנינו לא מסורת פרטית למלה מסוימת, אלא הבדל עקרוני שמקורו בייחוד שלד העיצורים לעומת הניקוד ובהבדל הכרונולוגי שביניהם. צורות שם הפועל הקבועות במקרא בפועלי פ"ג מעין לְנָדָר הן בבחינת שטר ושוברו בצדו. אם השווא נע, ה־' צריכה להיות רפויה, ואם הוא נח, ה־נ' צריכה להידמות ל־ע' הפועל. אין זאת²² אלא שהצורה המקראית הייתה במקורה מעין *li-nāḏor*, שהתפתחה אחר כך ל־*li-nāḏor* בשווא "מרחה" (על דרך בְּנָפֶל), ובגדכפ"ת שאחרי נשאר רפויות. אולם בהשפעת לשון חכמים, שבה שלטו צורות מעין לָדָר על דרך העתיד, נוקדה ע' הפועל ב־ד' דגושה, אבל ה־נ' שבשלד האותיות לא אפשרה לבטא את הצורה בכול על דרך לשון חכמים והתוצאה: צורה שאינה לא מקראית ולא של לשון חכמים, אלא מין צורת ביניים. לעומת זה בעברית החדשה, שבה נ' בלא תנועה משתמרת לעתים קרובות (מעין יִבְנֶה), אין כל זרות בשמירת ה־נ' בצורות כגון לְנָפֶל. ואולם גם בעברית החדשה מצוי הרכב זה של כמה שכבות לשון במלה אחת. ה' הידיעה הסגולה לפני גרוניות קמוצות במצבים מסוימים, אין להבינה אלא לפי מצבת התנועות של הניקוד הטברני ומשתקפת בה הידמות חלקית לקמץ²³, אך אין לה יסוד פונטי כלשהו במבטא התנועות הספרדי. המבטא הטברני של ה' הידיעה הסגולה הורכב על התנועות הספרדיות כבר בקריאת התורה הספרדית, מכאן חדרה לקריאת המשנה, ולבסוף עברה לעברית החדשה התקנית המוגבהת.

חשיבות סימון הרפיות של בגדכפ"ת (או בגדכפ"ת) הייתה גדולה כל־כך עד שהשימוש במה שמכונה דגש לתפארת הקריאה, שלאמתו של דבר לא ציין הכפלה, בא בעיקר כדי לציין ש־בגדכפ"ת (התוכחות רפות הן עיין למשל ברגשטרסר א, עמ' 68; ברגשטרסר ואחרים טועים, לדעתי, בשייכם לכאן את סֶבְלָן [וכן את סֶבְבָן]). הרי לא ייתכן שה־ב' הדגושה תבטא רפה, כשכל מטרת הדגש הזה לסמן את מבטא בגדכפ"ת במדויק. הדגש כאן דגש חזק רגיל, כדי לשמור את ה־ט בהברה פתוחה לא־מוטעמת לצד השמטת ה־ט בצורת סֶבְבָן [בדומה ל־כֶּתֶב/כְּתָבָת], וכצורת היסוד של שני שמות אלו יש לראות את **subuk*, **subul*.

21. עיין נלדקה, עמ' 19.

22. השווה ח"א גינוברג, תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 219–221.

23. עיין מה שכתבתי בלשוננו מה (תשמ"א), עמ' 36–38.

צורה נפוצה עשויה, כמובן, לדחוק את רגליה של צורה דומה נדירה. בארמית בבליית מתועדת סיומת נקבה חריגה – תי²⁴, מעין²⁵ אַחְרִיתִי 'אחרת', אַפְמִתִי 'שחורה', זְטָרְתִי 'קטנה'. לפי זה היינו מצפים ל-*רְבָתִי 'רְבָה', המתועדת, למשל, בהערות מסורת מעין ב' רבתי. אולם לצורה זו לא היה סיכוי להתקיים כנגד רְבָתִי, שבפסוק הראשון הנפוץ של איכה: רְבָתִי עָם, רְבָתִי בגויים, ואכן, אף במסורת תימן המדויקת כל-כך שולטת רְבָתִי, כגון בבא קמא, סוף: לרְבָתִי קרי לה כשיל, על אף ההמשך המיידִי ולזוּטְרָתִי קרי לה מעצד, והוא הדין בעברית החדשה, כמו: לֹא בִּיא' רְבָתִי²⁶. תהליכים מעין אלו התרחשו גם במסירת מקראות: *יִפְח' עֲדִי²⁷ נשתכה, על כן, בגלל מיעוט השמות בִּי-, כִּל־שכן בִּי- תחילית, ובשל שכיחות צורות עתיד נסתר, ובדרך כלל הובן כעתיד הפעיל יִפְחִי²⁸. ואף-על-פי שפה ושם שיערו מלומדים את הוראתו המקורית של יפח²⁹, על פי רוב נתפשה כצורת עתיד הפעיל למן תרגום השבעים³⁰, ורק האוגריתית גאלתה מן השכחה.

24. T. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875, עמ' 154, משום מה הניח בבחינת ודא שהסיומת היא – תי (וברוקלמן בדקדוק המשווה שלו, כרך א, עמ' 413, הערה, בפולמוסו נגד דלמן ו-Barth, J., שניקרו – תי, חשב שנלדקה שם, הע' 1 כינה את המבטא בחיריק בְּרָבְרִי, ולא היא, כי נלדקה התכוון למבטא של רְבָתִי בִּי-ב' קמוצה, וראה גם הערה 26), אולם המסורת התימנית, ראה בהערה הבאה, מעידה על – תי. בחיריק ניקד ברס גם בִּי-*Sprachwissenschaftliche* *Die Pronominalbildung in*– ובִּי-*Untersuchungen zum Semitischen II*, Berlin 1911, עמ' 8 ו-M. L. Margolis, *A Manual of den semitischen Sprachen*, Leipzig 1913, עמ' 86, וכן עשו *the Aramaic Language of the Babylonian Talmud*, München 1910, עמ' 28; ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, ניו יורק תר"ץ, עמ' 86; י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ירושלים 1960, עמ' 117, 119 (במקום חֲדָתִי, רְבָתִי קרא שם חֲדָתִי). באקדמיה דנו בִּי-רְבָתִי אגב השאלה אם מן הראוי לבטא את רְבָתִי בביטוי בִּיא' רבתי מלעיל לפי איכה א, א, וז' בן-חיים ציין מיד את מקורה השונה של רבתי בביטוי הזה והפנה אל נלדקה.
25. אני מצטט את המסורת התימנית לתלמוד הבבלי.
26. נלדקה שם, הע' 1, בכעין "פווה" של מורה קפדן, כינה צורה זו בְּרָבְרִית (השווה גם לעיל הע' 24), אך מי שאמון על ההשפעה ההרדית המתמדת בין עברית לארמית בתרבות היהודית, ייטיב להימנע מפסק הלכה מעין זה.
27. עיין ש"א ליונשטם, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 205–208; כו (תשכ"ג), עמ' 182, בהרחבות בִּי- S. E. Loewenstamm, *Comparative Studies in Biblical and Ancient Oriental Literatures*, Neukirchen 1982, עמ' 137–145. לאור האוגריתית אין כל ספק בהוראת המלה. בגלל ניקודה הקשה, כעין *lectio difficilior*, נראה בעיני שבתהלים כו, יב – יִפְח' חָמֵס – נשתמרה, על-ידי מסורת מיוחדת למקום, צורתה המקורית של המלה. לכאורה קשה להניח סמיכות, שהרי בה היינו מצפים ל-*יִפְחִי, על כן נראה לי להבינה כצורת נפרד ואת חמס כתמורה לה (ועל דרך אֶמְרִים אמת, משלי כב, כא) ולהניח משקל פֶּעַל הנדיר: אֶפְר, יָלַל.
28. במשלי יד, כה עדיין נשתמר הכתיב החסר יִפְחִי, ביתר הכתובים נכתב חיריק מלא, כרגיל בהפעיל של פועלי ע"ו, כפי שהובנה צורה זו, עיין להלן.
29. עיין הספרות המובאת אצל ליונשטם (הע' 27).
30. עיין הספרות המובאת אצל ליונשטם (הע' 27).

לפי החלטת האקדמיה ייחטף הקמץ בהברה שלפני הטעם בשמות המסתיימים בסיומת ָ (להוציא את משקל פֶּעֶלָן, שדננו בו לעיל; עיין זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כח–ל, ירושלים התשמ"ח, עמ' 156 ואילך), ובכך מן מֶדַע – מִדְעָן, מן מִשְׁפָּט – מִשְׁפָּטָן, מן תוֹתֵחַ – תוֹתֵחָן. בדומה לכך בשמות בסיומת ֶ –תן שיש כנגדם שמות המסתיימים ב־ ָ הנקבה יבוא שווא בהברה שלפני הסיומת: מן אָרוֹה – אָרוֹתָן, מן תְּבוֹסָה – תְּבוֹסָתָן. וכן לפני הסיומת ָ –אי, מעין מחסן – מחסנָאי; הַנְּדָסָה – הַנְּדָסָאי. בכל הדוגמאות האלה השתנה הקמץ הגדול בהברה שלפני הטעם לשווא. הסיבה ברורה: צורות הנפרד של השמות בסיומות ָ –א, אי הושפעו מן הצורות האחרות שבמערכת. בכל הצורות, להוציא את היחיד בלא כינויים, הטעם מרוחק מן הקמץ ועל כן הקמץ נחטף: מִדְעָנִים, מִשְׁפָּטָנִים, תוֹתֵחָנִים, אָרוֹתָנִים, תְּבוֹסָתָנִים, הַנְּדָסָאִים, והאקדמיה ראתה לנכון להקיש את צורת היחיד בלא-כינויים ליחיד, לפי הרווח בדיבור. כאן הלכה האקדמיה בעקבות המצוי בדיבור, אך גם הדיבור לא המציא עיקרון חדש, אלא חזר על מה שכבר קרה ברובד קדום של הלשון, אם גם לעתים נדירות. במקרא, כידוע, משתמר קמץ בהברה שלפני הטעם, אך לעתים נדירות מצויים מקרי היחטפותו במצב זה³¹. בין החריגים האלה בולטים פָּנִים, פָּנִימָה לעומת פָּנִים, ונראה להסבירם כהיקש ל־פָּנִימָי³². גם כאן צורת הנפרד, הצורה היחידה שהקמץ המקורי בה לא היה מרוחק מן הטעם, הושפעה מן הצורות האחרות.

נסכם: מבנה מורכב מאוד מאפיין את מערכות־העל הן של העברית החדשה הן של עברית המקרא. העברית החדשה פתוחה אל שכבותיה הקדומות של העברית, ומצב זה מסבך עוד יותר את המבנה המורכב, כפי שהוא מצוי בכל לשון ולשון על רמותיה. המתח שבין שלד האותיות הקדום ובין הניקוד המאוחר וכן ריבוי המסורות המיוחדות הם בין הגורמים למורכבותה של עברית המקרא. הדגמנו את מורכבות המערכת בעיקר באותיות בגדכפ"ת במקרא לעומת אותיות בכ"פ בעברית החדשה. מעמדן הכפול של בכ"פ רפות בעברית החדשה, כפונמות נפרדות במערכת־משנה אחת וכאלופונים במערכת־משנה אחרת, גרר התנהגות פונטית שונה של מלים שהכילו בכ"פ, בבחינת דקדוק מיוחד לאותיות בכ"פ. אה"ע במבטא אשכנזי רגיל לא תבואנה שוויות אלא לפני בכ"פ (דגם מַעֲבָדָה), ובמשקל פֶּעֶלָן יש שיבוא דגש בע' הפועל (מעין תַּבְּלָן) דווקא באותיות בכ"פ. במבטא המזרחי משקף ḥabbālān את המשקל pa'ālān, שנעשה אפוא ייחודי לשורשים ש־ע' הפועל שלהם בכ"פ; לפי המבטא האשכנזי הוא משקף

31. ראה דוגמאות אחדות בדקדוקיהם של ברגשטרסר א, עמ' 119, 215^a ובאואר–ליאנדר, עמ' 234, 265^p. מבחינה סינכרונית אפשר לצרף לכאן צורות מעין גִּמְצָאִים (הביאות באואר–ליאנדר), אך מבחינה היסטורית יש לראותן תיקוני יתר, עיין בספרי *Semitic On Pseudo-Corrections in Some*, ירושלים 1970, עמ' 30. לא לכאן שייך צֶרְבִי (ליד צֶרְבִי), כי לפי כתבי־היד הטובים אינו נגזר מן צֶרְב, אלא מן צֶרְב.

32. עיין למשל בדקדוק המשווה של ברוקלמן א, עמ' 101, הע' 1.

את pa'lān הרגיל, רוצה לומר hablan ב-b לא־מוכפלת אחרי תנועה. מעניין שגם בניקוד המקרא משתקף מעמדן הכפול של בוגדכפ"ות ודקדוקן המיוחד. הנטייה לגרונית שוויה דווקא לפני אותיות אלו בולטת בפועלי פ' גרונית (מעין נִהַפֶּה) ובפועלי ל' גרונית בנטיית העבר (מעין שָׁמַעַתְּ). בגדכפ"ת דגושות בדגש קל אחרי תנועה מתועדות בצורות מעין יִגְעַתְּ, נִיחַדְּ, בבליית – סָד, ולפי מסורת אחת גם פְּתִים, וכנראה, כך צריך להבין את העובדה ש־בגדכפ"ת שוויות הדגושות בדגש חזק כמעט תמיד נשארות דגושות; מקצת המקרים האלה יש לראות כמשקפים דגש קל אחרי תנועה, אך בו בזמן שבפנים המלה נתערערו חילופיהן האוטומטיים של בגדכפ"ת דגושות ורפות, הגה בראש המלה נתקיימו חילופין אלו, כמוכח מריפויין אחרי תנועה. מחוץ לתחום בגדכפ"ת ביקשנו להאיר את ההתנהגות החריגה של פְּנִים, פְּנִימָה (לעומת פְּנִים) במקרא באמצעות התנהגותם של שמות מעין מִשְׁפָּטֶן, תְּבוּסָתֶן, הַנְּדָסָא (לעומת מִשְׁפָּט, תְּבוּסָה, הַנְּדָסָה) בעברית החדשה, שאף הם משקפים את היחטפות הקמץ בהברה שלפני הטעם. עוד עמדנו על הרכבן של שכבות לשון שונות זו מזו הן במקרא (לְגִדְרִי) הן בעברית החדשה (הַתְּחַדֵּשׁ) ועל דחייתן של צורות נדירות (*רְבִיתִי, יִפֶּח) מפני צורות שכיחות (רְבִיתִי, יִפִּיח).

תהליכים ומגמות בסמנטיקה של העברית החדשה

1. מלשון הקודש ללשון חול

1.0 התופעה הכללית השולטת בסמנטיקה של העברית הישראלית היא התאמת התכנים של המלים העבריות לאלו של מלים מקבילות בלשונות אירופה; לא אעסוק בתהליך זה, כי תיאר אותו לפרטיו חיים רוזן בפרק הרביעי של ספרו *Contemporary Hebrew*, ואין בדעתי לטחון קמח טחון. רוזן אף הגדיר אותו באחד מניסוחיו: "טביעת דפוסים סמנטיים אירופיים על גבי יחידות לקסיקליות מורשות"¹. אנו נייחד את דיוננו לשתי תופעות-לוואי בהתפתחות הסמנטית של לשוננו: האחת היא הפיכתה מ"לשון קודש" ל"לשון חול", הפיכה הנכללת בתהליך הכללי הנזכר, כי לשונות אירופה "לשונות חול" הן; האחרת היא השפעתה של לשון ימינו על דרך ההבנה שאנו מבינים את התעודות הקלסיות, כלומר, הקריאה החדשה שבה בני דורנו קוראים את המקורות.

1.1 לרגל שמחה בבית של אחד מידידינו אנו רגילים להביע לפניו את רגשות לבנו בביטוי מעין "ברכתי הנאמנה", "בברכת כל טוב", "ברכותינו הלבביות" וכדומה. אולם העיון במקורות הלשון מראה לנו שאין בהם ברכה ישירה מאדם לחברו, אלא לעולם הברכה מופנית אל ה' או באה מן ה', וכאשר אדם מברך את חברו אינו אלא מתפלל אל ה' שהוא יברכנו. לכהוגנים נאמר "כה תברכו את בני ישראל אָמור להם: יברך ה' וישמרך (במ' ו, כב); ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם" (במ' ו, כז); על יעקב נאמר "ויברך את יוסף ויאמר: האלהים אשר התהלכו אבתי לפניו... יברך את הנערים" וגו' (בר' מז, טו-טז), וכדברי קאסוטו (עמ' 6-355) "האדם מברך את האלהים, כלומר הוא מביע לפניו רגשות של תודה, יראת כבוד, אהבה, שבח והלל... והאלהים מברך את האדם, כלומר הוא נותן לו את מתנותיו", ומכאן "יצאו הפועל 'ברך' והשם 'ברכה' להורות על האיחול ועל התפילה שה' יברך וייתן את ברכתו". בעולם המקרא אין אדם מברך את חברו מכוחו הוא. על כן אין היהודי אומר "ברכתי אליך" אלא "ברכת ה' אליכם" (תה' קכט, ח), הוא פותח את איגרותיו במשפטים כגון "ישמע ה' את אד<ו>ני שמ<ו>ע<ו>ת של<ו>ם" (לכיש 2), "ה' ישאל לשל<ו>מך" (עזר 18), ואפילו בחרתו כמה מלים בקיר הסלע של מערה הוא כותב "ברוך א<ו>ריהו לה"

1. The imprinting of inherited lexical units with European semantic ranges, עמ' 86,

(חרבת אל-כוס, HUCA XL-XLI, עמ' 159). כל הביטויים במברקים ובמכתבים שאנו שולחים איש לרעהו במועדי השמחה אינם אלא תרגום של ביטויים לועזיים כגון *My best wishes*, *Mes sincères souhaits* וכדומה, ואין לשון "ברכה" מתאימה להם. כנראה, כבר הרגישו בזאת מחדשי לשוננו, וממלת הקריאה "אחלי", הבאה פעמיים במקרא (תה' קיט, ה; מל"ב ה, ג), חידשו את הפועל "איחל" בהוראת "השתוקק שיבוא לפלוני דבר זה" (בן-יהודה), והשווה להוראת הצירופים הפועליים *wish somebody something*, *etwas wünschen*, וממנו "איחול" (שעדיין אינו במילון בן-יהודה, ואבן-שושן מביא אותו בלי ציון מקור), אשר אינו אלא *Wunsch*, *souhait*, *wish*.

מצד אחר, יש מן הנאמנים לרוח ישראל הקלסית המבטאים את ברכותיהם בלשון תפילה, כגון בנוסחה "תתברך בכל טוב, כעתירת פלוני ידידך".

הדבר פשוט. בעולם המקרא, מהו האדם שמשאלתו לטובת חברו תוכל להועיל? וכבר אמר הנביא "חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא?" (יש' ב, כב). האדם יכול רק להתפלל לאלהים שישפיע טובה על חברו². לא כן אצלנו היום. ודרך אגב – גם הקללה כמו הברכה אינה אלא מאת ה', והמקלל אינו אלא כלי בידי ה'. כל פרשת בלעם מעידה על כך. בלק בן ציפור אמר לבלעם "... כי ידעתי את-אשר תברך מברך ואשר תאר יואר" (במ' כב, ו), אבל בלעם השיב לו "לא אוכל לעבר את-פי ה' אלהי לעשות קטנה או גדולה" (שם כב, יח, וראה גם כב, לח; כג, יב, כו) עד שבסוף הכריז "מה אקב לא קבה אל ומה אזעם לא זעם ה'" (כג, ח), והקללה המבוקשת נהפכה לברכה: "וירא בלעם כי טוב בעיני ה' לברך את-ישראל... וישא משלו ויאמר... מה-טבו אהליך יעקב משכנותיך ישראל" (כד, א-ה). אין כוחו של בלעם אלא בזה שהוא "ידע דעת עליון" (כד, טז), כמו שמפרש רש"י: "ידע" "לכוון השעה שכועס בה". בפרשה אחרת, כאשר ביקש אבישי בן צרויה לנקום בשמעי בן-גרא אשר קילל את דוד, אמר לו המלך "כה יקלל כי ה' אמר לו קלל את-דוד" (שמ"ב טז, י). במקרא "הקללה" וכן הברכה פועלות מכוח האל, אף-על-פי שלעתים "נשמר זכר להשקפה המאגית שהקללה פועלת מכוח עצמה" (וינפלד, עמ' 187).

הארכתי בדוגמה הזאת, כי היא ממחישה יפה את השינוי שחל בלשוננו בעת התחדשותה: אנו משתמשים בלשון שירשנו מחברה שאלהים מרכזה, כדי להביע מחשבות של חברה אשר האדם מרכזה.

עד עכשיו נתנו חוקרי הלשון את דעתם רק לפרט אחד של התופעה הזאת – הוא החילון, כלומר, הסבת מונחים מתחום עבודת ה' אל תחום החולין, ועל כך נכתב לא

2. כאשר, לפי הסיפור המקראי, אמר ה' לאברהם "והיה ברכה" (בר' יב, ב), הוסיף על זה המדרש (בר"ר כט, יא, עמ' 376 – וראה רש"י על הפסוק): "אמר לו: עד כן הייתי זקוק לברך את עולמי, מיכן ואילך הרי הברכות מסורות לך, למן דהני לך למברכה ברך". מצד אחד, מתבאר מה רם המעמד שהעלה אליו המדרש את אברהם אבינו, ומצד אחר מוכח שברור היה לרבותינו שאין ביכולתו של האדם הרגיל לברך את זולתו.

מעט (ראה גן, ויס, ינאי, קדרי). ואולם התופעה בכללותה רחבה הרבה יותר. לפנינו תהליך לשוני אשר שורשיו פילוסופיים, חברתיים, תאולוגיים ואחרים. נביא עוד דוגמות אחדות.

1.2 עוררתי פעם אחת את חמתו של אחד מעמיתי, חבר ותיק ונאמן של הפועל המזרחי, על שכתבתי (סמנטיקה עברית, 7.8) שהססמה של הפועל המזרחי "תורה ועבודה" יש בה הטעיה קלה. הססמה שואבת את כוחה מן המשנה שבאבות (א, ב) "על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים", אולם ה"עבודה" שבפרקי אבות היא "עבודת ה'" – בייחוד עבודת הקרבנות, וה"עבודה" שבססמת הפועל המזרחי היא "עמל כפיים", הנקרא בלשון חכמים בדרך כלל "מלאכה" – ולא "עבודה". מצד אחד אמרו (מכילתא, פסחא ט, מהדורת לאוטרבאך, א, עמ' 68) "אין לי אלא יום טוב האחרון שהוא אסור בעשיית מלאכה, יום טוב הראשון מגיין" וכו' – ולאטרבאך תרגם "מלאכה" – work; ומצד אחר אמרו (שם, עמ' 72) "כל אוכל נפש דוחה את יום טוב ואין כל עבודה דוחה את יום טוב" – וכאן לאטרבאך תרגם "עבודה" – work upon the altar.

שורש ההבחנה הזאת כבר במקרא, שבה "עבודה" היא "שירות" (לברר ודם, ובעיקר לה) ו"מלאכה" היא "עמל כפיים" (וראה דברי הרמב"ן, ויקרא כג, ז): אונקלוס תרגם "עבודה" – "פולחן", ו"מלאכה" – "עבידתא".

גם כאן אין הוויכוח מצטמצם בתחום הלשון: חכמינו סברו שמעשה הקרבנות – כלומר העבודה – הוא אחד מיסודות העולם, ואנו סוברים שהעבודה – כלומר המלאכה – שבלשון חז"ל – היא יסוד העולם.

1.3 ומה נאמר על המלה "גורל", אשר בלשונו משמשת במשפטים כגון "למדתי את חומר הבחינה עד תומו – אבל זה הגורל שלי להיכשל בבחינות", "האיש איחר למטוס שהיה אמור לטוס בו, עלה על מטוס אחר – וזה התפוצץ באוויר: היה גורלו למות באותה טיסה"?

כאן אין "גורל" אלא destiny, fate – "כוח הקובע מראש, מימי בראשית, את המאורעות בלי אפשרות של שינוי"³ (מילון אוקספורד המקוצר, ערך "Fate"), ואולם במקרא "גורל" הוא "עצם כלשהו שמטילים או מוציאים מתוך קלפי להכריע על פיו בדבר מסופק או בבחירה" (אבן-שושן), ועל-ידי מטונימיה "מה שאדם מקבל על-ידי הטלת אותו העצם" ובהרחבה "מנת חלקו של אדם" (שם). המונח הלועזי קשור במיתולוגיה הקלסית, המכירה בכוח עליון ומסתורי, שעליו ממונות שלוש האלות הקרויות ביוונית Moirai ובלטינית Parcae, כוח אשר לא זו בלבד שאינו ניתן לשינוי, אלא שהוא גם למעלה מכוח האלים; ושני מושגים אלו, גזרה שאינה ניתנת

3. Power predeterminating events unalterably from eternity.

לשינוי וכוח למעלה מן ה', זרים הם לתפיסתם של בני ישראל: כנגד המושג הראשון אנו מתפללים בראש השנה בתפילת "ונתנה תוקף": "ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה", הכול ניתן לתיקון, וכנגד השני נאמר "בְּחִיק יוֹטֵל אֶת־הַגּוֹרֵל וּמֵאֵת ה' כֹּל־מִשְׁפָּטוֹ" (מש' טז, לג). ויש לשים לב לפסוק הזה, הבא להוציא מן המלה "גורל" דווקא את הטעם שאנו מייחסים לה.

אמנם בן-יהודה מייחס למלה "גורל" שבמקרא גם את המשמעות (ערך "גורל" – ד) "מה שיאונה לאדם על ידי השתלשלות המקרים והמאורעות, destiny", ומביא לראיה את הפסוק שבסוף דניאל "ותעמוד לגורלך לקץ הימין" (דנ' יב, יג), אך ברור שבזאת הוא מושפע מן המושג הזר ואין הצדק עמו אלא עם רש"י שפירש: תעמוד "לקבל חלקך עם הצדיקים", כלומר, את החלק הניתן לך מאת ה'. לעניות דעתי יש לערער על התרגום החדש לתנ"ך של ה-Jewish Publication Society, אשר תרגם כאן and arise to your destiny.

1.4 קרובה למלה זו היא "מזל", שאחרי גלגולים רבים קיבלה בלשוננו את המשמעות של luck בהוראת "המקרה כמעניק חלק טוב או רע, מעשים מקריים המשפיעים על מהלך חייו של אדם, נטייה המיוחסת לאדם מסוים להצלחה או להיכשל, מגמה המיוחסת למקרה להביא השתלשלות של מאורעות לטובה או לרעה"⁴ (מילון אוקספורד המקוצר, ערך "Luck"). גם מושג זה אין לו מקום במחשבה של בני ישראל, הסוברים שהכול מן השמים: "אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה" (חול' ז ע"ב), וכל מקרי האדם ומעשיו מותנים בשיקול עליון. לכן גם לא תימצא באוצר המלים העברי שלהם מלה שתביע מושג זה.

גם כאן לפנינו רעיון אלילי המתגלם אצל היוונים באלה $\tauύχη$ ואצל הרומאים באלה Fortuna. האל המקביל בעולם השמי הוא גד, הבא בין השאר בכתובת דר-לשונית תדמונית לעומת האלה טיכה שעתה זה הזכרנו (קוק, מס' 112, וראה קהלר באומגרטנר, ערך "גד II"). גד נזכר פעם יחידה במקרא כשם של אל זר (יש' סה, יא) "הערכים לגד שלחן", ואולי גם הקרי והכתיב שבספר בראשית (ל, יא) "בגד/ בא גד" רומזים אליו – מכל מקום ככה הבינו השבעים שתרגמו $\epsilonν τύχῃ$ והירונימוס שתרגם feliciter, אבל אופייני לרוח ישראל שגם האל וגם המושג לא קנו שביתה בחשיבה ובמילון של אבותינו.

1.5 השורש נב"א אינו בא במקרא אלא בבניינים נפעל והתפעל כדי לציין את פעולתם של הנביאים. בן-יהודה מביא גם את הבניין פיעל מלשון הרמב"ם בהוראת

4. (Chance as bestower of) good or ill fortune, fortuitous events affecting one's interests, person's apparent tendency to be (un)fortunate, supposed tendency of chance to bring a succession of (un)favourable events.

"עשה אדם לנביא": "מיסודי הדת לידע שהאל מנבא את בני האדם" (הלכות יסודי התורה ז, א). אבן-שושן מייחס לפיעל גם את המשמעות של הנפעל המקראי, ומביא את דברי רש"י בישעיהו לג, ז – לפי אחד מכתבי-היד – "היה הנביא מנבא נחמות", ואילו בספרים שלפנינו נמצא כאן "מתנבא" (וראה היכל רש"י, א, טור תתכט). אבן-שושן מביא עדות גם ממנדלי, ויצחק אבינרי (יד, עמ' 377, ראה גם לשוננו ג, עמ' 150) מאריך לדון בעניין, וטוען שצורה זו, כלומר בניין פיעל, "החזיקו בה כל קהל העברים, החל ביל"ג ובביאליק וכלה בכל העם". לא אדון בבעיה הסבוכה מהי האטימולוגיה של הפועל הזה, אולם סביר להניח שהשימוש בבניינים סבילים לא היה לרוחם של הדורות האחרונים: לדעתם, אין האל "מנבא" את האדם, הנעשה כלי בידיו, אלא האדם הוא שקם ו"מנבא"! כמו בדוגמות האחרות שהבאנו, השינוי הזה מבטא שינוי בתפיסת העולם, מתאוצנטרית לאנתרופוצנטרית.

במלים אלו – מלשון תאוצנטרית ללשון אנתרופוצנטרית – הייתי מכנה תופעה זו, ובמלים משלנו – מלשון הקודש (כפי שכינו חז"ל את לשון המקרא⁵) ללשון חול.

1.6 אם אנו מתלבטים כיצד להביע מחשבות חולין בלשון קודש, אולי עמדה לפני סופרי המקרא הבעיה ההפוכה: לבטא השקפה של אמונה באל אחד בלשון של עובדי אלילים – מכאן הקושי שבכמה פסוקים, שנאלצו המפרשים לתרץ או להוציא מפשטם. מן הכתוב "לא תשתחוה לאל אחר" (שמ' לז, יד) ומפסוקים אחרים נשמע לכאורה שיש אלים אחרים, עם עם ואלהיו, והם דומים לאלהי ישראל, על כן הוא אוסר על עמו לעבוד אותם; לא בכדי שינה אונקלוס בתרגומו וכתב "לא תסגוד לטעות עממא" – "טעות העמים" ולא "אל!" על הפסוק "מי כמכה באלם ה'" (שמ' טו, יא) אומר רש"י: "באלים – בחזקים", ואבן עזרא: "הם הכוכבים". על הפסוק "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" (שמ' כ, ג) אמר רש"י: "אלהים אחרים – שאינן אלהות אלא אחרים עשאוּם אלהים עליהם", והוסיף: "ולא יתכן לפרש אלהים אחרים זולתי, שגנאי כלפי מעלה לקראותם אלוהות אצלו"; אבן עזרא: "דבר הכתוב אלהים כנגד מחשבת עובדימו" – וזה, כנראה, הפירוש האמתי: המקרא דיבר "לדבריהם", שמר על הסמנטיקה של עובדי האלילים.

לא אאריך בעניין זה, כי לא ביקשתי אלא לרמוז לבעיה הנוגעת הן לסמנטיקה הן לתולדות האמונה.

5. על התכונות של העברית המקראית שזיכו אותה בכינוי לשון הקודש, ראה רמב"ם, מורה נבוכים, ג, ח ורמב"ן, פירוש על התורה, שמות ל, יג. הרעיון שביקשתי להציע בשורות אלו כבר נמצא in nuce בדברי שד"ל (ב, עמ' 202), שסבר כי "שתי תכונות... מושלות בדיבור העברי ובלתי מתפרדות ממנו" והן "החסד והרחמים, ואמונת ההשגחה הנותנת לאיש כדרכיו". (הפנה אותי אל דברי שד"ל אלו המאמר של שלמה הרמתי "דיבור עברי בתקופת ההשכלה", לשוננו לעם לס [תשמ"ח], עמ' 99–160 – ראה שם עמ' 130.)

2. משוב מן העברית בת זמננו אל לשון המקורות

2.0 פן אחר של הסמנטיקה של העברית החדשה שאני מבקש לדון בו הוא, כמו שאמרתי בראשית דבריי, השפעת לשון ימינו על הדרך שבה אנו מבינים את המקורות. מלים עתיקות רבות שינו את משמעותן עם תחיית הלשון: אחדות – מתוך החלטה של גוף מוסמך או כחידוש מכוון של סופר, ואחדות – מתוך גלישה ממובן אל מובן, גלישה שמבלי משים התהוותה בלשון המדוברת, לפי המגמה הכללית להמציא מסמן לכל מסומן של לשונות אירופה. לעתים נעשתה המשמעות החדשה לעיקרית או ליחידה בהכרת הדוברים, והם ייחסו אותה גם ללשון הקלסית שקדמה ללשונם, וכך משפטים מן המקורות הובנו הבנה מוטעית, ופסוקים מוקשים נעשו פתאום מובנים בקריאה ראשונה. אברר את כוונתי בכמה דוגמות.

2.1 אני רוצה להתעכב על המקרים הידועים והבולטים, כגון השם "רצון" המשמש בלשוננו במשמעות החז"לית "חפץ, משאלה", במקום ההוראה המקראית "נחת רוח, פיוס" (וראה היכל רש"י, ב, עמ' שכה), עד שרבים מבינים את משמעות הפסוק "וברצנם עקרו שור" (בר' מט, ו) שעיקרו שור "בכוונה, במזיד", כלומר שלא בשגגה. (ובאמת המשמעות היא "כאשר היו מפויסים עיקרו שור" – ומנוגדת לצלע הראשונה של הפסוק "כי באפם הרגו איש"). אף לא אזכיר את הפועל "שוף" ("ששזפתני השמש", שה"ש א, ו), שעניינו המקורי "הביט, ראה" (ב-ד-ב) או "תפש" (בן-יהודה), ובימינו "צרב, השחים"; ולא את "שמשות" שבישעיהו (נד, יב) שנעשו "לוחות זכוכית של החלון", ואכן בתפיסתם של לא-משכילים כך משמעותן בפסוק. אף לא אדון ב"רעמה" (איוב לט, יט), שהכול יודעים שהיא קווצת השערות בעורף הסוס, אף-על-פי שמפרשים ומתרגמים היו מסופקים במשמעותה. גביא כמה מקרים מפורסמים קצת פחות.

2.2 בעברית הישראלית שני פעלים המביעים "תנועה על פני המים": האדם "שוחה" והספינה "שטה". במילון עברי ואנגלי "בנטס-מגידו" לסיוון ולבנסטון אנו מוצאים "שח = swim", "שט = sail" (לצד המובן הרחב roam, wander). כך המצב גם במקרא, אלא שעדותו מועטת ולא תמיד חד-משמעית, שכן ישראל לא היו עם של יורדי ים: "מי שחו" (יח' מז, ה), "כאשר יפרש השחה לשחות" (יש' כה, יא), "אשחה בכל לילה מטתי" (תה' ו, ז) לשורש אחד, "שטים" (יח' כז, ח, כו), "אני שיט" (יש' לג, כא) ו"תפשי משוט" (יח' כז, כט) לשורש השני. לעומת זאת בלשון חכמים הכול "שטים": לא רק הספינה (כגון "וספינה שהיא שטה על פני המים" אה"ה; ספרי זוטא יט, יד, עמ' 310), אלא גם הדג ("אילו הן קשקשין? שמלובש בהן. וסנפירין? ששט בהן" תוספתא חול' ד, יג, עמ' 506⁶) והאדם: האיסור האמור לעניין שבת "שלוא ישוט על פני המים"

6. ד"ר ניסן נצר העיר לי שבמקום המקביל במשנה (חולין ג, ז) נמצא "אלו הן קשקשין? הקבועין בו. וסנפירין? שיהא פורח בהן"; השימוש הזה של "פרח" צוין בקונקורדנציה של האקדמיה כייחודי.

וספרא אחרי ה, ב 1,83), "ולא שטים על פני המים" (ביצה ה, ב; ר"ה ד, ח; תוספתא שבת יז, כט; י"ט ד, ד; מכילתא דרשב"י יב, טז, עמ' 20) עניינו שחייה; רבי עקיבה מונה בין מצוות האב על הבן "אף ללמדו שיט" (מכילתא פסחא יח, עמ' 166) ולאوترבאך מתרגם, כמובן, also to teach him to swim; בלשון התוספתא (קיד' א, יא, עמ' 279): "אף להשיטו בנהר".

בלשון חכמים אין פועל מיוחד לתנועת הסירה: היא "שטה על פני המים" (כפי שכבר אמרנו), היא "באה" (תוספתא תרומה ב, יג, עמ' 115; תוספתא שבת יג, יד, עמ' 61; תוספתא ב"ק ב, י, עמ' 349; תוספתא ב"מ ז, יד, עמ' 387; מכילתא דרשב"י כב, ב, עמ' 192), וכאשר היא מתחילה להתרחק מן החוף היא "מפליגה" (עיר' ד, א; תוספתא ע"ז ח, יג, עמ' 472) או "מפרשת" (תוספתא גיט' ה, ז, עמ' 267; ספרי דברים שמו, עמ' 403), וגם "מפליגים אותה" (ספרי דברים רג, עמ' 239); האנשים שבספינה "באים בספינה" (מ"ש ה, ט; שבת טז, ח; תוספתא סוכה ב, יא, עמ' 265; תוספתא גידה ה, יז; ספרא אמור יב, ג 102, 3) או "מפרשים בספינה" או "מפרשים בים" (תוספתא פסח' א, ד; תוספתא מג' א, ב, עמ' 343; תוספתא גיט' ה, ז עמ' 267) או "מפליגים בים" (תוספתא שבת יג, יג, עמ' 61). השורש שח"ה אינו בא בלשון חכמים אלא פעם אחת, בצורת "סיחוי", שם פעולה של בניין פיעל (תוספתא סוכה ג, ו, עמ' 267), בסמוך לביטוי המקראי "מי שחור". השימוש של היום בשורש שח"ה אינו מתועד בבן-יהודה אלא על-ידי כמה מובאות מימי-הביניים, ובמובאות מן הלשון החדשה הוא מופיע רק אצל אבן-שושן.

בלשון ימינו, כאמור, חל בידול מוחלט בין "שחה", האמור על האדם, ובין "שט", האמור על הספינה, ומשום כך לא התפלאתי כאשר אחד מחבריי, מחובשי בית המדרש, שאל אותי מדוע יש להבין את דברי ה'שולחן ערוך' (אורח חיים שלט, ב) שבשבת "אין שטין על פני המים" כאיסור השחייה ולא כאיסור השיט בספינה, כפי שנשמע ממשוטים של הדברים לדובר עברית בן ימינו. השימוש הרגיל של העברית המודרנית הטעה אותו!

2.3 תזוזה סמנטית מעניינת חלה בהוראתם של כמה ממונחי הבנייה: בלשון חכמים "בית" הוא "חדר" שלנו, כלומר מרחב אחד בתוך הבית (כמו בערבית), או גם מרחב אחד העומד בפני עצמו, ואילו "חדר" בלשונם הוא מרחב פנימי קטן, כעין מחסן או תא לשימוש כלשהו (אולי ארון-קיר גדול), ומה שאנו קוראים "בית" בהוראת "בניין" או "דירה" נקרא אצלם "בירה". בקיצור, מה שבחיבורי חז"ל נקרא "בירה" נקרא בזמן מאוחר יותר "בית", מה שאצלם "בית" נקרא אחר כך "חדר", ו"חדר" שלהם הוא "תא". הנה כמה ממאמרי חז"ל לראיה. "המוכר בית לחברו בבירה גדולה" וכו' (ב"ב סא ע"ב), בלשוננו: המוכר חדר לחברו בבית גדול; "המוכר את הבית לא מכר... את החדר שלפנים ממנו" (ב"ב ד, א'), בלשוננו: המוכר את החדר לא מכר... את המרחב

הקטן הסמוך לו: "המשכיר בית לחברו ונפל חייב להעמיד לו בית. היה קטן לא יעשנו גדול... אחד – לא יעשנו שניים, שניים – לא יעשנו אחד" (ב"מ ה, ט), כלומר: אם השכיר אדם חדר לחברו ונפל, לא יעשנו שני חדרים – כי לא יעלה על הדעת שאדם אשר השכיר "בית" – במובן שלנו – ונפל, ימציא לשוכר שני בתים במקום האחד שנפל!

משתמע מכאן שבכל מקום שאמרו במשנה ובתלמוד "בית" התכוונו למה שאנו קוראים "חדר", והדבר, כמובן, משתקף גם בהלכה. השולחן ערוך (אורח חיים קעח, א-ב) אומר, בלשון לקוחה מן התלמוד (פסח' קא ע"ב), "היה אוכל בבית זה ופסק סעודתו והלך לבית אחר... צריך לברך (ברכת המזון) למפרע על מה שאכל וכו' והמשנה מקומו מפניה לפינה בבית אחד אינו צריך לחזור ולברך". וה'משנה ברורה' (ר' ישראל מאיר הכהן, 1838–1933) מפרש: "והלך לבית אחר – והוא הדין לחדר אחר", "המשנה מקומו מפניה לפינה בבית אחד – פירוש בחדר אחד". הפירוש הכרחי עקב השינוי שחל במשמעות של "בית". השינוי הזה מוקדם בהרבה לימי ה'משנה ברורה', וכבר הרגיש בו הר' וידאל מטולוזה (המאה הי"ד), שבפירושו 'מגיד משנה' על 'משנה תורה' לרמב"ם (הלכות שבת כט, ח) הביא דין מדברי הגאונים בעניין זה, וכתב עליו "נראה שהם מפרשים בית – בית דירה, ויש בה חדרים ועליות".

נסיים את דיונונו במלה "בית" בדוגמה זו: על דברי הגמרא (שבת קנא ע"ב) "אסור לישן בבית יחידי" העיר המהר"ל (בשנת 1400 בקירוב) "בית היינו חדר" (מובא ב'באר היטב' על אורח חיים רלט א, ס"ק ו, וב'משנה ברורה' שם, ס"ק ט).

2.4 כמה התלבטו מפרשים ומתרגמים כדי לקבוע מהי "כתונת הפסים" של יוסף (בר' ל, ג, כג, לב) ושל תמר (שם"ב יג, יח, יט – וראה את דברי דרייבר בפירושו במקום): רש"י פירש "פסים" על-פי "כרפס" שבאסתר א, ו, הוא אריג מותרות עשוי כותנה (אנציקלופדיה מקראית, "מלאכה", ד, 1002), או כנוטריקון הרומז "שנמכר לפוטיפר ולסוחרים ולישמעאלים ולמדינים". אבן עזרא על-פי "פס ידא" שבדניאל (ה, ה) שעליו אמר: "חתיכת יד, וככה 'יהי פסת בר' (תה' עב, טז) גם 'כתונת פסים' והכל נגזר מגזרת 'כי פסו אמונים' (תה' יב, ב) – כנראה כותונת עשויה חתיכות אריגים בכמה צבעים – וכן סבר גם שמואל ייבין. המילון ב-ד-ב פירש "כותונת המגיעה לכפות הידיים והרגליים", והמילון קהלר באומגרטנר כתב "המשמעות שנויה במחלוקת". השבעים תרגמו אצל יוסף *χιτών ποικίλος*, כותונת רב-גונית, ואצל תמר – *χιτών καρωτός*, המגיעה לפרק כף-יד; הוולגאטה *tunica polymita*, רב-גונית, *Jewish Publication Society* תרגום החדש של ה-*an ornamented tunic* כתבו.

7. כך המשנה בשלמותה: "המוכר את הבית לא מכר את היציע ואף-על-פי שהיא פתוחה לתוכו ולא את החדר שלפנים ממנו"; אלאכ פירש "היציע" – בניין קטן סמוך לבית, אולם בן-יהודה ייחד לזה הערה ארוכה וסיכם שאין אנו יודעים מהו יציע – לכן השמטתי אותו מן המובאה.

אבל איזה תלמיד בית-ספר אינו יודע ש"כתונת פסים" היא כותונת עשויה פסים פסים, "רצועות רצועות צבעוניות" (אבן-שושן), מעין הכותונת הארוכה של כיתות אחדות של יהודים חרדים? הלא בלשוננו היום אין "פס" אלא *stripe, streak*, ובדומה לזה *rail* (סיוון-לבנסטון), ואין "כתונת פסים" אלא *a striped shirt*, כותונת שיש בה קווים קווים, לבנים ושחורים או בצבעים אחרים.

בן-יהודה רושם שני ערכים: (א) פס, הבא רק בצירוף "כתונת פסים", ולא פירש את משמעותו; (ב) פס = "קצה של דבר", וממנו בהשאלה "קצה עץ או אבן, המשמש יתד או עמוד בבניין, בבאר וכדומה". הוא מוסיף בהערה: "במשמעות רצועה, רצועת ארג או עור או כדומה, אשר על פיה נוהגים לקרוא אף לבדי הברזל של הרכבת: פסי הרכבת, אין פס במקורות. על היוולד ההוראה הזאת השפיע כנראה מלבד הפירוש של כתונת פסים אף זכר המלה הסלווית *pas*, רצועה, המצויה אף בדיבור היהודים".

הנה בעיה של לשון המקרא שנפתרה בעברית הישראלית! אולם הביטחון של ילדינו מול ההתלבטויות של המלומדים מעלה על הדעת את דברי המשורר האנגלי: *Fools rush in where angels fear to tread*, השוטים מתפרצים במקום שהמלאכים מתיראים מלדרוך בו.

אפשר להוסיף דוגמות רבות כדי להבהיר כיצד הדובר הישראלי קורא את הטקסטים הקלסיים של לשוננו, כלומר, כדי להמחיש את התוצאה של המשוב (היזון חוזר) מן העברית בת זמננו אל לשון המקורות. מכאן שהחוקר הישראלי מצווה על זהירות רבה בבואו לעיין בלשון המקורות העתיקים של העברית.

ציונים ביבליוגרפיים

- אבינרי, יד = יצחק אבינרי, יד הלשון, תל-אביב 1964
- אבינרי, היכל = יצחק אבינרי, היכל רש"י, מהדורה חדשה, ירושלים 1979, 1985
- אבינרי, לשוננו = יצחק אבינרי, "כלפי המחמירים והמקילים", לשוננו ג (תר"ץ-תרצ"א), עמ' 143-158
- אבן-שושן = אברהם אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ט-תש"ל
- אופנהימר = בנימין אופנהימר, "נבואה, נביא", אנציקלופדיה מקראית, ה, 690-692
- ב-ד-ב = F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1955 (1st ed. 1907)
- בן-יהודה = אליעזר בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ברלין 1910 - ירושלים 1952
- גן = משה גן, "בין קודש לחול", לשוננו לעם יג (תשכ"ב), עמ' 67-77
- דרייבר = S. R. Driver, *Notes on the Books of Samuel*, 2nd ed., Oxford 1913
- הרטום = אליה שמואל הרטום, "גד", אנציקלופדיה מקראית, ב, 430-431
- ויינפלד = משה ויינפלד, "קללה", אנציקלופדיה מקראית, ז, 185-192
- ויס = רפאל ויס, "מקודש לחול", בתוך: רפאל ויס, בשוט לשון, ירושלים 1982, עמ' 161-174
- ייבין = שמואל ייבין, "מלבושים", אנציקלופדיה מקראית, ד, 1034-1045
- מילון אוקספורד המקוצר = *The Concise Oxford Dictionary*, 5th ed., Oxford 1972 (1964)
- ינאי = "חילון (סקולאריזאציה) בעברית החדשה - פרק בסמנטיקה של הלשון", דברי הקונגרס העולמי ה-6 למדעי היהדות, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 101-113
- סיוון ולבנסטון = ראובן סיוון ואדוארד לבנסטון, בנטם-מגידו, מילון עברי ואנגלי חדש, ניו יורק-טורונטו-לונדון 1975
- צרפתי = גד בן-עמי צרפתי, סמנטיקה עברית, מהדורה ב', ירושלים תשמ"ה
- צרפתי = Gad B. Sarfatti, "Note di semantica", *Scritti in memoria di Guido Bedarida*, Firenze 1986, עמ' 195-209
- קאסוטו = מ"ד קאסוטו, "ברכה", אנציקלופדיה מקראית, ב, 354-356
- קדרי = מנחם צבי קדרי, "על החילון בלשון", דעות יז (תשכ"א), עמ' 41-45
- קדרי = מנחם צבי קדרי, מירושת לשון ימי הביניים, תל-אביב תשכ"ח
- קהלר ובאומגרטנר = Ludwig Koehler und Walter Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum A. T.*, Dritte Auf., Lief. I-III, Leiden 1967-1983

- G. A. Cooke, *A Text-book of North-semitic Inscriptions*, Oxford 1903 = קוק
 Haiim B. Rošen, *Contemporary Hebrew*, The Hague – Paris 1977 = רוזן
 שד"ל = שמואל דוד לוצאטו, מחקרי היהדות, ורשא תרע"ג/1913
 The Jewish Publication Society, *A New Translation of the Holy Scriptures*, Philadelphia–New York–Jerusalem 1985 = תנ"ך

חיבורי חז"ל

- חומרים למילון – סדרה א, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשמ"ח
 מכילתא דר' ישמעאל, מהדורת לאוטרבאך, פילדלפיה 1933
 מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין–מלמד, ירושלים תשט"ו
 ספרא, מהדורת וייס, וינה 1862
 ספרי במדבר וספרי זוטא, מהדורת הורוביץ, לייפציג תרע"ז
 ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין–הורוביץ, ניו-יורק תשכ"ט
 תוספתא, זרעים – נשים, מהדורת ליברמן, ניו-יורק תשט"ו–תשל"ג
 תוספתא, נזיקין – טהרות, מהדורת צוקרמנדל, מהדורה שנייה, ירושלים תפרח"י
 בראשית רבה, מהדורת תיאודור–אלבק, ברלין תרע"ב–תרצ"ו

על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון

הערות מבוא

1. המעיין בשש המחברות של "זכרונות ועד הלשון"¹, בשמונה-עשר הכרכים של "לשוננו" הכוללים פרסומים של הוועד ועליו², ובשלושים וארבעה קובצי הזכרונות של האקדמיה ללשון וכן בחומר נוסף שלא ראה אור באסופות³ אלו, יגלה שבירור העקרונות שהנחו את הוועד ואת האקדמיה בהחלטותיהם בענייני הדקדוק הוא משימה קשה. ואף שאני מגביל עצמי לחלק קטן ביותר של הנושאים, לא נעשתה המטלה קלה יותר. כל שאנסה לעשות כאן הוא לתת אך הדין לנושא נכבד זה שהוא מרובה פנים ומרובה ניגודים.

2. בתודעתם של רבים קשורה פעולתם של שני המוסדות במינוח הענף שהם הניחו: כתיבת מילונים למקצועות רבים וחידוש מלים בשימוש כללי בהיקף עצום. ואולם הקרובים למה שנעשה בשני המוסדות יודעים מה רבה הייתה העשייה בתחום הדקדוק לענפיו השונים (ההחלטות בענייני המבטא, הכתיב, התעתיק ותורת ההגה והצורות⁴).

1. אלה הקיצורים המשמשים כאן:

ז"ל = זכרונות ועד הלשון [העברית]... מחברות א, ב, ג, ירושלים תרע"ב-תרע"ג, מהדורה שנייה תרפ"ט, מחברת ד תרע"ד, מחברת ה תרפ"א, מחברת ו תרפ"ח.

זא"ק = זכרונות האקדמיה ללשון העברית, כרכים א-ב עד לא-לב-לג-לד, ירושלים תשס"ו עד התשס"ט.

2. עניינים הנוגעים לפעולות ועד הלשון נתפרסמו בכרכים א-יח של לשוננו, בעיקר במדור "מפעולות ועד הלשון", מוסף על-כך נתפרסמו סקירות (כגון אלה הנרמזות להלן בהערות ז, 17, סוף הערה 33).

3. למשל: מאמרו של ילין "המבטא והכתיב בעברית" (ירושלים תרס"ה) כולל חומר שלא נכלל ב"זכרונות ועד הלשון" (כגון הדין על מבטא התנועות ועניין חידוש הגיית הדגש החזק), כל שכן חומר שלא נגע במישורין בוועד הלשון ובאקדמיה, אך נשק בפעולתם; כגון שני קובצי "שפתנו": קובץ א, מוסקבה 1917 (מהדורה ב, ירושלים-ברלין התרפ"ג, קובץ ב, שם התרפ"ג).

4. יש לקבוע שבענייני סגנון ותחביר אין החלטות של שני המוסדות. יש דיון מעניין על תיקון הלשון שנתפרסם בזא"ק יג (עמ' 52-69). לאחר דברי פתיחה של ח' רבין וא' מירסקי (בעקבות דברים שאמר אבא בנדורא בישיבה קודמת) התפתח ויכוח מלומד ומרתק, אבל לא נתקבלו אחריו כל החלטות. יש לציין שבשלבים הראשונים של עבודתו הוציא ועד הלשון דפי הנחיה "אל תאמר... אמור..."; וגם האקדמיה בדפי "למד לשונך" ובפעולת הפיקוח על רשות השידור פסקה הלכות בענייני תחביר וסגנון (וראה א' בנדורא וה' ש', מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד). אבל אין לדבר כאן על החלטות רשמיות של האקדמיה, שקיבלו תוקף של חוק כהחלטות האחרות שנתפרסמו ברשומות.

בשעה זו של סיכום מן הראוי שנציץ קמעה לפעולה בת המאה ונתהה על כמה מן העקרונות שהגחו את ראשוני העושים ואת ממשיכיהם במשך כמה דורות.

3. כמעט לא הייתה שאלה כוללת ושאלה הנוגעת לפרט מן הפרטים בדקדוק הלשון שלא עלתה על שולחן הוועד או האקדמיה. יש שאלות שזכו לבידור פורטני ומעמיק⁵, עמוס מובאות מן המקורות ומן החיים, גדוש חיבוטים ומחלוקות, שופע רעיונות, פעמים מתמיהים ופעמים נועזים⁶. ויש שאלות שגם אם נתבררו אך בקצרה⁷, מעט או הרבה, מתורת הלשון (או מתורות הלשון) טבוע בהן. יש שאלות ומגמות בהכוונת הלשון שלא ירדו מעולם מסדר היום, וגישות חלוקות ומנוגדות משתקפות בהן:

כמה נתחבטו וכמה נתעצמו שני המוסדות בענייני הכתיב: במה לדבוק – בכתיב חסר או בכתיב מלא, בכתיב מנוקד במלואו או בכתיב מנוקד למחצה לשליש ולרביעי⁸? כמה פעמים עלו ושבו ועלו השאלות: עד כמה נסמכים על עברית המקרא ועד כמה משתפין עמה חטיבות אחרות או שכבות אחרות בתולדות העברית⁹? באיזו מידה יש לדבוק בניקוד המקרא ומתי אפשר ויש לסטות ממנו? כמה נזקקים למסורות של עדות ישראל בקריאת הספרות שלאחר המקרא? מה מקום יש לתת לארמית ומה מקום יש לתת לערבית? ולא פחות מכול: מה גודלו של הפתח שיש לפתוח לפני לשון הדיבור החי או "לשון הרחוב"¹⁰ בקביעת גורמות הלשון המופתית? כמה פעמים נדחו צורות רווחות והוצעו במקומן צורות מלומדות (או שמא מוטב לקרוא להן "צורות מיושבות"), שנתעגנו במסורת הדורות והן תואמות את המבנים המקוריים והמורשים של הלשון

5. ראה הדוגמה המתפרטת בהערה 83 להלן.
6. כגון הצעותיו של א' בן-יהודה לאמץ שורשים ערביים ובייחוד ליצור שורשים מלאכותיים (ראה הרצאתו, "מקורות למלא החסר בלשוננו", ז"ל ד, עמ' 3–16). ויש דברים דומים ב"זיכרונות האקדמיה", אף שאינם כל כך מרחיקי לכת מהצעות בן-יהודה; ולא כאן המקום לפרט את הדברים.
7. לעתים הדיווחים על הדיונים מופיעים בתמציתיות ואין הדברים נמסרים בשלמותם; כגון הדיון על הכתיב בוועד הלשון שנתפרסם בלשוננו ג (תר"ץ–תרצ"א), עמ' 73–77; זהו מועט המחזיק את המרובה.
8. ראה ד' ילין, "המבטא והכתיב בעברית" (לעיל הערה 3), והמקום הנזכר מלשוננו בהערה הקודמת; ויותר מכל ההצעות והדיונים החוזרים ב"זיכרונות האקדמיה" בסוגיית הכתיב (לדיוקם של דברים ראה ד' בן-חיים, במלחמתה של לשון, בדפוס).
9. סוגיה זו נידונה בהרחבה בבידור המפורט של ועד הלשון "הדקדוק התנכי והדקדוק המשני" בהשתתפות כמה מחבריו (ראה ז"ל ב, עמ' 15–37); וכבר העמיד בן-חיים פעמים אחדות על עירוב תחומין שנפל בבידור זה בין תקופות שונות (לשון מקרא ולשון חכמים) למסורות שונות, כגון צורת הריבוי של פֶּעַל (פְּעָלִים) כניקוד המקרא נוסח טבריה כנגד פְּעָלִים במסורות אחרות של העברית; ראה מאמרו "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות כיצד", מחקרים בלשון א, ירושלים התשמ"ה, עמ' 14.
10. כך ממש – "לשון הרחוב" – נתכנתה לעתים לשון הדיבור (ראה למשל זא"ק ג–ד, עמ' 47): "ואני מתכוון ללשון הספרותית, ולא ללשון הרחוב".

העברית? ואחר כך באה האקדמיה וענתה אמן אחרי קול המון, ודחתה מפניו את הקול שדי היה לו במה שנקבע מתוך שיקול הדעת והנחות של מוסד מיושב¹¹.

4. מי שעניין לו במשא ומתן בענייני לשון, ברתחת בית המדרש ובשקלא וטריא של תלמידי חכמים ולא רק בהחלטות היבשות שנתפרסמו ברשומות, אי אפשר שלא יתפעל מן הדברים שראו אור בזכרונות הוועד ובזיכרונות האקדמיה. כמה חיוניות עולה מן ההתעצמות ומן הלבטים שבטרם עשייה. אבל אנו עניין לנו כאן לא ב"איך" אלא ב"מה"; עניין לנו בעקרונות המנחים את העשייה בתחומי הדקדוק.

עקרונות רבים מכוונים ומנחים את הפעולות בשני המוסדות, ואין לך עיקרון שאתה מוצא דבקות עקיבה בו. דבר והיפוכו משמשים במקום אחד. ולא דווקא בשל התרוצצות של כמה וכמה עקרונות והתנגשות ביניהם, שעצם הפעלתם ביחד מולידה בהכרח פשרה ופשרנות. אלא מעצם טבעה כל עשייה היוצאת מתחת ידיהם של אנשים שונים זה מזה אי אפשר לה שתהא עקיבה ושיטתית. כאן המקום להזכיר דברים שנעשו ושנאמרו באקדמיה הצרפתית בסוגיית הדקדוק. כבר מראשית כינונה לפני יותר מ-350 שנה¹², ביקשה האקדמיה הצרפתית להציע דקדוק נורמטיבי ללשון הצרפתית. אבל במשך כשלוש מאות שנה היא הטילה את המשימה הזאת בכל פעם על מלומד אחד בלבד¹³, שכן: "*Elle reconnut aussi qu'un ouvrage de système et de méthode ne peut être conduit que par une personne seule*"¹⁴. רק ב-1932 יצא דקדוק רשמי של האקדמיה שלא תחת שמו של אדם אחד¹⁵, אלא הוא מעשה ידיה של ועדה¹⁶.

5. אמת, גם בוועד הלשון וגם באקדמיה ללשון בולטת פעולתם של כמה יחידים שמלאכת העשייה והכוונתה הייתה מוטלת על שכמם יותר משהוטלה על שכמם של אחרים. מדובר במלומדים שמיזגו בקיאות בשורת המדע, יכולת חקירה מן המעלה הראשונה וגם כוח הכרעה ויכולת המעשה. יותר מכולם ולפני כולם עומדים דוד ילין,

11. למשל, מתחילה החליטה האקדמיה לקרוא ל-*application* החלה ולא יישום, ואחר-כך חזרה בה וקיבלה את יישום (השווה זא"ק טו, תשכ"ח, עמ' 34-38; זא"ק לא-לד, התשמ"ט, עמ' 20-22).

12. ראה *Grammaire de l'Académie Française*, Mesnil (Eure) 1932 (להלן דקדוק האקדמיה הצרפתית), עמ' V של ההקדמה לספר; תקנון האקדמיה נקבע בשנת 1634.

13. ראה דקדוק האקדמיה הצרפתית, עמ' VII-VIII; הראשון היה Vaugelas, שכתב הערות למילון הצרפתי והללו נחשבו בעיני האקדמיה "הטוב שבדקדוקים". אחר-כך יצאו מהדורות מתוקנות בידי Thomas Corneille ו-Patru. הדבר חזר ונשנה במהלך מאות השנים הבאות; בכל פעם נתבקשו מלומדים אחרים לכתוב דקדוק של האקדמיה.

14. שם, עמ' VII.

15. בעמ' VII שם מוזכרת העובדה שהאקדמיה הצרפתית עמדה על דעתה שהדקדוק שכתב האב Tallement יישא לפחות את ראשי התיבות של שמו.

16. הוא הספר הנזכר לעיל בהערה 12.

המורה, החוקר והעושה הגדול בוועד הלשון¹⁷, וזאב בן-חיים שליווה את העשייה בדקדוק כמזכיר ועד הלשון ואחר כך כמכוונה באקדמיה יותר מחמישים וחמש שנה¹⁸. אבל גם הם וחבריהם הצטרכו לעתים לבטל רצונם מפני רצונם (או רצונותיהם) של אחרים. ברור הדבר שההחלטות הן של המוסדות והגופים הרשמיים ואותם אנו באים לבחון. ברם מן הדינים והחשבונויות ניתן ללמוד מי היו הדמויות הבולטות שכוחן היה לא רק בהבעת דעות למדניות והשגות חריפות אלא גם תרמו בעשייה והראו את כוחם כמשכנעים, כמכריעים וכעושים גדולים¹⁹.

6. נבוא עכשיו לפירוטם של הדברים. נבחן סוגיה כוללת אחת בעשייה הלשונית ונסמך לה כמה נושאי משנה. אפשר שבדרך זו נוכל להתחקות אחרי כמה מן העקרונות שכיוונו את פעילותם של שני המוסדות והדריכו אותם בהחלטותיהם²⁰.

ההחלטות בעניין המבטא

ההחלטות

7. אחת הסוגיות המעסיקה את העשייה בלשון מאז קום ועד הלשון (ואפילו לפני כן) ועד ימינו היא שאלת המבטא. זהו נושא החובק תחומים שונים, ובשל כך הוא נמצא ברקעם של דיונים וקביעות לא מעטות; שאלות הכתיב ושאלות התעתיק כרוכות בו וסוגיות כוללות ופרטים רבים בתחום ההגה והצורות משולבות בו. אנו מבקשים לברר מה היו העקרונות לקביעת המבטא המתכנה מזרחי (או ספרדי); ומשנקבע מבטא זה, הוא עצמו נעשה עיקרון; ודין הוא שנבחן עד כמה דבקו בעיקרון זה בדורות הבאים במשך מאה שנה, בפרט בפעולתה של האקדמיה. כיצד הוא עמד מול עקרונות (או חוסר עקרונות) אחרים. איך המציאות, שלא תאמה את ההחלטות בסוגיה זו, כרסמה במבטא המופתי גם בעשייתה של האקדמיה.

8. נתחיל מבראשית, ואם לא מן הראשית ממש, מאותה העת שנמסרו לנו הדיונים וההחלטות בזכרונות. הבירור בשאלת המבטא עולה בשנת תר"ן עם הקמת ועד

17. ראה למשל סקירתו של י" ריבלין "פעולתו של דוד ילין בלשון ובוועד הלשון", לשוננו י (תרצ"ט-ת"ש), עמ' 237-240.

18. ספרו של בן-חיים "במלחמתה של לשון" חושף פרקים בשיעור קומתה של חקירתו ועשייתו בתחום העברית החדשה.

19. אין צריך לומר שכאשר אנו מבליטים את משקלם של ילין וז"ל ובן-חיים יבלח"א, אין אנו מתעלמים, חלילה, מחלקם הפורה של חברים אחרים בוועד הלשון ובאקדמיה, ודי בחומר המתפרסם בהמשך דברינו (בשם של כמה מן החברים בשני המוסדות) להעיד על כך.

20. דברים מאלפים בעניין העקרונות שהנחו את האקדמיה אפשר למצוא בספרו של בן-חיים, במלחמתה של לשון; יפים מכולם דבריו בפרק על הקמץ הגדול.

הלשון, הוא מתחדש בוועידות המורים בתרס"ג (בזכרון יעקב) ויותר מכול בתרס"ד (בגדרה) ומגיע לעיון ממצה ולהחלטות בישיבת ועד הלשון ב"ב בסיוון תרע"ג.²¹ ולפירוטם של הדברים: בסקירה הקצרה "לתולדות ועד הלשון" בפסקה הנוגעת לשנת תר"ן²², שנת הקמתו של הוועד (ו"ל א, עמ' 3-4), אנו קוראים:

"וכבר אז התבלטו שני זרמים בפעולות²³ הועד: קביעת מנחי הלשון²⁴ ותקון המבטא. ואם קביעת מנחים חדשים היתה דבר קשה – היה קשה ממנה תקון המבטא. כי ירושלים עיר הקדש – עיר של קבוץ גליות, שכל המבטאים השונים היותר קיצוניים נמצאים בה, מן המבטא הליטאי עד הספרדי, ומן הוולגיני עד התימני והפרסי. בירושלים זו היה צריך לקבע מבטא אחד. כדי שיאחד את הדוברים עברית. ואמנם ע"פ טבע הענינים²⁵ היה המבטא המזרחי – המבטא החי בין הספרדים – לשפת הדיבור, ומירושלים נפוץ המבטא הזה לכל דובר עברית בארץ"²⁶.

דברים ברורים יותר כתובים בפסקה ב של הסעיף "תפקיד הועד" (שם, עמ' 7): "לשמור על תכונתה המזרחית של הלשון וצורתה המיוחדת העקרית במבטא האותיות"²⁷...

הנושא כולו זוכה לגיבוש של ממש בחוברתו של ד' ילין "המבטא והכתיב בעברית" על-פי הרצאתו באסיפת אגודת המורים בתרס"ד בגדרה²⁸; דברים שחזר והציג בהרצאתו המפורטת בוועד הלשון בתרע"ג ותכפו להם דיון מפורט ופסיקת הלכות.

21. בזכרונות כתוב כך: "ובישיבת הועד ביום י"ב סיוון ש"ז הרצה מר ילין לעת עתה על המבטא..." (ו"ל מחברת ג, עמ' 47). וברור שש"ז, היא תרע"ג, שנת הופעת המחברת השלישית. וראה גם המובאה בדברי ילין בסקירתו בלשוננו ח (תרצ"ח), עמ' 75: "בהתאם להחלטת ועד הלשון בתרע"ג". בן-חיים אומר בישיבה ט' של האקדמיה בח' באדר תשס"ו: "ההחלטה שנתקבלה לפני ארבעים ושלוש שנים בוועד הלשון קובעת, שהמבטא של העברית בבתי הספר ובחיים הציבוריים היא..." (וא"ק א-ב, עמ' 61). אם התכוון למספר מדויק, צריך לתקן ולומר לפני "ארבעים ושתיים", במקום "ארבעים ושלוש".

22. ראה הערה 26 להלן.

23. ביזכרונות ועד הלשון משמש הכתיב החסר שנתגבש בוועד הלשון לפי הצעתו של ד' ילין (ופעולות = פעולות, מנחי = מונחי, מדיקה = מדיקה וכו'); מובן שבהבאות אין אני משנים ממנו דבר.

24. כל ההדגשות במובאות שבמאמר זה הן במקורות המצוטטים, אלא אם צוין בפרושה שאין הדבר כך.

25. מה כיוונו האומרים בביטוי "ע"פ טבע הענינים", שהביא להעדפת המבטא המזרחי? כלום ביקשו לומר שבני עדות המזרח היו הראשונים שהצטרפו לכן-יהודה וחבורתו בדיבור עברי?

26. פסקה זו כקודמותיה מתכוונת לשנת תר"ן, עת הוקם ועד הלשון. הפסקה התוכפת לה (בעמ' 4) פותחת במלים "בשנת תרנ"א נסגר בית הספרים... בטלה גם חברת 'שפה ברורה' וביחד עמה גם 'הועד' אשר על ידה".

27. ובלשון אחר בפסקה ג של סעיף II (שם, עמ' 8): הוועד "משתדל להטביע בלשון את ההברה המזרחית (שהיא הנותנת ללשון את הגון המזרחי, המבלטת יותר את ההבדל בין קולות כל האותיות של האלף בית".

28. ראה הערה 3 לעיל.

9. נבוא אל הסוף, כלומר אל ההחלטות שנתקבלו באותה ישיבה באשר למבטא האותיות²⁹. הללו קובעות שיש להבחין בין בי"ת רפה לוי"ו, בין אל"ף לעי"ן, בין חי"ת לכ"ף רפה, בין תי"ו לטי"ת, בין כ"ף לקו"ף; להגות תי"ו רפה כחוכך בין-שיני (t) ולבטל סופית את הביצוע החוכך (הרפה) של גימ"ל ודל"ת; וממילא להשמיט את הדגש בבני הזוג הסותמים. ולהגות את הצד"י כעיצור מחוכך (x). בשלב זה לא נאמר דבר על מבטא התנועות, אף לא על הדגש החזק³⁰.

10. לכאורה, את העקרונות המנחים יש לבחון מתוך ההחלטות עצמן ולא דווקא על-פי הנימוקים שנאמרו בדיון. שהרי מה שכלול בהחלטות ומה שאינו כלול בהן הוא החושף את המגמות בעשייה. אבל במקום שיש זיכרונות מפורטים מתוספים פנים חדשים לכל בירור. שיקולים שנדחו בחלקם או בשלמותם מאירים באור אחר את הכיוונים האמיתיים בעשייה, גם אם ההחלטות הן מעשה פְּלִאִים או מעשה סְּלִאִים של פשרות שיצאו מתחת ידי הרבים. בנושא המבטא וקביעת דפוסיו עיקרי הדברים הציעם דוד ילין, ויש מהם שנתמכו בניסוחים שונים או נדחו באדיבות או בתקיפות בידי חברים אחרים של הוועד. מה טיבו של המבטא שהחליט עליו ועד הלשון ומהם העקרונות שפעלו בגיבוש?

אין ספק שמן הרגע שהחליט הוועד לדבוק בהגייה המדויקת והמקורית של העיצורים ו,ת,ע,ט,ק, הוא מצא עצמו דבק במבטא המזרחי, שנהג בחלקו הגדול בפי ספרדים ויוצאי תימן ונמצא מקרב את העברית אל הערבית כפי שביקשו לעשות רבים מן הראשונים³¹. אבל יש צורך בבחינה מעמיקה של היסודות שכיוונו את עבודתו. ואכן שורה של עקרונות מנחים ושיקולים משיקולים שונים הביאו להחלטות הנזכרות³².

עקרונות יסוד

11. (א) העיקרון החזק מכול הוא המציאות החיה בא"י. זו כבר הכריעה בשאלת המבטא כדבריו של ילין:

"את השאלה הזאת פתרה לנו כבר המציאות. תחית השפה של משך שלשים שנה בא"י נוסדה על המבטא הספרדי, וכל התנגדותם של מצדדי המבטא האשכנזי

29. עדיין לא שימש המונח עיצורים (ראה להלן הערה 53).

30. הרצאתו של ילין בוועד הלשון לא כללה, כאמור (לעיל הערה 3), את מבטא התנועות והדגש החזק, שנתפרטו בהרצאתו בוועידת המורים בגדרה.

31. עניין הקרבה לערבית חוזר במקומות אחדים בדיון של חברי ועד הלשון על המבטא (ראה זו"ל ג, עמ' 47–68).

32. הרצאתו של ילין "המבטא והכתיב" (לעיל הערה 3) יצאה במהדורת צילום כנספתת למאמרו של א' כשר "תמימים וסוערים, סעיף בתולדות הלשון העברית", בתוך האסופה "קבצים לחקר תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות", א, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 52–114. א' כשר סוקר בקצרה את עיקרי הצעתו של ילין (ואבל לא את כולם; ראה שם, עמ' 65–67).

מבחינת הדקדוק ומבחינת התועלת, וגם מבחינת טענת רב מגין של היהודים שבעולם לא הועילה כלום, ומדן ועד באר-שבע, או 'מקסטינה ועד ראש פינה' לפי הנוסח החדש, עולה באזננו צלצול ההברה הספרדית. 'המזרחיות' שבהברה זו נצחה. טבע הדבר חיב, כי לשפה מזרחית תהי הברה מזרחית" (זו"ל ג, עמ' 49).

נימוק זה, המציאות בלשון החיה, עוד יהדהד במשך מאה שנה בכמה וכמה הקשרים בבירורם של ענייני לשון רבים ובהחלטות שתקבלנה ולא תתקבלנה בעקבותיהם. אפילו ישראל איתן, שלא קיבל את כל פרטי הצעותיו של ילין, הודה במשקלה של "המציאות הארץ-ישראלית, לאמר המבטא החי הנהוג כבר בפי יושבי ארצנו. המבטא הספרדי הרגיל פה, אשר התחילו לדבר בו ראשוני האשכנזים שבאו אל הארץ..."³³ (שם, עמ' 56). "אין המזרחיות", מדגיש ילין, "מצטמצמת רק 'בקריאת הכל בפתחין ובתוים דגושים'³⁴" (שם, עמ' 49). אבל ילין לא הסתפק בהישענות על המציאות לבדה, גם בה ביקש (הוא וחבריו) להכניס שינויים. הוא העלה נימוקים ועקרונות נוספים:

12. (ב) התביעה למבטא המזרחי (הספרדי) מתייסדת על הנימוק שיש

"לקבל את המבטא המדיק ואשר ממנו תוצאות לתועליות רבות. אך מה הוא המבטא המדיק, ומה האות לנכונות? המבטא המדיק הוא זה הנותן לכל אחת מאותיות האלף-בית שלנו קול מיוחד לה. אם ישנן לנו כך וכך אותיות הוא הסמן היותר מבהק, כי צריכים להיות לנו כך וכך קולות..." (זו"ל ג, עמ' 49).

ולא רק זאת,

"ורבוי הקולות בשפה הן סוף סוף צריך להחשב לעשר לה, ולא לחנם מהללים את המזרחיים כי מכשרים הם יותר מהארופיים ללמד בטווי שפות כהגן וכראוי... ובלכתנו אנו בדרך זו אז השב נשב ללשוננו את עשרה אשר שללה גלותנו מפינו"³⁵ (שם שם).

ובכן מודגשים כאן מבטא מדויק (לכל אות הביצוע המדויק שלה), ועושר ההגייה (ריבוי עיצורים).

33. וכן בדברי ח"ל זוטא: "מבטא מקורי עברי ישנו במציאות. והמבטא הזה צריך לטפול מרבה בבית הספר ובחזן" (זו"ל ג, עמ' 62).

34. המלים "בקריאת הכל בפתחין ובתוים דגושים" מושמות בפהם של המשולחים מארץ-ישראל, שכן הם נהגו להציג את המבטא שרווח בפי מחיי הדיבור.

35. כמובן, לא נעלמה מעיני ד' ילין העובדה שגם בעבר היו מקומות בא"י שלא הקפידו על הגייה מקורית של כל העיצורים. ראה "המבטא והכתיב" (לעיל הערה 3; עמ' 73 במהדורת א' כשר, ראה הערה 32 לעיל) וכן מאמרו "למבטא האותיות והתנועות בעברית" (לשוננו ה, ירושלים תרצ"ו, עמ' 75 הערה 4).

13. (ג) גם הפדגוגיה מגויסת לשירות המבטא המזרחי:

"אין לנו לשכח את התועלת הפדגוגית היוצאת מהליכתנו בדרך זו: כל זמן שישנם עפ"י מבטאנו אותיות כפולות בא"ב שהגנו מבטאים אותן באופן אחד לא תחדל הערבוביה הגמורה בלמוד הלשון" (שם שם).

ילין מדגיש היטב את התועלת הן בלימוד הקריאה הן בלימוד הכתיב. אימוץ המבטא המזרחי ישיג "על נקלה בטול המבוכות האלה בלמד הלומד להבדיל בין מבטא אות ואות" (שם, עמ' 50). השיקול הפדגוגי מרחף על העשייה בוועד הלשון³⁶ ובאקדמיה בכל מאת השנים. מצד אחד נתבעת התחשבות בתלמידים ובצורכי ההוראה: "ראגתי היא דאגת בית הספר העברי... הראגה היא קודם כול לילדים" (ב' בן-יהודה³⁷ חבר ועדת הכתיב, זא"ק ט, עמ' 84). ומצד אחר יש חוסר אונים מתמיד בקשר לסיכויי העשייה בחינוך, ונזקקים בשל כך למטבע של תפילה: "ויהי רצון כי החלטותינו תתקבלנה, ומורינו ביחוד יתחשבו בהן ויוציאון לפעל" (ילין זול"ל ג, עמ' 55).

14. (ד) שיקול רביעי, כבד משקל, הממחיש את הצורך במבטא המזרחי הוא המימד התרבותי, כלומר הצורך בשמירת הרציפות התרבותית³⁸ של העם ושל לשונו. ואלה דבריו הבהירים עד מאוד של ילין בעניין זה:

"לו יכולנו להסתפק כעמים הפראים³⁹ בדבור כלבד בלי כל דברים שבכתב; או לו באנו עתה לחדש כתב ללשונו ולא היתה לנו כל ספרותנו של אלפי השנים למן התנך ועד ספרי משוררינו וסופרינו האחרונים; או לו היתה לנו עתה האפשרות להסיר מכל ספרותנו את הוו, והחית, והטית, והעין והקוף והתיו הרפויה ולבלתי השתמש בהן כלל, אז הייתי גם אנכי הראשון לאמר: הקל נקל כמה שאפשר, נעשה את מבטא לשוננו ליותר פשוט, ולרעיון ההקלה הייתי מסכים גם להקריב את המזרחיות שחושבים הגנו שטוב להחזירה לשפתנו. אבל כל זמן שהגנו 'עם הספר', והכתיבה משמשת אצלנו לא פחות ואולי עוד יותר

36. הפדגוגיה משמשת מאז ומעולם גורם מכריע בשיקולי שני המוסדות. ומה פלא בדבר, כלום יכול היה מפעל תחיית הדיבור להגיע למה שהגיע לולא התגייסות המורים? ומי החיה בתרס"ד את פעולת ועד הלשון אחרי שנתבטלה בתר"ן, אם לא המורים?

37. ד"ר ברוך בן-יהודה לא היה חבר האקדמיה; הוא צורף לוועדת הכתיב כנציג משרד החינוך.

38. וראה מה שכתב בן-חיים במאמרו החשוב על האחדות ההיסטורית של הלשון העברית (ראה לעיל הערה 9) עמ' 17, במלים הפותחות את הפסקה האחרונה: "אף אנו נאמר: הודיה באחדות ההיסטורית של הלשון העברית היא פנים אחרות של ההודיה ברציפות המורשה הספרותית לדורותיה"; וראה גם המשך הדברים שם. יש להדגיש שדבריו של בן-חיים נאמרים מתוך התבוננות בלשון ולא כנימוק גורמטיבי.

39. יש להגיה שהיום הייתה נקטת המלה "הפרימיטיביים" במקום "הפראים". מלים רבות ששימשו בתקופת תחיית הדיבור נדחו בדורותינו מפני אחרות. מי שיבחן המרות מן הסוג הזה ואחרות יחשוף פרק חשוב בתולדות העברית החדשה.

מהדבור... עלינו להתאמץ מעט יותר... אם אי אפשר לנו להתאים את כתיבתנו לדבורנו עלינו להתאים את דבורנו לכתיבתנו" (שם, עמ' 51–52).

עיקרון זה של הרציפות ההיסטורית, הקשר למקורות ולספרות העברית העתיקה – גורם חוץ בלשני – הוא קו מכריע בהווה הלשונית ובמעשה בלשון. שיקול זה אינו מש מתודעתם של העושים מראשית תחיית הדיבור ועד היום הזה. נוח להם למובילים בעשייה להתעלם לעתים מן המציאות החיה בשביל שלא להגדיל את הפער בין העברית המופתית ובין המקורות. כמה מן העושים התגברו על הכשרתם הבלשנית ועל יצרם המְתָאָר את הלשון, כדי לעמוד על משמר רציפות הדורות ורציפות הכתיבה העברית. ועל-כן אין פלא שבכל עת שעלתה ההצעה להמיר את הכתב העברי בכתב הלטיני, היא אכלה רק בקצות המחנה.

15. (ה) אין ספק שנימוק מכריע אחר לבחירה במבטא המזרחי שימשה קרבתו לערבית. השיבה אל המזרח והישיבה בתוך האוכלוסייה הערבית או לצדה עוררה את התקווה שהכול ישמעו את לשון ערב וישגירוה על לשונם. ומתוך כך תדבק בעברית היכולת להגות את כל העיצורים שאבדו לה. כל הרוצה לדעת מה משקל נתנו לערבית בעניין זה, ילך אל הזכרונות⁴⁰. צריך לומר לשבחם של ראשונים שכמה מהם, ובראשם ילין ובן-יהודה, שהם אמרו ועשו, הם למדו את הלשון הערבית ועל-כן דקדקו בהגיית עיצורי העברית כבערבית.

16. זאת ועוד; משבא ילין לגבש את מסקנותיו והצעותיו הלכה למעשה, הוא שב ודן בגורמים נוספים⁴¹, כגון הזיקה למחקר ההיסטורי של העברית, ההשוואה ללשונות שמיות בכלל ולערבית בפרט; אף בחן היטב את המבטא שנתקבל⁴² בארץ ועמד על העובדה שעדיין משמשים בו בערבוביה ו/ב, ט/ת, כ/ק, וגם נדרש לטענה שרוב מניינו של העם דבק במבטא האשכנזי. אחרי כל אלה הוא מגיע למסקנה שאין דרך אחרת אלא המבטא המדויק, כלומר המזרחי, הקרוב אל הערבית.

17. וראוי לציין מעשה רב עניין, שעשה ילין בטרם הציע את הצעותיו בענייני המבטא. הוא פנה ליותר מעשרה מלומדים⁴³ ונועץ בהם בקשר לחידוש הגייתם של עיצורים מסוימים. בין הנשאלים היו ברט, בכר, גולדציהר, דלמן, קאוטש (קויטש), קניג

40. השווה למשל דבריו של ח"ל זוטא: "אלה שגדלו ונתחנכו בארץ, שידעו את השפה הערבית ומבטאה, אלה לא יסתפקו 'בדבור' גרדה. כי אם יספחו את המבטא העברי המיוחד" (זו"ל ג, עמ' 61); "ידעתי נוטה שאין לנו לזוז מהמבטא הערבי ימין ושמאל, וזולת במקום שיש הוספה לשבח שאין דוגמתה בשפה הערבית, כגון הבית הרפוי"ה" (י' מיוחס, שם, עמ' 165).

41. ראה זו"ל שם, עמ' 50–51.

42. בלשוננו של ילין משמש הצירוף "המבטא שקבל" (קרא: שְׁקָבֵל) ולא "שנתקבל" (וראה הערה 39 לעיל).

43. ראה זו"ל שם, עמ' 53 הערות 1–2 וכן ההערות בעמודים 54–55.

ושטרק, דבר שנתן יתר תוקף ויתר סמכות להצעותיו. אולם יש להדגיש שילין הכיר בסופו של דבר "כי כל מבטא שנבחר בו לא ידמה לאחד מכל המבטאים הנהוגים עד כה, ובפעל 'נבוא להוסיף עליהם'"⁴⁴ עוד מבטא אחד.⁴⁵

בין הלכה למעשה

18. אם בהצעת הכללים ניכרת קשיחות ואולי אף נוקשות עם תביעה וקריאה נמרצת למלחמה בהרגל ודרישה נחרצת למאמץ כדי לעשות שינויים ממשיים בהגייה⁴⁶, הרי בהצעת הפרטים באשר להגיית העיצורים מתגלה בכל זאת בקשת הפשרה. אמנם במימוש העיצורים ו,ח,ט,ע,ק מומלץ המבטא המזרחי "שיהיה על רבים מאתנו ללמדו מפי אחינו הספרדים ולהתרגל בו" (שם, עמ' 53), אבל באשר לעיצורים בג"ת, ניכרת התנתקות חלקית מן המבטא הספרדי. הדרישה לאימוץ הבי"ת הרפה נוגדת את המצוי בפ"י רוב הספרדים ובפ"י דוברי הערבית; ואף שכבר בחלק של הארץ, כלומר בגליל⁴⁷, כבר נהג מבטא אחד, b לִבִּית ולִבִּית, הוחלט לקיים בפועל גם בִּית (b) וגם לִבִּית (v); שכן ברוב תפוצות ישראל ובכלל, כמובן, ההגייה האשכנזית מבחינים בין בִּית (b), לִבִּית (v). והוא הטעם שבגללו מוותרים על גימ"ל רפה⁴⁸; אף-על-פי שהספרדים המזרחיים והתימנים מבטאים אותה, מבקשים להתאים את ההגייה הנדרשת להגייה האשכנזית⁴⁹. ההתחשבות במבטא האשכנזי בולטת עוד יותר באשר לתי"ו הרפה. אף שלא הוצע הביצוע השורק (s, של האשכנזים), ברקע ההצעה לקיים ת' = t עומד המבטא המבחין בין תִּי לִתִּי. בהיתלותו בחוסר האפשרות לבטל את הדגש אומר ילין "השמטת דגש זה בעברית מנקדה תביא בלבול עצום לאלה המבטאים את התי"ו הרפויה לא כדגושה, הם האשכנזים שהם רב מנין האמה" (שם, עמ' 54). וגם הגיית הצד"י כ־z

44. שם, עמ' 48.

45. לימים, כאשר קמה מדינת ישראל והוקם צה"ל, ביקש הרב שלמה גורן, הרב הראשי הצבאי הראשון של צה"ל, להתקין נוסח תפילה אחיד, וכך עשה. תגובתו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הרב הראשי לישראל, הייתה שיש להימנע מכך, שכן הנוסח האחיד לא ידחה נסחים קיימים, אלא יוסיף עוד נוסח אחד על הנסחים הקיימים; וספק אם בסופו של דבר יתקבל... (דברים אלו שמעתי מפי חכם ירושלמי שהיה מקורב ביותר לרב הרצוג). אין, כמובן, לדבר על הקבלה גמורה בין שני הנושאים ובין שני המצבים הללו.

46. ראה דבריו של ילין (זו"ל שם, עמ' 51), וכן דבריהם של זוטא ומיוחס (בעמ' 60–67).

47. דווקא ישראל איתן שחלק על חלק חשוב מהצעותיו של ילין הציע "לתת זכות הקיום גם לשני המבטאים" (כלומר של ב כמו בגליל וגם ב/ב) עד שהחיים עצמם יכריעו את הכף לצד אחד מהם. לפעמים הבדלים קלים כאלה במבטא יש בהם משום נותן טעם של חיים מקומיים". (זו"ל ג, עמ' 59; המובא בסוגריים מרובעים הוא השלמה שלי [מב"א].)

48. ילין מצטט את אחד המלומדים הנשאלים, פרופסור קויטש (קאוטש), שאמר: "חושב אנכי לענוי שאין בו צרך כלל לבטא את אות ג בבטוי נשימי (gh)" (זו"ל ג, עמ' 53); בטרם נתגבש ונתנסח מושג המונח, אמר קויטש שההגה החוכך (הנשימי) ג' "אין בו צורך כלל".

49. אף אם דבר זה אינו נאמר במפורש, הוא נלמד מכלל.

גרמנית, נתלית במבטא האשכנזים. עם זאת, ילין מוסיף בעניין הגייתה את הגורם המעשי: אי אפשר לאמץ את הביצוע §, שכן הוא קרוב לסמ"ך.

19. יש להעיר שכמה מן הנימוקים של ילין נתמכו בעצמה בידי חבריו, וראש לכולם ח"ל זוטא וי' מיוחס; ומבחינה זו דבריו משקפים את חשיבתם של רוב חברי הוועד. זוטא הדגיש שבשלב הראשון היה חשוב מעשה התחייה ולא חשוב "איך שידברו – ורק עברית"; תחילה "ותרו על האיכות בשביל הכמות"⁵⁰, אבל... הדור השני והשלישי למורי א"י, אלה שגדלו ונתחננו בארץ שיודעים את השפה הערבית ומבטאה. אלה לא יסתפקו 'בדבור' גרדה, כי אם יטפחו את המבטא העברי המיוחד. "י מיוחס אף הרחק לכת ואינו מתפשר לא על ההגייה של הצדי כ-§ ולא על הצורך במימוש דל"ת רפה, שאפשר ללמדה מן הערבית של הפלחים בארץ-ישראל (ראה שם, עמ' 65).

20. סוף דבר, אסור לשכוח שהמבטא למופת לא זו בלבד שעתיד היה להידחות בפועל בלשון החיה כפי שאכן קרה, אלא שכבר בוועד הלשון באותה ישיבה של י"ב בסיוון תרע"ג, היה מי שקרא להתחשב במציאות של כלל היהודים. א' מזיא, העתיד לשמש אחד מגיאי ועד הלשון בשנת תרפ"ו, קובע בפשטות שהמציאות ניצחה, ואין להשיב את הגלגל אחורנית:

"מבין אני את שאיפת מר ילין לקבע בטוי אחד לכל אות ואות. אבל עלי להעיר, כי אינני מאמין באפשרות הדבר הזה, אחרי שאבדה לנו, זאת אומרת, לחלק היותר גדול מעמנו במשך גלותנו הארכה, הסגלה לבטא בדיוק את כל הביטויים והקולות האלה לכל גוניהם ופרטיהם... אבל גם אלה [יודעי הערבית]⁵¹ אינם נזהרים בזה תמיד..." (שם, עמ' 59).

המציאות היא הטופחת על-פני המלצות ועד הלשון והחלטותיו:

"מפני שמצד אחד לא כל המורים יכולים לבטא בדיוק את ההבדלים... בין האותיות א-ע, ח-כ, ט-ת, ק-כ, ומצד שני אין און התלמידים... מבחנת היטב הצלילים השונים האלה... מדוע לא נשתדל להקל במבטא ולא להכבידו?" (א' מזיא, שם, עמ' 59–60).

דבריו של מזיא נשמעים כיום מוכרים היטב. כבר בדור של חולמים ומגשימים, דור של ראשונים כמלאכים, היה מי שכבר ראה את האחרונים כבני אדם; החלטות שאין עמהן מעשה חינוכי עקשני ועקיב, ולהט ומופת נידונו לכישלון.

50. דברים דומים שבים ונאמרים כעבור חמישים שנה: "היו ימים שחידוש מלים היה צורך ראשון במעלה, שעצם תחיית הדיבור והיכולת להשתמש בה היה מעשה נס. חלפו הימים האלה, ועתה הגיעה השעה לתחיית האיות" (אבא בנדיד, בישיבה נ"ח של האקדמיה, בכסלו תשכ"ד, זא"ק י-יא, עמ' 171. ההדגשות אינן במקור).

51. הכתוב בין הסוגריים המרובעים הוא השלמה שלי (מב"א).

21. לסיכום, העקרונות שהדריכו את ועד הלשון בהחלטות אלה – המציאות בא"י, מציאות אחרת בעם היהודי (כלומר, המבטא הרווח בפי רוב מניין האומה), שיקולים של פדגוגיה, הצורך במבטא מדויק, המימד התרבותי, כלומר הקשר למורשת הדורות, הזיקה אל הערבית – כל אלה קיומם ביחד ועמידתם זה מול זה וכולם מול מציאות משתנה ומול עשייה רופסת בחינוך (לפחות במה שנוגע למבטא) ומול עלייה של יהודים מאירופה (אנשי העלייה השנייה והשלישית), שלא קיבלו עליהם את כל החלטות ועד הלשון, כל אלה השאירו רבות מן ההחלטות הללו על הנייר.

בין ועד הלשון לאקדמיה

22. המבטא המופתי שנקבע בוועד הלשון שב ועמד ברקע הדיון של האקדמיה סמוך לראשית כינונה. בשמונה ישיבות (מן הישיבה התשיעית עד הישיבה השש-עשרה, זא"ק א-ב, עמ' 59-85; ג-ד, עמ' 30-56) היא דנה בכללי התעתיק של העברית ללטינית. כבר בדברי הפתיחה של בן-חיים בשם הוועדה שהציעה את כללי התעתיק (זא"ק א-ב, עמ' 61-62) חוזרת ועולה השאלה:

"איזה מבטא ממבטאי לשוננו⁵² יולבש לבוש זר ויוצג כמבטא הרשמי של העברית?"

התשובה ברורה דיה:

"הלא דבר מפורסם הוא שיש מבטא רשמי בארץ והוא המבטא 'הספרדי'. אך יודעי דבר יודעים שמבטא זה הוא ספרדי בתנועותיו בלבד, ואילו בהגיית העיצורים (הקונסוננטים)⁵³ קיים בחוגים שונים, רחבים למדאי, הבדל בין המבטא הנהוג למעשה ובין המבטא הנדרש להלכה⁵⁴. ההחלטה שנתקבלה לפני ארבעים ושלוש שנים בוועד הלשון קובעת שהמבטא של העברית בבית הספר ובחיים הציבוריים יהיה מבחין בין הבי"ת הרפה לבין הוי"ו, בין הכ"ף הקשה לקו"ף, בין הכ"ף הרפה לחי"ת, בין הטי"ת לתי"ו, בין האל"ף לעי"ן, כפי שהיה נהוג בעברית הקדמונית וכפי שהוא נהוג עד היום בעדות שונות בישראל, וכפי שהוא שוב רווח בישראל יותר מאשר לפני שנים אחדות. ההחלטה הזאת הוציאה מכלל צורך ההבחנה את גד"ת הרפות והעמידה את מבטא הצד"י על הנהוג בעדות האשכנזיות".

אבל בן-חיים יודע את המציאות בשטח, ובכל זאת הוא מדגיש:

52. גרסאות שם שם בטעות "ללשוננו".

53. בתקופה זו כבר משמש המונח עיצורים (במובחן מאותיות לציון הסימנים שבכתב), שהציע ג"ה טור-סיני, אבל עדיין המונח הלועזי קונסוננטים נתון בצדו.

54. ודוק: "קיים בחוגים שונים... הבדל בין המבטא הנהוג למעשה ובין המבטא הנדרש להלכה".

"...לא הושמעה מעולם הצעה לתיקון הכתיב בעיצורים, אלא בניקוד בלבד. לא עלה על דעת שום מציע לבטל בכתב העברי את ההבדל שבין אל"ף לעי"ן או כ"ף לקו"ף וכן בשאר האותיות הזהות במבטא בחוגים רחבים. לא הושמעה למשל ההצעה לכתוב במקום 'תקרע' או 'תקרא': 'סכרה'; או במקום 'תעכב' – 'טאקו', אף שכתבים אלה הגיוניים הם לחלוטין לגבי מי שאינו מבחין בין העיצורים הנדונים במבטא. אולם מה שלא עלה על הדעת להציע בתיקון הכתיב העברי הוא שהוצע ומוצע מצדדים שונים בקביעת הכללים להעתקת מלים עבריות לכתב הלאטיני. לא מעטים המציעים להתעלם מן ההבדלים שבין הכ"ף לקו"ף, שבין האל"ף לעי"ן וכיו"ב ולקבוע אות אחת לבי"ת הרפה ולוי"ו, אות אחת לכ"ף הרפה ולחי"ת, וכן בשאר האותיות. הוועדה [שהציעה את כללי התעתיק לפני מליאת האקדמיה⁵⁵] לא נקטה דרך זו. היא סבורה, שאין מתפקידה ואף לא מסמכותה להמליץ על ביטול ההבדלים שבין האותיות האמורות אפילו בתעתיק הלועזי, וליצור ע"י כך שורה ארוכה של הומונימים בתעתיק הלועזי, בייחוד לא ראתה הוועדה אפשרות לכך בתקופה זו של מיזוג גלויות, העשוי להביא בסופו של התהליך לידי מיזוג של דרכי המבטא השונות..."

23. ואכן בהצעות הוועדה יש דבקות קפדנית במבטא המופתי שנתקבל בוועד הלשון בכל הנוגע לעיצורים זולתי כמה פרטים קטנים: ויתור על ההבחנה בין התי"ו הרפה לתי"ו הקשה. ובהעתקת האל"ף יש ויתור חלקי: בתנאים מסוימים אין מציינים אותה. התרחקות נוספת מן המבטא המופתי מתבטאת בהצעה לתעתק את השווא הנע בסימן הגרש "בייחוד מפני שרבים אינם הוגים את השווא הנע כלל, ומוטב שיישמט הגרש מחוסר ידיעה, משתישמט אות".

24. הדיונים עצמם מספקים הרבה חומר לדעות שהושמעו באקדמיה ושעיתידות להשפיע על החלטותיה. כגון דבריו של יעקב כהן, סגן הנשיא הראשון (זא"ק א-ב, עמ' 72-73; ג-ד, עמ' 30), שאין צורך להבחין בין עי"ן לאל"ף ובין טי"ת לתי"ו (הוא אפילו מציע לתעתק את החי"ת ב-x); הוא אף מסכים שלא להביע את השווא באות מיוחדת (כנגד דעתו של ח' שירמן, זא"ק א-ב, עמ' 77) ומציע שלא לסמן את הדגש אחרי ה"א הידיעה.

25. כללו של דבר, ההכרה שיש לשון דיבור לחוד ולשון רשמית-ספרותית-מופתית לחוד קנתה לה שבייתה חזקה מאוד באקדמיה, אבל גם בה כבר יש כרסום מסוים. הדבר מוצא את ביטויו בהחלטה להנהיג שני כללי תעתיק: התעתיק הפשוט והתעתיק המדויק

55. המובא בין הסוגריים המרובעים הוא השלמה שלי (מב"א).

ראה זא"ק ג-ד, עמ' 5-8). בתעתיק הפשוט יש לא רק ויתור על אל"ף אלא גם על עי"ן בתנאים מסוימים, יש זהות של טי"ת ותי"ו ואין ציון להכפלה אחרי ה"א הידיעה⁵⁶.

26. מצב זה של שתי מערכות הגייה, המבטא המופתי או הרשמי של העברית הספרותית העומד מול המבטא של רוב הדוברים בארץ, מביא בהכרח לידי כרוסוס מתמיד בעקרונות שנקבעו בוועד הלשון ואומצו באקדמיה. המציאות בארץ בשוק החיים היא שהמבטא החי, המשמש בפי דוברים בני השכבה המובילה בחברה, רחוק מאוד מן המבטא המופתי. ובשל כך גם האקדמיה מתחילה להכיר בנסיגה מן הנורמה שנקבעה. ויעידו על כך הדברים האלה: כאשר אבא בנדויד נשא דברים על הדרישות של ההגייה המופתית ברשות השידור (בישיבה נ"ח של המליאה, בכ"ה בכסלו תשכ"ד) נשמעה משם מנגינה אחרת:

"מהו המבטא העברי שצריך לחייב בבתי הספר להלכה וב'קול ישראל' למעשה... לא היה לי מנוס מלומר דברים ברורים מהו המינימום שכל מבטא ספרדי מסורתי מחייב: ח/כ, ע/א, שוא נע ודגש חזק. לבסוף בא מכתב מיוחד מן האקדמיה אל הנהלת 'קול ישראל' וגילה גם הוא דעה מפורשת בענין" (זא"ק י-א, עמ' 169).

הנחיות אלו, שנראו מחמירות לשעתן, נתמכו בעשר הוראות ביצוע הלכה למעשה ברדיו, ויש הנחיה שמכאן ואילך יקפידו על ח/כ, ע/א, שווא נע ודגש. ויותר משיש לבדוק אם הוראות אלו נתממשו ומתממשות ברדיו (וכיום גם בטלוויזיה), רוצה אני להדגיש את השינוי למעשה, אם לא להלכה, שחל במבטא שנתגבש בוועד הלשון בשנת תרע"ג. אין מדברים עוד על ו/ב, ט/ת, כ/ק, יש "מינימים מחייב" בלבד. ואף אם לא חזרה בה האקדמיה מן ההחלטה הראשונה בוועד הלשון, כבר יש "מכתב מיוחד מן האקדמיה"⁵⁷.

56. בוויכוח על כללי התעתיק אין חברי האקדמיה מעלים את עניין המבטא הרשמי והמבטא למעשה; מהם מדברים על הקושי להכניס לא"ב הלטיני סימנים שאין בו (הסימנים המציינים את האל"ף והעי"ן או סימנים דיאקריטיים כגון ð או ħ וכיו"ב), ומהם המוטרדים דווקא מן השאלה אם לתעתק את אותיות הא"ב העברי באות אחת או בצירוף של שתי אותיות (כגון æ כנגד eh וכיו"ב); אבל למעשה עניין המבטא הרשמי כנגד המבטא החי מרחף על הדיון ומשתקף בהחלטות על התעתיק הפשוט.

57. בארכיון האקדמיה נמצא מסמך הכולל מכתב של אבא בנדויד ומשה חובב המנוח אל ד"ר י' שפירא, מנהל שירות השידור; המכתב מיום ד' בכסלו תשכ"ד (20.11.1963) כולל עשר הצעות שתכליתן הנהגת לשון מתוקנת בסגנונה ובמבטאה בשירות השידור שלנו (עשר ההצעות בניסוחים אחרים מוצאות את דרכן אל הרצאתו של א' בנדויד באקדמיה, בכ"ה בכסלו תשכ"ד). למכתב הנ"ל נספח מכתבו של סגן נשיא האקדמיה ללכבוד הנהלת שירות השידור 'קול ישראל' ירושלים, מיום כ"ח במרחשוון תשכ"ד (15.11.1963). ושם כתוב המשפט הזה: "כמה דברים עיקריים צריכים טיפול והקפדה, כגון: שני ההגאים ה, ע, השווא הנע והדגש החזק".

27. הכרסום שחל, למעשה, במבטא המופתי בעניין ו/ב, ט/ת, כ/ק וזחל לו טיפין טיפין גם אל "המינימום המחייב (ח/כ, ע/א וכו')". כמה זוטות – ואינן מעטות – בהחלטות האקדמיה יש בהן בת-קול לכרסום הזה. ואף אם אין הדוגמות יוצאות מגדר קוריוזים, אל יהיו הדברים קלים בעיני מי שמבקש להתבונן בתהליכים התבוננות אובייקטיבית. נזכיר כאן שני פרטים קטנים בלבד:

א. בדיון במונח "פלאסטי" (ישיבה מ"א משנת תשכ"א, זא"ק ז-ה, עמ' 199–200) נשאלת השאלה: "מדוע לא רצתה הוועדה [את המלה⁵⁸] כיוריי?"; תשובתו של המזכיר המדעי היא: "הטעם – אולי הדמיון של כיור לכיעור", והדברים מתנסחים בזהירות (לא הדמיון אלא "אולי הדמיון של כיור לכיעור"). נמנעים מלהציע מלה שיש בה עי"ן, שכן ההגייה בפעל אינה מבחינה עוד בין כיור לכיעור.

ב. ודוגמה משנת תשמ"ה (ישיבה קע"ג–קע"ה, זא"ק לא–לב–לג–לד, עמ' 116–119): בין השאר התנהל דיון על הקיצור למונח "סיקור טלוויזיוני על אֶתֶר". הוצע ונתקבל הקיצור סט"ר (בלי שהכריעו בניקודו⁵⁹). הרבה נאבק בו בסט"ר הקיצור סט"ע שהוא הולם יותר, אבל הוא נדחה מפני שיש בו עי"ן, כדברי האומר שם: "ואיך תבטא זאת? האם כל הציבור יבטא את העי"ן?" (עמ' 116). ולא כל מה שנאמר באותה ישיבה מצא לו ביטוי בזיכרונות, שכן יש נטייה של דוברים למתן דבריהם ולצנזרם⁶⁰ כשהם מביאים אותם בכתב⁶¹.

28. בכלל, צריך להודות שיש חברים באקדמיה שלא השלימו בכול עם עניין ההגייה המזרחית (הספרדית), ובפרט עם ההחלטה על הזהות בין פתח לקמץ⁶². דיי להזכיר כאן דברים שנאמרו בדיון הארוך על הכתיב⁶³, ויכוח שהאקדמיה לא ידעה קשה ומעמיק ממנו. נחשפו עמדות מנוגדות על דבקות במורשה הלשונית מול הצורך להטות אוזן

58. זו השלמה שלי (מב"א).

59. ראה זא"ק לא–לד, עמ' 119.

60. חבר נכבד באקדמיה אמר אז את הנימוק הזה: "בחרנו באות רי"ש בסט"ר, מכיון שהיא האות הבולטת ביותר בצירוף על-אתר". בוודאי בולטת היא יותר מהיעדר-אות (כגון עי"ן, שאינה נהגית כפי רבים). קיצור זה סט"ר (=סיקור טלוויזיוני על-אתר) שבו נתערבו ראשי תיבות וסופי תיבות מזכיר לא את כ"ס (=כוח סוס); לו כיוונו לסמך הראשונה היא הייתה נכתבת, מן הסתם, שניית... יש להודות שרבים מבני דורנו השלימו עם היעדר הגייה ייחודית של עיצורים מסוימים, וכשהם צריכים להם, הם נזקקים למה שאני קורא "הריבור המבאר". כלומר, כשנדרשים לומר "הערה" אומרים "הערה בעי"ן, ואם הם נזקקים ל"הארה" יגידו "הארה באלף". ומי שנזקק לסתנָה (שהיא מלה רגילה פחות מן מִסְתַּנֶּה) יאמר "סתננה בסית" או יגיד "סתננת קמח" בלי לוותר על הסומך; מציאות זו דובבת בתוך האקדמיה.

62. ראה במיוחד סעיף 29 להלן (אף שדוינו התרכז בעיקר בשאלת העיצורים, לא ראינו סיבה להימנע מלהזכיר בהקשר זה גם ענייני תנועות).

63. ראה בישיבות רבות של האקדמיה (וחלל בישיבה מ"ח ואילך, זא"ק ט, עמ' 64–74, 77–88, 89–101, 102–119; זא"ק י-יא, עמ' 103–116).

ללשון החיה, ומול הצורך בהתחשבות בשיקולים פדגוגים. נתפלגו הדעות במי יש להתחשב יותר, בידענים ובידענות או בהדיוטות ובבורים; גם כאן שבה והתגנבה שאלת המבטא. למשל, היה מי שהציע שעי"ן תשמש אם-קריאה לסגול במלים זרות כנוהג של יידיש וכנוהג שרווח "בכל הספרים... של המשכילים"⁶⁴ (ב' קרוא, זא"ק ט, עמ' 80). וש' מלצר סבור שהוא היה הולך בדרך זו (עי"ן לציון הסגול, "אבל לא נוכל לעשות זאת תמיד, מפני שבני עדות המזרח רגילים לקרוא עין בפתח"⁶⁵ על-פי רוב" (ראה שם, עמ' 81).

29. מכל מקום, במה שנוגע לתנועות יצא ערעור אמיתי על קבלת המבטא הספרדי; את הדברים ביטא ש' אברמסון בחריפות, אם כי במרומז בלבד, בחינת תוכחה מגולה ומשאלה מסותרת וכבושה:

"אבל גם בזמנים קודמים קבל ריב"ג על הספרדים, שאינם מבדילים בקריאה בין צירי וסגול ובין פתח וקמץ. ומכל מקום לא עלה על דעת איש לזלזל מלהבדיל ביניהם... אדרבה, שמא עלינו להחזיר את הקורא והכותב לבית המדרש, כלומר עלינו ללמוד וללמד את ההבדל גם בכתב וגם בקריאה. רואים אנו כי הכניעה למציאות היא שהביאה אותנו למצב הנוכחי, ואילו לא קיבלנו לפני שני דורות את מה שנראה כמציאות, אפשר שלא היינו צריכים עכשו לדון במה שאנו דנים... המציאות אינה הכרח המציאות... אל נשכח, כי חובתנו גם לחזור ולהחזיר דברים שהיו מקובלים פעם..."⁶⁶ (זא"ק י-יא, עמ' 108).

הדבקות בכתב היסטורי בלי לדבוק במבטא היסטורי מתמצית בניסוח קצר של חבר האקדמיה ש"י עגנון: "לא כמו שלשון נקראת היא נכתבת" (זא"ק י-יא, עמ' 109).

30. לסיכום, עיינו הרואות שהאקדמיה מוסיפה לדבוק להלכה במבטא המופתי, שכן "רבים לא השלימו עם שטטש מבטא זה" (טור-סיני, זא"ק ט, עמ' 66). אבל למעשה יש הכרה במציאות – בדיבור החי; זו מביאה לכרוסם אפילו בדרישות הרשמיות. אבל אין משנים את החלטות ועד הלשון; נשארת שאיפה לתקן גבוה בנושא המבטא, ולהלכה אין נסיגה ממנו. בזה היא כאילו אומרת, אם יקום הדור שיבקש לממש את השאיפה הזאת, הכלים מוכנים ומוזמנים לו.

64. ב' קרוא מכנה שם את השימוש בעי"ן כאם קריאה לסגול (שמצא בספרי המשכילים) בכינוי מתחום המילוי של חסרון הנפש: "והרי זה מחייה נפשות".

65. נזכר אני שבמקומותינו, בפאתי המערב, היו מהלכים המחזורים שנדפסו בדפוס יוסף שלעזינגער בווינה. כמה מבני הקהילה קרא את שם משפחתו של המדפיס: sal'izing'ar וכמה מהם קראוהו: sal'i'izing'fir.

66. בדרך מתונה יותר השקיף על המציאות בן-חיים: "ייתרנו למעשה על העושר בקונסוננטים של המבטא המזרחי ועל העושר בתנועות של המבטא האשכנזי" (זא"ק יב, עמ' 82).

בחנינת העקרונות לאור החלטות אחרות

31. נתבונן עכשיו בהחלטות אחרות בנושאים פחות מקיפים ופחות כוללים והפעם בעיקר בפעולות האקדמיה, ובאמצעותן נוכל לחדד במשהו את ראיית הדברים. דומה אני, שאין לך נושא גדול כקטן שאינו מראה את המתח המתמיד בין עקרונות שונים ואת המשקל היחסי של האחד כנגד האחר.

דגש באות שוואית

32. נושא שנידון בהרחבה רק לפני שנים אחדות וההחלטות שנתקבלו בעקבות בירורו רבות עניין הן לדיוננו, הוא שאלת דיגושן (הכפלתן⁶⁷) של אותיות שוואיות (ישיבה קנ"ט-ק"ס, מיום כ' בטבת התשמ"ג, זא"ק כח-כט-ל, עמ' 257-276)⁶⁸. העיקרון הקודם לכול משתקף בניסוח זה: "בסיס כל דקדוקנו הוא המקרא המנוקד" (בן-חיים, שם, עמ' 258). אבל עד כמה יש לדבוק בו בכל פרטיו, ומה תהא דעתנו על החריגות שבו? האם הן יידחו וישונו בדקדוק שלנו מפני הכלל, או שמא אין לוותר על היוצא מן הכלל? "הלא יש גם חן בסטייה בלשון... הבה נניח להיגיון, ונלמד את החריג"⁶⁹ (א' ברוידא, שם, עמ' 275). וכיצד ישתלב העיקרון של הליכה בעקבי המקרא המנוקד נוסח טבריה עם צורות אחרות שנשתרשו בדיבור ויש להן אחיזה במסורות העדות או בכתבי-היד של לשון חכמים או בניקודים של סידורים ומחזורים עתיקים? והדיבור החי עצמו, מהו ומה משקלו באמת בעשייה הלשונית? יש אפילו מי שחזר וטען בשנת תשמ"ג ש"עברית חיה עדיין היא דבר רופף במציאות. עדין אין לזה ממש כמו שנדמה לנו... גם אנו כאשר נזכה ויבוא הדבר והעברית תהיה חיה בפנינו, חיים של טובה וברכה, לא יהיו לנו קשיים" (א' מירסקי, שם, עמ' 272).

67. בדיון זה מדבר ע' אורנן בפירוש על ההפרדה בין דיגושן (ניקודן בדגש) של האותיות השוואיות לבין הכפלתן למעשה: "...מכאן ששאלת השמעת המכפל אינה צריכה להיות כרוכה בשאלה, אם לסמן את הדגשים" (זא"ק כח-ל, עמ' 260).
68. הדרישה להקפיד על הגיית הדגש החזק בכל מעמד נראתה לעתים העוגן העיקרי להצלת הלשון משפע של זוגות, שההבחנה ביניהן גיסטטשה. זהו המפלט האחרון להבחנה בין הווגות: פסל/פסל, גנב/גנב, גמל/גמל, סדרה/סדרה (ראה זא"ק שם, עמ' 259).
69. דקדוק האקדמיה הצרפתית ראה הערה 12 לעיל) רצוף סיפול מיוחד בחריגים. מקיימים את הכלל בעינו ומקיימים את החריג ומתארים אותו - אפילו בספר דקדוק קצר כזה - לפרטיו. ראה למשל הסיפול בחריג שהדקדוק הזה מציג בפרקים על המין (le genre) והמספר (le nombre) בעמ' 18-27.

"Certains noms de personnes, qui désignent une profession plus ordinairement exercée par des hommes, conservent en général la forme du masculin, même quand ils sont appliqués à une femme: on dira une femme auteur, avocat, docteur...; bien que l'usage ait récemment adopté, pour quelquesuns de ces noms, une forme particulière de féminin: une avocate, une doctoresse" (p. 19).

33. נסמך דברינו לדיון בסוגיה הנזכרת. במקרא הטברני מצינו יסעו, ישאו, עורים בלא דגש; ובמשקל זה רק לעתים יש דוגמות בדגש, כגון: אֶלְמִים (יש' נו, י), עֲקָשִׁים (מש' ב, טו). ועלתה השאלה: כיצד ננהג כיום במבטא המופתי, בקיום הדגש או בביטולו? ונכרכה בשאלה זו גם שאלת מ' (מן) השימוש לפני יו"ד שוואית, שהרי בדרך המלך של ניקוד המקרא, הרווח הוא דווקא מִיהוּדָה, מִירוּשָׁלַיִם בשימוש השווא, ואילו ניקודים כעין "מִישְׁנֵי אדמת עפר" (דנ' יב, ב) חורגים הם. ואפילו שאלת ניקודו של השם פֶּסָא בכינוי הדבוק לְנוֹכַח נבחנה בהקשר זה: פֶּסָאָה כניקוד המקרא או פֶּסָאָה, כדי לקיים את הדגש?

34. ראשונה להחלטות הייתה מובנת מאליה: כל הרוצה לדבוק בניקוד המקרא ידבק בו לפרטיו⁷⁰. אבל נתנסחו ונתקבלו החלטות נוספות, שעיקרן הוא קיום דגש חזק בעיצור שוואי בכל מעמד; ובמקום שהושמט הבסיס שלו יוחזר הבסיס ויוחזר הדגש. כלומר ינקדו יסעו, מְבַקְשִׁים, עֲוָרִים והשווא של יו"ד אחרי מן יוחזר ויוטל בה דגש, כלומר יצאו < מִיצֹא בקיום היו"ד כנוהג בדיבור החי (צריך לומר שהדיבור החי מקיים את היו"ד, אבל אינו מכפיל אותה). ואפילו התיבות הנפוצות במקרא מִיהוּדָה, מִירוּשָׁלַיִם ינקדו בעברית שלנו ביו"ד שוואית דגושה: מִיְהוּדָה, מִירוּשָׁלַיִם; וגם פֶּסָאָה תהיה לְפֶסָאָה. איני מכיר דוגמה טובה מזו, שבה הלכה האקדמיה "עד הסוף" (אם לנקוט את המטבע הרווח); כלומר, היא הכלילה כלל שלם ללא שוברים. מה שהיה חריג במקרא כגון מִישְׁנֵי היה לדרך המלך. כמה נאבקו חברים באקדמיה⁷¹ כדי שהמ"ם לפני יו"ד שוואית תהיה חרוקה והיו"ד נחה – מִיְהוּדָה, מִירוּשָׁלַיִם, וכפֶּסָאָה יעמוד על כנו ולא עלתה בידם?

יושם לב, אף שהשימוש החי מכיר צורה רגילה על-פי הדקדוק, מוסיפים לקיים את החריג ווראה גם את הטיפול המיוחד במלה gent בעמ' 20).

כבר בהקדמה לדקדוק הנ"ל יש התייחסות מפורשת לדרישה לסובלנות כלפי הדיבור החי, כלפי הדקדוק הפשוט: "La Compagnie fait donc toutes ses réserves au sujet de l'expression: on tolérera" (ראה עמ' IX). הדברים נאמרים בפירוש; האקדמיה הצרפתית אינה חוששת לומר שהיא דוחה את הדרישה לסובלנות כלפי הדיבור החי בקביעת הנורמה.

70. בזה יש הכרה למעשה בשני תקנים. תקן מחמיר לידענים ולקפדנים, ותקן אחר לכול.

71. בגישה זו בלטו בדיון באקדמיה שני אהרן: אהרן דותן ואהרן מירסקי. הראשון התנגד בעיקר לניקוד היו"ד השוואית אחרי המ"ם, לדבריו "כל עוד אנו דבקים בניקוד – הוא ניקוד בלתי מתאים למבטאנו, למבטא הספרדי, ואף פעם לא התאים לו. זה רק ניקוד שאומץ על ידי הספרדים – הייתי יכול להבין גישה האומרת: הבה נשנה אותו מתחילה עד הסוף... נתאים אותו להגייה. אבל לאותה הגייה, שאנו סבורים שהיא ההגייה של העברית הישראלית, כל עוד אין עושים זאת, הבסיס המונח לפנינו הוא הניקוד הטברני על כלליו כפי שהם" (שם, עמ' 261). דבריו של א' מירסקי היו נרגשים במיוחד "והרי אנו חולקים עלבון ללשון המקרא" (ראה שם, עמ' 266 דברים נוספים). בדעה דומה החזיק גם ר"מ מדן תמך, אלא שדבריו הנמרצים והמנומקים שנאמרו בישיבות ועדת הדקדוק נשארו תורה שבעל-פה.

35. כללו של הדבר, בבירור הזה שָׁרָה ניקוד המקרא עם עקרונות אחרים ולא יכל להם. כנגדו הוכר העיקרון שיש מסורות אחרות הַגְדָּלוֹת ממסורת הקריאה הטברנית. למשל, השווא (והדגש⁷²) במלים כמו מִימּוֹת הגביאים, מִימִיכָם וכיוצא בהם נמצא במסורת אשכנז ובמסורת תימן וספרד בעל־פה ובניקודי משניות וסידורים⁷². ולא רק מסורות המנוגדות למקרא הטברני הובאו בחשבון. הובלט במיוחד משקלו של הדיבור החי: "ועם זאת תתקרב [האקדמיה]⁷³ למציאות המבטא בפי כל בני הארץ, פשוטי עם ומשכילים כאחד" (בן־חיים, שם, עמ' 263). הובאה שם אפילו דוגמה ממה שמתכנה בפי אנשי ועד הלשון הראשון "שוק החיים" בארץ: האם נחייב גם לומר "קבוצת כדורגל מיהוד ניצחה" (שם, עמ' 263) ולא כמקובל בפי כל "מיהוד"⁷⁴.

36. למותר לציין שלא תמיד הלכה האקדמיה בדרך של הרחקת הנדיר⁷⁵. דיי להזכיר כאן פרט אחד מתוך כללי ניקוד הפתח. האקדמיה העמידה את ניקוד השמות הָר, עָם ופָּר בקמץ אחרי ה"א הידיעה בניקוד במקרא: הָהָר, הָעָם, הָפָּר (זא"ק יג, עמ' 8, 49 וישיבה ע"ב משנת תשכ"ו). אבל הפשרה שעשתה לעניין חג בהחליטה לקיים גם הָחָג וגם הֶחָג⁷⁶ חשפה מודעות (אם מותר להשתמש במלה זו) למבטא החי והרווח⁷⁷ ולנהגים שנמצאו בניקודי סידורים⁷⁸. צריך, כמובן, לציין שבהחלטה להבחין בין הָחָג (ליד הָחָג) בפתח ולא בסגול בה"א הידיעה (יותר מפתח או קמץ בחי"ת) מכאן, ובין הָהָר, הָעָם, הָפָּר בקיום הקמץ בעיצור הראשון של השם (המשפיע לעתים על ניקוד ה"א הידיעה) מכאן, פעלו עיקרון מנחה נוסף ומציאות מוצקה: המבטא (הספרדי) שאינו מבחין בין קמץ לפתח הותיר את הניקודים בקמץ (הָהָר, הָעָם...) אִי למדני שאין בו השפעה על

72. ראה בן־חיים, זא"ק שם, עמ' 262. לא בכל החומר שהובא צוין גם הדגש. לעתים נמצא רק השווא ביז'ד, כגון: מִינִיצֵת, מִימִין ועוד.

73. זו השלמה שלי (מב"א).

74. איש אינו מבטא את הדגש החזק ביז'ד.

75. ראה מש"כ לעיל בהערה 69 על האקדמיה הצרפתית.

76. כאן המקום להבליט – ולו בפרט יחיד – פער שמתגלה לעתים בין החלטות האקדמיה לבין ניסוחן הסופי. בסוף הדיון בישיבה הנזכרת מתנסחת ההחלטה כך: "הָר, חָג, עָם, פָּר בה"א הידיעה ינוקדו: הָהָר, הָחָג, הָעָם, הָפָּר; חָג עם ה"א הידיעה יבוא גם הֶחָג. פרטי הניסוח של כל הכללים יקבעו לאחר" (זא"ק יג, עמ' 49); כנגד זה בעמ' 8 (שם): "אחרי ה"א הידיעה ינוקדו השמות הבאים קמץ: הָהָר, הָעָם, הָפָּר. הערה: המלה חג תנוקד פתח גם אחרי ה"א הידיעה. במקרא: הָחָג. אין צורך בקריאה חוזרת כדי לראות שאין כאן רק הפרש "בפרטי הניסוח של הכללים". לא עוד הָחָג וגם הֶחָג, אלא רק חָחָג ו"במקרא הָחָג".

77. ש' מלצר: "כבר נתפפש המנהג לומר הָחָג" (שם, עמ' 49).

78. מ' מדן: "בסידורים שנדפסו בגאליציה ובפולין, בקידוש לשמיני עצרת נמצא 'שמיני עצרת הָחָג'. גם במחזורים חדשים שהופיעו בשנים האחרונות כגון מחזור 'דינת ישראל' לר"ש טל (ספרד ואשכנז) ומחזורו של ר"א קורן נוקד 'שמיני עצרת הָחָג', קרוב לוודאי בהשראת רבי מאיר מדן ו"ל, שיעץ לשניהם בענייני ניקוד ובענייני מנהג.

לשון הדיבור. לעומת זאת בניקוד החג העושה הבדל במבטא, הובא בחשבון הנוהג בלשון החיה, הנתמכת מן המצוי בהגייה שרקעה באשכנז.

פעלים גזורי שם

37. נושא אחר שניטשו עליו ויכוחים לא מעטים הוא היחס לגזירת פעלים משמות. אף כאן משמשות מגמות סותרות. ידברו תחילה הזיכרונות:

"השם תחזוקה אינו חידוש, הוא מקובל ורווח בשימוש, ואיש לא ערער עליו. החידוש הוא בתרגום הפועל *to maintain*. הצעתה הראשונה של הוועדה הייתה תחזק, וכוונתה הייתה לשמור על הקשר בין השם תחזוקה ובין הפועל. בגלל ההתנגדות לחידוש זה מציעה הוועדה עכשיו החזיק במצב תקין, וכשאיין מקום להבנה מוטעית, גם קיים" (זא"ק ז-ח, עמ' 169).

הצעתה של הוועדה נתקבלה. הטעם העיקרי ליצירת פעלים גזורי שם "לשמור על הקשר בין השם... ובין הפועל" (ראה בפסקה הקודמת) לא הספיק; האקדמיה סברה שאין להשגיר בעברית שלנו תהליך הנוהג אך לעתים רחוקות במקרא ובל"ח. למעשה, במקרה זה העניין עבר כמעט בשקט, מה שאין כן בהזדמנויות אחרות. בדיון על המונח מיקם במילון למונחי הטנים אומר ד' לייבל דברים יותר נמרצים ומפורשים:

"אנו מרבים קצת יותר מדי בחידושי מלים משמות גזורי פועל ומהם חוזרים ויוצרים פעלים. במקום להגביר או לגבר את הצבא נחדש תגבר. והוא הדבר מיקם. לפי תחושתי אין מקום למיקם בלשון. בעוד 20 שנה יהיו כמה מאות מלים כאלה, שבתקופת המקרא היו בסך הכול אחת או שתיים. אשר להשים, המצוי במקורות, הרי הוא טוב ממיקם, שנוצר אך עתה. העברית מאבדת את אופייה ע"י עבודתנו. אנו ממקמים את הלשון. מוטב יישאר הטנים בלי ההצלה של מיקם, מאשר נמשיך בחידוש פעלים גזורי שם. בכל מקרה כזה באים וטוענים שהחידוש כבר משמש. ובכן, נמשיך?"⁷⁹ (זא"ק י-א, עמ' 134).

38. יפה ביטא לייבל כמה מן המגמות והעקרונות המניעים והמעכבים בסוגיה זו. מכאן עומדים המקורות, ואלה אינם מספקים אלא עדויות מעטות לגזירת פעלים משמות, ומכאן ניצבת הלשון החיה ובה משמשות צורות כאלו לרוב. מצד אחד מובע החשש שהעברית תאבד את אופייה ותתמקמק, ומצד אחר מועלית הטענה שהחידוש כבר משמש בלשון. ואם יש להמשיך בכיוון זה, עד כמה אפשר להמשיך בו? בסופו של הדיון נדחתה ההצעה מיקם ומתקבלת השים (שם, עמ' 135).

79. וראה גם זא"ק י-א, עמ' 232-235: דיון חוזר במיקם ומיקום.

39. הוויכוח בנושא זה שב ועלה בישיבה התוכפת (שם, עמ' 139–140) בקשר למונחים מְרָבָן ומְרָבָן; ושוב מובעת התנגדות נמרצת לצורות אלו מצד שלושה חברי האקדמיה (ב' קראו, ד' לייבל ונ' ברגגרין). אבל יש נציגות נאמנה להכשרת התופעה. וכה אמר בהקשר זה ש' ייבין:

“אינני רואה, במה גרועה 'מֶרְבָּן' מ'פולמוס' וכדומה. אם אומרים התפלמס וכן קטרב מ'קטיגור', ויש עוד עשרות מלים כאלה. ואם מ'מֶרְבָּן' נוצר מֶרְבָּן ועשו זאת דורות קדומים, אינני רואה מה הרע בפועל מֶרְבָּן מ'מֶרְבָּן'. הרכיז לא בא בחשבון. משום שתפוס הוא למובן אחר” (שם, עמ' 140).

וכנגד זה משמיע בן-חיים דברים אלו:

“קשה לומר, שמלת מרכוז המוצעת אין לגזרה בעברית. אין מצד הדקדוק כל מניעה שהיא לגזירתה, אבל סבורני שהאקדמיה צריכה להילחם בנטייה ההופכת את מה שהוא דרך המלך היום – שורש משולש – לצדי הדרך... במדינה פשה הנגע של יצירת שורשים מרובעים. שורש מרובע יש בו אפשרויות מועטות בלבד ליצירת שמות. וע”י זה אנו מגיעים לדלדול רב בלשון” (שם, עמ' 140).

אלה הם דברים מפורשים בקשר למה שסתם לייבל ולא פירש על “שינוי אופייה של הלשון”, ריבוי של פעלים מרובעים וצמצום הגזירה של שמות. בכל הדיונים הללו הוביל את הקו החרף נ' ברגגרין, כמובא במקומות רבים ביזכרונות:

“ועל שום מה לנו החידוש מיקום, למקם? תפקידה של האקדמיה הוא לשמור על הלשון העברית הקיימת, ולא להיגרר אחר חידושיהם של אנשים שלא קראו ולא שנו ולא למדו עברית, וחוש לשונם הוא גרמני או אנגלי” (שם, עמ' 232).

40. פעמים שניגודי הגישות הולידו החלטות משונות של האקדמיה, כגון זו שקבעה שיש להכשיר את המונח “תיעוד”, אבל לא את הפעל “תיעד” (זא”ק ז–ח, עמ' 157). כאילו אפשר לנתק את שם הפעולה מן הפועל או את הפועל משם הפעולה, שהרי אם אחד מהם קיים, חברו נתון בכוח ומימושו הוא עניין של ימים...

מכל מקום, אין ספק שהעיקרון הדוחה את הפעלים הדנומינטיביים הוא השולט בפעולת האקדמיה. הרבה הצעות של פעלים כאלה נדחו אף שהם רווחים בלשון המדוברת. אבל אין להתעלם מן העובדה שהיא חידשה או הכשירה צורות קיימות לא מעטות, כגון: הַתְנִיף מן הַתְנִיף (זא”ק ה, עמ' 9, 17), הַמְשִׁיג וְהַמְשָׁה מן מוֹשֵׁג (זא”ק ו, עמ' 27), חֲבֵרַת וְחֲבָרוֹת (שם, עמ' 28), תִּקְשֶׁר, מִתְקַשֵּׁר, מִתְקַשֶּׁר (שם, עמ' 31) וכן מִסְפֵּן (זא”ק יב, עמ' 137–140) ועוד כמותם.

41. כללו של דבר, גם בנושא זה נשתקפו ניגודים בעמדות ובעקרונות. מצד אחד יש לשמור על אופי הלשון, לקיים בעיקר שורשים של שלושה עיצורים, לא להרחיק את

העברית מן המקורות, לעמוד בפרץ נגד חשיבה לועזית, אבל כנגד זה נתבקשו מונחים קצרים בני מלה אחת (כגון: תחזק) ולא ביטוי שלם⁸⁰ (כגון: החזיק במצב תקין). והעיקר, צורות כאלה כבר משמשות בחיים, והאקדמיה נאלצת לעתים לענות אמן אחרי הדיבור החי.

מפְעִילָה/מפעֵלָה

42. גם הדיון על מְפִעִילָה/מְפַעֵלָה עשוי לשמש דוגמה מצוינת להתרוצצות מגמות שונות בהחלטות בענייני דקדוק (ראה זא"ק ט, עמ' 52–53). אחת הוועדות מציעה להמיר את מְפִעִילָה (מונח ממונחי השחייה וקודם לכן במילון למונחי המכונית ולמונחי ההידרוליקה) בּמְפַעֵלָה. הוועדה מנמקת את השינוי המוצע בשניים:

א. עקירת שיבוש: אמנם המסורת האשכנזית קוראת מְפִעִילָה "וכן מנוקד במילונים התלמודיים והחדשים", אך נטענת שם טענה שקריאה זו מקורה בשיבוש: "יש רגליים להנחה, כי הגייה זו [מְפַעֵלָה] מושפעת מן הכתיב המלא של המלה, הרווח במקורותינו. דוגמות לכך הן אִירַע שהפך ל'אִירַע', ר' יוֹסִי... שהפך ל'ר' יוֹסִי', קָרִי שנהגה 'קָרִי'". כנגד זה "ההגייה בצירי נשמרה במסורת התימנית... כך מנוקד גם בכ"י קויפמן למשנה, וכך ניקד גם ילון. על הגייה זו מלמד גם הכתיב החסר מזחל, שבראש הערך בערוך (השווה עם מחרש כראש ערך למחרישה)..."

ב. משקל שקוף: "משקל מְפַעֵלָה עשוי למונח הנדון יותר מִמְּפִעִילָה. מְפַעֵלָה הוא המשקל הנהוג כיום בשמות כלים רבים, כגון מַעֲשֶׂנָה, מְבַחֶנָה, מַאֲפָה". אף נטען שיש להשאיר מְפִעִילָה כבינוני נקבה של בניין הפעיל (את הדברים ניסח והביא ג' הנמן ז"ל, שהיה מזכיר הוועדה. ראה דבריו גם בעמ' 52 וגם בעמ' 53).

43. נגד הצעת הוועדה יצאו שניים מן המשתתפים בדיון. נ' ברגרין מציין את תוקפה של מסורת אשכנז, המסתייעת מדפוס ליוורנו ומקריאת הספרדים ושאר עדויות. בדברי א' דותן עולים נימוקים נוספים: (א) אין לשנות צורה מקובלת הנוהגת עשרות בשנים. (ב) באשר לטענה על ההגייה המקורית, אין כל ראייה שמְפִעִילָה היא המקורית ולא הוכח המעבר מן התנועה [e] ל-[i] בהשפעת הכתיב. הוא העלה את הטענה שאין להגזים בהסתמכות על מסורת תימן ועל כ"י קאופמן, אף שזו האפנה. ויותר מכול בולט בדבריו הנימוק שיש לקיים את משקל מְפִעִילָה גם אם הוא משקל נדיר ואולי דווקא משום

80. דברים נכוחים אמר בעניין זה ש' מורג בדיון על מיקם ומיקום: "יש צורך במונח, שיציין במלה אחת, ולא בצירוף של מספר מלים, את קביעת המקום, תפיסתו וההיחזקות בו. הצבא זקוק למונח זה, והוא משתמש בו למעשה, המפקד ממקם את חייליו והיחידה מתמקמת. מאחר שהמונח כבר נתקבל בתחום אחד, בלשון הצבא, אין אני רואה טעם שלא להשתמש בו בתחומים אחרים" (זא"ק י-יא, עמ' 233). כנגד דבריו של מדן (באופן לא כ"כ מפורש) "קביעת מקום, תפיסת מקום, או בחירת מקום" ושל ברגרין בפירוש: "הצעת, שייאמר קביעת מקום, ולא מיקום" (שם שם).

שהוא משקל נדיר⁸¹ (מְגִיגָה בניקוד המקרא, מְזִיגָה ומְגִיגָה בניקוד של ספרות חז"ל). עקירתו של משקל לא נפוץ ואימוץ כוללני של מְקַטְלָה תכפה על הלשון שבלונה, יש להימנע מתהליך ש"סופו – מיכניזציה של חידושים, צמצום אפשרויות הלשון ויציקתה אל דפוסים נוקשים וקפואים".

נראה שנימוקים אלו, הליכה אחרי המקובל והרווח בלשון וקיומו של משקל נדיר בצד המשקל הרווח, הם שהכריעו, ועל-כן החליטו לקיים את מְזִיגָה.

דברי סיכום

44. הנושאים שדגנו בהם – המבטא, קיום הדגש באות שוואית, פעלים גזזרי שם, מְזִיגָה כנגד מְזִיגָה – אינם אלא פרטות הבאים ללמד על הכללות. וכל נושא – הן סוגיה מקפת הן פרט בדקדוק – שהיינו בוחרים בו לשם בירור העקרונות המנחים, היה בו כדי להעמיד אותנו על כמה מן המגמות והעקרונות בעשייה בדקדוק של ועד הלשון ושל האקדמיה ללשון: מונחת (או מוטב לומר רובצת) על כתפי לשון ימינו המורשה רבת הדורות של המקרא ושל ספרות יהודית אחרת רבת גוונים; קיימת יוקרתו של ניקוד המקרא אבל עמה נתרבו העניין והעיסוק במסורות אחרות של העברית ועלתה יוקרתן לפחות בעיני חוקרי העברית אם לא בעיני היוצרים בה. קיימת תביעה מתמדת להתחזיר את העברית לדפוסיה הקדמונים; ודפוסים אלו פעמים שהם משלימים זה את זה ופעמים שהם סותרים זה את זה. וכנגד זה יש מציאות חיה, הדיבור החי מגלה תהליכים טבעיים ועמם זיקה למסורות שנתגבשו באשכנז לפני חידוש הדיבור העברי. וקהל זה שיונק את בסיס הגייתו מן המבטא האשכנזי הוא רוב מניין ״ולדעתם של רבים גם רוב בניין באוכלוסייה הדוברת עברית. ולעומת זאת קיבלה העברית את נוהגי הספרדים בהגיית התנועות. ועם אלה תקפות השפעות לשונות אירופה החיות ויותר מכולן האנגלית. ויש תביעה מתמדת להתחשב בצורכי התלמידים בבית הספר ולהביא לפישוטן של מערכות הדקדוק שיצטמצמו בהן היוצאים מן הכלל. אבל יש גם ציבור משכיל שנתחנך על דקדוק המקרא והוא יודע להעריך את החן שבססיות וביוצאים מן הכלל.

45. ויותר משיש לחזור ולפרט את העקרונות ולהזכיר עוד מגמות וכיוונים שלא העלינו בסקירתנו, יותר מזה יש להדגיש את פעולתם הסותרת או יותר נכון המאזנת של כמה עקרונות. פעם הכף מוטה לצד זה ופעם לצד זה ובשל כך יש מיצוע. אבל דבר אחד ברור וגלוי לעין: חברי ועד הלשון וחברי האקדמיה קבעו וקובעים נורמה

המודלת במובהק ובאופן חותך מלשון הדיבור. בכל התחומים – בהגייה ובכתיב, בתורת ההגה ובתורת הצורות (וגם בענייני הסגנון שיצאו מכוחה של האקדמיה⁸²) יש כאן מופת המציג תקנים גבוהים ומרוחקים מלשון הדיבור. כל הקביעות מושתתות על בירור בלשני מעמיק⁸³ ועל בחנים תרבותיים קפדניים של עם בעל ספרות ומורשה רוחנית. אין האקדמיה נכנסת בפרצות שבקעו בהן רבים. ואף שלשון המופת נתקרבה ומתקרבת ללשון הדיבור, חיץ גדול עומד בין החלטותיה של האקדמיה לבין לשון העם. ושמא נחתום בדברים שאמר אחד מחבריה בראשית כינונה:

”ויוש השקפה... שגם פעולה נורמטיבית היא מתפקידי האקדמיה. לקבוע צורות כתיב ודקדוק פירושו לכוון, שהרי כך יורו לתלמידים בבתי הספר⁸⁴. נכון הדבר שהעם הוא המפתח את הלשון, אבל האקדמיה באה להתוות כיוון לפיתוח” (זא”ק א-ב, עמ’ 30).

46. מיותר לומר שבירורנו זה אינו אלא פתח לדיון במעשה הלשוני רב השנים ורב ההיקף שנעשה בוועד הלשון ובאקדמיה. אין צריך לומר שלא נסקרו כאן אלא גְּזֵרוֹת מעטות של העשייה הזאת, וגם בהצעת העקרונות ובירור היחסים ביניהם אין כאן אלא ראשי דברים ומדגם קטן ביותר. ואולי יש בזה משום צעד אחד בבירור מקיף וממצה של המפעל הגדול הזה, שעוד יבואו ויעשוהו רבים וטובים⁸⁵.

82. ראה לעיל הערה 4.

83. מן הראוי להדגיש שהגשת יתר את העובדה שדיוני האקדמיה רצופים בירורים בלשוניים המציגים הצגה מְתָאֶרֶת או הצגה היסטורית סוגיות בדקדוק העברי, בטרם נפסקת ההלכה בלשון. דוגמה יפה לכך יכול לשמש הדיון המעמיק של מליאת האקדמיה במשקל מַפְעֵל (זא”ק א-ב, כד, ישיבות קכ”א-קכ”ג תשל”ה, עמ’ 114-116, 132-138, 140-151). הרצאתו המקיפה וגיתוחו הבהיר של א’ דותן הבוחן את ניקוד המקרא, את מסורות ל”ח (בכתב-יחיד הקדומים והמאוחרים) ועוקב אחרי פעולתם של מדקדקים במאות השנים האחרונות ועד דור אחרון (שם, עמ’ 132-138) וכנגדם דבריו של בן-חיים (עמ’ 140-142), הם אך דוגמה אחת מני רבות לדיונים הבלשוניים ששימשו מצע לכל פסיקה נורמטיבית. חוקרי העברית ובכלל זה העברית החדשה יצאו נשכרים אם יידרשו לבירורים כאלו ולכיוצא בהם. ואכמ”ל.

84. קשה לדעת איך יורו לתלמידים את החלטות האקדמיה, כאשר דרישות ההוראה בלשון בבית הספר התיכון נצטמצמו והיו למזעריות.

85. דבר בעתו הוא ספרו של בן-חיים (ראה לעיל הערות 8, 18), הכולל התבוננות נרחבת ומעמיקה בעשייה הלשונית, שהוא היה משותפיה הנאמנים, אם לנקוט לשון המעטה.

העברית ומחקרה בימי-הביניים

אברהם טל

דברי פתיחה*

מאות השנים שחלפו למן התמוטטות האימפריה הרומית במערב ועד הרנסנס נתכנו בפי הבריות בשם המשונה "ימי-הביניים" – *Medium aevum*. איני יודע אם יש בהיסטוריוסופיה שם שנחלקו עליו הבריות יותר. ראשית, מפני הספק בעניין היקפה של התקופה, אך גם, ואפילו בעיקר, מפני מה שהוא מורה. אכן שם זה נאה בפיו של מי שרואה את דברי ימי העולם בעיניו של היסטוריון בן אירופה המערבית, שיסודות השקפת העולם שלו הונחו בימי ההשכלה. התקופה האמורה נצטיירה בעיניו כתקופה של שקיעה בבערות אפלה, שניזונה מאמונה עקרה ובלתי רציונלית, תקופה של ישימון רוחני קודר, נשלט בידי הכומר המקומי הרודה בצאן מרעיתו הנבער ומציע לו מרפא לתחלואי נפשו וגופו באמונות תפלות, והתולה את קולר אומללות הבריות בחטאיהם הדמיוניים. הימים הם ימי מחסור וחולי. הציוויליזציה חרבה תחת פרסות סוסי הברברים, והניוון השתלט על כל מה שהיה לפני ערש התרבות.

השם הזה מלמד אותנו שאותו היסטוריון בז לימי-הביניים ולמי שחי בהם. הוא ראה עצמו שייך לתקופה החדשה, תקופת הרציונליזם שצחק לאמונה הדוגמטית והעלה על הגס את הוגי הדעות ואת אנשי העט החופשיים של העת העתיקה. התקופה החדשה שלו ינקה את כוחות הווייתו מן העת העתיקה ולא הייתה אלא המשך של ימי זוהרה. אידאל התרבות המודרנית היה ביוון וברומא. בעיניו של ההיסטוריון שלנו זה העולם הקלסי, הראוי לשמש מופת. בין שקיעתו ובין תחייתו (שקראה Renaissance) השתרעה "התקופה האפלה" – *The dark ages*. לא זה המקום להפריך תיאור זה ולא אני האיש הראוי לעשות דבר זה. וכבר הראו מלומדים שמלאכתם בכך, שתיאור חד-צדדי זה מופרך מעיקרו, ומה שקרוי ציוויליזציה לא חדל לחלוטין אפילו במערבה של אירופה, אלא נתקיים בדמות אחרת.

ואולם במקום זה ובהתכנסות זו עניין לנו בפנים אחרות של ימי-הביניים, שדבר אין להן עם הגנאי העולה מן הכינוי *Dark ages*. לחוקר היהדות אין זו "תקופה אפלה"

* הדברים האלה ניתנים כאן כאמירתם בפתיחת ישיבת המליאה של הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות בנושא "העברית ומחקרה בימי-הביניים" (י"ט באב תשמ"ט – 20 באוגוסט 1989), ולא הביאם היורד אלא כדי להציג את המרצים בישיבה ואת נושאייהם.

כלל (אם יתעלם, כמובן, ממצבם הפיסי של היהודים מעת לעת), אלא זו תקופה מפוארת של יצירה רוחנית. תחילתה בארץ ישראל של ימי מלכות ביוזנטיון, שהפיקה את הפיוט המדהים אותנו עד עצם היום הזה בעצמת רגשתו ובעידון האסתטי שהגיע אליו בשיאו. באותה העת נתגבשה המסורה שהוליכה אל הדקדוק. כללים ופרטים שנוסדו בארץ ישראל למען שמירת הקריאה בכתבי הקודש בהגאיה ובנגינתה הנצו תורת דקדוק לשמה. על דבר זה ידבר מיד פרופ' דותן בהרצאתו.

הכול מודים שדקדוק העברית בצלו של דקדוק הערבית חסה וממעייניו שתה. המחשבה הדקדוקית המופשטת בקרב המדקדקים ינקה מהישגיהם של חכמי הלשון הערביים. פרופ' דותן מונה בהרצאתו ניצנים של מחשבה דקדוקית, שעלו עוד לפני שנתפשט האסלאם ולפני שטיפחו הערבים את לימוד הדקדוק. ניצנים אלו ניכרים בהערותיהם של בעלי המסורה. השיטות שהם בנו במאמציהם לשמור את נוסח כתבי הקודש מפני שכחת הדורות העלו הכללות וניסוחי דקדוק מעשיים. אלה סללו את הדרך לפני התיאור העיוני.

שיאם של אותם "ימי-ביניים" היה בתקופה הקרויה בפינו "תור הזהב", שלא מצאתי לו הגדרה טובה מהגדרתו של פרופ' חיים ביינארט, וזו לשונו:

"תור הזהב" משמעו אינטגרציה אורגנית של מרכיבי תרבות עבר ותרבות ערב ומרכיבי קודש וחול בבניין התרבות העברית, כשכל אחד מן המרכיבים לעצמו נמצא ברמת התפתחות גבוהה. המיזוג המוצלח, חסר התקדים וחסר ההמשך, של יצירה פורייה בתחומי ההלכה והפילוסופיה, שירת הקודש ושירת החול (מליטורגיה ועד לשירי חשק), תורה שבכתב (כולל פילולוגיה ודקדוק) ותורה שבעל פה, תרבות לאומית מקורית היונקת, עם זאת, מתרבות הסביבה הערבית, תהליך זה התבצע על רקע "ממוזג" של נהנתנות-חצר לצד ההכרה המלאה, ובפועל, בגדרי ההלכה ותביעותיה. רבים ראו בתקופה הזאת דוגמה וסמל לפוטנציאל הטמון ב"יהדות במיטבה", תוך הדגשת ההכרח בסובלנות דתית, שהיא בלבד מאפשרת מתן ביטוי לפוטנציאל זה (מדבריו על "תור הזהב" בערך "ספרד, יהודים", האנציקלופדיה העברית כו, 382).

אלה ימים שהאסלאם עלה בהם ויסד ציוויליזציה שהפיחה חיים בתורת הלשון ובלשון עצמה. פריחה זו הייתה גם פריחת חקר העברית ופריחת העברית עצמה. לשון שנכרתה מארצות החיים מפני אבדן הייחוד הלאומי של ציבור דובריה חזרה ונעשתה כלי של ספרות ושל תרבות ושל מדע ונתעשרה יותר משנתעשרה בימים שהתהלכה בחוצות יהודה והגליל. מדע הדקדוק הזין את העושר הזה וגם ניזון ממנו. סיסטמטיזציה של הלשון, הכרה במערכותיה והצגתן עלו בימים האלה. הבולט באנשי התקופה היה ר' יהודה חי'ג', שנחשב למייסד מדע הדקדוק העברי במובן המודרני של המלה. חידושי וניתוחיו קבעו לדורות את דפוסי החשיבה הדקדוקית. דעותיו ומונחים שטבע משמשים

אותנו עד היום הזה. גילויי מדקדקים חדשים כבר נידונו בחיבוריו שנשכחו מלב. על האיש ועל משנתו ירצה פרופ' אלדר.

העיון בדקדוק ובלשון לא היה רק עיון לשמו. היו לו גם מגמות ומסקנות נורמטיביות ופעמים רבות אף לא נמנעו אנשי הדקדוק מלהכריז עליהן. בזאת נבדלו מבלשנים רבים בני דורנו, ש"לשון טובה" נחשבת למלה מגונה בלקסיקון שלהם, רחמנא ליצלן. על דעות מדקדקים ועל מקורות יניקתם מן העברית וממסורת הדקדוק הערבי – חומר שבדקו לשם מחקר והוראה – על מנהג הלשון המושפע מהלכות הדקדוק שנודעו בכל דור ודור נשמע דברים מפיה של הגב' אסתר גולדנברג.

הרבה מן האוצרות שירשנו מן התקופה האמורה הגיעו לידינו במהדורות שלא מעט מהן כוחן היה יפה לשעתן. פרופ' סאנו-בדיליוס יציג לפנינו את הלבטים של מי שמבקש לההדיר טקסט מימי-הביניים המסור במסירות מקבילות. הוא ידון בדילמה שהחוקר ניצב לפניה, בין העדפת כתב-יד מרעיו ובין הכנת מהדורה אקלקטית. הוא יבחן את תקפותם של העקרונות הפילולוגיים שנתפתחו בחקר הספרות הקלסית, לעניין החיבורים של ימי-הביניים.

חליפת מכתבים בין שניים, שאחד שאינו יודע שואל בה דבר הלכה את החכם ממנו, כבר נזכרה בתלמוד הבבלי. מסכת חולין צה ע"ב מספרת על איגרת ובה שאלה שנשלחה אל אביו של שמואל. ברם ראשיתה של ספרות שו"ת – כתופעה היסטורית – עולה בתקופת הגאונים. יהודים בני הפזורה ביקשו את הכרעות הגאונים בספקותיהם בהלכה ובפרשנות הכתובים. לימים הלכה ונוצרה ספרות ענפה שהקיפה את כל תפוצות ישראל, והיא נקבצה בקבצים שנעשו יסוד עיוני חשוב בספרות הרבנית. פרופ' קדרי השקיע טורח וזמן רב כדי להגדיר את גבולותיה של הלשון המגוונת בספרות הזאת ולהכיר את אופייה. הוא ירצה על האספקט התחבירי והסמנטי שלה, וכך יעלה בישיבה זו גם זכרה של היהדות הלא-ספרדית.

אכן גם לעברית הייתה Renaissance, "תחיית הלשון העברית" היא בפנינו. אבל היא לא באה אחר "תקופה אפלה" של שקיעה ושפל, של בורות ועקרות. התחייה של העברית ניזונה במישרין מן האוצר העצום שיסדו וטיפחו והורישו לבני דורנו המלומדים ואנשי העט של ימי-הביניים. וכבר הראתה אסתר גולדנברג באחד ממאמריה המאלפים, שפועלם של אותם כותבים תרם תרומה ניכרת לעברית המודרנית. איני בא לפסול את השם "ימי-הביניים" מלכנות בו את תקופת הפריחה של העברית, שהרי במובן מסוים הם ימי ביניים: בין דיבור עברי בעת העתיקה לבין דיבור עברי בעת החדשה. ואולם אילו שאלו בני אדם את פי, הייתי מבקש לשחרר את השם, שהיה למונח, מן הקונוטציות השליליות שלו. מציע הייתי לתתו בתוך מירכאות כפולות, אפעלפי שידוע אני שאלה, אבדה עצמתן מרוב שימוש במקום ראוי ובמקום שאינו ראוי. אולי, בהכללה מסוימת, ראוי היה שתאמץ הישיבה הזאת את השם "חקר העברית בתור הזהב שלה?"

מן המסורה אל הדקדוק ניצני המחשבה הדקדוקית העברית*

מן המפורסמות הוא שהדקדוק העברי והמחשבה הדקדוקית העברית שורשיהם נעוצים במפעלם של המדקדקים הערביים, ושעיקרי הגישה הבלשנית בעברית מן הערבית הם שאובים. השפעתו של הדקדוק הערבי על העברי מכרעת הייתה, הן אשר לחשיבה מופשטת הן אשר לכלים ולתכנים.

דרך הדקדוק הערבי חדרו אל העברית מצד אחד מושגים אריסטוטליים מיסודות הדקדוק היווני, כגון החלוקה המשולשת לחלקי הדיבור – שם, פועל ומלה¹, ומצד אחר מונחים ומושגים מן הדקדוק הסורי, כגון הכינויים להקבצת התנועות². יתר על ההשאה ממרחק של הדקדוק הסורי יש יסוד להנחה שהיה גם מגע של ממש עם הדקדוק הסורי, מגע שלא נחקר כל צורכו, או שמא נאמר לא נחקר כלל, ושיוורי תוצאותיו של מגע זה אף הם בתחום המינוח הם, כגון המונח שווא³. אבל שקיעים אלו כאין וכאפס הם לעומת הדקדוק הערבי עצמו, שמשורשיו ינק הדקדוק העברי מראשיתו, ובצלו חסה, ומכאן הכה שורשים חדשים, שלח יונקות והצמיח ענפים משלו לכדי בניין של דקדוק עצמאי ברבות הימים.

על כך אין חולק, ואין אני בא לחדש דבר בזה. עיקר חפצי – ראשית הדקדוק, ראשית ההכללות הלשוניות בעברית. בהן מבקש אני לעיין ועל דרך צמיחתן מבקש אני לתהות. והשאלה המתבקשת היא: כלום הייתה מודעות דקדוקית בעברית קודם למגע עם הערבית? קודם למגע עם הסורית? או כלום התעורר העניין בעיסוק הדקדוקי רק מתוך חיקוי הערבים? כלום מוצאים אנו התעסקות דקדוקית לפני שהייתה הערבית עשויה להשפיע?

* הדברים האלה שבעמודים 1–11 נישאו בפעם הראשונה בהרצאה בצרפתית בקולו' דה פראנס, פריס, ונתפרסמו ב'*Journal Asiatique* CCLXXVIII (1990) עמ' 13–30.

1. ראה J. B. Fischer, "The Origin of Tripartite Division of Speech in Semitic", *Grammar*, *Jewish Quarterly Review* 53 (1962–1963) עמ' 1–21.

2. ראה א' גרבל, "שיטות חלוקת התנועות אצל המדקדקים הערביים ומקורותיהן", לשוננו יז (תשי"א), עמ' 77.

3. ראה W. Bacher, *Die Anfänge der hebräischen Grammatik* (Leipzig 1895) עמ' 18 הע' 3; א' דותן, "שמותיו של השווא בראשיתו של הדקדוק העברי", לשוננו יט (תשי"ד), עמ' 16–17 והע'

מעצם הצגת השאלות האלה משתמעת עמדתו. מתכוון אני להראות, שאכן היה גם היה גרעין מקורי עברי של הכללות דקדוקיות בעברית, וגרעין מקורי זה שימש קרקע, שעליה צמחו וממנה ינקו התפיסות הדקדוקיות בעברית, שהמשכן ופיתוחן והתייסדותן תחת כנפי ההשפעה של הדקדוק הערבי היו. גרעין זה הריהו המסורה.

יש רגליים לסברה שפעילותם של בעלי המסורה חוזרת לתקופה קדומה ביותר, והיא מתלווה אל תהליך מסירת הטקסט מראשיתו. ליווי זה תחילתו בעל-פה, ולאחר זמן, החל במאה השישית או השביעית למניינם, הריהו מועלה על הכתב בצורות שונות של סימנים וקיצורים וראשי תיבות, הלא הן הערות המסורה, שראשיתן מזער ואחריתן שגתה מאוד⁴.

כבר בעלי המסורה, הם עצמם, ליקטו את ההערות, אספון ומנאון, וחיברו אותן לכדי רשימות ערוכות ומסודרות על פי עניין משותף לכל פרטיהן, עתים שיתוף שבצורה או בתוכן ועתים שיתוף שבמניין. האוספים האלה והספירות האלה סללו את הדרך להכללות, לניסוח כללים, לראיית הכלל מבעד לפרטים. והכללים, מהם שנגעו לעניינים של כתיבה וסימון, ומהם שנגעו לעניינים של הגייה ולשון. כללים ראשונים אלו הם הם הגרעין, שאצר בחובו את חומרי הלשון שעליהם ראשית צמיחתו של הדקדוק העברי.

מאמצים לשימורם של טקסטים מקודשים היו מנת חלקם אף של בני דתות אחרות, כגון הסורים וכגון הערבים, ואולם השיטה והאמצעים שנקטו בעלי המסורה מיוחדים במינם הם, ואין דומה להם בכל אומה ולשון. אמת נכון הדבר, גם לסורים מערכת אמצעים לשימור נוסח המקרא שבידם⁵, ומלאכת שימור ענפה נקוטה גם בידי הערבים לייצוב נוסח הקוראן⁶, אך כל אלה שיטותיהם שונות משיטתם של בעלי המסורה. השימור בדרך של מנייה וסיכום, כפי שנהגו בעלי המסורה, מיוחד הוא לנוסח העברי, ואין דומה לו בקהילות דתיות אחרות בגישתן אל טקסטים מקודשים או יוקרתיים אחרים.

לצדה של הגישה המספרית של מנייה וסיכום ועימות של מניינים, לא נעדרת מן המסורה גם הגישה העניינית בציון ייחודי ניקוד או תצורה, ייחודי טעמים או הטעמה, ולעתים אף ענייני משמע ופרשנות. כל אלו מסורה הם.

המונח מסורה, שהורתו ולידתו כבן לווייה למקרא העברי, קנה לו אחיזה גם בשדות אחרים כמצייני מערכת שימור של טקסט, כגון בסורית שאף בה משמש המונח

4. ראה א' דותן, "Masorah", *Encyclopaedia Judaica* 16 (1971) עמ' 1409.

5. ראה שני מחקריו החשובים של האב מרטן L'abbé Martin, "Tradition Karkaphienne ou la Massore chez les Syriens", *Journal Asiatique* 1869 עמ' 245-379; "Histoire de la ponctuation ou de la Massore chez les Syriens", *JA* 1875 עמ' 81-208.

6. ראה דיונו המעניין של נלדקה Th. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns* (Göttingen 1860) עמ' 234 ואילך, 265 ואילך, 307 ואילך.

מסורה⁷, שנשאל מן העברית. אך חשוב לזכור את ייחודה של המסורה העברית, היינו את יסוד הספירה שבה, יסוד זה משתמע אף מדיוק משמעו של המונח עצמו.

כידוע, נתפרש המונח ארבעה פירושים: לשון מסירה מדור לדור⁸, לשון אסירה וקשירה, כעין "מסורת הברית" שביחזקאל (כ, לז), כלומר, עניינים הקשורים בטקסט⁹, לשון סימן שבכתב, שהציע שד"ל על פי שימושי "מסורת" בתלמוד – "מסורת סיג לתורה" (אבות ג, יג) ו"יש אם למסורת" (בבלי סנה' ד ע"א ועוד)¹⁰, ולאחרונה הוסיף פרופ' בן-חיים פירוש רביעי הולם ביותר היפה לענייננו – לשון ספירה, על פי אחד משמעיו של הפועל "מסר" שבעברית ובארמית לניביה¹¹. פירוש אחרון זה מושך לו ראיות ואישוש ממקורות קדומים, וכבר אמרו בעלי התלמוד "לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה..." (בבלי קיד' ל ע"א). לאחר זמן היה הכינוי "סופר" מכוון יותר אל אומן הכתיבה וההעתקה, ואילו החכמה שבהבחנת דקויות הטקסט הצריכה כינוי אחר. לימים מצאנו לו את התואר "מלמד", שהוא, כמקבילו הערבי "מַעֲלֵם", כינוי למלומד, לחכם. אבל עוד קודם לכן נטבע לעניין זה שם הגזור מן הפועל הנרדף לספר – "מַסֵּר", בצורת שם פועל – "מַסְרָה", המציין לא את האדם אלא את עיסוקו – הספירה של אותיות ותיבות בנוסח המקרא. כמותו כך גם שאר נרדפיו של שם זה – מַסְרָה, מוֹסְרָה, מְסָרָה, ואפילו מְסָרָת, מְסָרְתָא והערבית מאסרה – כולם לעניין זה הם מכוונים. והדברים ידועים כפי שהראה פרופ' בן-חיים¹¹.

עם שארבעת הפירושים למונח מסורה אינם סותרים זה את זה, אדרבה, הם משלימים זה את זה, משקלו של הפירוש הרביעי מכריע את האחרים, בהיותו מבליט את המיוחד והמאפיין שבמסורה העברית, את מה שאין בזולתה – עניין הספירה.

צד זה של המסורה אף פותח לפנינו את הפתח להבחנה בין מסורה ובין דקדוק. אלה הן שתי גישות שונות לחלוטין, לעתים מנוגדות, אל הטקסט. אף על פי ששתיהן אל מטרה אחת היו מכוונות מעיקרן – שימור הנוסח והלשון כדיוקם, דרכיהן אל המטרה והגשמתה היו שונות זו מזו בתכלית, ולא אזכיר את המטרות הנוספות שהיו לכל אחת מהן לעצמה.

בעוד שהדקדוק מתבונן בטקסט כמכלול ומבקש בו את התופעות הסדירות המשותפות לכל חלקיו, כדי לרשום אותן, לתארן ולנסחן במערכת של כללים, המסורה

7. ראה, למשל, השימוש במונח "מסורה" והחלתו על הסורית במאמרי של מרטן, לעיל הע' 5.

8. ראה, למשל, אליהו בחור, ספר מסורת המסורת, ראש ההקדמה השלישית (מהדורת כ"ד גינזבורג [לונדון 1867; גזיריוק 1968]), עמ' 102–103.

9. ראה, למשל, "W. Bacher, 'A Contribution to the History of the Term 'Massorah'', JQR 3 (1891) עמ' 785.

10. שד"לוצאטו, "בנוספות" לספר ביאור הערוך נקרא בשם הפלאה שבערכין, מאת ישעיהו ברלין (וויען 1859), קיט ע"ב – קכ ע"א.

11. ד' בן-חיים, "מסורה ומסורת", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 283–292.

נותנת עיניה בפרטים ומבקשת בהם את המיוחד והיוצא דופן, את הבלתי-סדיר והנדיר, ואותם היא רושמת אנב ספירה וסיכום. הדקדוק מנסה להכליל על פי הרוב, כמאמר מחברת התיג'אן העברית (עמ' 71) "שכל דקדוקי הלשון אינם בנויים אלא על הרוב", ואת המיעוט הדקדוק מוציא מן הכלל, לעתים מושך ידי ממו או לפחות מעמיד אותו במדרגה נמוכה יותר מן הכלל, ואילו המסורה מרכזת את כל עניינה בחריגים, בתופעות הבלתי-סדירות והנדירות, ורק בהן או בעיקר בהן היא מתעסקת, ולפי שאין בידה לכלול להן כללים, היא סופרת אותן, מסכמת אותן ורושמת את מספר היקרויותיהן, ובלבד שהמיעוט החריג לא ירד לתהום הנשייה. המדקדק רואה את היער כולו, המסרן מבקש את העצים היחידים. ספרי דקדוק הריהם מערכת כללים המתארים תופעות לשוניות, והחריגים נסרכים מאחור כפרטים זנוחים, כמטרד המערער את סדירותו של הכלל וטורד את מנוחת נפשו של המדקדק. לעומתם המסורה היא חגיגת המיעוט, הילולת הצורות הלא-רגילות, והיא עושה אותן למרכז העניין ומעניקה להן משנה חשיבות בשל היותן שונות ומנוגדות לסדירותו של הרוב, ודווקא בשל כך.

אין אפוא תמה שמרבית הערות המסורה הריהן "לית", והן מציינות תיבות או צורות המזדמנות רק פעם אחת ויחידה בצורה מיוחדת זו, בכת"ב זה, בניקוד זה, בטעם זה וכיוצא באלה. הערות מסורה כגון ז או ג או ד ככל שגדל מספר הפרטים המנויים בהן, כן הולך ופוחת מספר ההיקרויות של ההערה. הערות המונות יותר מעשרה פרטים מועטות הן יחסית, והמונות יותר מעשרים מעטות עוד יותר.

דרך משל – ספירת הערות המסורה הקטנה בכ"י לניגראד בספר בראשית. מספר הערות ל – 797; הערות ז – 478; ג – 243; ד – 120 וכן הלאה וכן הלאה. מספר הערות המסורה פוחת ככל שמספר הפריטים המנויים גדל. תמונת ההתפרסות הזאת ברורה לחלוטין ואינה מקרית, והיא נמשכת והולכת בדרך זו אף בהערות מסורה המונות פריטים מרובים, למשל, הערות י יש בספר בראשית רק 17, והערות כ רק שתיים הן.

כך הם פני הדברים על שום שהמסורה בוחנת את המיעוט, והמיעוט החריג נקבע מעצם טיבו והגדרתו בהיותו עומד ביחס של ניגוד אל הרוב הסדיר. המסורה אין דרכה למנות את הרוב. כל מניין של הערת מסורה, אפילו אינו מועט, לעולם יש כנגדו מניין מרובה הימנו שהוא דרך הרוב. ואם אין הדבר כך והערת המסורה אינה מונה את הרוב, רק למראית עין הוא, שכן רוב זה רק לכאורה הוא רוב, ואינו אלא מיעוט בקטגוריה הרחבה שאותה ראו בעלי המסורה לנגד עיניהם, קטגוריית "בלישנא" על פי מונחיהם. מובן וברור שכדי להבחין בצורת המיעוט, במה שאינו סדיר, הכרח הוא שסדירותו של הרוב תהיה נהירה. לשון אחר: מתוך רישומם של חריגים וצורות של מיעוט משתמעת מכללא ידיעה מקיפה ומעמיקה של הסדיר והשכיח בלשון, שאם לא כן לא תשוער קביעת החריג והמיעוט. לא רק ידיעה שורשית של מבנה הלשון משתמעת מכך, אלא גם הבחנה במהויות דקדוקיות. לא יעלה על הדעת שכדי לציין תופעות של ייחוד

לשוני לא הייתה קיימת מחשבה דקדוקית. רק ידיעה דקדוקית יסודית עשויה הייתה להניב הבחנות מסוימות המצויות בהערות המסורה, לא בכולן – אך ודאי בקצתן. שתי דרכים הן לשימור נוסח המקרא. מכאן – הכללות לשוניות לתיאור השכיח והסדיר, לתיאור דקדוקי, ומכאן – איסוף ורישום של פרטים סוטים, מתוך הנחה שהפרטים הסדירים ידועים הם. בעלי המסורה העדיפו את הדרך הזאת. היא נראתה בעיניהם יעילה יותר ואמינה יותר לשימור כל תג בנוסח המקרא. אך הידיעה הדקדוקית קיימת הייתה בעין, אף שלא הגיעה לכלל מימוש בניסוחם של כללים מעשיים.

ראשית פעולתם של המסרנים בוודאי קדמה למגע התרבותי עם הערבים. הערות מסורה בממש חוזרות בלי ספק אל תקופת התלמוד. כך למשל, על הכתוב בחגי א, ח וְאֶקְבֹּךְ בְּכֵתִיב חֹסֶר הָא נאמר בירושלמי תעניות (ב, א [סה ע"א]): "וארצה בו ואכבדה – ואכבד כתיב חסר הא, אילו חמשה דברים שהיה המקדש האחרון חסר מן הראשון". מאמר זה אף במקומות אחרים נאמר, ואף בתלמוד הבבלי (יומא כא ע"ב), והעדפתי את נוסח הירושלמי על שום טהרתה של לשון המסורה בו – "כתיב חסר הא". מאמר זה מיוחס לרבי שמואל בר אינאי (או בר ינאי) בשם רבי אחא, בן אמצע המאה הרביעית למנינם.

וכן, למשל, סימן המסורה לבמדבר כט, לג בכ"י לנינגראד, או לבמדבר כט, יט במקראות גדולות, דפוס ונציה רפ"ה, "בו"ז מים", שמקורו מצוי כבר בתלמוד במקור קדום עוד יותר, בירושלמי סוכה (ד, א [נד ע"ב]) בשם רבי עקיבא: "דר' עקיבא אמר גיסוך המים דבר תורה – בשני ונסכיהם (במ' כט, יט), בששי ונסכיה (שם, לא), בשביעי כמשפטם (שם, לג) – מ"ם יו"ד מ"ם – מים". מכאן למדו חכמים רמז לגיסוך המים מן התורה. המאמר מובא גם במקומות אחרים בירושלמי (ר"ה א, ג [נז ע"ב]) וגם בבבלי תענית ב ע"ב, ושם המאמר מיוחס לר' יהודה בן בתירא, בן זמנו של ר' עקיבא; ואם הוא ר' יהודה בן בתירא הראשון הריהו קודם אף לר' עקיבא, שזה בן המחצית הראשונה של המאה השנייה למנינם היה, וזה קדם לו כנראה בכמאה שנים. דיי לנו בשתי דוגמאות אלה שהבאנו לראיה, לדבר שאינו צריך ראיה, שהמסורה קודמת היא דורות הרבה למגע עם הערבים.

אם מצאנו בהערות המסורה הבחנות של דקדוק, אין זאת אלא שהבחנות אלה מקוריות הן, הורתן ולידתן בישראל, כנראה, עוד טרם המגע עם הערבית בעת הכיבוש הערבי ועוד טרם יצירתו של הדקדוק הערבי וראשית תפוצת השפעתו, שכנראה לא קדמה לסוף המאה השמינית¹². משהתחיל הדקדוק הערבי נותן אותותיו במשנתם של חכמי ישראל, עיקר רישומו היה בתחום השיטה והתפיסה. הרקע החומרי וההכרה

12. ראה F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttum*, Band 1 (Leiden 1967) עמ' 6, 24; Band 9 (Leiden 1984) עמ' 5, 31-32.

הדקדוקית היו קיימים ועומדים, ולא ציפו אלא להתערות אל תוך כלים ומסגרות פורמליות של מתודולוגיה מפותחת יותר.

לא אסתפק בשיקולים העיוניים האלה ואביא להם כמה ראיות דרך משל ודוגמה. רב סעדיה גאון, הנחשב בצדק ראשון המדקדים העבריים, פיתח תאוריה מקורית ובלתי תלויה של השתנות התנועות בעברית. בספר הדקדוק שלו "כתאב פציח לגא' אלעבראנין", שכתב בראשית המאה העשירית, ייעד לתנועות פרק מיוחד¹³, ובו ערך את שבע התנועות הטברניות על פי עיקרון פיזיולוגי-חיתוכי: למן החולם הנחתך במקום הפנימי, העמוק ביותר בנתיב החיתוך, ועד לחיריק שחיתוכו בקצה הפה. סדרן של שבע התנועות כך הוא: חולם, קמץ, פתח, סגול, צירי, חיריק, ואחרון – שוורוק, שבגלל סיבות מורפופונולוגיות נחשב לנחתך במקום הקיצוני ביותר, מחוץ לפה. סדר זה של תנועות הוא רואה כסולם ניצב, שהתנועות ערוכות לאורכו, בראשו החולם וכל השאר ערוכות כסדרן זה למטה הימנו. מכאן פיתח רב סעדיה תורה שלמה של שינויי תנועות העומדים ביסודה של המערכת המורפולוגית ושל התהוות הנטיות לסוגיהן, והתהוות צורות הנסמך, הריבוי וההפסק בשמות. שינוי בקטגוריה מורפולוגית גורם לתזוזה בסולם התנועות, והתזוזות הן בכיוון של ירידה או של עלייה בסולם התנועות. הדברים ידועים ולא אאריך בהם כאן.

בנייתו של סולם פונטי של התנועות, כדי שיתאים לשינויים המורפופונולוגיים של העברית, עשוי להיחשב חידושו המבריק של רב סעדיה גאון. זו הפעם הראשונה סודרו התנועות בעברית מתוך מגמה דקדוקית.

ואולם, כפי שהראיתי במקום אחר¹⁴, הסידור הדקדוקי הזה של התנועות היה ידוע עוד לפני סעדיה, והוא נמצא בשימושם של בעלי המסורה. אין אני מתכוון כאן לקונטרסי המסורה, שגם בהם נמצא סדר זה, אלא לחיבור הלקטני "אכלה ואכלה". בספר זה, שנתחבר לא לאחר המאה התשיעית למנינים וחלקים בו בוודאי קדומים אף יותר¹⁵, מצאנו רשימה של זוגות מלים יחידאיות, ומלות כל זוג שוות בפְּרָטִיהֶן, להוציא תנועה אחת. ההבדלים האלה, והם שונים בכל זוג, מוגדרים בכותרתה של הרשימה בעזרת המונחים הארמיים הידועים מל ע י ל ומ ל ר ע, אשר בדרך כלל יש להם מובן

13. נתפרסם בידי שו"ל סקו גם במקורו הערבי (S. L. Skoss, "A Study of Hebrew Vowels from Saadia Gaon's Grammatical Work 'Kutub Al-Lughah'", *JQR* 42 [1951–2] 283–317) וגם בתרגום עברי ("המאמר על התנועות בעברית מס' 'כתב אללגה' לרס"ג", תרביץ כב [תשי"א], עמ' 174–184). וראה על נושא זה גם ד' בן-חיים, "תורת התנועות לרב סעדיה גאון", לשוננו יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 89–96; א' אלדר, "עיון מחודש בשאלת חלוקת התנועות העבריות לדרך רום, דרך מטה ודרך ניצב", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה (ירושלים תשמ"ג), עמ' 43–45. ועיין גם במאמרי הנזכר בהערה הבאה.

14. A. Dotan, "The Beginnings of Masoretic Vowel Notation", *Masoretic Studies* 1 (1974), עמ' 21–33.

15. ראה F. Díaz Esteban, *Sefer 'Oklah We-'Oklah* (Madrid 1975), עמ' LVIII–LVII.

מסוים וידוע. וזו כותרת הרשימה¹⁶: "א"ב מן חד וחד, חד מלעיל וחד מלרע". זוגות אחדים מן הרשימה דיים להדגים את שימושם של שני המונחים:

אָדן בחולם – מלעיל;	אָדן בקמץ – מלרע,
הַמְשַׁל בחולם – מלעיל;	הַמְשַׁל בצירי – מלרע,
נָתַן בקמץ – מלעיל;	נָתַן בפתח – מלרע,
נָפְלוּ בקמץ – מלעיל;	נָפְלוּ בחיריק – מלרע.

ברור שבהקשר זה שני המונחים אין להם ולא כלום עם מקום הטעם בתיבה. שימושם זה מכוזן היטב אל סולם התנועות, והניגוד של כל זוג תנועות מצוין כניגוד בין דְּרָגוֹת שונות בסולם התנועות. כך החולם של אָדן, הַמְשַׁל הוא למעלה בסולם, מלעיל, לעומת קמץ של אָדן או צירי של הַמְשַׁל שהם למטה, מלרע. אך קמץ של נָתַן, נָפְלוּ, מלעיל הוא לעומת פתח של נָתַן או חיריק של נָפְלוּ שהם מלרע, ונמוכים מן הקמץ בסולם התנועות. זו אפוא שיטת ציון יחסי של התנועות לאורכו של סולם תנועות מקובל.

רשימה זו בספר "אכלה ואכלה", שממנה הבאנו דוגמאות אלה, אינה היחידה שמשמשים בה שני המונחים במשמע זה. עוד שבע רשימות כיוצא בה¹⁷ יש בהן שימוש זה של מלעיל ומלרע – ניגוד בין שתי תנועות או בין תנועה לשווא, ומכולן עולה בבירור שהתפיסה של סולם התנועות מונחת ביסודן.

אמור מכאן, בעלי המסורה ידעו והכירו את רעיון סולם התנועות וסידור זה של התנועות היה קיים בחשיבתם. אמנם התפיסה הדקדוקית הזאת לא הגיעה בידם לכלל ניסוח פורמלי, אך סעדיה לא המציא את סולם התנועות. הוא אימץ לעצמו עניין מוסכם, שהיה מקובל וידוע לפניו, והתאים אותו למטרתו – לתיאור הדקדוקי של ההתנהגות המורפולוגית בעברית. ואכן זה חידושו של רב סעדיה.

גישתם הדקדוקית של בעלי המסורה לא תמיד נסתרת היא וחבויה כבדוגמה שהבאנו זה עתה. לעתים היא נאמרת במפורש, כגון בבראשית לא, ט לתיבת "אָבִיכֶם" הנאמרת בפנייה אל בנות יעקב, מעירה המסורה הקטנה בכ"י לניגראד: "ל כֹּה ׀ בלש נקב" (=לית כתיב מם בלשן נקבה). בעלי המסורה ידעו, כמובן, את הכלל הדקדוקי של נטיית השמות, וציינו כאן את החריגה.

הערה מחוכמת מאוד ומסובכת, שהתבוננות הדקדוקית אינה מפורשת בה, היא למשל המסורה הקטנה בכ"י לניגראד לבראשית כד, מ לתיבת "אֶתָּה": "ה וכל יחזק ונקי כות" (=ה' וכל יחזקאל ונקבה כוותיה). הנושא הוא מלת היחס הנטויה, שבה הניגוד בין זכר לנקבה משתלב בהתפרסות על פני ספרי המקרא. וכוונת ההערה כך

16. 55 במהדורת דיאו-אסטבאן (ר' בהע' הקודמת) ובמהדורת פרנסדורף (S. Frensdorff, *Das Buch* 1864) *Ochlah Wöchlah* [Hannover 1864].

17. במהדורת פרנסדורף 1155, 45–50; במהדורת דיאו-אסטבאן 1155, 46–51.

היא: "אַתָּה" כך צורתה בלשון נקבה, וכך צורתה בכל היקרויותיה בספר יחזקאל גם בזכר וגם בנקבה, ונוסף על אלה יש במקרא עוד חמש תיבות בצורה זו שהן לשון זכר ואינן בספר יחזקאל. זה משמע ההערה. אך אין הוא מתאים לעובדות, שכן יש במקרא 38 תיבות "אַתָּה" לזכר מחוץ ליחזקאל! ואולם 33 התיבות הנוספות כולן במעמד של הפסק הן, בטעמים המפסיקים הגדולים – סילוק, אתנה או זקף. חמש התיבות, המובדלות בהערת המסורה, מוטעמות במפסיקים קטנים כטפחא, כרביע וכפשטא, שאין דרכם לחולל צורות הפסק. המסרן, שידע את כללי דקדוק ההפסק, התעלם כמובן מכל הצורות שהפסקן על פי דין הוא, ורשם רק אותן חמש צורות שמצד הדקדוק אין הן תקינות. לא זו בלבד שהמסרן ידע כלל דקדוקי זה, אלא מאחר שהערות המסורה נכתבו למען יבינו אחרים, סופרים ואף קוראים, רשאים אנו להניח שידעה דקדוקית כזאת הייתה נחלתם של משכילים ויודעי ספר ולא דווקא של בעלי מסורה בלבד.

אפשר להביא ראיות רבות לחוש הלשוני של בעלי המסורה באשר להבחנות לקסיקליות וסמנטיות, לשימושי הלשון ולעניינים כיוצא באלה, וכל אלה מחזקים את ההרגשה שיש כאן הבנה דקדוקית, שאף על פי שלא הגיעה לידי ביטוי מוחשי במונחים דקדוקיים מוכרים, עדיין הייתה מבעבעת מתחת לפני השטח וממתנה לכלים הבלשניים הפורמליים שיגאלו אותה מהיוליותה, ויפיהו בה רוח של דקדוק חי.

לא זו בלבד, אלא שאפשר לגלות בהתחלות אלה של דקדוק-בכוח תפיסות בלשניות שונות, מהן המזכירות במידה רבה גישות בלשניות מודרניות. מוצאים אנו, דרך משל, הערות שמאחוריהן מסתתר ניגוד צורות המבודד יחידת ציון מינימלית, כגון הערת המסורה הקטנה ליהושע ב, ג בכ"י לנינגרד לתיבת "הוֹצִיאִי": "ל לשון נקבה ומלע" (=ומלעיל), שבהיעדר מינוח דקדוקי מעודן היא מכסה, בזרזון המיוחד שלה, על רעיון הניגוד המינימלי בין צורה זאת ובין הצורה המלרעית "הוֹצִיאִי" (יר' ז, כב ועוד).

הערות מסורה רבות מכוונות למבנה הגרפי של המלים, לכתבן, והן עניין בעיקר לסופר, ואילו הערות אחרות, אמנם מעטות ביחס, כל עניינן אינו אלא בהגייה, בהתעלם מן הכתיב, והן מאספות או מעמתות קבוצות מלים הומופוניות. בכך יש מעין רישום פונטי, המתבסס על משמע אוזן בלבד.

משל נאה לכך היא ההערה הידועה במקראות גדולות, דפוס ונציה רפ"ה, לבראשית כא, א לתיבת "נִסָּה". שם אומרת המסורה הגדולה כדלקמן: "ו' ז' כתיב סה וז' כתיב שא". שש הצורות הנמנות כוללות את שתי הצורות "נִסָּה" (בר' כב, א; שמ"א יז, לט) – שתיהן פיעל עבר, ועוד ארבע צורות הומופוניות "נִשָּׂא". אלא שכל אחת מן הארבע מקטגוריה אחרת היא, והן מתנתחות כדלקמן:

אם נִשָּׂאת נִשָּׂא לנו (שמ"ב יט, מג) – נפעל, עבר, נסתר,

ועל כל נִשָּׂא ושפֵּל (יש' ב, יב) – נפעל, בינוני, יחיד,

חירם מלך צר נִשָּׂא את שלמה (מל"א ט, יא) – פיעל, עבר, נסתר,

נִשָּׂא לבבנו אל כפים (איכה ג, מא) – קל, עתיד, מדברים.

נקבצו באו כאן שש תיבות שונות מחמש קטגוריות צורניות. המסרן התעלם מן ההבדלים הדקדוקיים וראה בכל שש הצורות מהות הומופוגית אחת, ורק הפנה את שימת הלב אל שני דרכי הכתיב המייצגים, כמובן, שני שורשים שונים זה מזה. וכי לא כך היה נוהג בלשן מודרני, שהיה רושם את המבנה הפונטי ומניח אותו כנקודת מוצא, ורק אז היה מנתח את המבעים ניתוח מורפולוגי? אין זו, כמובן, בלשנות מודרנית, אבל הגישה המכלילה, הסטרוקטורלית, אל הלשון כבר בתקופה קדומה מפתיעה היא ומעניינת.

או, למשל, המסורה הגדולה בכ"י לנינגראד לויקרא יח, יח לתיבת "בְּחִיָּה" מציינת: "חיה ג" ומקבצת אל תחת חופתה של תיבה זו שלוש תיבות שונות: האחת "בְּחִיָּה" עצמה (לגלות ערנותה עליה בחייה), האחרת "חִיָּה" (מש' לא, יב: כל ימי חיה), והשלישית (שמ"ב יב, ג) – הפועל "נִיחֵה" צירופה של האחרונה לקבוצה על שום שוויון דמותה הפונטית הוא בא. המכנה המשותף לכל השלוש הוא "חִיָּה", וזו גם תיבת הנושא בכותרת הערת המסורה. זה היסוד ההומופוני המשותף, שאפשר לראות בו, בלשון הבלשנות, "מורפמה עצמאית" המתפקדת הן לעצמה הן בחבירה עם "מורפמות כבולות", מעין תחיליות, כמו "בִּ" – בצירוף "בְּחִיָּה", וכמו "נִ" – בצירוף "נִיחֵה". מידה כזאת של הפשטה, המשתמעת בהכרח מן ההערה הזאת, מצביעה על מחשבה דקדוקית מתקדמת ביותר, המבצבצת מבין שיטתה של המסורה – התגלמות מפתיעה של סטרוקטורליזם.

כדוגמה אחרונה לגישה כזאת הבה נתבונן ברשימת מסורה מן הילקוט העתיק "אכלה ואכלה", שבה רשימת שישה זוגות מלים יחידאיות העומדות מעומתות זו לזו. כותרת הרשימה היא¹⁸: "ו' זוגין מן ב' ב', חד לישן יחיד וחד לישן רבים וכל חד לית". אע"פ שלא נאמר כך בכותרת, משותף לכל התיבות סיום הכינוי לנסתרת, והניגוד בתוך כל צמד הוא: שם ביחיד בתוספת כינוי ה לעומת שם בריבוי בתוספת כינוי יָה. שלושה מן הניגודים הם:

פְּשָׁעָה לעומת פְּשָׁעִיהָ

גְּדָרָה לעומת גְּדָרִיהָ

פְּתוּחָה לעומת פְּתוּחִיהָ

ויש מקורות, כגון מקראות גדולות, דפוס ונציה רפ"ה, במסורה הגדולה לבמדבר ה, טז לתיבת "וְהָעֲמִדָּה", וכגון גינצבורג, המסורה¹⁹, המביאים במסורה זו שבעה זוגין, ומוסיפים עוד את הצמד: צִירָה לעומת צָרִיהָ.

18. § 236 במהדורת פרנסדורף, ואין כנגדו במהדורת דיאז-אסטבאן.

19. כ"ד גינצבורג, המסורה על פי כתבי יד עתיקים, חלק שני (לונדון תרמ"ג [ניי-יורק 1975]), עמ' 568.

האות ריש § 157.

בכל אלה נשמר הניגוד יחיד/רבים, אף שבצמד האחרון שני השמות שונים סמנטית (ציר דלת/ציר לדת). כל ארבעת הצמדים הם אפוא "גורמליים" לחלוטין מבחינת הדקדוק הפורמלי. ואולם שאר הצמדים אינם סדירים כלל. כך בצמד שְׁבִרָה לעומת שְׁבִרָה אין ניגוד רגיל של יחיד/ריבוי, שכן שתי הצורות משני מישורים הן באות – הריבוי שם, אך היחיד פועל הוא.

שני הצמדים האחרונים מופלגים אף יותר. וְיִגְדָה לעומת וְיִגְדָה, וְהַעֲמִידָה לעומת וְהַעֲמִידָה. שני הצמדים פעלים הם. בראשון שני הפעלים שווים לחלוטין, אלא שבכל אחד מהם משמש אחד משני הוואריאנטים של כינוי המושא לנסתרת: הָ או הָהָ. בצמד השני הפועל הראשון וְהַעֲמִידָה הריהו עבר (מהופך) נסתר בכינוי המושא הָהָ, ואילו הפועל השני וְהַעֲמִידָה הריהו ציווי נוכח בכינוי המושא הָהָ, שבמקביל לו תיתכן גם אותה צורה בכינוי המושא השכיח יותר הָהָ.

עינינו הראוהו שהעיוות שבין הכינויים החבורים אין לו ולא כלום עם יחיד וריבוי. אין זה עיוות פונקציונלי או סמנטי. שני הכינויים שווים מבחינה דקדוקית, ובשלוש מתוך ארבע הצורות הם ניתנים להתחלף זה בזה (וְיִגְדָה/וְיִגְדָה).

כיצד ליישב זאת עם מונחיו הארמיים העתיקים של המסרן – לִישָׁן יחיד, לִישָׁן רבים? הדברים נכוחים למבין, שאין מונחים אלו משמשים כאן במשמעם הדקדוקי-סמנטי הצר, אלא מביעים ניגוד פורמלי-סטרוקטורלי בין שני הסיומים הניצבים זה לעומת זה. אכן ברוב המקרים הם מביעים ניגוד יחיד/רבים. זאת ההכללה הדקדוקית, ומכאן נובע השימוש במונחים. אך שימושם לא נצטמצם לכך וההתבוננות הבלשנית לא הוגבלה. מבנם של שני הצורנים בא כאן לידי עיוות פורמלי, בלא שים לב לתפקידם. המסרן קיבץ את כל צמדי המלים היחידאיות, שיש בהן ניגוד כזה, מתוך התעלמות מן המשמעות. המבנה הוא שהיה בראש מעייניו, ולמונחים, שהתאימו רק לקצתם של הצמדים, להם לא הניח לעמוד בדרכו.

מגישה כזאת אל חומרי הלשון קצרה הדרך אל ניסוחו של כלל דקדוקי. אין בידינו כלל דקדוקי להתנהגותו של צורן זה של הנסתרת, אך יש בידינו כלל, אמנם עדיין בצורתו הפשוטה, לצורן אחר קרוב לו, צורן הנסתרות. הכלל מצוי בקונטרסי המסורה, אך שם שרד בניסוח משובש ומעורפל, ועל כן נביא כאן את הניסוח המשופר שבספר דקדוקי הטעמים לאהרן בן-אשר. וזה לשון שער י"ז בדקדוקי הטעמים²⁰:

כל לשון יחידה – בדגש תהוה צמודה,
 כמו מְרַבֶּכֶת תְּבִיאָנָה, יִכְרַסְמָנָה, תְּכַלְנָה מִלְמַעְלָה.
 וכל לשון רבים – ברפי דבובים,
 כמות ותעִינָה הנשים, צֶאֱיָנָה ורֶאֱיָנָה, יִדְיו תְּבִיאָנָה, וכדומה להן.
 בר מן ב':
 עיני תֶּאֱיָנָה בה, תְּכַמּוֹת שְׂרוּתִיהָ תִּעֲנִינָה.

²⁰ א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר (ירושלים תשכ"ז) [להלן: דקה"ט], עמ'

תביאָנָה, יכרסמָנָה, תכלָנָה – כולן בדגש בנר"ן.
 ותענִינָה, צאִינָה וראִינָה, תביאִינָה – כולן בנר"ן רפה.
 חוץ משניים: תראִינָה, תענִינָה.

הרי לפנינו חומרי מסורה מסודרים ומנוסחים במעין ניסוח דקדוקי. הסיום הוא יָנָה בדגש – ביחיד, כלומר ככינוי מושא לנסתרת הדבוק אל פועל עתיד. הסיום הוא יִנָה בלא דגש ובדרך כלל ביו"ד אם קריאה – בריבוי, כלומר, ככינוי הנושא לנוכחות או לנסתרות של פועל עתיד או ציווי. שני החריגים מוצעים בארמית ובניסוח של הערת מסורה: "בר מן ז". ומה סיבת חריגתם של שניים אלה? הווי אומר יש בהם מזיגה של שני הכינויים האמורים, כלומר, כינוי הנושא לנסתרות של עתיד בתוספת כינוי מושא לנסתרת (הן תפעלנה אותה). ואולם מאחר שיש מקטגוריה מורכבת זו רק שתי מלים במקרא, היה נוח יותר לרשום אותן כחריגים מאשר להסתבך בניסוחים מפותלים.

הרי זו דוגמה טובה לשלב הביניים שבין רישום של מסורה ובין הכללה דקדוקית, שכאן הריהי ערוכה בלשון פיוטית מחורזת, ואילו החריגה נמסרת בלשון המסורה ממש, בארמית. כלומר, לא רק בתוכנו אלא גם בלשונו הפרק הזה משקף את שלב הביניים. המזיגה הלשונית, כפי שהיא משתקפת בפרק זה ובפרקים רבים אחרים, הייתה כפי הנראה אופיינית לתקופת המעבר בין הארמית לעברית.

אין צריך לומר, שראשיתן של הערות המסורה בארמית הייתה. זו לשונן של מרבית ההערות שהגיעו לידינו בגליונותיהם של מקראות, של הערות שנאספו בחיבורים עצמאיים ושל אותן המשוקעות פה ושם בספרות התלמוד. עובדה היא אפוא שהמסורה שבכתב ראשיתה ארמית הייתה, ושתי סיבות לדבר:

א) הרצון והצורך להפריד ולהבדיל בין לשון המקרא ובין הלשון שהיא חוץ למקרא, הנלווית אליו כמעין מְטֵה-לשון, המסדירה את לשון המקרא, אבל חשוב שתהא נבדלת ממנה ומרוחקת ממנה בבירור ובמובהק.

ב) הלשון המהלכת ארמית הייתה, וכבר במאה השנייה למניינם הייתה גוברת והולכת על העברית – והרי ראינו למעלה הערות מסורה כבר מתקופה זו.

הערות המסורה הלכו ונצטברו במהלך מאות בשנים, ושוב אין בידינו להבחין בהן בין מוקדם למאוחר. משום כך בחינת הלשון הארמית של המסורה אין בה כדי לסייע בקביעת זמנן של ההערות. גם ההבחנה הדיאלקטית בין ארמית מערבית למזרחית בלשון המסורה אינה חתוכה ונחרצת, ומזרח ומערב משמשים בה יחד. אין ספק שיש במסורה משקע מערבי ברור, אך בדרך כלל ארמית זו ניתנת להיגדר ארמית יהודית כללית, שברבות הימים סיגלה לה דפוסים קבועים, מטבעות לשון ומערכת מונחים שקפאו לכדי זרעון מקצועי, שאף מלים עבריות נתערבו בו.

ארמית זו עדיין היא לשונן של רוב הרשימות המקובצות, למעשה של כותרותיהן. ואפילו הכללות לשון ראשונות מצויות פה ושם בארמית. אבל עיקר מלאכת ההקבצה

לכללים בעברית נעשתה ובחריזה נעשתה. והא בהא תליא. הכללות המסרנים יש להן זיקה קרובה לפיוט העברי שצמח ופרח בארץ ישראל. ממנו שאבו בעלי הכללים את הכלים להבעה, הווי אומר, את עצם השימוש בלשון העברית, וממנו שאבו אף את האמצעים הקישוטיים הנהוגים בו, בראש וראשונה – החרוזים. שאיפתם הייתה להרחיק את כלליהם מן הוירגון הקפוא של לשון המסורה, ולעצב אותם בדפוסים ספרותיים-אסתטיים, שנתהוו ונשתגרו באותם ימים בכתיבה העברית. הם נטשו אפוא את הארמית וניסחו את כלליהם בעברית המליצית של אותם ימים ובקישוטי המליצה המקובלים – בחרוזים, והוא שמצאנו ברוב קונטרסי המסורה.

מקובלים אנו מחוקרי השירה והפיוט²¹, שראשיתה של החרזה העברית במאה השישית למניינם הייתה. המעבר אל הפרוזה המחזורית לא ביום אחד נעשה, וסיגול הלשון העברית המחזורית לשם הבעת כללי המסורה היה כנראה תהליך הדרגתי מתמשך. הדעת נותנת שחלפו דורות אחדים עד לחדירתה של העברית המחזורית לתחום זה, ועוד יותר עד להתגבשותה של נורמת כתיבה בלשון זו לצורכי המסורה. לפיכך מסתבר שראשית הכללים העבריים המחזוריים לא לפני המאה השביעית הייתה, ושמה לא לפני השמינית. רשאים אנו להניח שאחדים מקונטרסי המסורה המחזוריים לתקופה זו הם שבים.

אחדים, מוטב לומר – רבים, אפילו הרוב, אך לא הכול. יש מהם הכתובים ארמית ויש מהם המעורבים בלשונם, וברוב המקרים מצויים לפנינו נוסחים מקבילים בזה ובזה. לא על נקלה אפשר לקבוע, שהפרקים הארמיים כולם קודמים הם לעבריים. לא אחת מתנסחים פרקים במטבע שטבעו ראשונים, והם עצמם אינם ראשונים. גם בעירובי לשון יש לנהוג זהירות מרובה, אבל לעתים ניתן ללמוד מהם על רובדי המקורות שביסוד הכללים.

סימני השפעה ערבית בכללים אלו מעטה ביותר. אפשר תימצא בהם פה ושם שאילה או בבואה ערבית, אך בסוג זה של כללים, בדרגה זו של מעבר, אין לערבית עצמה מדרך רגל.

חדירת הערבית אל מערכת הכללים הייתה אף היא, כנראה, הדרגתית ומתמשכת, וספק אם קדמה הרבה למאה העשירית. במאה זו כבר מוצאים אנו ניסוחים ערביים של אותם כללים, ואין אני מתכוון בכך לחיבורים שלמים סדורים וערוכים בערבית, אלא לפרקי כללים מעין קונטרסי המסורה. בתקופה זו ערו חלק נכבד מן הכללים אל הערבית, והם מצויים לפנינו בלבוש ערבי. על פי רוב נעשתה פפרוזה ערבית מן הכללים. לא מכבר נמצא לנו בקטעי הגניזה אפילו תרגום ממש, תרגום מילולי

21. ראה ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים (ירושלים 1975), עמ' 82; הנ"ל, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם (ירושלים תשמ"ד), עמ' 17 הע' 6, עמ' 24.

לערבית של פרק מקונטרסי המסורה²², כשם שנמצא לנו בעבר תרגום מילולי לערבית של סימני מסורה ארמיים²³.

החיבורים השלמים שנתחברו בתקופה זו, במאה העשירית והאחת-עשרה, להוראת הקריאה במקרא, כבר הם משלבים את קונטרסי המסורה ככללי הקדמונים, מהם המשלבים אותם במקורם העברי, כמאמר השווא²⁴, ומהם בעיבודם או בתרגומם לערבית, כהורית הקורא²⁵, וכמותם חיבורים אנונימיים רבים שנמצאו בגניזה.

בדרך הפשטה כוללנית נוכל לצייר לנו שלוש חטיבות של התפתחות בעיסוק הלשוני, והן נחלקות באופן גס על פני שלוש הלשוניות. התהוות המסורה הכתובה – בארמית, התגבשות הכללות לשוניות ודקדוקיות – בעברית, והתמסדות כללי קריאה מסודרים – בערבית. זה נראה החתך הכרונולוגי המשולש שבו מתבטאת ההתפתחות. אין צריך לומר שהחיתוך אינו מושלם, ושיש חפיפה בין החטיבות ובמעבר ביניהן.

מכל מקום זו הדרך שבה צמחו חומרי המסורה כהכנה לדקדוק. המדקדקים שבאו אחר כך נשענו על קורפוס עצום זה ושאו מתוכו. רשימות מסורה, הכללות וכללים גולמיים שבקונטרסי המסורה ושמוחצה להם שימשו להם לראשוני המדקדקים יסוד ומקור ורקע לתיאוריהם שלהם.

המונח דקדוק בראשיתו לחומרים אלה נתכוון, לחומרי המסורה ובייחוד לכללים הראשונים שלה. הדיוקים בלשון, ההכללות הנורמטיביות של בעלי המסורה, הם שנתכנו ראשונה בשם דקדוק. וכך מצאנו, למשל, למקור אלמוני בקטע גניזה, המביא בלשונו הערבית כמה וכמה כללים מענייני קונטרסי המסורה, לאחר שהוא מביא בלשונו כלל על הגיית השווא שבלשון אכילה, הוא מביא כאסמכתה את הנוסח העברי של הקונטרסים ומציע אותו במלים: "וקאל פיה אל דקדוק"²⁶. ובכ"י אחר מן הגניזה מתקנים החכמים העוסקים בכללים אלו "אלמעלמין אלאולין אלצנאדיד פי דקדוק אלמקרא"²⁷ (=המלמדים הראשונים הגיבורים בדקדוק המקרא). וכן בעל מאמר השווא מביא את אחד הפרקים, המקביל לשער י"ג של דקדוקי הטעמים, והוא מציע את נוסחו העברי בשם "הקדמונים המלמדים ובעלי הקריאה והניגונים והטעמים והמסורות ואנשי הדקדוק"²⁸. זה אפוא היה תחום תחולתו המקורי של המונח דקדוק. אנשי הדקדוק

22. ראה א' דותן, "מסורה בתרגום ערבי", ספר היובל לגד בן-עמי צרפתי (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן) – בדפוס.

23. ראה דקה"ט (ר' לעיל הע' 20), עמ' 272.

24. ראה K. Levy, *Zur Masoretischen Grammatik* (Stuttgart 1936), עמ' יד-טז, כט-ל.

25. ראה א' אלדר, "מכתב הדאיה אלקאר", לשוננו 2 (תשמ"ו), עמ' 9-12, 14-16, 19-21.

26. כ"י 22 שבמהדורת דקה"ט (עמ' 68-69), וראה שם, עמ' 141, ק"מ לשר' 1.

27. כ"י קמברידג', T-S D.1.2 בראשו, ופרסמו ג' אלוני, "ספר הניקוד" לרב סעדיה גאון, בית מקרא טו [מ] (תש"ל), עמ' 49.

28. ק' לוי (לעיל הע' 24), עמ' יד.

הם אותם שעסקו בחלק הקדום ממה שמציע א' אלדר²⁹ לכנות בשם "תורת הקריאה במקרא", כינוי היפה יותר לחיבורים השלמים המציעים תורה סדורה, הכתובים ברובם ערבית. דקדוק במובן זה מכוון לכללים, העבריים ברובם, עוד טרם נקבצו ונערכו כתורה.

ברבות הימים נעתק מוקד העיסוק בלשון המקרא, ומן ההכללות הגורמטיביות-המעשיות נסתה הכף אל עבר הכללות תיאוריות עיוניות. ועדיין נקרא העיסוק הזה דקדוק, אלא שעם שינוי אופיו של העיסוק בלשון משתנה ממילא תוכנו המשמעי של המושג דקדוק המלווה אותו, והוא הופך לציין את מלאכת הגרמטיקה.

המסורה וכמותה קונטרסי המסורה לא היו שיטתיים. שם האקראיות מושלת בכיפה – אקראיות הן אשר לתיבות או לתופעות הזוכות לתשומת לב ולהארה, הן אשר לפריטים הראויים להתקבץ לרשימה או להיכלל בכלל. כאן בא המדקדק ומביא עמו מתודולוגיה, פורמליזם ושיטתיות ואת השאיפה להקיף את הכול ולראות את השלמות. כלים אלו שאולים הם בידי מן הדקדוק הערבי, ובאמצעותם הוא מקים, מתוך אבני היסוד הגולמיות של המסורה, את הבניין המרהיב של הדקדוק העברי בימי הביניים.

29. "תורה הקריאה במקרא", תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 225–238.

משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי

פתיחה

מפנה המאות העשירית והאחת-עשרה מוצא את תורת הלשון העברית כשהיא יודעת תמורה מעמיקה ויסודית והיא נכנסת לתקופה חדשה בתולדותיה, היא התקופה הספרדית-הקלסית.

בתקופה זו התעמק העיון הפילולוגי במקרא והתרחב מעגל הנושאים המטופלים, נתחדשו רעיונות ומושגים והתפתחו שיטות תיאור מקוריות וכלי ניתוח חדשים. כמעט כל מה שהיה נוהג בתורת הלשון העברית (בדקדוק ובמילונאות) שעד סוף המאה העשירית, הן במזרח הן בספרד גופה (בתקופת הראשית של האסכולה האנדלוסית)¹, נשתנה שינוי מהותי בתור הזהב של האסכולה האנדלוסית.

מחולל התמורה שחידשה את פני הבלשנות העברית היה ר' יהודה חיוג'², שהגיע לקורדובה שבספרד מפאס שבאפריקה הצפונית³. לא בכדי נחשב חיוג' אצל חוקרי ספרותנו הדקדוקית שבימי-הביניים, אחרונים כראשונים, למייסד האמיתי של מדע הדקדוק העברי⁴, שבחותם חידושי טבועה הכתיבה הבלשנית מכאן ולהבא.

1. ראה: א' אלדר, "אסכולת הדקדוק האנדלוסית: תקופת הראשית", פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 21–33.
2. לשאלת זיהוי של יהודה בן דויד חיוג' בן פאס (ובשמו הערבי: אבו זכריא יחיא בן דאוד אלמערוף בחיוג') עם יהודה בן דוד מתלמידי מנחם בן סרוק (שיהודי בן ששת, תלמיד דונש בן לברט, מכנה אותו "לועז", כלומר בן אחת הארצות הנוצריות) ראה ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' 159–161; א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, כרך א, ירושלים 1977, עמ' 310–311; S. Poznański, "New Material on the History of Hebrew and Hebrew-Arabic Philology", *JQR* 16 (1925/6), עמ' 249–254.
3. לתולדותיו של ר' חיוג' ראה: פוזננסקי, שם, עמ' 245–249; אשתור, שם, עמ' 251–254; מ' וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 13–14; A. Sáenz-Badillos, J. Targarona Borrás, *Grammaticos Hebreos de Al-Andalus*, Cordoba 1988, עמ' 95–99. כידוע, אנדלוס משכה אליה מהגרים יהודים רבים משאר הארצות שתחת כיבוש האסלאם ובעיקר מצפון אפריקה. ההגירה מבחוץ חזקה גם את כוח היצירה הספרדי במלומדים חדשים.
4. ראה, למשל, ר' אברהם אבן עזרא, שפת יתר, מהדורת ג'ה ליפמאן, פרנקפורט תר"ג, סימן עד, דף כא עמ' ב; ר' דויד קמחי, ספר מכלול, מהדורת י' ריטנברג, ליק 1782, דף א עמ' א; וילנסקי, שם, עמ' 18; ד' ילון, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה, עמ' 113; W. Bacher, *Die Hebräische Sprachwissenschaft von 10. bis 16. Jahrhundert*, Trier 1892, עמ' 40.

ר"י חיוג' לא חיבר ספר דקדוק כולל לעברית. מארבעת חיבוריו (הכתובים ערבית) שניים הראשונים – והם העיקריים שבהם – הריהם ספרי דקדוק המכוונים לבידור מלא ושיטתי של הפעלים החלשים; האחר, "כתאב אלאפעאל דואת חרוף אלל'ין" (הידוע יותר בשם "כתאב חרוף אלמד ואלל'ין" ובתרגום ר' משה הכהן ג'יקטילה: "ספר אותיות הנוח והמשך"), עניינו בפעלים העלולים, והאחר, "כתאב אלאפעאל דואת אלמתל'ין" ("ספר פעלי הכפל"), עניינו בפעלים הכפולים (הפעלים מגזרת ע"ע)⁵.

בחיבור השלישי שלו "כתאב אלנתקיס" ("ספר הניקוד")⁶ ר"י חיוג' "מנתח את ההבדל שבין שתי קבוצות של תנועות, היינו מצד אחד קמץ וצירי... ומצד שני פתח וסגול... והוא מתרכז בעיקר בניקוד השמות מן הסוגים הפשוטים ביותר: א) בצירוף סופיות; ב) בסמיכות; ג) בהפסק"⁷.

החיבור הרביעי, הנקרא "כתאב אלנתף" (=ספר הליקוטים), אינו אלא פירוש פילולוגי לספרי נביאים ראשונים ואחרונים והוא ערוך לפי סדר המקראות (זה היחיד מחיבורי חיוג' שלא תורגם לעברית). רובו מחזיק ניתוחים וביאורים של צורות דקדוקיות מוקשות, ומיעוטו – הערות לדרכי התחביר והרטוריקה של המקרא וכן הערות פרשניות⁸.

אפשר לקבוע כי ההתקדמות שהושגה בחשיבה הדקדוקית בזכות חידושיו של ר"י חיוג' (ובזכות האסכולה האנדלוסית בתור הזהב שלה) באה לידי ביטוי בגישה אבסטרקטית יותר למורפולוגיה של העברית.

חמישה מושגים שהכניס חיוג' לדקדוק העברי (רובם בעקבות הדקדוק הערבי) עומדים במרכז שיטת התיאור והניתוח המורפולוגי שלו⁹ ומשמשים אמצעים

5. המקור הערבי של שני החיבורים הנזכרים הוהדר בידי מוריס יסטרובר (ולידן 1897). השער האנגלי של המהדורה: M. Jastrow, *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew*.

6. המקור הערבי של "ספר הניקוד" ותרגומו העברי של ר' אברהם אבן עזרא יצא ע"י יוחנן גוס עם התרגום העברי של ר' משה הכהן ג'יקטילה לשני החיבורים הראשונים (לונדון-ברלין 1870). השער האנגלי: Two Treatises on Verbs Containing Feeble and Double Letters by R. Jehuda Hayug... to which is added the Treatise on Punctuation... Edited by J. W. Nutt. לתרגומו של אבן ג'יקטילה לכתבי חיוג' ראה: S. Poznański, *Mose b. Samuel – Hakkohen Ibn Chiquitilla nebst den Fragmenten seiner Schriften*, Leipzig 1895, עמ' 71–91. תרגומו העברי של ר' אברהם אבן עזרא לשלושת חיבורי הדקדוק של חיוג' יצא לאור על-ידי יהודה ליב דוקס (פרנקפורט 1844).

7. וילנסקי, שם, עמ' 15.

8. על תולדות גילויים ופרסומם של כתבי-היד של "כתאב אלנתף" ועל מהותו ומבנהו של הספר ראה: וילנסקי, שם, עמ' 16; ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 25–28, 59–61. קטע חדש מ"כתאב אלנתף" פרסמתי ב"לשוננו" מג (תשל"ט), עמ' 254–259 (ותיקונים לו: שם מד [תש"ם] עמ' 240). בהקדמת ספר "מאזניים" של הראב"ע החיבור נקרא "ספר הרקחה" (וצ"ל: הקרחת).

9. לסקירת תוכנם של חיבורי חיוג' ולדיון כללי בעיקרי משנתו הדקדוקית ראה: וילנסקי, שם, עמ' 17–18; באכר (לעיל, הע' 3), עמ' 40–47; בדיליוס-בוראס (לעיל, הע' 3), עמ' 101–108;

אופרטיביים לזוהת ולנתח באופן אובייקטיבי ודרך שיטה את כלל צורות הפועל שמן השורשים העלולים והכפולים:

א. מושג של "נח נעלם" (או "נח נסתר" או "נח רפה" – כולם תרגומי המונח "אלסאכן אללין").

ב. מושג השורש ("אצל") השלשי כיסוד הצורני המינימלי.

ג. המושג של צורת-תשתית משוערת בטרם שינוי ("אצל"), הנגזרת לעולם משורש שלשי.

ד. המושג של גזירה אבסטרקטית המובע במונחים אחדים המכוונים למודיפיקציות (הגזירות) של צורת התשתית.

ה. מושג הפיצוי ("תעויץ").

לבירורם וליבונם של המושגים האלה מוקדשת הרצאה זו.

א. "הנח הנעלם" ("אלסאכן אללין")

בתארו את התפתחות הדקדוק העברי על אדמת ספרד מעלה ר' משה אבן עזרא (בספר הפואטיקה והרטוריקה שלו "כתאב אלמחאצרה ואלמאכרה") את ההכרה ברפיון ("לין") "אותיות העילה" או"י כחידוש המהותי ביותר של ר' יהודה חיוג', שבו בעיצומו של דבר נבדלה האסכולה הדקדוקית שבספרד מקודמתה שבמזרח¹⁰. ואכן המושג "אלסאכן אללין", על כל הכרוך בו להבנה מורפולוגית של מושג השורש השלשי¹¹ ועל כל היצא ממנו לניתוחן של צורות הפועל שמן השורשים העלולים (היינו, שאחד הדיקלים שלהם הוא מ"אותיות העילה" או"י¹²), הוא בלא ספק "סימן ההיכר המובהק להשתקפות תורת חיוג' בחיבורי הבאים אחריו"¹³.

B. Drachman, *Die Stellung und Bedeutung des Jehuda Hajjig in der Geschichte der M. Jastrow, "Jewish Grammarian of 75–28" heräischen Grammatik, Breslau 1885*
the Middle Ages: Abu Zakariyyā Yahyā ben Dawūd Ḥayyug", *Hebraica* V
D. Téné, "Linguistic Literature, Hebrew", *Encyclopaedia* ; 120–115 עמ'
1370–1369 עמ', *Judaica*, Vol. 16, Jerusalem 1971

10. ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 56–58.

11. עניין זה גידון במאמרו של פרופ' גדעון גולדנברג "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 281–292. מאמר זה פתח פתחים להבנה מעמיקה יותר של מושג "הנח הנעלם" בהתפתחות החשיבה הדקדוקית בימי-הביניים.

12. האותיות או"י נקראות "אותיות העילה" (אחרף אלעלה) משום שכאשר הן נחות הן עשויות להיות רפות ובלתי הגויות כשהן לעצמן. מכאן צמחו הביטויים "עלול הפ"א" ("מעלל אלפא"), "עלול העיין", "עלול הלמ"ד". ראה מ' וילנסקי, ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, כרך שני, ירושלים תשכ"ד, עמ' תקצא, תרלו; גולדנברג, לעיל הע' 11, עמ' 282–283. למונח "חרוף אלעלה" בדקדוק הערבי ראה M. S. Howell, *A Grammar of the Classical Arabic Language*, Allahabad 1911, עמ' 1400, 1404.

13. גולדנברג, לעיל הע' 11, עמ' 288.

ה"נח הנעלם" הזה מה טיבו?

לפי שיטתו של חיוג' שלוש האותיות או"י (והאות ה' שהיא אלטרנטיבה גרפית של א' בסופי תיבות¹⁴) מתייחדות משאר האותיות במה שיש להן שני מינים של נחות ("סכון"), הווה אומר שהן עשויות להופיע בשני מצבים של אות נחה, "שוכנת" ("סאכן" = אות שאין אחריה תנועה), ואלה הם¹⁵:

(א) אות נחה הגויה ("סאכן טאהר", "נח נראה") כגון תַּאֲטֵר, שְׁלֹתִי, וַיִּדְבֵּר. במצב זה אותיות או"י שוות לשאר י"ט האותיות (העיצורים).

(ב) אות נחה שאינה הגויה ("סאכן כפי", "סאכן כפי גיר טאהר" = נח נעלם מן ההגייה). על שום תכונתן של אותיות או"י הנחות להיעשות רפות עד שהן נעלמות מן ההגייה כליל הן מכונות "חרוף אללין", ובלשונו של חיוג': "פאנהא תלין חתי תכפי פלא יכון להא פי אללפט טהור ולא חס"¹⁶ (ובתרגום ר"מ הכהן ג'יקטילה: "יבעבור מין זה האחרון נקראו אותיות אלה אותיות סתר שהן נסתרות ונעלמות ולא יראה להן טעם ולא מוצא בדיבור הלשון")¹⁷.

ר"י חיוג' הצליח לחשוף את מציאותו של "הנח הנעלם" גם במקומות שהכתיב העברי (החסר) אינו מסמנו כלל באות מאותיות אוה"י ובמקומות שהוא מתגלה בצורה כתיבית שונה מן הנהוג או מן הצפוי.

בהקדמה הכללית ל"ספר אותיות הנוח והמשך", לאחר שהסביר את ייחודן של "אותיות הרפיון" ("חרוף אללין") ואת טיבו של "הנח הנעלם" ("אלסאכן אללין"), הריהו מלמד¹⁸ שבצורות לשון מסוימות לעתים קרובות הנחים הנעלמים עשויים להישמט מן הכתיב (כדי "להקל"; ראה לקמן סעיף ג), אלא שקיומם בהגייה ("פי אללפט") מוכח מצורות זהות או מקבילות הכתובות מלא.

ואלה מקצת דוגמותיו: גבו(ר), עו(לם, דו(י)ד, אַמְרַתְ-נְתַתָּה (בר' ג, יב), רַגְלָה-יִדְכָּה (שם' יג, טז), אַלְיָה-אַתִּיקָהא (יח' מא, טו).

חיוג' אף מיטיב להראות שלעיתים רחוקות חסרונו של "הנח הנעלם" נובע מהבלעתו בעיצור שלאחריו ("אדגאם אלסאכן אללין פי אחרף אלדי יתלוה"), אלא שאז החיסרון נשלם בדיגוש (הווה אומר, ההבלעה מתבטאת בהכפלת העיצור שנבלע בו "הנח הנעלם"). ואלה מלות ההדגמה המוצעות בהקדמה הכללית של החיבור הנזכר¹⁹:

14. מהדורת יסטרוב, עמ' 8-9; מהדורת נוס, עמ' 7.

15. מהדורת יסטרוב, עמ' 7-10; מהדורת נוס, עמ' 6-7.

16. מהדורת יסטרוב, עמ' 8. למונח "חרוף אללין" בתורת הדקדוק הערבי בראשיתה ראה: גולדנברג, שם, עמ' 282-283.

17. מהדורת נוס, עמ' 6 למטה.

18. מהדורת יסטרוב, עמ' 9-10; מהדורת נוס, עמ' 7.

19. מהדורת יסטרוב, עמ' 10-11; מהדורת נוס, עמ' 8. חיוג' מדגים את הבלעת "הנח הנעלם" גם בסוף תיבה, בצירופים הדקים כגון קומו צאו (בר' יט, יד), נתתה לי יהו' (יד, יד), ועשית קערתי (שם' כה, כט).

אָפּק־מִים (יש' מד, ג) הנגזרת מן יצק ("אלצאד משדדה לאנדגאם אליאא' פיהאא... לאנה משתק מן וַיִּצְקֶת עליה שמן [וי' ב, ו]"), הַצְבֶּת (תה' עד, יז), יִשִּׁים עליהם (יר' מט, כ), בטרם אָפְרָךְ (שם א, ה).

ועוד הוא מעמיד על החילופים בין אותיות אהו²⁰, המסמנות "נחים נעלמים", בין שהתמורה הבאה בהן היא בכתב בלבד²¹, בין שתמורת האותיות יש לה גם תוצאות במבטא²². התמורה בכתב (שאינה בדיבור) מעמידה שתי צורות כתיב של מלה אחת; הצורה הממירה אינה אלא שינוי כתיבי של חברתה, שהיא הצורה העיקרית או הצורה הראויה, כגון וְשָׁאָא את בגדי כלאו (מל"ב כה, כט), שמשפטה להיכתב בה"א (שכן היא מן מִשְׁנֶה פניו [איוב יד, כ]), וכגון רָצָאתי אתכם (יח' מג, כז), רָפָאנו את בבל (יר' נא, ט), שראויות להיכתב ביו"ד ("אלוגה פיה יאא") ועוד הרבה.

ואילו התמורה במבטא ("אנקלאב") אינה מעמידה צורות אלטרנטיביות, כי אם שתי צורות דקדוקיות נבדלות זו מזו²³, ובניסוחו של חיוג'²⁴: האליף של אמר ואכל מתחלפת לוי"ו נחה רפה בצורות יאמר ויאכל והיו"ד של ידע וילד – לוי"ו בצורות נודע ונולד, ו"הנח הנעלם" המתמצע בין פה"פ לבין לה"פ שבצורות העבר שָׁב וקָם נהפך לוי"ו בצורות העתיד יָשׁוּב ויקָם, והה"א הרפה שבצורות הנסתר עָשָׂה ורָאָה נהפכת ליו"ד בצורות המדבר עָשִׂיתִי ורָאִיתִי²⁵.

לאות הרפיון הנחה על כל גילוייה – הכתובה, הנשמטת, הנבלעת והמתחלפת – כיוון חיוג' את המונח "אלסאכן אללין".

20. לפי ר' יונה אבן ג'נאח (ספר הרקמה, עמ' קד) אותיות הרפיון הן "אמות אותיות התמורה" (במקור: "אמהאת חרוף אלבלד"), כלומר הקבוצה הבסיסית והעיקרית בכלל האותיות המתחלפות. למונח "אמהאת" באלכתאב של סיבוייה ראה R. Baalbaki, ZAL 2 (1979), עמ' 15–16.
21. מהדורת יסטרוב, עמ' 16–20 ("באב מן אהוי" פי אלכט"); מהדורת נוט, עמ' 10–12.
22. מהדורת יסטרוב, עמ' 13–16 ("באב מן אהוי" פי אללפט"); מהדורת נוט, עמ' 9–10.
23. ראוי לשים לב שהמונח "אנקלאב" מכוון לתמורת אותיות אהו"י במישור הפרדיגמטי, ואילו המונחים הנגזרים מלשון "בדל" מציינים לתמורה של "הנחים הנעלמים" בכתב בלבד, המביאה לידי צורות-כפל (לשון אחר: היקרויות דומות ביטוי וזהות במשמען הדקדוקי, אשר השוני הכתיבי הקל ביניהן נובע מחילוף אותיות הרפיון הנחות).
24. מהדורת יסטרוב, עמ' 15; מהדורת נוט, עמ' 10.
25. על אהוי" עיצוריות אומר חיוג' (מהדורת יסטרוב, עמ' 13–15; מהדורת נוט, עמ' 9) שצורות בחילוף אותיות, כגון אָתְחָר (דה"ב כ, לה), אָגְאֵלְתִי (יש' סג, ג), הִתִּי (יר' יב, ט), הִתְגָּרָאִים (דה"א ה, י) וכי"ב צורות "זרות" הן על דרך ההעברה ("עלי סביל אלמג'אז"), כלומר לפי היתר שהעברית מתירה להשתמש בצורה שלא עלי"פי המקובל (הצורות הסדירות או הראויות להיות על-פי ההיקש הדקדוקי הנכון הן התחבר, הגאלתי, אתי, הגריים). עם זה, חיוג' מעלה את האפשרות שמרבית צורות-הכפל שהדגים אינן אלא "לגאת מכתלפה" (= לשונות שונות זו מזו. מהדורת יסטרוב, עמ' 15), הווה אומר צמד צורות עיקריות, שאין לומר על האחת שהיא עיקר ועל האחרת שחל בה חילוף אות. לעניין ר' יונה אבן ג'נאח ראה מש"כ פרופ' ד' טנא ב"מחקרי לשון" (מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 271).

ואולם חיוג' עצמו הפשיט את המושג החדשני עוד יותר וניתק אותו, אם גם בהיסוס²⁶ מה, מזיקתו הישירה לאות (הכתובה או החסרה); מכוח התבוננות מעמיקה בהתנהגותן של האותיות החלשות הצליח חיוג' לבוא לכלל ההכרה שלעיתים "הנוח הנעלם" ("סכון כפיי") עשוי להתקיים בצורות הלשוניות גם באופן מופשט (כמצב של א' או ו' או י'). המושג המופשט יותר של "אלסאכן אללין", שאינו מוצג כאל"ף או כו"ו או כיו"ד, הוא הוא באמת עיקר חידושו של חיוג', לא רק בהשוואה לדקדוק העברי שקדם לו, אלא גם בהשוואה לדקדוק הערבי (שבו אין המונח הזה קיים כל עיקר)²⁶.

לפי שיטת חיוג' "הנוח הנעלם" המופשט, שאינו מתממש לא בכתב ולא במבטא, מתבטא בביצוע למעשה באחת משלוש הדרכים האלה:

(א) באריכות הנוספת לתנועה שלפניו²⁷.

(ב) בהטעמה העיקרית או המשנית (המסומנת במתג). אולם מאחר שלידו של חיוג' ההטעמה היא מושג כמותי²⁸, היינו שמשך הזמן הוא היסוד הבולט בהטעמה, הרי שבעיצומו של דבר הברה מוטעמת ותנועה ארוכה חד הן.

(ג) במקרה של הבלעתו (ראה לעיל), בדיגושו של העיצור התוכף לו אחריו (שבו הוא נבלע).

ב. שלשיות השורש ("אצל")

גילוי "הנח הנעלם" אפשר לחיוג' לפתח בעקיבות ולהביא לידי מיצוי מלא וסופי את ההכרה במתכונת השלשית של צורן השורש כמינימום לכל פועל²⁹. פירוש הדבר: כמו בפועל השלם כך בפועל העלול הדגם התמטי של השורש, כיסוד מורפולוגי, הוא של שלושה מקומות, ו"הנח הנעלם" הוא אחד משלושת הרדיקלים שלו. ההנחה שלא ייתכן פועל שיש בו פחות משלוש אותיות שורש (בלשונו של חיוג':

26. ראה גולדנברג (ולעיל, הע' 11), עמ' 288–289.

27. ראה: גולדנברג, שם, עמ' 291.

28. השווה: א' בנדוויר, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 21–23. כיוון שאותיות א"י הנחות-הרפות גורמות להאריך את התנועה שלפניהן, הן מכונות גם "חרוף אלמד" (= "אותיות המשך"), ראה דברי חיוג' בהקדמה הכללית ל"ספר אותיות הנוח והמשך" (מהדורת יסטרוב, עמ' 8; מהדורת נוט, עמ' 6–7). למונח "חרוף אלמד" בתורת הדקדוק הערבי ראה: גולדנברג, לעיל הע' 11, עמ' 282–283; הוול (לעיל, הע' 12), עמ' 995.

29. ההכרה שהצורן הלקסיקלי הבסיסי חייב להיות לפחות שלשי כבר הייתה מקובלת על מנחם בן סרוק ועל דונש בן לברט. ראה: גולדנברג, לעיל הע' 11, עמ' 285–286. לשאלה אם דונש, מחבר התשובות על רב סעדיה, קדם לחיוג' בייסוד הרעיון של שורשים שבהם מינימום שלוש אותיות בפועל הלשון בעברית ראה: פוננסקי (לעיל, הע' 2), עמ' 255–258; וילנסקי (לעיל, הע' 3), עמ' 190–194; W. Bacher, *Die Anfänge der hebräischen Grammatik*, Leipzig 1895, עמ' 100–103.

"לא יכון פעל מן אלאפעאל עלי אקל מן תלאתה חרופ" וההכרה בייחודן של האותיות החלשות ("אותיות העילה") במה שנוגע לנחותן ולרפיונן יצרו מסגרת תיאורית למיון הפעלים המכילים בשורשם אות אחת מארבע האותיות אהו"י ("אלאפעאל דואת חרופ אללין") ולדיון מורפולוגי בהם.

בהתאמה למקום שתופסת האות הרפה במתכונת השלשית נחלק חיבורו הראשון של חיוג' ("ספר אותיות הנוח והמשך") לשלוש יחידות ראשיות. בחלק הראשון נידונים הפעלים שאות השורש הראשונה שלהם היא אות רפה והוא מתפצל לשתי יחידות-משנה, האחת מיועדת לדיון בפעלים שהרדיקל הראשון שלהם הוא א' רפה, והאחרת – לדיון בפעלים שהרדיקל הראשון שלהם הוא י' רפה. בחלק השני של הספר הזה נידונים "הפעלים שהע"ן שלהם נח נעלם" (כתרגום ראב"ע. במקור: "אלאפעאל אלתי עינאה חרף לינ"), ובחלק השלישי שלו – "הפעלים שהלמ"ד שלהם אות נח נעלם" ("אלאפעאל אלתי לאמהא חרף לינ").

כוחו של חיוג' עמד לו להניח שורש שלישי, שממנו ייגזרו הצורות הקצרות כגון סבּוּתִי, סבּ, הֶסֶב וכיו"ב ולהכיר ב"פעלי הכפל" (אלאפעאל דואת אלמתלין) כקטיגוריה לעצמה במערכת הפועל לצד הפעלים העלולים מכאן והפעלים השלמים ("הפעלים הנמלטים מן הרפיון ומן הכפל", כניסוחו של ר' יונה בן ג'נאח)³⁰ מכאן. הגילוי הזה התבסס על שלוש הבחנות פונטיות:

(א) עיצורים זהים ("מתלין") הנפגשים בלא חציצת תנועה עשויים להיבלע האחד באחר ("אנדגאם אלמתל אלוואחד פי אלאכר")³¹ וההבלעה מתבטאת בדיגוש ("אלתשדיד לאנדגאם אלמתל", "משדד לאנדגאם אלוואחד פי אלאכר")³².

(ב) אות דגושה מייצגת שני עיצורים ("אלחרף אלמשדד הו חרפאן")³³.

(ג) בסוף תיבה מתבטלת הכפלתו של עיצור ("וקד וגדת ואחד יקום מקאם אתנין", "וגדת אלפעל אלתקיל... מן דואת אלמתלין במתל ואחד יקום מקאם אתנין")³⁴.

יוצא מכאן שלפי שיטת חיוג' אות אחת עשויה לשקף את עה"פ ואת לה"פ גם יחד ("מקאם אלעין ואללאם")³⁵, בין שהאות הזאת דגושה במעמד מצעי (כגון סבּוּתִי, סבּו) וממומשת אפוא כעיצור מוכפל, בין שהיא רפה במעמד סופי (כגון סבּ, הֶסֶב) ומייצגת עיצור פשוט³⁶.

30. ספר הרקמה, עמ' כו. 31. מהדורת יסטרוב, עמ' 224 (וועד).

32. שם, עמ' 224, 236 (וועד). 33. שם, עמ' 221 (וועד).

34. שם, עמ' 221, 226 (וועד). 35. שם, עמ' 222 (וועד).

36. חיוג' עצמו זוקף ליכותו את גילוי "הנח הנעלם" וחוקיו ואת גילוי תלת-עיצוריות השורש, הן בפעלים העלולים הן בפעלים הכפולים, תוך שהוא מבקר את חכמי הלשון שקדמו לו (ראה הע' 29 לעיל) על שלא השכילו לעמוד על ייחודן של אותיות הרפיון ועל שהכירו בקיומם של שורשים דו-עיצוריים (ואפילו חד-עיצוריים) ברבות מצורות הפועל הקצרות (מהדורת יסטרוב, עמ' 3; מהדורת נוס, עמ' 2 – לעניין הפעלים העלולים. מהדורת יסטרוב, עמ' 220; מהדורת נוס, עמ' 99 – לעניין הפעלים בעלי אותיות הכפל).

ג. צורת תשתית ("אצל") והמודיפיקציות שלה

שיטת ניתוח הפעלים העלולים והפעלים הכפולים של ר"י חיוג' משקפת תפיסה דינמית של מבנה המלה וכן גישה של תהליך גזירה, זאת אומרת גישה הגורסת שיש לטפל בצורות הלשון באמצעות תהליכים הגוזרים צורה אחת מצורה אחרת או מצורה מקבילה לה.

המושג המרכזי בתורת הגזירה של חיוג' הוא המושג של צורת-יסוד תשתיתית, המצוין – כמו השורש – במונח "אצל" (=שורש, יסוד, עיקר). ה"אצל" של צורה קונקרטית (שמן הפעלים העלולים או הכפולים) מכווין לצורה המקורית או הצפויה לכתחילה מבחינה תאורטית, כלומר צורה הראויה להיות לפי ההיקש הדקדוקי הנכון ("אליקאס אלצחית")³⁷.

צורת התשתית הצפויה עשויה לעתים רחוקות להימצא במקרא. הרי דוגמאות אחדות לצורות חריגות או נדירות, שחיוג' מעיד עליהן שהן "חוזרות אל עיקרן"³⁸, היינו תואמות לתבנית התאורטית של צורות התשתית ("עלי אלאצל") ובנויות לפי כללי המורפולוגיה של הלשון ("עלי אליקאס"): אַתִּיקִיָּה (יח' מא, טו), יָרָא (מש' ג, ז), הִישָׁר (תה' ה, ט), יִבְכִּין (יש' לג, ז), יָלִיו (מש' כו, ז) עוֹטָה (שה"ש א, ז)³⁹.

ואולם הואיל וברוב המקרים צורת היסוד המשוערת אינה בת-הגיה כל עיקר או שהמימוש שלה בהגיה קשה (מה שמחייב את המודיפיקציה שלה, ראה לקמן בסמוך), אין להבין את ה"אצל" אלא כצורה מופשטת, צורה שלא היה לה מעולם קיום של ממש. ההכרה במתכונת השלשית של השורש (כיסוד מורפולוגי) אפשרה לחיוג' להציג את ה"אצל" של צורה כלשהי מן הפעלים העלולים או הכפולים לפי דגם משקלי ("עלי זנה", "בוזן") מסוים מן פ-ע-ל, הכולל שלושה עיצורי שורש. הרדיקל החלש המיוצג בצורה הקונקרטית במצב של "נח נעלם" ("סאכן לין") מופיע בצורה התאורטית,

37. במושג "אצל" לעצמו לא דן חיוג', אף לא הגדירו; הוא מתפרש מתוך העיון הכולל בניתוחי הצורות שמן הפעלים העלולים והכפולים. בהוראה הנזכרת היה מושג זה מקובל בדקדוק הערבי של ימיהביניים; ראה H. Blank, "Diachronic and Synchronic Ordering in Medieval Arab Grammatical Theory" בתוך: חקרי מזרח לזכר ד"צ בנעט, ירושלים תשל"ט, עמ' 155–180. [בהגהה: לעניין הוויקא שבין "אצל" ובין "קיאס" מכאן ולבין השינוי הלשוני מכאן, כפי שהיא מיוצגת בדקדוק הערבי של ימיהביניים ראה R. Baalbaki, "A Contribution to the Study of Technical Terms in Early Arabic Grammar – the Term *asl* in Sibawayhi's *Kitāb*", in: *A Miscellany of Middle Eastern Articles* (ed. A. K. Irvine), 1988 [177–163].

38. לעקרון "השיבה אל העיקר" בדקדוק הערבי ובדקדוק העברי ראה: א' גולדנברג, "דוחק השיב בתורת הלשון העברית בימיהביניים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים (לעיל, הע' 25), עמ' 122–128. [בהגהה: בעלבקי (ראה בהערה הקודמת), עמ' 170].

39. מהדורת יסטרוב, עמ' 10, 38, 41, 134, 135; מהדורת נוס, עמ' 7, 22, 61, 62.

הקיימת בכוח, כעיצור ממש, בין עיצור מונע ("חרף מתחרך"), בין עיצור נח ("חרף סאכך").

במודל התיאורי המיוחד לחיוג' מתבססת הצורה הקונקרטית (צורת השטח) על ה"אצל" ונתפסת כתוצאה של תהליך שינוי (מודיפיקציה), שתחילתו בתבנית התאורטית של ה"אצל".

את השינוי של ה"אצל" מסביר חיוג' כהקלה ("אסתכפאף") והוא תולה אותו באחת משתי סיבות: כובד המבטא ("אסתלקאל") או ריבוי השימוש ("כתרה אלאסתעמאל"). את ההסבר הזה, החוזר ונשנה פעמים רבות אגב הדיון במקרים פרטיים, הוא מציע גם בניסוח כולל, הנוגע אל כלל הפעלים בעלי אותיות הרפיון. וזה לשונו:⁴⁰

אן אלעבראניין אדא אסתלקלא פעלא פאא'ה או עינה או לאמה אלף או ואו או יא, או כתר אסתעמאלהם לה ראוא אן אללין ואלאסכאן פיה אכף עליהם מן אלאטהאר ואלתחרין פאלאנוא מא אלאצל פיה אלאטהאר ואסכנוא מא אלאצל פיה אלתחרין.] = העברים כאשר הם מתקשים בהגיית פועל שפה"פ שלו או עה"פ שלו או לה"פ שלו היא א' או ו' או י', או כאשר ירבה שימוש בו ראוי שהרפיון או ההנחה (=לעשות לנח) בו (=בפועל) קל להם יותר מהביטוי וההנעה, ולכן עשו לרפה מה שיסודו הביטוי והניחו מה שיסודו ההנעה.]

מבין תהליכי המודיפיקציה הפועלים ברמה המורפולוגית של הניתוח הלשוני⁴¹ חיוג' מכיר את התהליכים האלה⁴²:

(א) חיסור, שימוט ("חרף", "סקוט", "אסקאט", "נקץ", "נקצאן"). זו המודיפיקציה

40. מהדורת יסטרוב, עמ' 23. (תרגום ר"מ הכהן וכמהו תרגומו של הראב"ע לוקים כאן בחסר). את עקרון ריבוי השימוש (המחייב הקלה) הציג ר' יונה אבן ג'נאח כעיקרון כללי המשותף ל"בעלי הלשונות" ("אצחאב אללגאת") העברית והערבית, שבכוחו להסביר כמה סוגים של ססיות מותרות ("מגאזאת", "העברות") מן השימוש הנהוג והמקובל ("אסתעמאלאת"), כגון צורות מפוארות באות יתרה וצורות מחוסרות אות (ספר הרקמה, עמ' כא; כתאב אללמע, מהדורת יוסף דרנבורג, פריז 1886, עמ' 9-10). ריב"ג אף רואה לנכון לסייג את העיקרון הזה: "ואינני אומר, שכל מה שרבו השמוש בו (כל מא כתר אסתעמאלה) ייכון ("יגו") החסרון ולא שהתוספת נכונה בכל מקום... אך זה מושב אל העברים ומעמד על מנהגם" (הרקמה, עמ' כד; למע, עמ' 13). לרעיון "כתר אסתעמאל" בדקדוק הערבי בהקשר של שאלת הלשון הערבית המקורית ראה C. H. M. Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, Leiden 1977, עמ' 172-173.

41. בטיפולוגיה של התהליכים המורפולוגיים הנהוגה בבלשנות המודרנית נידונה המודיפיקציה (לסוגיה) כאחת הקטגוריות העיקריות לצד תהליכי האפיקסציה והרדופליקציה. ראה P. H. Matthews, *Morphology*, Cambridge 1974, עמ' 123-124.

42. לתהליכים המורפולוגיים (והמורפונולוגיים) בדקדוק הערבי של ימי הביניים ראה: בלנק (לעיל, הע' 37), עמ' 158-160, M. H. Bakalla, *Ibn Jinni: An Early Arab Muslim Phonetician*, London and Taipei 1982, עמ' 201-210.

השכיחה ביותר, והיא חלה על הפועל העלול לכל חלקיו (ועלולי פה"פ, עלולי עה"פ, עלולי לה"פ).

(ב) חילוף. במרבית הדוגמאות החילוף (במישור הפרדיגמטי) חל על "אותיות העילה", כלומר גם האות המחליפה גם האות המוחלפת הן מאותיות אהו"י ("אנקלאב"); במקצתן האות הממירה אינה מאותיות אהו"י (במקרים אלו החילוף מצוין במונחים הגזורים מלשון "בדל")⁴³.

(ג) הבלעה ("אנדגאם", אדגאם"). חסרון אות הנשלם על-ידי דיגוש⁴⁴.

(ד) תוספת ("זיאדה") המשמשת פיצוי ("תעויץ") לחסרון אלמנט שורשי⁴⁵. ברוב המקרים הכוונה לתוספת של "נח נעלם". חיוג' עצמו יוצא ללמד כי הפיצוי אינו אלא אמצעי המונע פגיעה בתבנית הסטרוקטורלית המקורית של הפועל העלול, המחזיק אות רפיון, או של הפועל הכפול, המחזיק אות כפל. לשון אחר: לשיטתו, ראוי לה לצורה הקונקרטית שלא תתקפח מאחד האלמנטים הכלולים בצורת התשתית שבטרם שינוי ("ה"אצל"), אלא אם כן תפוצה על-ידי הכנסת אלמנט אקוויוולנטי⁴⁶. בלשונו של חיוג' התפיסה ההרמונית הזאת מנוסחת בביטוי "תכמיל לבניה אלכלמה" (בתרגום ר"מ הכהן ג'יקטילה): "למלא חסרון המלה".

מבין מאות הדוגמאות למודיפיקציות של צורת התשתית התאורטית, הכלולות בחיבורי של חיוג' על הפעלים העלולים והכפולים ובחיבורו "כתאב אלגתף", נעלה (מתוך שני חיבורי הראשיים בלבד) מבוחר דוגמאות מייצגות וממוינות לפי הסוגים הנזכרים, ונבהיר אותן בהסבריו של חיוג' (בתרגום אבן ג'יקטילה או הראב"ע).

א. חיסור

ומן החסר (במקור: ומן אלנאקץ) הִרְבּוּ הפנו הזנו עקם (=לאן אצלהא) הרביו הפניו הזניו. והיא המדה בכולם... ומן החסר המַעֲלָה מבבל (עז' ז, ט) והוא הדין

43. השווה הערה 23 למעלה; למינוח שווה בדקדוק הערבי ראה: הוול (ולעיל, הע' 12), עמ' 1397.

44. בשני חיבורי העיקריים של חיוג' ההבלעה נוגעת בפועלי הכפל (גזרת ע"ע) ובקבוצה קטנה של פועלי פ"י ושל פועלי ל"ה שאות השורש הראשונה שלהם היא גו"ן (קבוצת "נחי הקצוות"). פועלי פ"ג, כקבוצה לעצמה, אינם נידונים בחיבורים האלה, שכן לשיטתו של חיוג' הם נמנים עם הפעלים השלמים (הפועל השלם הוא פועל שאין בשורשו אות רפיון או אות כפל). ועוד נזכרים בחיבורים על הפעלים העלולים והפעלים הכפולים הבלעות של גו"ן ושל תו"ן הנהוגות במלים יחידות (כגון כְּרָתִי, נְתָנוּ).

45. מבחינת הויקה שבין צורת התשתית המקורית שבטרם שינוי לבין הצורה הקונקרטית אין הפיצוי אלא בגדר "אנקלאב", כלומר החלפה של האלמנט המחוסר באלמנט אחר (ר"מ הכהן ג'יקטילה מתרגם "תעויץ" במלת "תמורה").

46. הואיל ורק לעתים השימוט כרוך בפיצוי, חיוג' מבדיל בין שני מיני חיסרון: "נאקץ מעוץ" או "אסקאס בתעויץ" מכאן ו"נאקץ גיר מעוץ" מכאן וראה, למשל, מהדורת יסטרוב, עמ' 136; מהדורת נוט, עמ' 62.

(=אלוזה). ומן החסר (=ומן אלמחורף) שיש בו תמורה⁴⁷ הָרָב כבסני מעוני (תה' נא, ד) שמשפטו (=אצל) להיות הָרָבָה⁴⁸.
והפילו (=אסקטוא) עוד הלמ"ד (=לה"פ) מאין תמורה (=בלא תעויף) אמרו פָּנו ראו... זה המנהג נהגו (=אלוזה אלמסתעמל) בהם. ועיקרם פָּנו ראו... כמו שָמְרוּ זכרו... והנתיב הנאחו (=ואלוזה אלמסתעמל) בלשון פועלים בחסרון (=באסקאט) הלמ"ד בונים עושים קונים רואים ומשפטם (=ואצל) להיות בונים קונים... כמו שומרים זוכרים⁴⁹.

ב1. חילוף (=כדל)

רק פָּעֵלָה לא הפילו (=פלים יסקטוא) ממנו הלמ"ד הפועל אך החליפוהו (=אבדלוא מנהא) בתי"ו, אמרו מן פָּנָה-פָּנְתָה והשרש (=אלאצל) פָּנְיָה... ומן גלה-גלתה ומן מחה-מחתה, התי"ו חילוף הנח נעלם (=מבדלה מן אלסאכן אללין) שהוא למ"ד הפועל ושמור זה המנהג... וכן דרך נָפְעֵלָה בחילוף הלמ"ד (במקור: בתא' מבדלה מן אללאס) כמו נָפְנְתָה, נכסתה, נראתה. גם נמצא שם הפועל (=אלמצדר) כתוב חלף הלמ"ד כמו פְּנוֹת ראות... ויא' כי הו"ו הוא הלמד והתי"ו נוסף (=מזידה) כאשר ימצא נוסף בשמות הפעלים בפעלים אחרים⁵⁰.

ב2. חילוף (=אנקלאב)

אכל. אָכַלְתִּי, נהפך (=תקלב) זה האל"ף בעתיד לו"ו נעלם והונע (=מחרכא) מה שיש לפניו בחולם יאכל, תאכל ושרשם (=ואלאצל) יאכל תאכל⁵¹. ונכתב (במקור: ורבמא כתבוא) ו"ו כמו שהוא במבואר (=עלי אלפט) כי יוכלו אתיקים (יח' מב, ה)⁵². וצווי הזכר מן הושיע הודיע וחבריהם הושיע ה' (יר' לא, ז) הוֹדִיעַ את ירושלים (יח' טז, ב) בפתח בעבור העי"ן, הושב את אביך (בר' מז, ו) ... הו"ו הנחה (=אלואו אללינה) היא פא הפועל שהיתה יו"ד בעיקר (=פי אלאצל); ויש כשיהיה הצווי מהם עם עיקרו (=עלי אלאצל) כמו הִישַׁר לפני דרכך (תה' ה, ט) הִנָּצַא אתך (בר' ה, יז). והפועל שלא הוזכר פועלו (=ומא לם יסם פאעלה) מן הפעלים שתחלתם יו"ד (הכוונה לפועלי פ"י

47. במקור הערבי ליתא. ופירש המתרגם (אבן ג'יקטילה): "ובא הנח הנסתר בין הה"א והרי"ש ועמד כנגד הלמ"ד החסרה, ונתמלא חסרונה" (הנוסף מידי המתרגם ניתן עלי ידי המהדיר בפנים בתוך סוגריים מרובעים). לעניין ה"תמורה" (במקור: "תעויף" - פיצוי) ראה סוג ד' ברשימת סוגי המודיפיקציה.

48. מהדורת נוס, עמ' 63 (המקור: מהדורת יסטרוב, עמ' 137-138).

49. שם, עמ' 61 (המקור: שם, עמ' 135).

50. מהדורת דוקס, עמ' 101 (המקור: שם, עמ' 135-136).

51. בנדפס ניקוד שגוי (אָכַל תאכל), וניקדתי בפנים ע"פ המקור הערבי ובהסתמך על הכנת הנושא.

52. מהדורת דוקס, עמ' 33 (המקור: מהדורת יסטרוב, עמ' 29).

מבניין הופעל) בהפוך אותה ל"ו (במקור: ואוא לינה) והניע ההא לפניה בשרק (=אנצמאם מא קבלהא)... ועל משפט זה יאמר מן הפעלים האלה הוֹרֵד⁵³. הדבר אשר היה על הפעלים אשר הלמ"ד מהם אות נחה נסתרת (=חרף לין) והאות היא ה"א רפה כמו בָּנָה קנה... הה"א היא למ"ד הפעל. ודרך העברים כשיאמרו מהם פְּעַלְתִּי להפוך (=אן יקלבוּא) הה"א יו"ד נחה נסתרת (=סאכנה לינה) מונע אשר לפניה בחֶרֶק. אמרו: בְּנִיתִי קִנִּיתִי... כלם נהגו על מנהג זה... ועקם (=ואלאצל פיהא) להראות (באטְהאר) הו"ד שעומדת במקום פעלתי (במקור: אליאא' אלתי הי לאם אלפעל) ולאמר בְּנִיתִי קִנִּיתִי כמו שְׁמַרְתִּי⁵⁴.

ג. הבלעה

ברצותם להשתמש (=תצריך) בְּנָטָה עם אינ"ת הנוספות (=אלוואיד) לעתיד בתחלת הופעל יבליעו (=אדגמא) את הנו"ן בטי"ת והדגש לזאת (=פאשדת). יאמרו אָטָה יטָה... הנו"ן נבלעה (=מנדגמה) בטי"ת ולכן נדגשה. ועיקרו (=ואלאצל) אָנָטָה ינטָה... כמו אָרָאָה יראה... וכן נִיטו אחרי הבצע (שמ"א ח, ג) עקרו (=אצלה) וַיִּנָּטוּ אך הלמ"ד (ר"ל: לה"פ) נופלת ומשפטו על אמת ומלאת חסרונה (במקור: ואלכאמל) וינטו... ולפי ששנתמש בפועל זה הרבה (=תם כתר אסתעמאלהם) נגרעה (=פדהבת) גם הנו"ן כמו שנגרעה הה"א ונולד במקומה נח נסתר⁵⁵.

רכך... רכפו דבריו משמן (תה' נה, כב) דגוש, והאות הדגוש מקום שנים (=ואלחרף אלמשדד הו חרפאן) ושרשו (=ואצלה) רָכְכוּ... חתו ובושו (יש' לו, כז) שרשו חָתוּ בהתנועע (=בתחריק) השני אותיות (=אלמתלין), לכן כבד על הלשון שיתנועעו שניהם (=אסתתקלוא בתחריכהמא) והניחו (=אסכנא) האחד ובלעוהו (=אדגמא) בשני. וכן מנהג (במקור: אליקיאס) וקלו מגמרים (יר' ד, יג)... שרשו קָלְלוּ⁵⁶.

ד. תוספת כפיצוי

ועקר הָקִים, יָקִים, מָקִים היה ראוי להיות הָקִים, יָקִים, מָקִים על משקל הַשְּׁלִיָּה, יִשְׁלִיָּה, מִשְׁלִיָּה אך לפי שכבד על הלשון (במקור: פצעב אלנטק בה) להניע הו"ד הניחוה (=אסכנא) והטילו תנועתה על הקו"ף אשר לפניה ונפל מן הדבור נח המשך (במקור: יאא' אלמד) לפי שנפגשו שני נחים (במקור: לכתרה אלסואכן) והביאו הנח האחר הנוסף (=וזאדוא פיהא סאכנא) למלאות את חסרון המלה (=ליכמל פיהא מא נקץ מנהא) כמו שזכרתי. והיא המדה לכל הפעלים אשר על משקלו⁵⁷.

53. מהדורת גוט, עמ' 22 (המקור: שם, עמ' 41).

54. שם, עמ' 59 (המקור: שם, עמ' 131).

55. שם, עמ' 65 (המקור: שם, עמ' 143).

56. מהדורת דוקס, עמ' 145 (המקור: שם, עמ' 221–222).

57. מהדורת גוט, עמ' 36 (המקור: שם, עמ' 75).

ומצאתי הפועל העתיד (בגזרת הכפולים) בהפיל (=באסקאט) אות אחת והעמיד אחת מהם במקום שתיים והניע פ"א הפועל בחלם והביא נח נסתר בינו ובין הנוסף (=אלוואיד) תמורת מה שחסר מן המלה למלא חסרונה (=עוצא למא נקץ מן אלכלמה ותכמילא לבניתהא) כמו שעשו בפעלים הנחי העין (=אלאפעאל אללינה אלעיין)... ואמר יסוב אותו (מל"א ז, כג), הנח (=אלסאכך) אחר היו"ד מוסף (=מזיד) מפני הטעם שהזכרתי⁵⁸.

מהתבטאויותיו של ר"י חיוג' ומהפרוצדורה האנליטית שלו ברי כי השינוי (לסוגיו) הפועל על צורת-תשתית לעשותה צורה קונקרטית הוא בגדר תהליך של גזירה. אף ברור שזו גזירה במובן האבסטרקטי ולא במובן הקונקרטי (היינו, צורה מסוימת נגזרת מצורה קונקרטית אחרת) או במובן ההיסטורי (היינו, האטימון קודם בזמן לנגזרות שלו). לא זו בלבד שה"אצל", כאמור, נחשב צורה שאין לה קיום קונקרטי (אף כי לעתים רחוקות יש לה אקטואליזציה), אלא שאף הקדימות הגזירתית שלו היא בבחינת קדימות מושגית או לוגית (ולא טמפורלית) והמודיפיקציות הגזירתיות שלו אינן אלא תהליכים מנטליים ולא תהליכים של שינוי דיאכרוני⁵⁹.

58. שם, עמ' 99–100 (המקור: שם, עמ' 222).

59. אין ספק שאת רעיון "כתר אלאסתעמאל" (ריבוי השימוש), שהוזכר למעלה (סעיף ג), אין לפרש כפשוטו, היינו שהוא מכוון לתהליך טמפורלי אמיתי ולניסיון של שחזור היסטורי. מכתבי חיוג' אין ללמוד על גישה היסטורית או על התעניינות בשאלת ההתפתחות ההיסטורית. לשאלת השוואת הלשונות של חכמי הלשון העברית בימה"ב בויקה לבלשונות ההיסטורית-השוואתית המודרנית ראה: ד' טנא, "השוואת הלשונות וידיעת הלשון (באזור הדיבור הערבי במאות ה' והיא"א)", מחקרי לשון (לעיל, הע' 25), עמ' 237–287 (ובעיקר עמ' 239–244). להשקפתם של המדקדקים הערבים בשאלת ההתפתחות בדיבור ראה: פרסטיך (לעיל, הע' 40), עמ' 173 הע' 56; בלנק (לעיל, הע' 37).

תורות לשון ועברית נכונה בימי-הביניים

א. הדקדוק למאמר כמלח למאכל

«النحو في الكلام كالملح في الطعام» – זה המשל הנודע למדיי והגידון לא מעט בספרות העיון הערבית בימי-הביניים, אשר נתקבל אל הספרות העברית באותה תקופה לשמש בה ציר ונקודת מוצא לדיונים בשאלת מעמד הדקדוק בלשון השירה.

את המאמר המחוכם והמחכים הזה בניסוח העברי הקולע והמגובש "הדקדוק למאמר כמלח למאכל" ובתוספת המשל "והטעויות בדקדוק כחבורות לפנים" הביא ר' נתן עמרם, יליד צפת ושלח בארצות רבות, בספרו 'נועם המדות', שנדפס עוד בחייו (סלוניקי תרט"ו). הספר כולל "דברי חפץ וכיבושין ומוסרי השכל" שמצא המלקט בספרים אשר נקרו לפניו במהלך נדודיו בארצות המזרח, ולא מלבו אמרם.

השוואת טעות בדקדוק הלשון אל פצע, ובייחוד לאבעבועה מכוערת, רוחה הרבה בספרות הערבית. רשם אותה, למשל, אבן עבד רבה (נפטר בשנת 940) בספרו 'אלעקד אלפריד' – אנציקלופדיה גדושת חומר-השכלה – בשער "הדקדוק והטעות": "הדקדוק נוי לשפל והטעות חרפה לנכבד. הטעות בלשון מכוערת מן הקרע בבגד ומן האבעבועות על הפנים" (פרק 95, חלק ב, עמ' 18). הנוסח "הדקדוק לדיבור כמלח למאכל" רשום ב'אוצר המשלים' לדוידזון (מס' 1641 ב), וכנראה נלקח ממקור בן זמנו של ר' נתן עמרם. המשל הזה משובץ כרוחו אך לא כלשונו ב"מחברת הדקדוק" שב'מחברות איתאל', עיבודו-תרגומו של המשורר יהודה אלחריזי (חי בשנים 1165–1234) לספרו של אלחריזי מבצרה (חי בשנים 1054–1122, והן כמעט ימי הרמב"ע – 1085–1135), וחי אשר שם הדקדוק למאמרים והמלים כמו המלח למאכלים" (עמ' 205), והנוסח הערבי המקורי הוא *والذي نَزَلَ النَّحْوُ فِي الْكَلَامِ مَنَزِلَةَ الْمِلْحِ فِي الطَّعَامِ* (חרידי, עמ' 182)¹.

בתוכנו של המאמר הזה העמיק משה אבן עזרא לדון בחיבורו 'ספר העיונים והדיונים (על השירה העברית)'. קטעי הספר במקורו הערבי יובאו להלן לפי מהדורת א"ש הלקין ולצד התרגום יצוין שם המתרגם. כידוע, רוב עניינו של הספר נתון לתורת-

1. בספר 'מחברות איתאל', כמו במקורו הערבי, המשפט הזה הוא עיבוד של מאמר ידוע בספרות ההשכלה (אֲדָב) הערבית, אך משום דרך שיקועו בנוסח המקאמה נתקפח אופיו הפתגמי, ולכן לא נכלל במפתח ד', 'הפתגמים והמשפטים הראויים לשמש פתגמים שביצירה זו', שסיפח יצחק פרץ אל מהדורתו.

השיר ולמטפורות, אשר כולן כבר נודעו במקרא, ברב או במעט. הנוסח הערבי של המשל כמובא בספר זה (בשינוי קל של מלת היחס פי – ל, עמ' 134 שו' 73): "אלנחו ללכלאם כאלמלח ללטעאם" הוא השכיח ביותר בספרות הערבית, והלבוש העברי שנתן לו א"ש הלקין הוא "הדקדוק לחיבור כמלח לאכל" (עמ' 135). ב"צ הלפר בתרגומו 'שירת ישראל' קבע את התרגום "הדקדוק לדיבור הוא כמלח למאכל" (עמ' קי). המלה כלאם שבפתגם הזה פירושה לשון בכללה ונבחרה למבע הערבי משום חריזתה עם טעאם. המלה מאמר בנוסח שאסף ר' נתן עמרם אל ספרו, שפירושה גם לשון בכלל וגם דבר כתוב, והמצויה ב'מחברות איתאלי' של אלחריזי, היא היאה במיוחד לעמוד כנגד מאכל. אם חריזה ממש אין כאן, קרבת צליל של שני שמות הטבעיים במשקל שמני אחד (ובשניהם אל"ף היא פ"א הפועל) יש כאן, וגם בה נועם לאוזן ועזר לזיכרון.

עוד הביא משה אבן עזרא לצד המשל הזה את הפירוש: "...ולא יכתֹר מנה ולא יסתגני ענה" (עמ' 134). בתרגום א"ש הלקין – "אין להרבות בו ואין להסיח דעת ממנו" (עמ' 135) ובניסוח ב"צ הלפר ב'שירת ישראל' – "אין להוסיף עליו ואין לגרוע ממנו" (עמ' קי), והעיר הלפר: "אפשר גם לתרגם: אין לזנוח אותו ואין להתעלם ממנו" (שם, הערה 1). כאמור, המשל הקצר הזה מובא כמה וכמה פעמים בספרות האֲדָב – מיני לקסיקונים המספקים חידודים וביטויים וסיפורים לעושר ההבעה וההשכלה, כלי עזר לאיש חברה ותרבות בשיחותיו המלבבות.

שלוש המקבילות שדלה א"ש הלקין מן הספרות הערבית אין בהן הקבלה מלאה או קרובה דייה לגופו של המשל בניסוחו זה? ואין הן כוללות את פירוש הרעיון: מדוע נמשל הדקדוק למלח? לפיכך ציין המהדיר "בכל המקומות ההסבר חסר" והוסיף: "נראה כי של מחברנו הוא" (שם, הערה 58), ואולם לא כן הדבר. לא מעטות הן המקבילות המדויקות למשל זה, ולא עוד אלא שהסברו המפורט של משה אבן עזרא מעוגן היטב בחלקת תרבות זו של הדיונים בסוגיית "לפשר הדימוי מלח", סוגיה שתועדה ונתלבנה בספרים חשובים וידועים בדרך השאיבה של ספר מספר או מספרים שקדמו לו, תוך עיבוד ופרשנות. בפרק עיון זה מתברר אפוא עד כמה היה משה אבן עזרא מעורה בספרות הערבית על תורת השיר ובקי בה.

האומנם "לא טוב הרבות בדקדוק" משום שרוב דקדוק מחבל בלשון ועושה אותה חסרת לחלוחית, חדשנות וטעם אישי ומקורי כדרך שיתר מלח פוגם מאוד במאכל? (בעברית של ימי הביניים: מפסיד אותו, גורם למאכל שייפסד מלהיכלל). אל ראגב

2. הדוגמה העברית היחידה שהביא הלקין היא מ'אוצר המשלים' לדוידזון. ולתועלת מבקשי המקבילות: מראה המקום 'אלעקד 2' (נראה כך 2, בלי עמוד) אינו מפנה אל דימוי המלח (שאינו מובא בספר זה), אלא רק אל משל הקרע והאבעבועה, המקביל דווקא לסיפא של המשל ב'נועם המידות'.

אלאצבהאני (נפטר בשנת 1108) בספרו 'שיחות המשכילים' אסף התבטאויות על מעלתם של מושגים, תכונות, חפצים וכיו"ב ולעומתן אמירות של דופי עליהם, כלומר, סדרה של דברי שבח וגנאי (כמצוי הרבה בספרות האֲדָבָה). בגנות הדקדוק רשם "המרבה בדקדוק כמרבה בנטיעת עצי סרק. הדקדוק – מלח המדעים, והמרבה מלח בתבשיל מקלקלו" (עמ' 37).³

האוכל – תועלתו בסגולת ההזנה שבו ובשמירת הבריאות והחיים, הלשון – תועלתה בסגולתה למתוח בין בני אדם גשר יציב כל כך עד שבדיבור כבקריאה הכול מבינים איש את רעהו בלא בלבול ותעיית דרך. כשם שמזון שאין בו מלח די צורכו אינו ממלא את תפקידו ("הַיֶּאֱכֹל תפל מבלי מלח"? איוב ו, ו), כך לשון שאין בה דקדוק פְּשׁוּרָה אינה ממלאת את ייעודה ולא תפעיל תקשורת ברורה ומועילה. עוד הסבירו הערבים שהמלח מתמוזג כליל באוכל עד לבלי הכר בינו ובין המאכל, וכמוהו הדקדוק מזוג בלשון.

בספרות הערבית הדעה המצדדת בריסון "שיעור הדקדוק בלשון" כמעט תמיד נדחת מיד בפסקנות מפני הדעה התומכת בדקדוק בלי כל פשרות, ובדרך כלל היא גם נמסרת מפני הדוחים אותה מלכתחילה, ונימוקיהם הבוטים עמם. במיוחד עולה מדברי הרמב"ע הדה של ההידיונות בסוגיה זו בספרו של עבד אלקאהר אלג'רג'אני 'אסראר אלבלאגה' – סודות ליסודות המטפורות במלאכת-השיר. אלג'רג'אני נפטר בשנת 1078, ובימיו של משה אבן עזרא כבר יצא שמעו ונחשב למכונן תורת-השיר הערבית, וגם בענייני מלאכת-השיר שנידונו לא מעט עוד לפניו חידש ופיתח. אמנם הרמב"ע עצמו לא ציין ספר זה ברשימת חמשת הספרים המומלצים לשמש מקורות ללמוד מהם את תורת-השיר הערבית, אך בוודאי זה היה אחד הספרים שהתעמק בהם, אם גם רמז אליהם רק במלת "...ועוד" (ספר העיונים, עמ' 4).

תכלית עיונו של אלג'רג'אני בספרו זה היא אופני המטפורות מצד המשמעות, ההיגיון, מהות ההתאמה לנמשל וכיו"ב. את הפתגם הזה כלשונו רשם בספרו (אסראר, עמ' 55) כדי להסתייע בו בליבון טיב הדימוי מן הסוג השלישי במניין והראשון במעלת החשיבות. דימוי שכלי-מחשבתי זה אינו כדימוי המוחשי ממש (שושנה היא לחי ורודה), אף לא כדימוי המופשט במקצת, המכוון לתכונה הטבועה בדבר מוחשי, כגון מידה הגדרשת (זעומה, בינונית, מרובה), אלא הוא מושג המופשט מכל צד גשמי שהוא – זה המלח שאין בו לא מליחות ולא לובן ולא גבשושיות שיבחינו בהם חושי הטעם, הראייה

3. מלח שבכיווי "מלח המדעים" הוא המיטב והתמצית כמשמעותו במשפט "אתם מלח הארץ" (תרגום זלקינסון, מתתיהו ה, יג). בדימוי "מלח האנושות" – חברי הנביא מוחמד – דן אלג'רג'אני בעמ' 53 למטה. זה טיבו ומעמדו של המלח גם במשל "דבור בשכל כמלא בתבשיל, מה מלח רב קשה בתבשיל וכתקונו יפה, כך הדבור לאיש שכל"; תוספות (מאוחרות) בחתימת "שער השתיקה", מבחר הפנינים, מהדורת תרס"ג (ובה פירושים ותוספות למהדורת דפוס קרימונה שי"ח, בייחוד משל תלמידי הבעש"ט).

והמישוס – ולא כמות שאפשר לברר בעין ובלשון וביד, והוא מייצג רק חיוניות עקרונית ומהותית וחשיבות שאין ערוך לה.

את המשל הזה הביא הרמב"ע כמעט בראש הפרק שתוכנו הוא הדקדוק המיועד לעזרת המשורר המתקשה להעמיד משקל וחריוה (הם מאזני השיר) בגבולות הדקדוק התקני והקפדני ביותר, וממילא הכובל כל כך. נקל להיווכח שכל ענייני הלשון בספר תורת-השיר שחיבר משה אבן עזרא אינם אלא התקנות המיוחדות למשורר המתחבט בקיום חוקי הדקדוק ומתכונת השיר שקיבל עליו לעמוד בהם, והוא נזקק ל"הנחות ברשות המדקדק" – נושא זה מרוכז בפרק לעצמו בספרים ערביים רבים על תורת-השיר, למשל בפרק "ההיתרים למשורר בדוחק השיר" ב'אלעמדה' לאבן רשיק. הלוא כללי הדקדוק הרגילים, השווים לכל כותב ברווחת הלשון, אינם מעניינו של ספר הדרכה מובהק למשוררים, ולשם ידיעתם (הגדרשת, כמובן, מכל משורר עוד בטרם יקנה לו את כללי הדקדוק שהם זכותו אך בשעת דוחקו) הפנה משה אבן עזרא את קוראיו אל ספרי דקדוק מועילים לכול, ובייחוד אל 'כתאב אלארשאד', שחיבר אבו זכריא בן בלעם (ספר העיונים, עמ' 136).

המשל הזה הוא אפוא "משל לחכימא", ורק מי שניטלו ממנו בינה יתרה בתורת הדימויים ויכולת ההפשטה מדמה בנפשו שאין המלח אלא סמל "המעט", כוזר לרבים, בין השאר, מן המאמר "שאור ומלח וסרבנות רובם קשה ומיעוטם יפה" (בבלי ברכ' לד ע"א), והוא נכשל בהבינו שתמצית המלח היא המידה "הבינונית", כפי שמשמיע המאמר "שלושה דברים רובם ומיעוטם רע ובינוניתם יפה: השאור והמלח והסירוב" (ירושלמי ברכ' פ"ה ה"ג).

לא במאמר הזה לבדו מִלַח מביע עיקר בר-קיימא (כידוע, המלח עצמו אינו נפסד), שיש בו גם כוח המקיים, שהלוא המלח מגן על הקרבנות מפני היסרחותם ועל המאכל מפני היפסדות, ומכאן הביטוי המקראי "ברית מלח" (במ' יח, ט; דה"ב יג, ה) – ברית נצחית פִּמְלַח. לפי המאמר התלמודי "מלח ממון חסר" (כת' סו ע"ב) עשיר שירד מנכסיו – "ממונו הלך", שכן הממון חסר את הכוח שישמר אותו לאורך ימים, זה הכוח הנמשל למלח. ב'ספר חסידים' סעיף טו למדנו: "כל זכויות שאדם עושה ואין בו ענווה, כמו 'תבשיל בלא מלח', והחיד"א בפירושו 'ברית עולם' (שם) קיצר: 'זכויות בלי ענווה כמו תבשיל בלי מלח' (חסרות קיום הן הזכויות שאין ביסודן ענווה). המקובל ר' יוסף בן ג'יקאטיליא (חי במאה ה"ג) הביא ב'ספר המשלים' שלו: "למה הדעת דומה באדם? למלח בתבשיל" (משל כ), ובוודאי לא ביקש לעודד את מיעוט הדעת⁴.

אלג'רג'אני משוכנע ש"אין מעט והרבה בדקדוק" ואין מקום ומשמעות למושגים "עודף" ו"גירעון" בדקדוק, באשר הוא "מאזני הלשון". כל פרט בדקדוק חיוני לצורכי

4. על המלח ראה גם בחומר שהביא ש' אברמסון במאמרו "מלח מהו?", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 178–183.

כתיבה נכוחה ושפה ברורה ומקשרת, שהרי בלעדיו לא יובחן שם מופעל, אין לדעת מה נושא המשפט ומה הנשוא וכיו"ב (אסראר אלבלאגה, עמ' 55–56).

אלג'רג'אני עסק בשאלת הדימוי "מלח" גם בספרו 'דלאַל אלאעג'אז', והפעם היה המצע לדיונו הרצאתו על חשיבות הדקדוק ללשון ולא מיון הדימויים לסוגיהם. כבר במבוא העקרוני שבתחילת הספר נדרש אלג'רג'אני לדימוי-משל זה, שכן הסכלים הנבערים, המקלים ראש בחיוניות הדקדוק בשלמותו, "המשילו את הדקדוק למלח, כאשר ידעת" (עמ' 11), אך אילו השכילו בני "כת זו" להבין את אחריתה המרה של דעה אשר כזאת (והיא הרס ההידברות וערפול גמור), היו מתגוננים מפניה. הגורסים שאפשר להמעיט קצת בדקדוק שוגים גם בעצם מחשבתם ההרסנית וגם בהבנת הנמשל, בגלישתם מיסוד החיוניות שבמלח, שבו הדימוי אמור, אל תכונתו הכמותית (מידה מועטה במאכל), תכונה שאינה נוגעת כלל לתוכן הנמשל (ועיין בפירוט שם, עמ' 11–12). כשלושה דורות אחרי אלג'רג'אני בחן את ההמשלה למלח האמאם אלקזויני חטיב בספרו 'אלתלחין פי עלום אלבלאגה', גם הוא בפרק "הדימוי", מתוך העיון בפירושם המכוון והקולע של הדימויים לגוניהם. אלקזויני הביא את המשל בנוסחו הנתון בספרו של אלג'רג'אני וביטל לחלוטין את הצעת הפירוש "היות מיעוטו מועיל וריבוי מקלקל", מפני שאין "הרבה ומעט" אפשריים והגיוניים וחלים בדקדוק (עמ' 248–249). עוד הדגיש אלקזויני שרעיון ההוספה וההחסרה בלשון הוא "פטפוט והבל הבלים". בקצת שינויי דגש וניסוח דן בשאלה זו גם האמאם אלעלוי אלימני (בן המאה ה-14) בספרו המסכם 'אלטראז' (עמ' 356). אכן, לדעת רוב המלומדים הערביים פירוש המשל הוא "אם אין דקדוק – אין שירה" או "סייג ללשון – דקדוק" או "ראשית לשון – דקדוק" וכיו"ב.

אין מטרת הדברים האלה להעמיד מקראה של שבחי הדקדוק, עברית כנגד ערבית, ודי להביא, למשל, מדברי רד"ק בחתימת ספרו 'מכלול', באשר משתקפות בהם אמירות מקובלות (בייחוד בספרות הערבית) על נחיצות הדקדוק: "... אשר למד ותורה לו לקניין, ולא למד יסוד דקדוק ולא בן, כמו חורש אשר ינהג שְׁנָרִים וידו מבלי מלמד ודבר, ובאור דקדוק יאור לכם... לכל חכמה קטנה או גדולה בדקדוק תעשה מוסר תחילה; לבל תהיה בְּשֵׁם פֶּעַל ומלה כמו עֹר ממשש באפלה" (עמ' קצד–קצה).

האומנם אפשר להגזים בדקדוק כשם שמגזימים בהמלחה? מכלל דברי העוסקים בנושא נשמע, אם גם לא נאמר מפורש, שעודף דקדוק המתבטא, למשל, במתן יחסות שאינן נדרשות, בתוספת תנועות מיותרות בסופי פעלים ועוד, הוא עודף המאובחן כיום כ"תיקוני יתר", שלכאורה יש בהם גודש דקדוק מתוך כוונה להיטיב, ולכן כנגדם נאמר "אין להרבות בו", ואולם בעיני בעלי הדעה שבדקדוק תקפה רק מידה קבועה אחת (הנתונה בכפות מאזניים שקולות), דקדוק נפרז הוא חסר פשר, ו"יתר" דקדוק אינו אלא טעות גמורה מלכתחילה.

כידוע, שימושי לשון הנובעים מתיקוני יתר אופייניים מאוד ללשון הערבית של ימי-הביניים (בלאו, דקדוק הערבית היהודית בימי הביניים, עמ' 7 סעיף 11), ורבים מן השימושים הלא-קלסיים האלה מתיישבים עם תקנות המדקדקים לתועלת המשורר הדחוק והמבקש שחרור-מה מכבלי הדקדוק הקלסי המחמיר. בתנופת ההיקשים, הגרירות וההשוואות במערכת הלשון הערבית של ימי-הביניים נוצרו "חידושי לשון" המכוונים גם לכללי "ההיתרים בדוחק השיר", והמשורר המעמיד מדעת-מלומד "חידושי דקדוק" לשם שירתו – חידושויו אלו כבר מזומנים לו ממילא בלשון ששימשה בימיו, בתחום דרכי הפועל, היחסות, משקלי השמות, זכר ונקבה, שם המספר ומליות יחס. כך גם דרך העברית: תוצאות העשייה הפייטנית בלשון שחלחלו אל לשון שירת ספרד, כמעט תמיד הן הן שימושי הלשון הנסלחים בדוחק השיר, וכנגדן סטיות לשוניות שהמדקדקים נותנים להן הכשר בדוחק השיר, הן הן הצורות הפייטניות המיוחדות – אלו ואלו פרותיה של פריצת גדרי ההיקש. אחד הביטויים המובהקים לתופעה הוא מתן כ"ף השימוש לפני פועל ניטה (בייחוד לפני פעלים בעבר): קְשַׁמַּע – כאשר שמע; כמו ששמע. דרך זו אופיינית ביותר לפייטנים בכל כתיבתם, אך למשוררי "השירה הקלסית" היא מותרת רק במקום "דוחק שירתם". אבן ג'נאח ראה להתיר את השימוש הזה מכוח ההיקש לדוגמות מן המקרא: פ + הָכִין, ל + בָּרַם, ולא הזכיר כלל את שלל הדוגמות מן הפיוטים, שהרי לשון הפיוט לא נחשבה מקור נורמטיבי ללמוד ממנו ולהתיר על פיו. משורר שכתב קְשַׁמַּע – מפני שלא קיבל את האיסור על שימוש זה, או משום חיבה לסגנון הפייטני, ואולי מבלי משים – אם כתב כך במקום הדוחק ולשם היתר, לא נכשל. כנגדו משורר שכתב קְשַׁמַּע על-פי היקש מלומד ומכוון לצורה כגון ל + בָּרַם ועל סמך הרשות המיוחדת הנתונה לו, ממילא הוציא צירוף שכבר נמצא לפניו בלשון הפיוט; ועיין "לוח הנטייה", עמ' 96–97 ו"דוחק השיר", עמ' 130–131 לעניין דעות מדקדקים בדבר תקינות שימוש זה⁵. רייט בחתימת ספרו 'דקדוק ערבי' (סעיפים 232–253) הביא רק את הענפים העיקריים של "ההיתרים למשורר" (poetic licenses) בלי פירוט סעיפיהם המרובים, אך גם לדוגמות שברשימה מצומצמת זו תימצאנה מקבילות בספרו הנידון של בלאו 'דקדוק הערבית היהודית בימי הביניים' (ראה רייט סעיף 239 כנגד בלאו סעיפים 86, 87 – גזרת הכפולים – ועוד).

משה אבן עזרא החזיק בדעה המקובלת בבלשנות העברית בימי-הביניים ששדה המשמעויות בלשון גמיש ורחב מעתקים, ומלה עשויה מטבעה להתפרש ולשמש בפנים אחדות (מה שאין כן תחום התצורה, הכפות כל כך למתועד במקרא עד שהגזירה החדשה בו מצומצמת וכמעט מנועה מן המשורר). מתברר שלפי שיטתו גם משל אחד עשוי למצות נמשלים אחדים, הכול לפי מגמת הפרשן ותפיסתו, ואין לנמשל מסוים דווקא כל יתרון פנימי. גם משל המלח הנידון כאן מכלכל שני נמשלים, ומשה אבן עזרא הציג

5. הויקה מן הבחינה הזאת של לשון השירה בספרד אל לשון הפיוט לא נידונה שם.

מעין "אוקימתא" – קיום שני הפירושים, כל אחד אפשרי בנסיבות המתאימות לו. כאמור, פירוש מקורי ועצמאי למשל המלח לא הציע משה אבן עזרא, אבל תרומת רעיון משלו הוסיף בהבחינו בין דימוי המלח לדקדוק בכתובה הערבית ובין דימוי זה בכתובה הערבית, כדבריו: "המשפט הזה ראוי לשפה הערבית, אשר כפי שיעור רחבה רוחב דקדוקה עד שהגיע אל השפע והאריכות, אבל דקדוק השפה העברית יש לדעת על בוריו ולדייק בו דיוק רב ואין לאיש לוותר על דבר ממנו. למדו אפוא היטב..." (ספר העיונים, א"ש הלקין, עמ' 135). מלח האמור בתקנת העברית מייצג רק מהות הכרחית, ואילו מלח האמור בדרכי הערבית מסמל גם כמות לא מְרֵבִית.

משה אבן עזרא, ככל בני דורו שכתבו עברית, היה ער לעושר הלשון הערבית השמור לה ודאי אך לטובתה, עושר הנובע מ"רוחבה" בכלל ומן המסורות הנלוות אל הערבית הקלסית. לדעת הערבים, תכונתה זו גרמה שאין אדם היכול להקיפה ולדעת את מלוא אוצרה, ורק הנביא יודע אותה בשלמותה. השפע בלשון הערבית מרומם אותה ונחשב מעלה נפלאה בה. הדעה הנחרצת שאין הערבית בת השגה לכל פרטיה ושההבדלים בין הלהגים שלה רבים מספור הייתה מקובלת מאוד (עיין, למשל, בדברי אבן פארס, אלצאחבי, עמ' 47), ואף שימשה פתח ללמד זכות על המשוררים שלפעמים טעו משום טבעו של זיכרון אנוש וטיבה של השפה הערבית (שם). לא כערבית העברית, "ולא נשאר מן השפה העברית שריד לבד מעשרים וארבעה הספרים הכתובים..." (ספר העיונים, א"ש הלקין, עמ' 63). גם עצתו של הרמב"ע להסתייע בלשון המשנה (שם) אינה קובעת את העברית בחזקת לשון עשירה כל כך עד שמן הנמנע לשלוט בה כראוי. מסקנתו של אבן עזרא הייתה שעל העברית אפשר וחובה להחיל את מערכת חוקי הדקדוק שלה בלי שום ויתורים ויש להירתע מלהישען על אותם שימושים שגויים המותרים לשם "הקמת" בניין השיר, ואכן שלא כאבן ג'נאח ואחרים לא נטה הרמב"ע חסד והבנה לשיבושים מחמת אילוץ השיר (עיין "דוחק השיר", עמ' 139).

משה אבן עזרא גרס אפוא שאין ההקלות הנסלחות בערבית רצויות וכשרות בעברית, ולא הן הדרך הנאותה לכותב עברית. כמובן, תחושת החובה לבצר את מעמד הלשון העברית ולעשות למען טיפוחה והרחבת תחומי חיותה היא שורש הדרישה להחמיר בעברית ולא ללמוד מן הערבית "קילות בדקדוק". ההבחנה החותכת בין הראוי לדקדוק הערבי ובין הראוי לדקדוק העברי היא יוצאת דופן בהשקפת עולמו התרבותי של משה אבן עזרא, הוגה ההמלצה "כיון שבשירה בייחוד אנחנו הולכים בעקבות הערבים, חובה עלינו לעשות כמותם ככל אשר נוכל" (ספר העיונים, עמ' 163), אשר את דבריו על דקדוק עברי בלא "הנחות" קבע בראש הפרק שקראו "להנחותך בדרך הטובה ביותר במלאכת השירה העברית לפי החוק הערבי" (שם, עמ' 135).

המשל המוצלח הזה מקרב אל לב כל אדם את הרעיון בדבר מהות הדקדוק העברי, שהרי הכול מתנסים במלח ובסגולותיו, ונתקיימה בו דעת רבים בימי הביניים על "כוח

המשלים להבין הדברים השכליים" – כדברי אחד מהם, ר' יוסף בן ג'קאטיליא, ב'ספר המשלים' שלו, עמ' קיז. לשאלת תכונות המשל ראה גם ב'ספר העיונים', עמ' 284–285; משל הדקדוק והמלח מכוון היטב לעניינו ומסכם אותו, ועדיין טמון בו פתח למחשבה רעננה בבוא תקופה אחרת, שבה הביטחון במעמדה האיתן של העברית עשוי להניב מסקנה מחודשת במקצת וגמישה יותר, והיא שתעמוד ביסוד הדקדוק הלכה למעשה.

ב. כל אשר אין בו רוח חיים זכרו ונקבהו

א. בספר הערבי הראשון שיועד כולו לדקדוק המיוחד ללשון השירה הערבית *ضرائر الشعر* הביא המחבר אלקוזאז משם קודמיו "המדקדקים" את המאמר הדקדוקי "כל ما لا روح له يجوز تذكيره وتأنينه" (עמ' 32). אלקוזאז היה סופר ומדקדק-מורה נודע, חי וכתב בקירואן ונפטר בה בשנת 1021.

מקבילה כמעט מילולית הביא ר' אברהם דבלמש בספר הדקדוק שלו 'מקנה אברם' (יצא לאור בויניציאה בשנת פטירתו, 1523): "ועל זה דבר נכונה הרב רבי אברהם בן עזרא באמרו אשר אין בו רוח חיים זכרו ונקבהו". הניקוד הזה נתון בספר עצמו, שכולו מנוקד, במהדורה הנזכרת (שאין בה מספרי עמודים) בפרק "בחלוקת השמות למשיגי הוראתם" (דף שביעי ע"ב). כך מנוקד אף בנוסח העברי שהביא ברוך שפינוזה בספרו *Compendium Grammatices Linguae Hebraeae* בעמ' 26 (יצא לאור בשנת פטירתו, 1677), ואילו הניקוד בבניין פיעל – זָכְרָהּ, נִקְבְּהָ – כדרך הפעלים המקבילים בערבית, המתיישב עם השימוש הראוי גם בעברית, הוצע קרוב לוודאי בפעם הראשונה במילון בן-יהודה⁶.

הכלל הערבי בניסוח מָקַל וחסר-התניות זה מציע פתרונות לתקנת השיר, והוראתו למשורר היא: במקום שאתה מתחבט איך להשתמש בשמות אשר במינם הדקדוקי הכשר אינם מעמידים חריזה או משקל נאותים אתה רשאי לנקוט לשון זכר במקום לשון נקבה ולשון נקבה במקום לשון זכר, בלי כל פקפוק והתנצלות. אלקוזאז ביקש לרסן את רוח הכלל הזה, למתן פזיונות ולתבוע זהירות ותושייה, ולכן גרס שבכל מקרה ומקרה יאשש המשורר את מעשהו בנימוקים הנסמכים על בקיאות ב"מלאי" שבלשון הערבית. לאחר מעשה תהיה תוצאת הסטייה מתוך שינוי מלומד כתוצאת שינוי שאין סופו במחשבה תחילה, שכן תמיד תימצא דוגמה להכשיר על-פיה זיכור שם הנתון

6. ספר 'מקנה אברם' הובא ב'רשימת הספרים שהשתמש בהם בן-יהודה בחבור המלון' (המבוא הגדול, עמ' 1267). בן-יהודה לא יכול ללוות את הפעלים זָכַר ונִקְבַּה בדוגמות מספרו של דבלמש, מפני שהן מנוקדות בבניין קל. כדי שיוכל לנקד את הפעלים לפי שיקול דעתו בדקדוק הביא את המאמר בנוסחו הבלתי מנוקד, הנתון ב'ערוגת הבשם' למדקדק ארקולטי. הספר ראה אור בשנת שס"ב.

בלשון נקבה, ולהפך. ההבדל בין אלקאזא ובין "המדקדקים", קודמיו כבני דורו, חינוכי: כל משורר אמתי הוא חכם-לשון, המסוגל לדעת "מה ישיב" אם יישאל על סמך מה זיכר וניקב שלא כדין. היתר הזיכור והניקוב ב"דברים אשר אין בהם רוח חיים" הוא מן המובנים והנסלחים וממילא הרווחים ביותר בהיתרי העשייה המיוחדת ללשון השירה הערבית במקום דוחקה.

היסוד לזיכור ולניקוב בשירה הוא שיטת "الحمل على المعنى", התאם לפי העניין, ובו המלה המתבקשת לתוכן השיר מכוונת למלה קרובה אחרת, ושואלת ממנה את מינה הדקדוקי כדי שיצלחו המשקל והחריזה.

שיטה זו שימשה הרבה גם במדרשים העבריים, בפירושי המקרא ובכתבי המדקדקים העבריים. אלקאזא (וכמוהו מדקדקים ערביים אחרים) הראה, למשל, שורת שיר שבה أرض (ארץ) – הפועל שלה בלשון זכר, והשימוש הזה מותר כי ארץ ומקום (مكان – ל"ז בערבית) דבר אחד הם, והזכיר (בעמ' 170) שהיו שאמרו כי חסרון סימן הנקבה במלת ארץ הוא סיבת ההיתר, ואין זו דעתו שלו. ואכן, גם בשירה הערבית וגם בעברית המקרא יש זיכור של שמות שתצורתם נקבית במובהק (כגון תורה, מלאכה) וניקוב של שמות במשקל זכרי (כגון מחנה). גם המלה צין, למשל, תקבל בשיר הערבי שם תואר בלשון זכר, אם בזאת יוסדר המשקל, משום שמשמעותה גם طرف = מבט (בל"ז).

היסוד הבלשני העיוני לחילופים המותרים בשירה הערבית הוא שזכר ונקבה אלו שרירותיים, ואין כל הכרח שסלע, למשל, יהיה בלשון זכר דווקא ואבן – בלשון נקבה. מדקדקים רבים ראו במין הדקדוקי של "שאינם חיים" פרי דימוי: הסלע כמוהו כגבר והאבן – כאישה, והם קרויים זכר ונקבה מטפוריים (למשל, אצל אבן השאם, 'קטר אלנדי', עמ' 200), אלא שמטפורה זו אינה מחויבת המציאות הטבעית, ובמנהג הלשון היו עשויים להיקבע אבן בלשון זכר וסלע בלשון נקבה, ומכאן כינויים זכר ונקבה לא-אמתיים, "דברים" (أشياء, למשל בסיכום המאוחר של אלסוטי, אלמזהר, חלק ב, עמ' 225). שינוי המין הדקדוקי בשמות כאלה אינו משבש את ההבנה, וההידברות השקופה מתקיימת, מה שאין כן בחילופי זכר ונקבה חיים, הפוגמים במובנות. זו"ב לא-אמתיים אלו – בייחוד רווח המונח "נקבה לא-אמתית"⁷ – חלשים כשם שהמטפורה חלשה מן האמת היציבה, אין הם מוחשים בטבע, ולפיכך גם חילופיהם בדקדוק לא יורגשו ולא יסבו בלבול ותקלות.

7. במקור הערבי נקט אבן ג'נאח את המונח הערבי השקוף 'תאנית' חקיקי, ושמואל אבן-תיבון תרגמו: נקבות אמתיות. גם דבריו שבהמשך, המשקפים את הביטוי המשמש בהרצאות המדקדקים הערביים, "מא לם יכן לה פרג" תורגם במדויק: "מה שאין לו רחם" (כתאב אללמע, מהדורת דירנבורג, עמ' 371; ספר הרקמה, עמ' שפה). בספרי הדקדוק הערביים פרג' הוא גם אבר הולדה אופייני בתיאור הזכר האמתי, למשל בדברי אבן השאם, 'קטר אלנדי', עמ' 200. הניסוח העברי "מה שמביאים אותו העבריים בלשון זכר ממה שאין לו דעת מן הנקבה" הכשיל, ואלוני הבין את הביטוי "דעת" כאילו הוא שכל, המושג הפילוסופי שביסוד ההבחנה בין השמות. טעות זו היה חוסך ממנו העיון במקור הערבי "לא יעקל מן אלמונת", שפירושו לדיוקו: במה שלא ייודע ולא יזכר

ההיתר הזה, אך לא במלות הפתגם, נכלל בספר 'אלג'מל' (כללים קצרים) מאת המדקדק אלזג'אג', אשר פעל במזרח ונפטר כחמישים שנה לפני אלקזאז. בפרק "מה מותר למשורר לעשות בדוחק השיר" לימד אלזג'אג': "מותרים זיכור הנקבה הלא-אמתית וניקוב הזכר הלא-אמתית" (עמ' 326). בהיתרים האלה דן גם אבן עזפור בספרו 'צ'ראאר אלשער' (עמ' 279-271).

הכלל שהיה ידוע היטב לאלקזאז כבר היה מנהג מקובל בעיני תלמידו המובהק אבן רשיק. לקראת סוף ספרו 'אלעמדה', בשער "ההיתרים בשיר" (כלומר, בדוחק השיר), לימד: "...והשימוש לפי הפירוש בשירה רב מאוד, ומאופניו הזיכור והניקוב, ואין לנקב את הזכר החי האמתי ולא לזכר את הנקבה". אבן רשיק ראה לשנן לקראיית-תלמידיו שגדר התופעה המותרת בשירה הוא בשמות הדוממים לבדם, ומכאן שלדעתו כבר נפרצה העשייה הזאת – זיכור וניקוב – גם בשמות האמתיים (עמ' 215)⁸.

טבעי במיוחד ולכן כמעט "מומלץ" זיכור שם דומם הנוהג בלשון נקבה, שכן במעשה זה יש משום "שיבה אל העיקר" – זו מסקנת ההנחה שבראשית היו בערבית ובעברית צורות זכר בלבד – העיקר, ומהן נתפתחו הצורות הנקביות – הענפים, ונתעשרה הלשון (עיין "דוחק השיר", עמ' 138, סעיף ה). הַד לא חד-ניסוח "לפועל יוצא" זה ממעמד צורות הזכר, והוא קולת הדין שבו נשפטת פעולת זיכור "נקבה לא-אמתית", אפשר לשמוע מסברת הדקדוק של אבן ג'נאח, המתבררת מתוך דבריו בשער "ממה שנהגו בו הנקבה מנהג הזכר" (ספר הרקמה, שער לט [לח]) לעומת דבריו על "ממה שנהגו בו הזכר מנהג הנקבה", לפי שבספר הרקמה זיכור צורות נקבה מתואר ואינו מנומק, ואילו ניקוב צורות זכר מצריך בכל מקרה היסמכות על התאמה למלה נקבית – "קטני עֵבָה, וקטן לשון זכר וספר אותו בלשון נקבה, כי הוא כינוי לאצבעו, ואצבע לשון נקבה" (שם, עמ' שפז). צדק "רייפמן במצאו עניין זה (גם אם,

מן הנקבה, כלומר, זכר שאינו מן ה"ברואים" ומינו הדקדוקי אינו ברור לפי מראהו וייקבע במנהג הלשון השרירותי. פירושו של אלזג'אג' אינו יאה לאבן ג'נאח ודי לעיין בו במקומו (אלזג', עמ' 32). אף על פי שהערתו של וילנסקי לביטוי "שמות של אינם בעלי חיים" מצומצמת ובלי מקבילות מן הדקדוק הערבי, אפשר לתת את המונח נקבות לא-אמתית ב"רשימת המונחים הדקדוקיים" של אבן ג'נאח אשר העיר עליהם מיכאל וילנסקי (הרקמה כרך ב. מקומו של המונח המתבקש הוא בעמ' תשח), כל שכן ברשימה נוספת למונחי אבן ג'נאח שלא נכללו ברשימה הזאת, מאין להם הערה מספקת בדבריו וילנסקי. המונחים משמשים בספר 'אללמע' (= הרקמה) של אבן ג'ני (פעל בבגדאד ובבצרה ונפטר ב-1002) בפרק 13, עמ' 13, ובמהדורת 1976 ניתנו גם במפתח המונחים הדקדוקיים (בעמ' 102). ועיין גם בספר 'אלמפצל פי אלנחו' מאת אלזמח'שירי (נפטר ב-1143) בעמ' 82, לעניין זכר ונקבה אמתיים, שיש בהם זכר לעומת נקבה, והיפוכם זכר ונקבה לא-אמתיים.

8. מקרים מיוחדים של חילופי לשונות זכר ונקבה אמתיים נוקן לעומת זקנה וכו"ב, הנידונים כאן ובספרים אחרים בעיקר מצד ההתאם התחבירי, אינם גורעים מן ההנחה העקרונית שהמקום המזומן והמוצדק לחילופים אלו הוא בלשונות זכר ונקבה לא-אמתיים.

כאמור, בגולמיותו) ב'ספר הרקמה' (עיין במאמרו "בית תלמוד", וינא תרמ"א, עמ' 183), ונדחית דחיית דעת רייפמן, שהביע אלוני ברוב ביטחונו שמקור הביטוי "אין בו רוח חיים" מאוחר יותר, והיה באיטליה או בפרובאנס (אלוני במאמרו, ששמו כנוסח הפתגם, עמ' 30).

פירושים רבים ללשון המקרא מעוגנים בשיטה זו, ואולי בייחוד בספר 'מכלל יופי' מאת שלמה בן מלך (נדפס בשנת ש"ט – 1549), בעקבות דברי הרד"ק בספר 'מכלול', דפים ח ע"א – ט ע"א. הספר הזה רצוף הערות על לשונות זכר ונקבה שלא "כמנהג", ושיטת הפתרון העקרונית והאופיינית (אך לא היחידה) בו היא הסבת המין הדקדוקי "הבעיית" אל מינה של מלה נדרפת או קרובת-עניין. כך העיר בן מלך למלכים א, ו: "ויבן את היציע על-כל-הבית חמש אמות קומתו, זכר הנה היציע בלשון זכר ולמעלה זכרו בלשון נקבה – היציע התחתונה, לפי שנקרא צלע והצלע הוא לשון נקבה", וכן: "לפי שהצלעות ב' צדדים כל דבר בלשון צלע יכונה בל"נ". כאן ראה להדגיש שבמיוחד צלע, שיש בה מן הזוגי (ימין ושמאל) היא בלשון נקבה, שהלוא יש גם צלע בלשון זכר. ועוד כתב: "וכן 'שלמת רעך תשיבנו לו' (במקום תשיבנה), לפי שנקרא שלמה ובגד והדומים להם" (מובא בפירושו לבראשית מט, כב לעניין "בנות צעדה עלי שור"), ואת הביטוי "אל-תחד כבדי" (בר' מט, ו) הסביר: "ואמר תחד לשון נקבה כי הכבוד הוא הנפש", ועוד הרבה. התאמת השם הקרוב במשמעותו נעשית אפוא בתבונה "לפי העניין" – ביטוי רגיל בפרשנות המקרא.

ה"לשון הקרובה" היא גם סומך קיים, שאינו פרי השלמה, המשאיל את מינו הדקדוקי לנסמך, כגון בביטוי "سور المدينة" (= שור, חומת העיר), שהפועל שלו או תוארו בל"ג (לשם המשקל) משום לשון נקבה של הסומך: מדינה (אלקזאז, עמ' 94, ובהערה 11) שם מוצעות מקבילות בדיונים אחרים, ועוד דוגמות ראה בעמ' 95–96). בדרך זו יש מפרשים "וצפחת השמן לא חסר" (מל"א ז, טז): "...ואמר חסר לשון זכר כי טעמו אל השמן... כמו כי היתה אליו פני המלחמה..." (רד"ק בפירושו לפסוק זה, המכוון לשיטתו המבוארת ב'ספר מכלול', דפים ח ע"א – ט ע"א).

דרך אחרת להכשרת שינוי המין הדקדוקי, השווה לצורכי השירה בספרות הערבית ולפירוש החילופים הנקרים בלשון המקרא, היא "לשון חסר", "דרך קצרה", "דבר נסתר" ועוד מונחים כיוצא באלה. בשיטה זו אין המין הדקדוקי מכוון אל מלה נדרפת ממש כי אם אל מלה חסרה שנקל להשלימה, ואלה מתאים המין הדקדוקי "התמוה", ועל כך להלן בסעיפים ב ו-ג.

ב. מי שאימץ את המשפט "(כל) אשר אין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו" לשמש לו דרך סלולה בפרשנותו, אינו נדרש עוד לשאלת החילופים בלשון זו"נ והוא רואה עצמו פטור מלתרץ את התופעה בכל מקום ומקום.

המאמר הזה נמסר משם אברהם בן עזרא, ואולם כל מבקשיו לא ימצאוהו בפירושו ובספריו של הראב"ע. נקל להבין מדוע חשב דבלמש שכך "דבר בן עזרא", שכן הכלל הזה הוא בן-סגנונו ושיטתו של הראב"ע ויאה לו מצד סגולתו – מאמר קצר, מחודד, נטול פרטים ופונה אל נוכח. כידוע, פתגמים ופירושים לא מעטים נתלו באברהם אבן עזרא בזכות חותם נוסחו האישי הטבוע באופי כתיבתו ומשום המאמרות הרבים והמגוונים ששזר בכתביו, וככל שהרבו לצטט משמו, כן יוחסו לו עוד דברי חכמים, ואולי בייחוד באיטליה (ארצו של דבלמש), שבה כתב ראב"ע את רוב חיבוריו. התחושה ש"מתאים לראב"ע לכתוב כך" או "לנהוג כך" תוצאותיה מתוארות, למשל, במאמרים "אגדות עם על רבי אברהם אבן עזרא" ו"לשונות רבי אברהם אבן עזרא על התורה המובאות ע"י ראשונים ומקורן נעלם" מאת נפתלי בן מנחם.

דבלמש הרבה להביא במדויק מדברי בן עזרא כדי לחלוק עליו ולגנותו וגם בשביל להסכים לדבריו ולשבחו. רוב המובאות הן עדות לידיעה טובה בכתבי הראב"ע. למשל, מכל סימני הקיצורים לאותיות השורשיות והמשרתות "הסימן שמסר הראב"ע" הוא הטוב בעיני דבלמש (פרק "מוצא האותיות"), וגם בסברות דקדוק קיבל ממנו והסכים, למשל, להסברו בדבר צורת המספר אחד, אחת (המסילה השש ועשרים). "שער בטעמי המקרא" חיבר הצעיר קלונימוס בר רבי דוד לבית קלונימוס "לתשלום ספר מקנה אברם למהר"ר אברהם דבלמש נ"ע אשר נפטר ולא זכה להשלים הספר". התלמיד הזה השכיל לחקות את הרצאת הדברים של דבלמש, ולרוח חיבת ההבאות של מורו אף ציטט מדברי רש"י ואבן עזרא. משם בן עזרא הביא פתגם ששייכו מוכח ועיצובו הלשוני תואם את נוסח הכלל "זכרו ונקברו": "כל פירוש שאינו על דרך הטעמים לא תאבה לו ולא תשמע אליו" (עמ' ראשון מן השער השמיני). ב'מאזנים' ד, ב הנוסח שונה אך במקצת: "איננו" ולא "אינו", "על פירוש הטעמים" תחת "על דרך הטעמים".

אליהו בחור כתב "וכן אמר ראב"ע כל האומר עבור מן בעבור לא אכל מעבור הארץ". פתגם מעט עוקצני זה הולם את סגנונו הממולח של אבן עזרא ואת דעתו שאין לומר עבור, דעה אשר הביע ברור בפירושו לבראשית יב, יג, בספר 'צחות' ובספר 'מאזנים'. הראב"ע אף השמיע את גנותו של מסיר ב"ת של בעבור: "והשך המסיר הבית הוא סר טעם", ואולם מאמר זה לא נמצא בכתביו. וראה "שני פתגמים מיוחסים לר' אברהם אבן עזרא" (בן-מנחם, לשוננו לעם, תשכ"ח).

מצד שיטתו בהערותיו על לשונות זכר ונקבה, ובכללה ההתעלמות מלשונות זכר ונקבה שלא כמנהג, היה אבן עזרא עשוי להגות את תוכנו של כלל זה ולבטאו במלותיו אלה. ייתכן שבימי שבתו בספרד נודע לו הכלל הערבי העתיק הזה, שנרשם ונידון בספר שחובר בקירואן, הקרובה לספרד קרבת מקום ותרבות, ואם כך היה, הנה הציע אותו בתרגום נאות ביותר ובניסוח עברי מובהק על דרך "כל אשר תאמר לך שרה – עשה" (בר' כא, יב; קה' ט, י ועוד הרבה), ובו הביטוי המוכר והקרוב "דבר שאין בו רוח

חיים" (סוכה כד ע"ב ועוד). המאמר הזה בתוכנו, בתכונתו ובמתכונתו אם לא אמרו רבי אברהם אבן עזרא, כאילו אמרו.

ראיה מיוחדת שבמשפט הזה מתמצית דעת הראב"ע בשאלת לשון זכר ונקבה מבחינה פרשנית-דקדוקית תמצא בדבריו שבהם ביטל פירושים לא רק מפני שחשבם מאולצים ואף גורעים מחדות העניין, אלא משום שהיו יתרים ומיותרים בעיניו. אבן עזרא, כאמור, לא רשם את הכלל על מונחו "אין בו רוח חיים", אך את התופעה עצמה תיאר בספרו 'מאזנים' לג, ב: "ויש מהם (מן השמות) שימצאו על לשון זכרים ונקבות כמו אש תִּאֶקְלֶהוּ אש לא נִפְחָ (איוב ב, כ) ורוח גדולה וחזק (מל"א יט, יא) והנה יד שלוחה והנה בו (יח' ב, ט)". אלו דוגמות לתואר בלשון זכר ולתואר בלשון נקבה המתארים שם אחד במשפט אחד, אך הראב"ע הביא גם תהום ובית "ורבים כמוהם" שבמקום אחד הם בל"ז ובמקום אחר לגמרי – בל"ג, וכן בספר 'צחות' לה, ב: אחרי "ויש שנמצא על לשון זכר ונקבה" הביא מלבד יד, רוח, אש ושמם זרחה ונודד (נח' ג, יז) את מלת ארון שתידון להלן, וראה גם את לקט המובאות שהביא ב"ז בכר בספרו 'ר' אברהם אבן עזרא המדקדק' (עמ' 69–70).

דרכו של הראב"ע בפירושו ללשונות זכר ונקבה נובעת מדעתו המונחת ביסוד התיאור והכללים שהעמיד בדקדוקיו. כאשר לא עבר בשתיקה על תופעה לא מפתיעה זו (בעיניו), העיר בפשטות רק "זכר ונקבה" (לאמר: ואין להתקשות), ולפעמים אף ראה ללמד שכל מתן טעם לסטיות חסר טעם:

על בראשית ט, יב, למשל, "זאת אות הברית" (לעומת: "זוה לך האות", שמ' ג, יב) העיר רק "זכר ונקבה", וכן כתב בפירושו לשיר השירים א, ג: "שמן תורק שמך, בית, עמל ומקום בא פעמים רבות במקרא לשון נקבה". ואולם בספר 'צחות' לה, ב על "וארון אלוהים נלקחה" (שמ"א ד, יז) כתב: "אמר הגאון (רס"ג) וארון אלוהים נלקחה כאילו אמר תיבה ואין צורך", כלומר, אין בפועל "נלקחה" כל קושי הטעון סילוק, ומיותר להסביר שמלת ארון בל"ג מוסבת על עניינה – תיבה, שכן תמיד ארון – לשון זו"ג, ובהיקריות אחרות (לו נמצאו) הייתה עשויה לבוא בלשון נקבה גם שלא במשמעות תיבה.

על "ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה" (בר' יד, טו) העיר הראב"ע: "גן לשון זכר, גן נעול (שה"ש ד, יב) גם לשון נקבה כמו אש, גם רוח ובית ומקום". בפירושו לגן בל"ג הוסיף הראב"ע: "והאומרים כי לעבדה ולשמרה שב אל האדמה" (גן משמש בל"ז בלבד, ולשון נקבה שבכינוי החבור מכוונת אל המושלם במחשבה: האדמה) איך ייתכן לעבוד ולשמור מקום גדול ממקום קטן", ומכאן שלא זו בלבד שההסבר אינו דרוש מלכתחילה, אלא הוא גם בטל מצד ההיגיון.

הבנת שימושי הלשון בהשפעת ספרים וסופרים עבריים מסתייעת בדקדוקים ובפירושים שהיו מוכרים לכותבים, גם אם הם מאוחרים ואספו בגלוי והבליעו בהצנעה מדברי קודמים. מקורות ראשונים לפירושי לשון וגלגולי עיבודם הם סוגיה נכבדה

מאוד, אלא שלעניין ההשפעה על חוג הקוראים והשומעים אין להם נגיעה במישרים. יובא אפוא ממדרש 'לקח טוב', שנכתב סמוך לאחר 1096, וברובו שפע שאוב ממדרשים ומפירושים: "והלא גן הוא לשון זכר, אלא לעבדה ולשמרה האדמה של גן" (דף י ע"ב). פירוש רווח זה, כזכור, "לא ייתכן" בעיני הראב"ע. והוסיף המדרש: "לעבדה ולשמרה – המצות שצויה". הפניית הנקבה שבכינוי החבור אל מצווה אינה עוד פשט דקדוקי, והיא דרש גמור. גם הדרש לא ייתכן בעיני ראב"ע: "וי"א כי כן פ' לעבוד מצותו והמצוה לא תעבוד" (בהמשך פירושו לבר' יד, טו), ולפי שמצווה מקיימים, עושים ולא עובדים, אין ל"נ מוסבת על מצווה.

אכן, ככל שהדרשן-פרשן שותק בעניין הסטיות בשימושי המין הדקדוקי, כך מתחוויר שלדעתו כל שם "דומם" הוא זכר ונקבה. ואולם גם פרשן הגורס שבדרך כלל שמות מסוימים, ואולי אף ה"דוממים" כולם, משמשים בלשון זו"נ, יסביר מדוע בביטוי שלפניו נפלה הבחירה על לשון זכר או על לשון נקבה דווקא, כמבואר, למשל, במדרש 'לקח טוב' (שהוזכר לעיל) לבראשית כח, יא: "בא השמש, יש שמש בלשון זכר ונקבה באה שמש (יר' טו, ט) וכן ויזרח לו השמש (בר' לב, לב)". לשאלה מדוע במלאכי ג, כ כתוב דווקא "שמש צדקה ומרפא בכנפיה" ניתנת התשובה שבאמת "שמש לשון זכר ולשון נקבה, אלא לפי שצדקה לשון נקבה, קרא לשמש לשון נקבה" (דף ע ע"ב), וכן בהמשך (שם) "וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה".

את הפסוק "ולא נשא הארץ אותם" (בר' יג, ו) ביאר רש"י: "ולשון קצר הוא וצריך להוסיף עליו ולא נשא אותם מרעה הארץ, לפיכך כתוב: ולא נשא בלשון זכר". כמה ממפרשי פירוש רש"י העירו שרש"י לא אמר "וצ"ל ונשאה הארץ", כי לדעתו, נִשָּׂא מכוון אל מלת מרעה החסרה. מפרשים אחרים, למשל יצחק הורוויץ בעל 'באר יצחק' על פירוש רש"י לתורה' (נדפס בפעם הראשונה בתרל"ב), הסבירו שלא נתכוון רש"י לומר ששם ארץ לא יבוא בשום מקום בלשון זכר, שהרי – כלשון 'באר יצחק' – "מצינו שם זה לפעמים גם בלשון זכר כמו נעתם ארץ", וגם לדעת רש"י "אינו נמנע לבוא שם ארץ בלשון זכר, אלא שהוסיף תת טעם למה נטה כאן ממנהג הרוב" (בדבריו המפורטים למקום זה, עמ' לד, טור ב).

רשימת הדוגמות שהביא הראב"ע לראיה שאין כל זרות בשימוש גן בלשון זו"נ חשיבותה והשפעתה בעצם נתינתה בפירושו לספר בראשית, המוכר לכל לומד מקרא עם פירוש ראב"ע (לצד פירוש רש"י, כמובן). הוזכרה בה (ובפירושו לשה"ש א, ג), למשל המלה בית, אף על פי שהעדויות לשימוש בית בל"ג דלות, אחת או שתיים לדעת יחידים: "כי שְׁחָה אֶל-מִנּוֹת בֵּיתָהּ", מש' ב, יח – הנושא אישה או בית? וראה בדברי הרד"ק ב'ספר השרשים' שלו, ערך "בית", ובדברי אחרים. הרב יהושע בנבנישתי, מרבני קושטא (נולד בשנת 1595), הוכיח בפירוט רב כי במקומות לא מעטים המלה בית משמשת כראוי בלשון נקבה, וכמוה המלה שנה. דבריו מנוסחים בתשובה קוצפת לכל

הלועגים לו על שכתב בית בלשון נקבה בשטר שהוציא מתחת ידו ובו (לדעת מבקרי) טעויות לשון (שאלות ותשובות 'שער יהושע', סימן יא).

נוסחת הרשות הזאת לעשייה בדוחק השיר הערבי חדרה אל תרבות הספרות והלשון העברית ונתקבלה בה למטבע קבוע בדברי פרשנים. שיטת הפרשנות העברית נתגבשה, כמובן, בלי תלות במאמר הערבי המקורי, אך משפט ידוע זה היה עשוי לחזק את הדבקות בדעה הכללית שאין להתחבט בכל מקרה של זכר ונקבה חריגים.

כלל-פרשנות זה הביא את בוחני הלשון וסוקריה לידי "מציאה" חפוצה של שפע שמות הבאים בלשון זכר ולשון נקבה כאחד, וסופו שנתגלגל לשמש גם נוסח לרישיון עשייה, ולא בדוחק השיר לבדו: עד שאתה מתלבט מה מינו של שם מסוים, דע לך שאם מן הדברים הדוממים הוא, כתוב כאשר תכתוב ולא תשגה.

ג. מקובל היה על חוקרים ולמדנים לצטט את הכלל הזה למן הופעתו ב'מקנה אברם' (ב'1523), ובדרך כלל משמו של הראב"ע. לפיכך נחפז אלוני למצוא בו את הדי טבעה של שפה אירופית ולנטוע אותו באירופה, כדבריו על מקומו ורקעו: "באיטליה או בפרובנס או בארץ נוצרית אחרת, שבה שלטה הבלשנות הלטינית שעל יסודה נוסד הפתגם הזה" (אלוני, עמ' 30). הלא במסורת הדקדוק הערבית ולטובת המשורר הערבי נולד הכלל ותוכנו הוצע בכמה עיבודים והדגשים, ברוח אוהדת או מסתייגת, בייחוד בפרקים רבים על לשון השירה. בהמשך מאמרו הציע אלוני שהמושג "זכר ונקבה" הוא בבחינת "ניטרומ", ולא היא. שם שהוא זכר ונקבה גם יחד אינו אלא היפוכו של מין דקדוקי שלישי (ניטרומ), שהוא לא זכר ולא נקבה. שורשי הבדוקים של המאמר בספרי הדקדוק לערבית מקדימים את ראשיתו במאות שנים, עוקרים אותו מאירופה ומפריכים את תלותו לכאורה בדקדוק לשונות אירופה.

גם בלי ידיעת המקורות שבערבית היה אפשר להקדים את זמנו של המאמר העברי הזה, לפי שבלשון קרובה לנוסח שנמסר ב'מקנה אברם' כבר נודע קודם לכן, ותפוצתו ברבים החלה בדור גירוש ספרד.

ב'פירוש החזקוני לתורה' מאת ר' חזקיה בן מנחם (חי במאה ה"ב) נכתב על הפסוק בשמות לה, יז: "את עמודיו ואת אדניה, כל דבר שאין בו רוח חיים פעמים נקרא לשון זכר ופעמים לשון נקבה, דוגמא: המחנה האחת והכהן, רוח גדולה וחזק, תִּאֲכָלְהוּ אֵשׁ לֹא נֶפֶחַ, והרים ממנו בקמצו, מסלת המנחה, בית צדיק חסן רב ובתבואת רשע נעכרת. ואפ' בדבר שיש בו רוח חיים מצינו: ואם בהמה אשר יקריבו ממנה כל אשר יתן ממנו (ויק' ז, ט). מדקדקים אחדים לימדו שפועל ס ב י ל (כגון יתן) משמש בלשון זכר יחיד, שהוא גם מעין סתמי קפוא, ובלי התאמה לנושא, ואין ללמוד ממנו שהשם בלשון זכר ממש. גם לדעת דבלמש ביסוד התופעה הזאת עומד טיב הבניין ולא הסוג הדקדוקי (בלשונו תמיד סוג; "בבניינים הבלתי נאותים" לקראת סוף הספר, דיבור המתחיל

"וקודם כל", וזה אף הסברו לפסוק בירמיהו ו, ו "היא העיר הַפְּקֵד כָּלָה" (בפרק "בכינוי הנודדים", הכלל השני). בעל החזקוני הביא גם מדרך הפרשנות הרגילה: "ד"א עמדיו קאי אקלעים ואת אדניה קאי אחצר" (קלע – ל"ז, וחצר – ל"ג).

ספר הדקדוק 'מעשה אפד', שביסודו השגות רבות על רד"ק, נכתב בשנת 1408. במבוא העיוני, בפרק על ההיקשים, יצא מחברו ר' פריפוט דוראן בחומרה נגד ההיקש הפרוץ והנפרץ אל זריות שבמקרא, הנעוצות ב"מסיבה נעלמת או ידועה", ועל כן "לא נלמד מהם המשל וראיה לנהוג כיוצא בהם". הוראתו היא: "ואין הרשות נתונה לכל אחד להשתמש בכיוצא בזריות ההם", כי – וזו תמצית דעתו – בהן הלשון נפסדת וסדריה משתבשים. לשון שהיא "עיר פרוצה" מלאה צורות שלידתן בהיקש פסול אל זריות במקרא, שדינן להיות עקרות ואין לעשותן פוריות. עם זה, רוב הצורות זרות רק בעינינו והן מתמיהות לכאורה, באשר לכל שימוש שאינו כרגיל יש "טעם פנימי משלו". הזיכור והניקוב שלא כדין הוא אחד ההיקשים הקלוקלים והמקוממים כל כך, ו"כבר הגיע מסכלות קצתם שאמרו בענין הזכרות והנקבות שכל דבר שאינו ב"ח הרשות נתונה ליזכרו בזכרות או נקבות ונכון הוא שנאמר לפי דבריו זהב טהורה וכסף צרופה ואבן ואיפה גדול וקטן..." (ויעוין בספר האפד, בעמ' 44 וגם בעמ' 138, לעניין זכר ונקבה משותפים בשמות חיות כגון חמור, ציפור – שימוש מקובל ונכון בעיני המחבר).

נמצא שבעל האפד הביא בספרו את הפתגם הדקדוקי הזה בעיבוד משלו או משל אחרים. גרעינו המלומד של הכלל הערבי נוצר בלשון השירה, ואולם האפדי ברוב חרונו זקף לחובת הסכלים גם את חידוש הכלל המעוות הזה, שבדו להם מתוך התבוננות לא נבונה ב"נמצא" בלשון, וחשב את הכלל לאבי ערעור המין הדקדוקי בעברית.

ר' יצחק עראמה, ממגורשי ספרד שנפטר בנאפולי בשנת 1494, הכיר את הכלל הזה ונסתייע בו. כמה וכמה פירושים למלה השנית שבפסוק "ותכתב אסתר המלכה..." לקיים את אגרת הפרים הזאת השנית" (אס' ט, כט), ואחד מהם לומד ממנה את דין פורים שבאדר שני בשנה מעוברת, כלשון תרגום שני למגילת אסתר לפסוק זה: "דאין הוי שתא עיבורא לא יקרון מגילתא באדר קדמא אלא באדר בתראה יקרון יתה". גם לדעת יצחק עראמה לא אל אגרת מכוונת מלת השנית, אלא שהיא אמורה בפורים השני (החל ביום ט"ו באדר): "יר" הפורים השנית כי הפור יפול עליו זכרים ונקבות אחר שאין רוח חיים באפיו" (בדבריו לפסוק זה; דפוס ראשון לפירושו למגילות, שנת של"ג).

אברהם בקראט, גם הוא ממגורשי ספרד, חיבר 'ספר זכרון' על פירוש רש"י לחומש. בכתיבת ספרו החל, כנראה, עוד בשנת 1505 ובשנת 1516 נפטר (מהדורת משה פיליפ, תשמ"א, עמ' סא, הערה 15). על דברי רש"י "מחנה משמש לשון זכר ולשון נקבה" שבפירושו לפסוק "המחנה האחת והכהו" (בר' לב, ט) הוסיף בקראט: "ראיתי מי שכתב

וכבר אמרו דרך כלל כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו כלומר יפול בו לשון זכר ולשון נקבה" (עמ' קס). כאן נמסר המאמר בספר שנכתב לכל הפחות שבע-שמונה שנים לפני הדפסת 'מקנה אברם' של דבלמש. בהמשך דבריו סיפר בקראט: "וכל ימי הייתי אומר שדברים בלתי מכוונים הם שאם כן פרצנו חומת הלשון ונאמר שלחן גדולה ומנורה קטן וזה לא יתכן. ובימים האלה אנה האלהים לידי ספר מעשה אפד שהרחיב הדיבור בענין זה וזה לשונו" (וכאן הביא מדברי האפדי כלשונם, והם שסוכמו לעיל). מתוך סמיכות דברי בקראט לרש"י בספר 'זכרון רש"י' נכרך המאמר עם שם רש"י, ואולי בחיבור זה נבטה המסורת שקשרה את המאמר בשמו של רש"י. כאמור, מצד הסגנון ומצד עקרון הטיפול בלשונות זו"ג הפתגם מתיישב עם שיטת הראב"ע יותר משהוא הולם את שיטת רש"י. הפסוק "המחנה האחת והכהו" הוא מן המקומות המעטים שרש"י קרוב בפירושו לשיטת ראב"ע בנידון זו"ג, וכך כתב: "וכן יש שאר דברים לשון זכר ולשון נקבה: השמש יצא..., השמש זרחה..., רוח גדולה באה..., נִיצַע (הרוח), בארבע פינות הבית, וכן אש...". את התופעה תיאר כאן, ואת הכלל לא הביא לסעד בהבנתה, וכנראה אף לא הכירו.

לעניין זכר ונקבה העיר בקראט גם בדבריו על בראשית יג, ו "ולא נשא אותם הארץ": "לשון זכר, אבל לדעת המדקדקים מקרא שלם הוא שתיבת ארץ, לדעתם, אנדרוגינס היא כשמש ומחנה וכתוב נעתם ארץ". כאן ננקט המונח אנדרוגינס⁹ לציין שמות שהם בלשון זו"ג, ולימים, בספרות המדקדקים ובייחוד באיטליה, בא תחתיו המונח "הנעים" יותר "שם משותף"¹⁰.

"לשון חסר" הוא היפוכו של "מקרא שלם", ולדעת רש"י "צריך להוסיף עליו", והפועל "נשא" מכוון אל מרעה, הנסמך החסר, ולא אל הסומך ארץ, ויעוין גם בדברי בקראט שבאו לקיים בלא דוחק את הסבר רש"י לשימוש "ייהי השמש באה" (בר' טו, יז), אף שלא הזכיר בהם את הכלל ולא השתמש במונח אנדרוגינס.

בשאלות ותשובות לר' דוד בן זמרא (חי במאות ה"ו-ט"ז) ח"א, סימן שלו, נכתב: "וטעמו אמרו הראשונים: כל דבר שאין וכו' וכן היא הסכמת המדקדקים וכן ראיתי בשם ר"ת ז"ל". כאן נרקמה זיקת המאמר אל רש"י על-ידי שם נכדו, רבנו תם.

9. המונח הדקדוקי "אנדרוגינס" – שם משותף שמינו הדקדוקי גם זכר וגם נקבה, חסר לפי שעה במילונים ההיסטוריים ללשון העברית. גם בימינו ישמש לפעמים, כגון "שמות שהם אנדרוגינס, לשון זכר ונקבה במערב", כניסוח דן פגיס במפתח לביאורי חיים בראדי לשירי החל של משה אבן עזרא, ירושלים תשל"ח, כרך ג, עמ' 322.

10. מונח זה חסר במילון בן-יהודה. במילון אבן-שושן מובא שם משותף = הומונים בסימן ספרות ימיהביניים, ואילו שם משותף בהגדרה 1: "שם המשמש גם בלשון זכר וגם בלשון נקבה כגון השמות 'אש', 'רוח' אינו מלווה במראה-מקום כלשהו, והוא מסומן כבן הספרות העברית החדשה. ביטוי זה גם הוא בן ימיהביניים, ודוגמות לשימוש תימצאנה למן המאה ה"ט בכתבי ארקולטי, בניוטו ואחרים, ובאיטלקית – *genere comune* – בדקדוק הלשון העברית הכתוב איטלקית שחיבר שמעון קלימאני (פיוזה תקע"ה) עמ' 9 ובדברי שד"ל הנזכרים להלן בסוף סעיף ו.

‘ספר דקדוקי רש”י’ – ביאורים לענייני דקדוק בפירוש רש”י מאת מחבר עלום – נדפס בריווא דטרינטו (1560) בדפוס “הרופא המדפיס יעקב מרקריאה”. לדברי רש”י על “המחנה האחת”, הנרחבים שלא כרגיל בהערותיו ללשונות זכר ונקבה, העיר המפרש: “אל המחנה האחת פ”י רש”י ז”ל מחנה משמשת לשון זכר ולשון נקבה וכו’ וכן הוא כל דבר שאין בו רוח חיים איפשר לשון זכר ואיפשר לשון נקבה כי אין לו זוג הוא זכר והוא נקבה (דף י ע”א)”. “אין לו זוג” – ביטוי שנקוט גם בכתבי הדקדוק הערביים – פירושו: אין במלה זו זכר שיהא ניכר בטבע לעומת הנקבה. בהמשך דבריו השתמש הפרשן במלה “נבראים” (דף י ע”ב), שהיא מונח בדקדוק הערבי לזו”ג טבעיים. בכלל הזה נסתייע הפרשן גם בביאור המלה פָּרוּה שבפרשת קדושים (בדף לד ע”ב) והפעם בנוסחו “השמות שאין בהן רוח חיים המשמשות זכר או נקבה” (לאמר, שני המינים אפשריים) וכמוהו בביטוי “אנדרוגינס לשון זכר ונקבה” (שם, פעמיים). גם בחיבור זה לא צוין במפורש “כמאמר רש”י”, אך שם הספר ‘דקדוקי רש”י’ וגושו מעמידים שייכות הדוקה לרש”י.¹¹

שם רש”י נקרא מפורש על המאמר בספר ‘מנחה בלולה’ על התורה, שבמסרת עיונו הוא פירוש על פירוש רש”י¹², מאת אברהם מנחם רפא מפורט, רב ורופא בקרמונה ובוורונה. הספר שיצא לאור בשנת פטירת המחבר, 1594, כולל גם מבחר מדרשות, פשטים, פירושים קבליים וחידושים לקריאה בשבתות ובמועדים. לעניין “לעבדה ולשמרה” – גן בלשון נקבה – הביא המחבר הסבר ידוע מן המדרש: “אלא הכתוב מוסב למעלה על נשמת רוח חיים... ששמו בגן לשמור ולעבוד הנשמה”, והוסיף “וכפי הפשט כל דבר שאין בו רוח חיים משמש לשון זכר ונקבה כמו שפירשי בפרשת וישלח בפ”י מחנה ורוח ושמש” (דף ו ע”א). הרב רפא מפורט דן גם בדברי רש”י על “המחנה האחת והכהו”, אך בלא נגיעה לזו”ג שבמלה מחנה.

ד. כעבור שמונים ושלוש שנים שוב נמסר המאמר הזה בשם רש”י, והפעם ב’תקציר דקדוק עברי’ שחיבר ברוך שפינוזה בלטינית, בפרק השביעי: “שמות של אנשים, או של דברים השייכים לאנשים, יבואו בל”ז, שמות של נשים, או של דברים השייכים

11. ספר ‘דקדוקי רש”י’ נדפס ב־1560 בכתב רש”י צפוף ולא קל לקריאה. רחוק להניח כי בשלו נפוץ הפתגם, ובזיקה לרש”י לא כל שכן. בתרל”ח (1878) יצא לאור ספר ‘דקדוקי רש”י’ אחר, ובו שני הביאורים “הנצמדים יחדיו” – ‘ביאור רחובות’, שנדפס בפעם הראשונה ב־1778, ופירוש ‘מירא דכיא’, שזה לו פרסומו הראשון. עניין “זכרה ונקבה” לא הועלה בשני הפירושים האלה. שם הספר גרם ונפלה שגגת השערה ב’רשימת פרשני רש”י על התורה’ מאת ישראל שפירא, סימן מה. אין ‘דקדוקי רש”י’ משנת תרל”ח הוצאה שנייה לספר בשם זה שיצא בשנת 1560 בתוספת שני פירושים. הספר המקורי, שבו לכלל יש “תפקיד” בפרשנות, לא נדפס במהדורה בהירה.

12. ספר ‘מנחה בלולה’ הוא פירוש נרחב על פירוש רש”י, גם אם נכללו בו עוד “מדרשות ופשטים וחידושים”. מקומו יכרינהו אפוא ב’רשימת פרשני רש”י’ לשפירא, שממנה נפקד.

לגשים, יבואו בל"ג; אבל שמות של דברים אחרים המה סתמיים (neutra) או כלליים (comunia) (התרגום הרצוי הוא משותפים, המונח שנקטו רוב המחברים העבריים), ואף אם רבים מדברים כאלה נזכרים בתנ"ך בל"ז או בל"ג, אין זה כי אם במקרה, באשר מקצתם נזכרו באיזה מקום רק בל"ג, שבלעדי זאת המה נזכרים תמיד בל"ז, וכן להפך; ד"מ כנף היא בכל מקום רק בל"ג, רק בדה"ב ג', י"א וי"ב הוא בל"ז, שע"כ חושבים המחברים את השם הזה כעין סתמי. אם לא היה לעינינו הספר ההוא, אז בלי כל ערעור היו מסדרים את השם הזה בשורת הנקבות, ואם היו לנו שמות כאלה יותר, אז היו אולי משנים כל הכללים והיו חושבים הכללים כיוצאים והיוצאים ככללים, כי לאמר במלה אחת, רבים הם שכתבו גראמאטיקה על הלשון הקדושה בתנ"ך, אבל אין גם אחד שכתב גראמאטיקה על הלשון העברית. אמנם נשוב לענין. עוד נראה איך הכתוב באותו דבור בעצמו משתמש בשם אחד בשני המינים בתערובת, כמו (בראשית ל"ב, ח') 'אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו'. לכן אסכים לדברי ר' שלמה ירחי האומר: 'כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו'. ראה פירש"י במקומו שם" (בעמ' 37 בתרגום רובין). במקור הלטיני משנת 1677, בעמ' 26 כתוב "ראה פירוש" ולא "פירש"י, וספק אם היה "פירש"י" יכול להיכתב, שהרי שפינוזה קרא לרש"י שלמה ירחי¹³. רובין המתרגם שיבץ את ביאורו שירחי הוא רש"י לא בהערת שוליים אלא בגוף הנוסח העברי עצמו, שלא כדין תרגום ועריכה אחראיים. מוריס בלוס בתרגומו לאנגלית (משנת 1962) מסר נכונה, אך הטעה בהערות: "הערה זו (= המאמר הדקדוקי) אינה ברש"י אלא נמצאת באבן עזרא" (עמ' 37). יואל אשכנזי בתרגומו לצרפתית תרגם "פירוש" כדין, וגם נזהר וכתב רק שדבלמש יחס את המאמר לאבן עזרא, וראה מה שהעיר לתולדות הכינוי רש"י = ירחי (בעמ' 80, הערה 6).

חוקרים נוצרים בראשית המאה הט"ז הם שקראו לרש"י – ירחי, משנתפרשה להם יו"ד של רש"י כיו"ד של ירחי ולא של יצחקי, אולי משום שטעו לחשוב שמוצא רש"י מלונל, אשר בספרות העברית נקראה ירח ובקעת יריחו, ובשם זה כונה (אך מעט מאוד) גם בפי סופרים עבריים. על הבלבול בין ירחי שהוא רש"י ובין ירחי שהוא המדקדק שלמה ירחי (בן המאה ה'14, שהוזכר ב'מקנה אברם' ארבע פעמים בהבחנה ברורה מן רש"י) ראה, למשל, בדברי שד"ל, פרולגומני, עמ' 54 הערה 2. שלמה ירחי עצמו בספרו 'לשון למודים' (שלא נדפס) הזכיר הרבה את רש"י ואת אבן עזרא.

13. שפינוזה כתב ב'מאמר תאולוגי מדיני' (תרגום ח' וירשובסקי, ירושלים תשמ"ט): "הרי שר' שלמה ירחי פרש כיאות את הפועל נבא". הפניה זו אל פירוש רש"י לשמות ז, א היא ראיה ברורה שבלשון שפינוזה ירחי הוא רש"י. בבעלות רש"י על הכלל יכול שפינוזה לראות יתר סמכות מדעית עברית משהיה רואה בבעלות ראב"ע, שהלוא בהמשך דבריו (שם) כתב: "אבל אבן עזרא שלא ידע עברית על בוריה נתן בו דופי שלא כדין" (עמ' 21).

ועוד זאת: דבלמש הוא המדקדק היחיד שמשמו הביא שפינוזה דעה כלשהי מלבד דעת ירחי (רש"י) בדבר לשונות זו"נ. את כל המדקדקים האחרים הזכיר לפעמים רק בכינוי הכללי – "המדקדקים העבריים" (בתרגום רובין, עמ' 24, 62 ועוד).

את הספר 'מקנה אברם' הזכיר שפינוזה בצטטו נכונה את דעת דבלמש בעניין חלוקת התנועות, דעה שלא קיבל (עמ' 22 בתרגום רובין), ואף טבעי היה לו לעיין בספר חדש למדיי הכתוב לטינית, בבואו לכתוב בשפה הלטינית דקדוק עברי חדש. בכל זאת לא נמשך שפינוזה אחרי דבלמש ולא קרא את כלל "זכרהו ונקבהו" על שם אברהם בן עזרא. אין צורך לחשוש בו שאך בשוגג נתחלף לו בן עזרא ברש"י, שהלוא עוד לפניו הילכה מסורת עצמאית שבעל הפתגם הוא רש"י, וכנראה, לא פקפק בה. שפינוזה היה האחרון (או מן האחרונים) שמסר מאמר זה בשם רש"י. בתקופה שלאחריו, בספרי דקדוק ובספרות הרבנית, הוסיפו למסור את המאמר הזה בשם אבן עזרא.

הדקדוק העברי למתקדמים שחיבר שפינוזה בלטינית בוודאי לא השפיע על קהל יודעי העברית, ואולם העיון בפרק זכר ונקבה שבו עשוי להראות איך שיקול-דעת וסברת-חכם ייסדו מסקנה מרחיקת לכת, ודעה כיוצא בה הדריכה למעשה גם כותבי עברית שלא העמיקו להגות בסוגיה זו.

לדעת שפינוזה, כל "שאינם חיים" הם שמות "משותפים", גם אם מן הדוגמות המקריות שבמקרא אין ראייה לדבר. בכוונת מורה חכם העלה דווקא את דוגמת כנף, שכמעט אינה ידועה מרשימות זו"נ הנתונות בדקדוקים ובפירושים, בשביל לחדד את המקריות "המתעתעת" ולהראות שהמעין בלשון המקרא סובר שכנף – לשון נקבה היא, ורק משיגיע אל הספר האחרון שבכתבי הקודש, דברי הימים ב', תימצא לפניו כנף בלשון זכר. מתוך כך (ומשום טעמים אחרים) גיבש את דעתו שדקדוק הלשון העברית רחב ועקיב מדקדוק העברית המקראית, ובמגמתו להינתק מן התלות בממצא המוגבל שבמקרא לימד גם: "...הנה אֲשְׁמֹרֶה נמצא בכל מקום בכתבי הקודש בנסמך אֲשְׁמֹרֶת, אכן תְּלֹאבָה – תְּלֹאבָת, תְּעֻלֹּמָה – תְּעֻלֹּמַת, ע"כ אני אומר שהרשות לכל אדם לכתוב תְּלֹאבָת תחת תְּלֹאבָת, אֲשְׁמֹרֶת תחת אֲשְׁמֹרֶת, ואעפ"י ששניהן אינן נמצאות בכתבי הקודש" (תרגום רובין, פרק שמיני, עמ' 39). ואולם לא כל צורה ש"באה בַחֲשֹׁבוֹן" ההוצאה מן הכוח אל הפועל ראה שפינוזה כאילו היא קיימת ממש. בסוף הפרק השישי דן בקצרה בריבוי הזוגי – יומים, שנתים – והסביר: "השימוש בזוגי המצוי הוא רק בדברים שנמצאים בזוגות טבעיים או מלאכותיים שנעשים בשני חלקים, כמו יָד–יָדַים (תחת יָדוֹת), אֶזְזִי–אֶזְזִינִי וכן במלאכותיים, שהם זוג... כמו מלקחים וכן מספרים. מטעם זה אין לנו הרשות להשתמש בריבוי הזוג להוראת המספר שנים אלא בשמות הנמצאים בתנ"ך במספר הזוגי" (שם עמ' 35). לא כזוגי, שאין להרחיב את שימוש – המין המשותף.

ה. לתועלת בירורה של סוגיית המין הדקדוקי ראוי לעיין בדברי דבלמש בשער "ההרכבה והשימוש": "לפעמים יבוא שם אחד בעצמו בלשון זכר ובלשון נקבה במאמר אחד כמו אם יבא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפלטה. כי הנה שם מחנה האחרון בלשון זכר והראשון נאמר זכר ונקבה, כי אחת לשון נקבה והכהו לשון זכר. וטעם זה כי הזכר והנקבה באמת הוא באשר רוח חיים באפו ואשר אין בו רוח חיים אף כי יש בפנימיות טבעו סוד כמוס של זכרות ונקבות אנו אין לנו מזה כי אם מה שהתבאר משמושו לפי מנהג מניח הלשון שהוא ידע סודו ויסודו ועל זה דיבר נכונה הרב רבי אברהם בן עזרא באמרו אשר אין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו רוצה בזה במה שבא משותף בכתוב כמו מחנה במשל שזכרנו אף כי בן עזרא לא כיון אל הסוד האלהי אשר זכרנו אנחנו כי אין זה דרכו".

שם משותף אשר בשני מיניו נקרה בפסוק אחד (כגון מחנה) משמש לבעל מקנה אברם דוגמה מובהקת לתופעה, אך לא פחות דבריו אמורים גם בשם שבא בל"ז במקום אחד ובל"ג במקום רחוק הימנו, וכן דעת כל המדקדים.

עוד בארבעה מקומות ב'מקנה אברם' הסביר דבלמש בכובד ראש ענייני לשון ברוח "הבנת הנקרא" הקבלית. ספר הדקדוק שלו חדור הוקרה אל תורת הלשון של המקובלים, ובו היא משוקעת ו"פעילה" יותר מששוקעה בכל ספר דקדוק עברי שתכניתו ותכליתו – דקדוק עברי רגיל¹⁴.

פשר הסוד הכמוס האלוהי הוא שבלשון הקבלה אין מקריות ושרירותיות; וי"ו חסרה, כפל לשון, לשון יחיד כנגד לשון רבים, קרי וכתוב (המקובלים דרשו, למשל, את הכתיב הוּא) ועוד דרכי לשון עשויים להיות מכוונים כלפי עולם האלוהות, הנגלה במערכת הספירות הבאצלות זו מזו, וחלילה מלשנות שינוי כלשהו ולגרום "תחתונים" (בני האדם) יחטיאו בהבנת פני לשון הקבלה שבכתבי הקודש ויפגמו ב"עליונים" (הספירות). רק בקריאת הלשון שלא על דרך הסוד האלוהי באמת – "אשר אין בו רוח חיים" אפשר לזכרו ולנקבו, שכן אחת היא אם השם זכר או נקבה, ואין לחילופים האלה כל משמעות ממש, כל שכן משמעות הרת תוצאות. בפנימיות הלשון מקופל "טבע כמוס שהוא נתון מאת מניח הלשון ויש לדבוק בו", והוא שאינו מניח בשפת הקבלה כל מקום לגמישות במעשה "זכרהו ונקבהו". מכלל לא נשמע הן: לדעת דבלמש, בחיצוניות הלשון

14. עוד לפני שכתב דבלמש את 'מקנה אברם' חיבר בשנת רס"ס ספר בקבלה פילוסופית 'אגרת העשירה'. אל כתב-היד של הספר הוזה הפנה אותי פרופ' משה אידל, ותודתי נתונה לו על עזרתו. דבלמש נחשב פילוסוף, אך בערכי אנציקלופדיות עליו (ולא רק בהם) לא נזכרה זיקתו לקבלה. לפיכך ראוי להעלות את מה שכתב עליו י' צינברג: "אופייני למחבר שהוא מנסה לבסס מבחינה מדעית גם את הדעה המקובלת שהעברית היא השפה הנבחרת, וגם את תורתם של המקובלים שבדברי המקרא ובציורפי האותיות כמוס כוח מיוחד" (עמ' 254 בספרו תולדות ספרות ישראל, כרך ב. הספר נכתב לפני 1939 ונתפרסם בעברית בשנת 1956, ת"א).

ובפשטה כל דומם הוא זכר ונקבה, ובן עזרא, שאין מדרכו לפרש על דרך הקבלה, החיל את הכלל רק על הלשון בסתם, ולפיכך "דיבר נכונה". לפי השקפת המקובלים, מלבד השמות האמתיים מעצם טבעם הגלוי באשר רוח חיים באפם, יש גם שמות "באמת" בהיותם מכונים אל ספירות עליונות, הנחלקות לזכריות ולנקביות, וגם בהן בחינות זכר (הכוח המשפיע) שבספירות הנקביות ובחינות נקבה (הכוח המקבל) שבספירות הזכריות. התחתונים משפיעים במעשיהם (תפילות, סעודות, קיום המצוות ועוד) על עולמות האצילות, ומשלא ידקדקו בלשונות זכר ונקבה, יקלקלו ויגרמו פירוד וחסרון בצינורות השפע האלוהי (עיין 'משנת הזהר' לישעיהו תשבי, ת"א תשכ"א, חלק א, בייחוד במבוא "ספירות", סעיף 4, עמ' קנח-קסא). ציצית, למשל, עומדת כנגד ספירת מלכות הנקבית, ואילו ציץ – כנגד ספירת חכמה הזכרית (שם תנ"ב); חמץ ומחמצת הם סמאל ולילית, כוחות זכר ונקבה בעולם הטומאה (שם ח"ב, עמ' תפז). אות נוקבא היא אות תפלין, ספירת מלכות, ואילו אות דכורא הוא אות ברית, כוח זכרי בעולם הספירות (הקדמת 'תיקוני הזהר' דף ב ע"א). לפי תפיסת הלשון של המקובלים "לחם שִׁמְנָה" שבפרשת ויחי ("מאשר שִׁמְנָה לחמו") אמורה בספירת מלכות והיא לחם ממש, וכנגדה לחם שבפסוק "הלחם אול מכלינו" (שמ"א ט, ז) הוא מזון בכלל ואמור בלחם של מעלה, שהוא ספירה זכרית, תפארת או יסוד (זהר ויחי דף רמו ע"א). כלחם כן עיץ: "עיני ה' המה משוטטים" (זכ' ד, ו) הם "ממקום זכר", ואילו "עיניו משוטטות" (דה"ב טז, ט) הן מתיקוני השכינה, היא ספירת מלכות (זהר ויחי דף כט ע"א).

באיטליה, ארץ מולדתו ופעילותו של דבלמש, חובר גם הספר 'מנחה בלולה', ואף ענייני קבלה ניתנו בו. כזכור, כלל "זכרהו ונקבהו" הובא בו משם רש"י עצמו. למקרא "המחנה האחת והכהן" הסתפק המחבר רפא מפורט באחד ההסברים הרגילים: "מחנה הנשים והבנים ומחנה העבדים והמקנה", ואולם בשם המקום "מחניים" (בר' לב, ב) נגלו לו רזי הקבלה: "מחנה מצד אלקים, שהוא דין (= ספירת דין, בינה הנקבית) ומחנה מצד מידתו (של יעקב אבינו), שהוא רחמים (= ספירת חכמה הזכרית)" (דף לט ע"ב). כמובן, ברובד פרשני זה אין כל תוקף לכלל "זכרהו ונקבהו", לפי שאין המחנה האחת (ספירת בינה) כמחנה המקנה האחד (ספירת חכמה), וחלילה מלהפוך את סדרי כוחות האצילות.

מנחם רקאנטי, שחי במפנה המאות הי"ג-י"ד, חיבר באיטליה 'ביאור על התורה על דרך האמת', היא דרך הקבלה. לריגל הפסוק "כי הוא ה' נראָה אליכם" כתב: "כבר הודעתך כי השמות פעמים בלשון זכר ופעמים בלשון נקבה (לדעתך, ה' נראָה – לשון נקבה תחת נראָה) וכן אם ככה את עושה לי ואמרו זכר ונקבה הרמז למדת הרחמים (זכר) ולמדת הדין (נקבה) ובעבור כי מדת הדין היא מקבלת אצילות ממדת רחמים ע"כ כינו לזה זכר, רחמים (= מאציל) ולזה נקבה, דין (= יונקת אצילות)" (רפוס ראשון ויניציאה רפ"ג, המובאה ממהדורת ויניציאה ש"ה, דף קלד ע"ב).

אחד מפירושי רקאנטי המעוגנים בהשקפה שמלים בל"ז מכוונות כלפי בחינות זכר עליונות ומלים בלשון נקבה – כלפי בחינות נקבה עליונות דן בפסוק מפרשת וישלח, שגירה פרשנים רבים לדון לעניינו דווקא בשאלת זו"נ: "אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפלטה..." וזה לשונו: "רמזו כי עיקר קבלתה היא ממדת הגבורה כי ממנה יונקת תחילה ולזה רמז באמרו והכהו והבן זה מאד (= המחנה האחת – ספירת גבורה הנקבית), והמחנה האחרון רומז למדת החסד (= ספירה זכרית) וזהו לפליטה, ובעבור כי הם נקראים אב ואם, על כן הנה הראשון לנקבה והשני לזכר, דוגמא לדבר יש דרך ישר ואחריתה דרכי מות וכיו"ב הרבה" (דף ג ע"ב = סד ע"ב).

ו. רק מאז יצא לאור החיבור 'מקנה אברס', בשנת 1523, נתפרסם המאמר הדקדוקי הזה כמאמרו של אברהם אבן עזרא, והדעת נותנת שהרבה גרס ספר זה, שלמדינים נהגו לייני בו¹⁵. שמו של מדקדק חשוב ואהוב (אם גם לא על הכול) הקנה לפתגם סמכות ואחריות, וגם "הסכמת" דבלמש תרמה לו "ייפוי כוח".

אלוני במאמרו העיר קצת לתולדות מסירתו של הפתגם ורשם כמה הבאות המאוחרות ל'מקנה אברס', וכדי שלא להאריך כאן יעוין במאמרו. במשפט הזה, ש"כבר אמר החכם הראב"ע", נסתייע יו"ט ליפמן הלר (1579–1654) ב'תוספות יום טוב' שלו למשנה, לשם ביאור הלשון "אמר הדלת הזה" (נזיר ב, ב). את שם הספר 'מקנה אברס', שנחשב ספר חדיש בזמנו, הזכיר בעל תוספות יו"ט בפירושו לנגעים ד, ג לעניין שמות פֶּעַל בצירי קטן, ומכאן שבספרו של דבלמש יכול למצוא גם את כלל "זכרהו ונקבהו" משמו של הראב"ע. רשם אותו ודן בו גם מלאכי הכהן, בן המאה הי"ח, בחיבורו 'יד מלאכי' – כללי הגמרא, הפוסקים והדינים (ליוורנו תקכ"ז) בפרק "כללי הכף", שבו זה אחד הכללים הפותחים במלת כל, סעיף שט. מלאכי הכהן נטה לקבל את דעת משה זכות בפירושו למשניות ש"ודאי לא אמר הראב"ע כלל זה וגם שאינו אמתי..." ויעוין בדבריו המפורטים שם. לספרו של ב"ז בכר ר' אברהם אבן עזרא המדקדק' הוסיף המתרגם א"ז רבינוביץ הערת שוליים: "ופעם אמר (הראב"ע) [הסוגריים במקור – א"ג] כל דבר שאין בו רוח חיים 'זכרהו ונקבהו'" (עמ' 69). דבלמש כתב "אשר אין בו", ואז"ר ציטט אפוא נוסח קצת אחר, שהתגלגל גם הוא בספרות הרבנית.

יצחק הלוי מסטנאב בספרו 'שפתי רננות', שהוא "כעין ספר המכלל שחיבר רד"ק" (ברלין 1773), כתיב ב"שער השמות" בנוגע לזו"נ רק: "ויש ג"כ שמות שהם כלולים מב' הסוגי' כי פעמים יבוא בלשון זכר ופעמים יבוא בלשון נקבה כמו גפן בוקק ישראל,

15. מלבד המקורות המצטטים את דבלמש שנזכרו במאמר הזה אפשר להזכיר את "הערות לתועלת התלמידים ולהקל על המתחילים" למהדורת 'ספר הבחור' משנת תקמ"ט, פראג, שבהן ציטטו "המביאים הספר לבית הדפוס" גם מ'מקנה אברס' (למשל, בדף ע ע"א; דף עז ע"א). כמו כן הביא מ'מקנה אברס' יצחק מסטנאב ב'שפתי רננות', משנת 1773, דף יא ע"א.

להיות לגפן אדרת וזולתם וכתב החכם הראב"ע כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו" (דף ו ע"א).

יוסף פאללאק בפירושו ל'עקדת יצחק' לעראמה (פולין בראשית המאה העשרים) הוסיף על דברי עראמה ש"פור בא גם בלשון נקבה (הם גידונו לעיל בסעיף ג) וכתב: "וע"ז יאמר הרב ז"ל שלא נתמה שיבוא פה שם תואר נקיבה 'השנית' על יום הפורים שהוא לשון זכר כי כבר אמרו המדקדקים והראב"ע בראשם כי על כל דבר שאין בו רוח חיים נוכל לאמר פעם לשון זכר ופעם לשון נקיבה" (כרך ב, פירוש מג' אסתר, דף יד ע"ב).

שמואל ארקוולטי בספרו 'ערוגת הבשם', דקדוק שפת עבר ופרקי השיר (נדפס בחייו, בניציאה שס"ב), לימד בסעיף כז: "יש שמות הבאים פעמים על זכר ופעמים על נקבה בלא סימן הנקבה. גלקח ארון האלהים, ארון האלהים לוקחה (הנוסח במקרא: גלקחה) וכן רוח ושמש ואש" (דף יט ע"ב), ובסעיף כח: "...וכן ואל המחנה האחת והכהו. ומה נמרצו אמרי יושר מקרב דבלמש באמרו כי השמות שנהגו בהם הכתובים פעם כינוי הזכר ופעם כינוי הנקבה אף במה שאין בו רוח חיים הוא מטעם סוד כמוס של זכרות ונקבות אשר בפנימיות טבעו" (שם). וחיווה ארקוולטי את דעתו: "ומה שכתב הראב"ע כל אשר אין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו רוצה בזה דוקא במה שהוא משתף בכתוב כמו את המחנה האחת והכהו. כי אין לנו לזוז מדרכי הכתובים" (הציטוט ממנהדרות אמשטרדם ת"ץ). ארקוולטי יצא ללמד שאין "זכרהו ונקבהו" נוסחת הסכמה או עידוד לחדש עוד "שמות משותפים" מעבר ל"משותף" הנתון בכתובים, כלומר במקרא על כל פסוקיו.

המדקדק עמנואל בניטו, בספרו 'לוית חן' (נדפס בחייו, בשנת שי"ז) בפרק העוסק במידות השמות, כתב: "ויש שמות שיבואו לפעמים בלשון זכר ולפעמים בלשון נקבה בלי ה' הנקבה השמש יצא... והשמש זרחה... ולפעמים בלשון זכר ונקבה יחד ורוח גדולה וחזק... והן היתה כזאת לפי שאין סימן זכר ונקבה כי אם לאשר רוח חיים באפיו ולכן הרשות נתונה והיד כותבת אותם בלשון זכר או נקבה כאשר הניחם מניח הלשון", ולאחר שתיאר את המצוי ביקש להניא את הקורא מלהקיש אליו עוד: "ומכל מקום שם שלא מצאת בכתוב רק בלשון זכר לבד או בלשון נקבה לבד, אין לך רשות לשנות את טעמם" כלומר, את סדרם וחוקם (הפרק החמישי, דף פא ע"א).

ר' אליהו בחור, שחי מאמצע ימי חיי דבלמש והאריך אחריו עוד שני עשורים ומחצה, נדרש לתופעה זו בספרו 'פרקי אליהו' (דפוס ראשון פיזארו שנת ר"פ, דפוס שני בתוך ארבעה דקדוקים, ויניציאה ש"ו). בפרק המדות, המדה השנית, הביא את הביטוי-מונח "השמות אשר בהם רוח חיים" שבביל ללמד שבשמות החיים אפשר לעשות לשון נקבה מלשון זכר (כלבה מן כלב). בסעיף המדה העשירית, בנוגע לשמות "המכונים לפעמים בלשון זכר ולפעמים בלשון נקבה" הביא את הדוגמות הרגילות ארון, מחנה, רוח, שמש (בפסקיהן) והוסיף: "ויש מאלו הבאים זולת הא ומכונים לפעמים בלשון זכר ולפעמים

בלשון נקבה וריבויים בלשון זכרים כמו והאבן הזה ראשית כט אבן שלמה דברים וכן דרך... וכן גפן בוקק הושע לגפן אדרת יחזקאל יז והרבו מכל אלה בלשון זכרים: אבנים, דרכים, גפנים...". ב'פרקי אליהו' המונח "שם משותף" הוא רק "ההפוך משם נרדף" (פרק "המינים", המין השנים עשר), ובספר 'הבחור' אינו משמש כלל. ספרים אלו יצאו האחד שלוש שנים לפני 'מקנה אברם' והאחר שש שנים לפניו, ואולי גם משום כך לא מסר הבחור את כלל "זכרהו ונקבהו", אף לא הכירו ולא נמלא צורך דוחק להתנער מן הרשות העשויה להישמע ממנו, כאילו מותר לזכר ולנקב גם מה שאינו "משותף" בלשון המתועדת. מעניינת הדוגמה "האבן הזה", שכן כמעט לא נהגו מדקדקים ומפרשים לכלול את אבן ברשימות "המלים המשותפות". בבראשית כה, כב (בספר 'פרקי אליהו' נדפס בטעות ראשית כט) אין "האבן הזה", והציטוט הוא פרי שגגת-זיכרון והתרשלות, אשר לא פעם אחת הוטחה אשמתן באליהו בחור, "המדקדק אשר לא דק" ואשר "ישג הרבה"¹⁶.

יהודה ליב בן זאב הסביר בחיבורו רב-ההשפעה 'תלמוד לשון עברי' איך אפשר לדעת "על איזה מין הוא (השם) משמש בלשון... זולתי בשמות שהם משתפים לשני המינים, יבוא התואר או הפעל הנאמר עליהם פעם בלשון זכר ופעם בלשון נקבה כמו אל המחנה האחת והכהו וגו', והאבן הזאת וגו', יהיה רוח גדולה וחזק... והרבה כאלה, עיין פירש"י בפסוק המחנה האחת" (הדפסה שנייה "בתיקון ידי המחבר", 1806, סעיף קה, עמ' מו). אליהו בחור זכר שמצא כאן אבן בלשון זכר, ובלי בדיקה בפסוק התאים לה מדעתו את "הזה", אך הפסוק המדויק, בלשון נדרו של יעקב, הוא "והאבן הזאת אשר-שמתי מצבה יהיה בית אלהים". כמסתבר, בעיני רוב המפרשים יהיה מתאים אל בית אלהים ולא אל אבן, ולא נמצאה כאן לפניהם אבן בלשון זכר.

בן זאב, כאחרים לפניו, הפנה אל דברי רש"י לפסוק, אך לא אל המאמר המיוחד לרש"י (או לראב"ע), ולא רשם את כלל "זכרהו ונקבהו", שבניסוחו טמונה המכשלה. ואולם גם הוא הזהיר (בסעיף קו) והדריך: "ולפי שנמצאים שמות רבות שהם משותפים לשני המינים, לכן אין לתת כללים ידועים עליהם... אבל צריך שיתלמד מן המנהג המרגל בהם במקרא..." (עמ' מה, מו). רק שלושה שמות משותפים הביא בן זאב לדוגמה, ואחד מהם – אבן, ולפיכך יכלו הכותבים בעצת ספרו לנקוט אבן בל"ז בלא חשש-טעות.

מאה שנה לפני בן זאב הציע שלמה זלמן הענא את התופעה בתיאור מסתייג מאוד. לדעתו, "לשון זכר במקום נקבה ונקבה במקום זכר" אינם במקרה אלא בכוונה מכוונת "לאיזה דרש או סוד" ולפעמים "מדבר הכתוב בדרך קצרה". מתוך 14 דוגמות שהביא

16. ביטוי זה ודברים חריפים אחרים, גם לעניין זכר ונקבה, כתב על אליהו בחור יצחק חיים כהן מהחונים (היה מורה של רמח"ל) בחיבורו 'קונטרס הכתוב לחיים', השגות (בסדר האלף בית) על הגהות אליהו בחור לרד"ק, 'המסדרונה' בעריכת חיים הרשענזאהן, ירושלים תרמ"ז, עמ' עד-פד.

ב'בנין שלמה' – ספר הדקדוק הראשון שלו, שהוציא בנעוריו, בשנת 1708 – יצינו "חטאת רובץ" האמור ביצר הרע; "אל המחנה האחת והכהו" שבעקבות בעל החזקוני פירש "כאילו אמר 'אל המחנה מחנה האחת'", וזה "מחנה של אחת האמהות", אלא ש"חסר הסמוך"; "ורוח גדולה וחזק" שהוא "כאילו אמר רוח גדולה ורעש חזק". לפי שיטת הענא בכל מקום של חוסר התאם מתבקשת השלמת מלים כגון דבר, יום, קול, "וסמך הכתוב על המבין". הענא ציטט את הזהרות הרד"ק, למשל "צריך להתבונן מאוד בלשון ולא לאמר לשון נקבה על זכר ולשון זכר על נקבה". ההסתייגות שלו היא מפני מציאת שמות "כאילו משותפים" במקרא ומפני נזקי שימוש לא ראוי בהם באשמת הכלל. את סעיף ד' חתם בהזהרה "ואל תשעה לדברי אבן עזרא באמרו 'כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו'" (חדר רביעי, סעיפים ד–ה).

ש"ד לוצאטו, מחותמי מחקר הדקדוק העברי באיטליה, לא הביא את הכלל הזה בספריו והמעט מרישומיה של התופעה הכרוכה בו. אמנם בספרו *Grammatica della lingua ebraica* (פדובה 1853) רשם שלושה שמות המשמשים בלשון זכר ובלשון נקבה: מחנה, המון, חלון (עיי' בסעיף 784), אך כבר חש את תחושתנו החיה כיום וגרס שלא זו בלבד שיש לצמצם את תפוצת המין המשותף, אלא בכל מקום שאפשר (גם בשירה) – ראוי לנקוט כל שם רק במין הדקדוקי שבו הוא רגיל יותר. במכתב אל ידידו מ"ל לטריס (נכתב ביוני 1837), לעניין הגהת הספר 'מגדל עוז', כתב: "ומדי דברי בעניין לשון נקבה אעריך כי כמוני כמוך עשינו אָנִי ל' זכר, והוא ל' נקבה, זולתי במקום אחד, מלכים א' י' י"א; וטוב להגיה ולעשותו ל' נקבה, כלומר לפי רוב השימושים והם שניים כנגד אחד" (אגרות שד"ל, ח"א, עמ' 839). לוצאטו, שכתב סרה רבה באבן עזרא, ודאי לא היה רואה בשיוך המאמר להגותו של הראב"ע כל חשיבות שטעונה התחשבות¹⁷.

ז. רשימת שמות משותפים שבמקרא

אין בהצעת דברים אלו משום עיון מקיף בכל לשונות זכר ונקבה "משותפים" שבמקרא על שלל הפירושים שניתנו להם, ואולם לתועלת המעוניין הנה רשימה אולי מלאה של מלים כאלה, שמות עצם ושמות מופשטים, ובכללם "משותפים" לדעת בעלי פירוש ובעלי דקדוק יחידים בלבד. רק לצד שמות שאין העיון הקל במילון או בקונקורדנציה מעמיד על שימוש בלשון זכר ובלשון נקבה שלא כרגיל צוין הפסוק שבו נמצא לפי אחד המעירים "שם משותף":

17. נושאי התנגדותו של שד"ל לראב"ע מסוכמים במאמר "שד"ל והתנגדותו לרמב"ם" מאת שרה רוטטובסקי-האלפרין, סעיף ח, עמ' 21–23, שנדפס בספר מחקרים בתולדות הספרות העברית, תל-אביב תשי"ד.

אָבן (בר' כח, כב; מל"א ו, יח), אות, אחוזה (ויק' כח, לד פירושי החזקוני תטז), אחרית, אָנִי, אפלה (יש' ח, כב), אָרוֹן, אָרֶץ, אֵש, אשכול (דב' לב, לב), בָּאָר (לפי ספר הזוהר ח"ג, קפג), בָּגֵד, בית, ברכה (בר' לט, ה), גבהות, גָּדֵר (יש' יח, ה), גיא, גֵּן, גֶּפֶן, דָּבָר (יח' יב, כה), דָּלֶת (מל"א ו, לא), דעת, דָּרֶךְ, המון (איוב לא, לד), זית (יר' א, טז), זַעֲקָה (יר' ג, מו), זָרוּעַ, חֲטָאת, חֲלוֹן, חֶסֶן (מש' טו, ו), חצר, יָד, יוֹבֵל (ויק' כח, יא–יב), ימין, יָצִיעַ, יָתֵד, כבוד (בר' מט, ו), כד, כָּפָר, כֶּנֶף, לחם, לשון, מאכל (חב' א, יז), מָגֵן, מִדָּה (נחמ' ג, לא), מִזְמָה (איוב מב, ב), מחנה, מִטָּה (מי' ו, ט), מלאכה (שמ' יב, טז), שמ"א טו, יט), מֶלֶח (האומנם ל"ז במקרא כפי שלמדים מן המדקדקים ומן המילונים? אברמסון, "מלח מהו?", עמ' 178, 185), מלחמה (מל"ב ג, כו), מְנַחָה (ויק' ב, ט), מִצַּח (יש' מח, ד), מעלה (יח' מ, כו – הרקמה שפח), מִקְנָה (שמ' לד, יט), משכב (יש' נז, ח), מתנה (קה' ז, ז), נָגַע, נָפֶשׁ, סֶעֱף–סֶעֱף (מל"א יח, כא), עָב, עבודה (יש' יד, ג), עֲבוֹת, עוֹלָה (מל' ב, ו), עולה (יח' מו, כו), עֵין, עֵיר (שמ"ב טו, ב; יר' ו, ו), עָם, עָמָל, פֹּדֶר (פודים, אסתר כט, כב), פלצות, פָּעַם, פתגם (קה' ח, יא), צֶלַע, צִפְחָת, צַעֲקָה (שמ' יא, ו), קָטָן (לפי 'ספר הרקמה' לאבן ג'נאח, שפז), קִיר (יח' יד, יד), קָרֵן (דב' ח, ט), קֶשֶׁת (שמ"ב א, כב), רָגֵל (מש' א, טו; יש' נט, ז), רוח, רָחוּב (דב' ט, כה), רָמָה, רָנָה, רָעָה (יש' מז, יא), שָׂאוֹל, שָׁבוּעַ (בר' כט, כא), שָׁבַט (יח' כא, טו), שֶׁבֶת, שָׁכַר (זכ' ח, י), שְׁלֹמָה (שמ' כב, כה), שְׁמוּעָה (יר' נא, מו), שִׁמְחָה (יש' טז, י), שָׁמֶן (שה"ש א, ג), שָׁמֶשׁ, שָׁנָה (בר' מא, כז), תְּבוּאָה (מש' ח, יט), תְּבִילָה (יש' יד, יז), תּוֹדָה (יר' ל, יט), תּוֹעֵבָה (דב' ז, כו), תּוֹרָה (שמ' טו, כט), תָּנוּר, תָּעַר (יש' ז, כ), תְּפִלָּצַת (יר' מט, טו).

חילופי לשון זכר ולשון נקבה בין לשון המקרא ללשון חכמים (כגון במלים כוס, נר, שדה) לא נידונו כאן.

ח. הכלל ושבריו

(א) מעיקרו יצא הכלל הזה ללמד: רשאי אתה, המשורר הערבי, לעת הדוחק בחריזה ובשקילה, לזכר ולנָקֵב כל שם דומם. בינתנו בנסיבותיו של הכלל ובהשתקפויותיו-למעשה תסייע בידינו למדוד גם את לשון כל משורר עברי באמות-המידה שנהגו בתקופתו. שלמה אבן גבירול שֹׁרֵר: "ברק, ברק אל ההדס כי שִׁחָחָה", והעיר (למשל) שירמן: "אולי בהוראת גנת ההדס" (הנזכרת בראשית השיר; השירה העברית א, עמ' 218). כלומר, שחחה מתאימה לנסמך החסר – גנת. ואולם המאמר הפשוט "זכרהו ונקבהו", שנוצר לטובת המשוררים, דיו לכלכל סטייה דקדוקית זו. כידוע, משה אבן עזרא הסתייג מאוד משיבושי לשון שמחמת אילוצי ספרות ומתח את ביקורתו על כמה מדרכי לשונו של שלמה אבן גבירול (אך לא על שורת שיר זו). הוא תבע בקיאות והקפדה יתרה דווקא בלשונות זכר ונקבה, שכן בהם יש פינה רגישה ורופסת במיוחד באורחות הלשון של השירה הערבית והשירה העברית (עיין עיונים, עמ' 218). עוד

"העז" הרשב"ג לכתוב: "ידידי, הלבן עֶשֶׂר וְשֵׁשֶׁ סָפֵד ובכות עלי יום האסיפה", והעיר שירמן: "וששה – במקום ושש לצורך המשקל" (השירה העברית, א, עמ' 185). ואכן, באין דוחק המשקל עליו כתב רשב"ג כדין: "והנני בשש עשרה שנותי" (שם, עמ' 192). בתרבות הלשון שלנו כיום שמות המספרים לימוד הם צריכים, ושיבושים בהם יגונו בחומרה נמרצת. ואולם בכל השירה הערבית זיכור וניקוב של צורות שמות המספר היו רגילים מאוד, ויש שבספרי הדקדוק (בייחוד בדיונים על לשון השיר) לא נידונו בפרק "המין הדקדוקי", לפי שנחשבו תוצאות "השבת דבר אל עיקרו", שהן צורות אידאולוגיות-תאורטיות על-פי השחזור ההיסטורי, מהן שהיו קיימות בעבר ואינן משמשות עוד, ולכן אין הן נכונות בלשון למעשה (עיין "דוחק השיר", עמ' 122, סעיף 1). הלא מלכתחילה צורות המסתיימות ב-ה אמורות לבטא מספרים בלשון נקבה וצורות נטולות סיומת – מספרים בלשון זכר, ולפיכך ביטוי דוגמת "ששה שנים" הוא העיקר הצורני שנוצח מפני "שש שנים", לא פחות משיש בו זיכור השם "שנה", ושמה יותר.

אבן ג'נאח דן בצורות זכר ונקבה שבמספרים ב"שער המספר" (ספר הרקמה, שער מד, [מה]): "והיתה ההקשה לכתוב ההא במספר הנקבה ולהפילה ממספר הזכר..." ועיין שם (עמ' שצג), ובהמשך: "אף על פי שכתבוה במקומות מעטים במספר הנקבה על העקר, וזה באמרם: לשלשת אחיותיהם, ושלשת נשי בניו... שבעה עיניים". אך גם בשער "עניין הזרות" דן בשיבושי מספרים: לצד צורות חריגות ומוזרות אחרות, שלרבות מהן הציע הסבר דקדוקי (רובן נידונו בפרק הקודם ל [כט]), "זכרון כלל ממלות זרות יוצאות חוץ מן ההקשה" – כגון מנוחִכִּי (תחת מנוחָה), השמידִם (במקום השמידם). ואלו דבריו: "והזרות: ושלוש נשי בניו, לשלושת אחיותיהם, ומעלות שבעה עולותיו, אשר באו בהא על העיקר (= כצורה המשוערת והנכונה מלכתחילה) והשימוש והמנהג במספר הנקבה שיהיה שלוש ושבע בלא הא אף על פי שההקשה להיותם בהא כי הוא סימן הנקבה" (עמ' שנא). ויעוין עוד בדבריו שם. בכל זאת, בסוף שער מ', "ממה שנהגו בו הנקבה מנהג הזכר", שינה ריב"ג מטעם הסברו, ובהביאו את "שבעה עולותיו" (יח' מ, כו) ואת "שבעה עינים" (זכ' ג, ט) הסיק כי עולה ועין בפסוקים אלו הן בלשון זכר. אבן ג'נאח, שכידוע הבין למעשה המשורר בדוחק שירתו, היה בוודאי דן לקולה מיוחדת תקלות בתצורת המספרים בלשון השיר. בימי אבן גבירול – לפי המקבילות בלשון השירה הערבית ולא מעט בחסות "התחשבותם" של המדקדקים העבריים – היו שגיאות במערכת המספרים כמעט טבעיות, ורוב המנהג הקהה את זרותן. זה היה המצב באותה תקופה בערבית הלא-קלסית, כדברי יהושע בלאו: "בשמות המספר בערבית של ימיהביניים חלו שינויים מופלגים לעומת הערבית הקלאסית" (ערבית יהודית, ראש סעיף 234), וכן: "לעתים קרובות ביותר אין שם המספר היסודי מתאים במין לעצם המנוי. אי-התאמה זו רגילה ביותר במספרים 3-10, וכנראה התחילה בהם כי בצורות אלו מובעים המינים בהפך משמות העצם והתואר" (סעיף 234, ועיין בו ובסעיף 235). החזרת ה"הפך" אל תִּקְנוּ המקורי והטבעי היא אפוא

גורם השינויים "מאליהם", והיא היא גם ה"סעיף" החוקי המציע למשורר פתח-היתר לשינויים-מדעת בצורות המספרים.

(ב) הכלל, שמעיקרו היה אמור בלשון השירה, הובן כנוסחה המבטאת עיקרון קיים, בדוק ופעיל בפרשנות, וכיוון שכך, עודד מציאת לשונות זכר ונקבה רבים, וכל מלה שנמצאת במקרא בלשון זכר ובלשון נקבה יחידאיות ולא צפויות אינה מתמיהה עוד, ובלא כל הסבר או איפוק ראוי להשתמש בה. הפסוק "מאשר שמנה לחמו" (בר' כט, כ), הטעון יישוב דקדוקי, עמוס הסברות, והשכיחה שבהן – "לחם לשון נקבה על פי עניינו", כלומר, כאן משמעות לחם היא ארץ או אדמה (ראה בפירושי רד"ק, ב'מכלל יופי' לבן מלך ועוד). ואולם כל המקבל את לשון "זכרהו ונקבהו" כפשוטו ובמלואו יגרוס שלחם – לשון זכר ולשון נקבה בכל גון משמעות, והכול רשאים לכתוב תמיד לחם שמנה, וכן מקום רחבה, עיר פרוץ וכדוגמתם הרבה. מי שאינו נאות לכלל הזה ינקוט את המלה לחם בל"ז במשמעות ארץ בלבד, ורק כאשר ארץ עצמה אינה מעמידה את החריוז והמשקל שבעולם ניתן השיר המסוים. בפרשנות המקרא הרגילה מניחים שבעל הדברים כתב מבלי משים לחם שמנה בתזוזה שם התואר אל משמעות ארץ, ואולם פרשן שמסתמך על הכלל הזה, הפוטר מחובת ההנמקה לכל מקרה, ראוי לו שיקבע במילונו (הפרטי): לחם, גפן, מאכל ורבים אחרים – לעולם לשון זכר ונקבה, שמות משותפים.

(ג) הפנייה הישירה בלשון עצה ורשות "זכרהו ונקבהו", בתורת הנחיה לדרך פרשנות שהיא אי-פרשנות, נידונה מעצם ניסוחה שתוסק ממנה מסקנה מפליגה: "רשאי אתה לנקוט כל שם דומם בלשון זכר ונקבה". בייחוד הנוסחים הפותחים במלת "כל" מציעים לאסוף את כל השמות הדוממים אל קבוצת "המשותפים". בראשית הפרק "חלוקת השמות למשיגיהן" כתב דבלמש: "...וגם אנו בעזרת האל בחלק השני שנחבר בשרשי הלשון נבאר השמות הנרדפים". את דבר תכניתו לחבר "חלק בשרשים" (מילון) ולבאר בו את כל המלות והשמות והפעלים בישר גם במבוא לשער "מלות הטעם". אילו זכה דבלמש וחיבר מילון לעברית של "פשט", כלום היה מציין את ערכי כל שם ושם "אשר אין בו רוח חיים" בתואר "משותף"? אולי היה "הנמצא" בכתבי הקודש (ובלשון חכמים?) מגביל את דבלמש ומרתקו, אלא שהוא היה מגדיר "שם משותף" גם שמות אשר פעם יחידה בלבד נקרו שלא במינם הרגיל והמשוער.

שפינוזה, שביקש להרחיב את גבול הדקדוק המקראי הצר אל כלל העברית, היה עשוי בעקיבות ובלא פשרות להיות נאה מקיים במילונו (לו נכתב) מה שברור דרש בדקדוקו, וכל שם שאין בו רוח חיים היה מגדיר "שם משותף"¹⁸.

18. נראים דברי זאב לוי שמטרת שפינוזה בספרו (שלא נועד למתחילים) הייתה נורמטיבית ("בעיית הנורמטיביות בתקציר הדקדוק לשפינוזה" ביקורת ופרשנות 13–14, תשל"ט, עמ' 218–250). לפיכך דעת שפינוזה שכל הדברים "תמיד הם שמות" "משותפים" אינה רק הרהור בעלמא, שאינו אמור להתבסא בלשון הלכה למעשה.

(ד) תחילה עלה יפה המאבק בזיכור ובניקוב שחרגו אל מעבר לשמות הבאים במקרא (ולפעמים בלשון חכמים) בלשון זכר ובלשון נקבה גם יחד, וחל בעליל צמצום השימוש הזה רק לשמות "משותפים" שכבר נודעו במקרא. במיצוי של תהליך "הטהור" נתקבל שימוש לפי הרווח יותר: לא עוד 'מקום נראית' לפי "תשורנו מקומו" או 'מחנה גדולה' על-פי "המחנה האחת" (מחנה בל"ג, למשל, שכיח ביותר בלשון הרבנית). כיום ניכרת נטייה ברורה לסגל לכל שם מין דקדוקי אחד, למעט מלים אחדות שעדיין הן רגילות בשני המינים כגון פנים וסכין, גם אם לפעמים יצוצו "שמש זורח", "רוח נושב" ודומיהם שלא לצורכי הסגנון לאופניו¹⁹. ההתערערות המוחלטת בתשומת הלב לחוקי לשון זכר ונקבה, ולא רק בהשפעת המין הדקדוקי שבלשונות זרות, עוררה את המדקדקים והמורים מטפחי הלשון להתעשת ולתבוע הקפדה יתרה דווקא בתחום זה, לגדור בעד פרוצות דקדוק שכלל "זכרה ונקבהו" גרמן ולמחות מן העברית את רישומי תוצאותיו.

ג. לקחו של העיון

בלשוננו יז (תשי"א) פורסמו הרצאות בענייני לשון שהושמעו בכינוס הראשון למדעי היהדות, ירושלים תש"ז. מאיר מדין הרצה על "מילונם המקראי של חכמי ישראל בספרד" (עמ' 110–114) ולימדנו כי המשורר שכתב "יִפְקַח קוֹחִי" טעה טעות גמורה לדעת אבן ג'נאח, שפירש "פְּקַח-קוֹחַ" שבמקרא (יש' סא, א) = פְּקַח-קוֹחַ – "שם גמור" במשקל פְּעֻלֶּעַל (ספר הרקמה, עמ' קמב). ואולם לשון המשורר מתיישבת יפה עם פירוש רש"י ורד"ק: קוֹחַ = שם עצם שפירושו שבי, מלקוח, והוא נפרד מן הפועל בלשון ציווי – פְּקַח. וכן הדבר בשימושי לשון אחרים הכשרים לסברת מדקדק אחד ופסולים לדעת זולתו, וע"ש. משפט המפתח ותמצית הלקח במאמרו המנחה של מדין הוא "המלה המקראית במשמעויות שיוחסו לה לא זו בלבד שהלכה ונשתנה פעמים הרבה, אלא אף עשתה פרות ופרי פרות, כלומר סייעה ביצירת מלים וצירופים חדשים, דווקא הודות למשמעות שיוחסה לה, ולו גם שלא בצדק" (עמ' 110).

הדברים אמורים יפה גם בכללי דקדוק עתיקים אשר לשיטת המדקדקים בימינו כללים מוטעים הם מצד המחקר או מזיקים לשלום העברית. לא כל טעות לשון היא בת שגגת זיכרון או פרי בערות מעיקרה, שכן גם הכללים הישנים האלה עשו פרות, ואת כותבי העברית לדורותיה נדון לפי מקומם ושעתם ומתוך תורות הלשון שהשפיעו בימיהם והדריכו אותם.

19. ארכו הדברים, וראוי להסתפק בסקירת עיקרי קורותיה של הגישה אל שימושי זכר ונקבה בלשון העברית. מצב המין הדקדוקי בעברית שלנו עוד יתואר בבוא שעתו.

ביבליוגרפיה

אבן ג'נאח, ספר הרקמה = יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה (כתאב אללמע), בתרגומו העברי של יהודה אבן תבון, ערוך על ידי מיכאל וילנסקי (ברלין תרפ"ט). מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיובו של המהדיר, הביאן לפוס דוד טנא (ירושלים תשכ"ד)

אבן ג'ני, אללמע = *Utman Ibn Ġinnī, Kitāb al-Luma' fi-n-naḥw* (Manuel de Grammaire Arabe) Edité et annoté par Hadi M. Kechrida [Acta Universitatis Upsaliensis – Studia Semitica Upsaliensia 3] (Uppsala 1976)

אבן השאם, קטר אלנדי = *ابن هشام الأنصاري، قطر الندى وبلّ الصدى*. تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد. الطبعة الثانية. مصر 1941

אבן עבד רבה, אלעקד אלפריד = *شهاب الدين احمد المعروف بابن عبد ربه الاندلسي، العقد الفريد*. مصر 1935

אבן עזרא, ספר העיונים = (אבו הרוון) משה בן יעקב אבן עזרא, כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה / ספר העיונים והדיונים (על השירה העברית), ערך ותרגם אברהם שלמה הלקין (ירושלים תשל"ה)

אבן עזרא, שירת ישראל = משה בן יעקב אבן עזרא, ספר שירת ישראל (כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה, מתרגם לעברית עם מבוא והערות מאת בן-ציון הלפר (ליפסיה תרפ"ד)

אבן עצפור, צ'ראא'ר אלשער = *ابن عصفور الاشيلي، ضرائر الشعر*. تحقيق ابراهيم محمد. [بيروت] 1980

אבן פארס, אלצאחבי = *أبو الحسين أحمد بن فارس، الصاحبي في فقه اللغة وسنن العرب*. تحقيق مصطفى السويدي. بيروت 1963

אבן רשיק, אלעמדה = *ابو علي الحسن بن رشيق القيرواني، العمدة في صناعة الشعر ونقده*. تصحيح محمد بدر الدين النعساني. مصر 1907

אלג'רג'אני, אסראר אלבלאגה = *أبو بكر عبد القاهر الجرجاني، أسرار البلاغة في علم البيان*. تصحيح محمد عبده ومحمد رشيد رضا. الطبعة الثالثة. مصر 1938

אלג'רג'אני, דלאא'ל אלאעג'אז = *أبو بكر عبد القاهر الجرجاني، كتاب دلائل الإعجاز*. تصحيح محمد عبده ومحمد محمود التركي. القاهرة 1331ھ

אלוני = נחמיה אלוני, "כל דבר שאין בו רוח חיים זכרהו ונקבהו. פתגם דקדוקי מיוחס לראב"ע", לשוננו טז (תש"ח-תש"ט), עמ' 29-33

אלזג'אג'י, ג'מל = *أبو القاسم عبد الرحمن بن اسحاق الزجاجي، الجمل*. اعتنى بتصحيحه ابن أبي شنب. الجزائر 1926

אלזמח'שרי, מפצל = *Al-Mufaṣṣal, Opus de re Grammatica Arabicum, auctore*

Abu'l-Kāsim Maḥmūd bin 'Omar Zamahšario. Edidit J. P. Broch. Editio altera (Christiania 1879)

אלחריזי, מחברות איתאל = אלחריזי, מחברות איתאל, בתרגום ר' יהודה אלחריזי, יוצאות לאור על ידי יצחק פרץ (תל-אביב תשי"א).

אלחריזי, מקאמות = أبو محمد القاسم بن علي الحريري, المقامات الأدبية. مصر 1950 (الطبعة الثالثة)

אליהו בחור, פרקי אליהו = אליהו הלוי בחור, פרקי אליהו בכללי קצרים באותיות ובנקודות ובשאר דברים (פיזארו ר"ף) [מהדורת צילום, ירושלים תשמ"ח]

אלסייסי, מזהר = عبد الرحمن جلال الدين السيوطي, المزهر في علوم اللغة وأنواعها. القاهرة, محمد علي الصبيح, ד.ת.

אלקזאז, צ'ראאר אלשער = محمد بن جعفر التميمي القزاز القيرواني, ضرائر الشعر أو كتاب ما يجوز للشاعر في الضرورة. تحقيق محمد زغلول سلام ومحمد مصطفى هدارة. الاسكندرية 1973

אלקזויני, אלתלח'יץ פי עלום אלבלאגה = جلال الدين محمد بن عبد الرحمن القزويني الخطيب, التلخيص في علوم البلاغة. ضبطه وشرحه عبد الرحمن البرقوقي. الطبعة الثانية. [القاهرة] 1932

אלראגב אלאצבהאני, שיחות המשכילים = أبو القاسم حسين بن محمد الراغب الاصبهاني, محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء. ١. بيروت 1961
ארקולטי, ערוגת הבשם = שמואל ארקולטי, ספר ערוגת הבשם בדקדוק (אמשטרדם ת"ץ)

בכר, אברהם אבן עזרא המדקדק = בנימין זאב בכר, ר' אברהם אבן עזרא המדקדק. מתורגם מגרמנית ע"י א"ז רבינוביץ (תל-אביב תרצ"א)
בלאו, דקדוק הערבית-היהודית = יהושע בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים (ירושלים תשכ"ב)

בן זאב, תלמוד לשון עברי = יהודה ליב בן זאב, תלמוד לשון עברי, כולל יסודות דקדק הלשון. נדפס שנית (ווין תקס"ו)

בניוטו, לוית חן = עמנואל בן יקותיאל בניוטו, לוית חן (מנטובה שי"ז)
בן-מנחם, אגדות עם על ר' אברהם אבן עזרא = נפתלי בן-מנחם, "אגדות עם על ר' אברהם אבן עזרא", בתוך: ענייני אבן עזרא מאת נפתלי בן-מנחם (ירושלים תשל"ח), עמ' 346-373

בן-מנחם, לשונות ר' אברהם אבן עזרא = נפתלי בן-מנחם, "עיונים במשנת רבי אברהם אבן-עזרא, א. לשונות ר' אברהם אבן עזרא על התורה המובאות על ידי ראשונים ומקורן נעלם", בתוך: ענייני אבן עזרא מאת נפתלי בן-מנחם (ירושלים תשל"ח), עמ' 203-211

בקראט, ספר זכרון = אברהם בן שלמה הלוי בקראט, ספר זכרון על פירוש רש"י לחומש, יו"ל על ידי משה פיליפ (פתח תקוה תשמ"א)

גולדנברג, דוחק השיר = אסתר גולדנברג, "דוחק השיר בתורת הלשון העברית בימי הביניים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה (ירושלים תשמ"ג),

עמ' 117-141

גולדנברג, לוח הנטייה = אסתר גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 83-99

ג'יקאטיליא, ספר המשלים = ישראל דוידזון, "ספר המשלים לר' יוסף בר' אברהם ג'יקאטיליא, יוצא לאור מתוך שני כתבי-יד אשר בבית-המדרש לרבנים בניו-יורק", ספר היובל של "הדאר" למלאת חמש שנים לקיומו, העורך: מנחם ריבולוב (ניו-יורק תרפ"ז), עמ' קטז ואילך

דבלמש, מקנה אברם = אברהם דבלמש, מקנה אברם (וויניציאה 1523)

דוידזון, אוצר המשלים = ישראל דוידזון, אוצר המשלים והפתגמים מספרות ימיה"ב (ירושלים תשי"ז)

דוראן, מעשה אפד = יצחק בן משה המכונה פריפוט דוראן הלוי, ספר מעשה אפד, יצא לאור על ידי י"ט פריעדלענדער ויעקב הכהן. ווין תרכ"ה. *Maase Efod*, Einleitung in das Studium und Grammatik der hebräischen Sprache, von Profiat Duran ed. Jonathan Friedländer & Jakob Kohn (Wien 1865)

חזקוני = חזקוני - פירושי התורה לרבינו חזקיה ב"ר מנח, על-פי כתבי-יד המחבר, מאת חיים דב שעוועל. הדפסה שנייה (ירושלים תשמ"ב)

יחיי בן חזמה אלעלי אלימני, אלטראז = يحيى بن حمزة بن علي بن ابراهيم العلوي اليميني, كتاب الطراز (من منشورات مؤسسة النصر - تهران). مصر 1914
לוצאטו, אגרות = אגרות שד"ל, הו"ל שאלתיאל אייזיק גראבער. חלק א' (פרועמישל תרמ"ב/1882)

S. D. Luzzato, *Grammatica della lingua ebraica* (padova = דקדוק (1853)

S. D. Luzzato, *Prolegomeni ad una grammatica ragionata della lingua ebraica* (Padova 1836)

לקח טוב = מדרש לקח טוב (המכונה פסיקתא זוטרותא), ייסדו טוביה בר' אליעזר. מהדורת שלמה באבער (לבוב 1880)

נתן עמרם = נתן עמרם, נועם המדות (שאלוניקי תרכ"ב)

ספר דקדוקי רש"י = ספר דקדוקי רש"י, יורה דעה למה, ומה, ומי הכריחו, במקומות העמוקות לפרש, כאשר הטיב דברו. נדפס תחת ממשלת החשמן קרישטיפל מאדרוך ירה (ריווא דטרינטו ש"ך)

קמחי, מכלול = דוד קמחי, ספר מכלול, עם נמוקים שהוסיף אליהו אשכנזי המכונה בחור, עם פירוש מר' משה בן חיים הכהן העכים. הו"ל יצחק בן אהרן ריטטענבערג (ליק תר"ב)

רד"ק = ר' קמחי

William Wright, *A Grammar of the Arabic Language*. = ד״מ, וקדוק ערבי
Third Edition revised by W. Robertson Smith & M. J. de Goeje. 2
vols. (Cambridge 1896–1898)

רפא מפורט, מנחה בלולה = אברהם מנחם בן יעקב הכהן רפא מפורט, מנחה בלולה
והוא פירוש על חמשה חומשי תורה (ווירונה [שנ"ד] 1594)
שירמן, השירה העברית = חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס. 2 כרכים
(ירושלים ותל-אביב תשט"ו-תשי"ז)

B. Spinoza, *Compendium Grammatices Linguae Hebraeae* = שפינוזה, דקרוק / [= B. S. Opera posthuma, 5] (Amsterdam 1677)
 B. Spinoza, *Hebrew* / שפת עבר, תרגם שלמה רובין (קראקה תרס"ה)
Grammar, edited and translated, with an introduction by Maurice J.
 B. Spinoza, *Abrégé de grammaire hébraïque*, / Bloom (New York 1962)
 trad. Joël Askénazi & Jocelyne Askénazi-Gerson (Paris 1968)
 שפירא, פרשני רש"י = ישראל שפירא, פרשני רש"י על התורה (ניו-יורק ת"ש)

הערה שנשמטה (מקומה בעמ' 209)

לעניין הכלל ושבריו (א): הפעלת הכלל הזה בשירה דווקא הזכרה בדברי שניאור זק"ש (שירי ברכה, שירי קדמונים, קובץ על יד ה, תרנ"ד, קראקא, עמ' 26) אולי בפעם הראשונה, אבל בלא זיקה למקורותיו של הכלל בלשון השירה הערבית. זק"ש דן בשורת שיר משל אברהם אבן עזרא "דלתִי שערי בחכמה בבלי בריחם נעולים" והעיר: "ויהיה אם כן הכינוי נעולים שב אל שערי כי שער בא גם בלשון זכר, אם גם יונח הכינוי דלתי, כי בשביל החזרו לא דקדקו מעולם גם מבחירי המשוררים וזכרו את הנקבות ונקבו את הזכרים, ואף כי בדברים שאין בהם רוח חיים כידוע הדבר המיוחס הזה להראב"ע". אל דברי זק"ש הפנה אלוני (במאמרו, עמ' 30 הערה 7) כדי להראות שגם זק"ש ייחס את הפתגם לראב"ע, וכך נמצאנו למדים שכבר זק"ש השכיל לעמוד על זיקת הכלל למלאכת השיר.

עקרונות לההדרת חיבורים בלשניים מימיה הביניים

1. ביקורת הנוסח בלימודים הקלסיים ובמדעי היהדות

ביקורת הנוסח היא אמנות וחכמה גם יחד. שנים רבות השתמשו בה במערב בייחוד בההדרת החיבורים הקלסיים, היווניים והלטיניים, וכן במהדורות הספרים העתיקים בשפות האירופיות החשובות ביותר. בחכמה הזאת הגו הבלשנים מאות שנים, ואף נבנתה בה מסורת עשירה, מגוונת ומורכבת למדי. בזכות הוויכוחים הרבים, ובהם ויכוחים ממושכים ומפורסמים, נקבעו במרוצת הזמן המונחים, אמות המידה והשיטות של ביקורת הנוסח למהדורת ספרים. חשיבות רבה נודעת לעובדה שנוצרה טרמינולוגיה שלמה בשפה הלטינית, וברבות השנים היא התפתחה בעזרת עבודתם של הבלשנים המבריקים ביותר בעולם המערבי.

זו המסורת למהדורות החיבורים בשפות קלסיות וגם בשפות רומניות או באנגלו-גרמניות. אפשר לשאול אם המהדירים של החיבורים העבריים מימיה הביניים, ובייחוד של כתיבי הבלשנות, הלכו בדרך זו או במקרים רבים העדיפו לצעוד בכיוון אחר, עצמאי ושונה לחלוטין, שלפי דעתם ייתכן שהלם יותר את טיבם של החיבורים בעברית ושל תולדות מסירתם. יש חוקרים הטוענים כי בחיבורים העבריים, כמו בכתבים ארמיים או בספרים אחרים בשפות שמיות, יש בעיות נוסח שונות לגמרי מן הבעיות אשר בחיבורים יווניים או לטיניים, למשל, וכי פעמים רבות לספרים העבריים יש תולדות ספרותיות מסובכות וגם מסירה מיוחדת משלהם, ולא פשוט להשוות ספרים שהועתקו בתימן, בצפון אפריקה או במרכז אירופה אל חיבורים בשפות אירופיות שנשארו במקומם המוגבל וכמעט לא נפוצו בעולם. השאלה היא אם באמת לחיבורים העבריים גורל מיוחד כל כך עד שאפשר להתעלם מניסיונם של חכמי המערב, אשר מאות בשנים ההדירו נוסחים קדומים.

אין ספק, יש נוסחים עבריים מן העת העתיקה וגם מימיה הביניים שידעו תהליך ארוך מאוד עד שנתגלגלו למצבם הסופי. למקצתם נעשו עיבודים וחלו בהם שינויים, עד שלא קל לקבוע מתי קיבלו את צורתם הסופית והגמורה וחדלו בהם התוספות והשינויים והאקטואליזציות. זה המצב בכמה מן החיבורים החשובים ביותר מתקופת חז"ל, למשל, ואנו מכירים מקרים דומים בחיבורים בלשניים מימיה הביניים. בספרים האלה ברור שהתולדות הפנימיות יכולות לגרום בעיות חמורות למי שמבקש לההדיר היום חיבורים בלשניים. אם חיבר מחבר שתי מהדורות לספר אחד וכך, כנראה, לאגרון של רב

סעדיה), איזה נוסח עלינו לההדיר בימינו? אולי את שניהם? או רק את האחרון שיצא מתחת יד המחבר? ואם נמצאו מן החיבור רק קטעים, איך אפשר לדעת לאיזו מהדורה שייך קטע מסוים חדש שנתגלה? אם בכתבי-היד נמצאות שתי גרסאות של חיבור בלשני אחד, אחת ארוכה יותר והאחרת קצרה יותר, איך נדע מה באמת כתב המחבר? לא מיותר לציין שבעיות דומות לאלה מוכרות גם בתולדות הספרות היוונית והלטינית, וזה שנים הן באות על פתרון בדרך מכובדת ומתקבלת על הדעת¹.

אין איש המנסה להכחיש את המיוחד שבדרך מסירתם של החיבורים הבלשניים העבריים מימיה-הביניים, והכול מסכימים שהסופרים, אם היו מקצוענים ואם לאו, עשו בדרך כלל עבודה מדויקת ורצינית. אמנם לא היו אצל היהודים *scriptoria* כמו בקרב הנוצרים, אבל כל סופר ניסה להעתיק בדיוק מה שהיה לנגד עיניו, בכתב שהיה תמיד כתב לשון הקודש. האומנם די בזאת להצדיק ראיית נוסחים אלו כיצור כל כך מיוחד במינו, עד שבההדרתם אסור לנקוט את העקרונות המדעיים שעל פיהם חכמת ביקורת הנוסח פועלת בשפות אחרות?

אל לנו לשכוח שלחכמת ביקורת הנוסח יש גם מסורת עתיקה בתולדות כתבי הקודש העבריים. תהליך קביעתו של הנוסח העיצורי של המקרא למן חורבן הבית השני ועד למלחמות בר כוכבא נעשה בלי ספק לפי כללי חכמה זו ומתוך אוירת התקופה. תוצאות הפעולה הזאת היו שנבחר נוסח מסוים אחד לכל אחת מקבוצות הספרים שבתנ"ך, וכך נפתרה בעיית ריבוי הנוסחים².

בתחומים אחרים של הספרות העברית מימיה-הביניים – כגון השירה – מלומדים רבים, אף-על-פי שלא כתבו על התאוריה של ביקורת הנוסח, נהגו לשקול כל אחת מן הגרסאות ולבחון את המתאימה ביותר למשקל ולשיר. בספרות הבלשנית רוב החוקרים כמעט עד ימינו חשבו, כנראה, שהמצב אחר לגמרי ושברוב המקרים יש בין כתבי-היד עדויות נאמנות למדי, ומוטב לנקוט את כתבי-היד הנכון והעתיק ביותר ולהציג אותו כמות שהוא בעינו במקום להכניס בו שינויים. כמובן, יש הבדלים בין חיבור

1. נביא דוגמה ממסירת הנוסח של תרגום השבעים למקרא, שהיא מסובכת למדי. ראשית, על המהדיר להבדיל בין התרגום היווני שנעשה באלכסנדריה ובין תרגומים אחרים מאוחרים יותר, וגם להכיר את כל סימני הרצנסיות שמופיעות בכתבי-היד, כדי להתקרב למקור או לנוסח המעובד פחות. עיין לדוגמה בספרו של J. W. Wevers, *Text History of the Greek Genesis*, Göttingen 1974, שנוגע בכל הנקודות האלה. על הנושא הזה גם מבחינת השאלות התאורטיות עיין במאמרו של עמנואל טוב, "קריטריונים להערכת גרסאות טקסטואליות – ההגבלות של כללים קבועים", בית מקרא 30 א (ק), תשמ"ה, עמ' 112–132. לצערי הרב אינני יכול להזכיר ספר או מאמר דומה בתחום הספרות העברית בימיה-הביניים.

2. עיין D. Barthélemy, *Études d'Histoire du texte de l'Ancien Testament*, Fribourg 1978, עמ' 354 ואילך. E. M. Cross, "The Contribution of the Qumran Discoveries to the Study of the Biblical Text", *IEJ* 16 (1966) עמ' 81–95.

לחיבור, שהרי מכמה מהם נשאר כתב־יד יחיד, ואילו ספרים אחרים ניכרים במספר לא קטן, ואפילו גדול יחסית, של כתב־יד.

בקיצור: מי שמתכוון לההדיר ספרי בלשנות מימיהביניים, יש לפניו שתי אפשרויות: האחת – לבחור את כתב־היד הטוב והשלם ביותר לפי דעתו, לההדיר אותו בדייקנות באופן כמעט "דיפלומטי" ולכלול באֶפֶרֶט את כל שינויי הנוסח שבכתב־יד אחרים (זו העמדה שאנו מכירים בשם "codex optimus"); האחרת – לנתח ניתוח בלשוני שלם כל מלה ומלה בלי לשכוח את הפלאוגרפיה ואת הקודיקולוגיה, את תולדות הנוסח ואת כל דרכי ביקורת הנוסח שבימינו, ולהעמיד נוסח ביקורתי באמת אחרי שיישקל כל אחד מהשינויים והנוסחים גם לפי המסורת הישירה וגם לפי המסורת הבלתי ישירה.

הנה השאלה המרכזית: מה היתרונות הניכרים בשתי העמדות האלה ואיזו שיטה עדיפה בשביל מהדורת ספרי בלשנות מימיהביניים. זו שאלה של עקרונות. בין מהדירי ספרי בלשנות מימיהביניים עדיין גוברת הדעה שאין טוב מלהוציא לאור בדיוק את הנוסח שבכתב־היד הטוב ביותר ולהביא באֶפֶרֶט את כל חילופי הנוסחאות של שאר כתב־היד. אין ספק, בדרך זו המהדיר יכול להציג נוסח "אובייקטיבי", שלא יכלול שגיאות משלו, אבל הספר כולל גם את כל השגיאות שבמרוצת הזמן הכניסו הסופרים לחיבור. על המהדיר להחליט איזה כתב־יד לאמץ למהדורה. לא תמיד המהדיר זוכר להסביר מדוע בחר כתב־יד מסוים ולא אחר. ועוד צריך לזכור שבדרך כלל יש פער של יותר ממאה או מאתיים שנה בין המקור ובין כתב־היד העתיק ביותר, ומובן מאליו שאף למרחק הגאוגרפי נודעת משמעות: כך, למשל, אין כתב־יד ממוצא ספרדי לרוב חיבורי הבלשנות שנכתבו בספרד.

אף־על־פי־כן, מי שתומך בעמדה זו חושב בדרך כלל שכל שיטה אחרת היא סובייקטיבית, אקלקטית במשמעות השלילית ביותר של המלה, ושמהדורה כזאת מייצגת רק את הדעה האישית של המהדיר. הוא אף יטען שהספר לא היה מעולם כפי שההדיר אותו המהדיר, ושמהדורה כזאת רחוקה מן המקור יותר משהיא רחוקה מכל כתב־היד.

אפשר להסכים שבתחום הלימודים הקלסיים או האירופיים לפני יותר ממאה שנים אולי השתמשו כמה חוקרים בביקורת הנוסח באופן חופשי מאוד, ונסמכו לא מעט על סברות והשערות לפי טעם המהדיר, וכך דבק בחכמה הזאת דימוי של סובייקטיביות שרבים טוענים נגדה עד היום. בכל זאת, בימינו אין שום סיבה להוסיף ולהשוות את ביקורת הנוסח ליצירה חופשית ושרירותית של נוסח החיבור לפי דעתו של המהדיר. ההפך הוא הנכון: אחרי מאות שנים של הבשלה נקבעו בחכמה זו עקרונות מדעיים, שהיום על רובם כמעט אין ויכוחים. כיום ברור לנו שעבודת ביקורת הנוסח אינה אלא ניתוח בלשוני של כל פרטי הנוסח, כדי לברר את תולדות המסירה בכל תקופה ותקופה למן העדויות העתיקות ביותר ועד ימינו. עבודה כזאת מנסה לשחזר את כל תהליך

מסירתו של החיבור כדי להתקרב באמצעותו אל המקור או אל האבטיפוס של כל העדויות שהגיעו אלינו.

דרך ההתבססות על כתב-היד הטוב ביותר, זאת אומרת, מהדורת ה-"codex optimus", שבעיני כמה מחוקרי הספרות העברית עדיין היא השיטה האובייקטיבית ביותר, כבר דחוא לפני שנים רבות חכמי ביקורת הנוסח בתחומם של הספרים הקלסיים או האירופיים. באחד ממורי הדרך המפורסמים ביותר (על אף כל מגבלותיו) לתורת ביקורת הנוסח, ה-"Textkritik" של פאול מאס³, שמהדורתו הראשונה הופיעה ב-1927, נזכרה השיטה הזאת בתוך סעיף אשר בתרגום האיטלקי⁴ לספר ניתן לה השם "Metodi antiquati". פאול מאס מדגיש שכל הסופרים יכולים לעשות שגיאות ועל כן אין להצדיק שיטה זו או אחרת לפי מספר העדויות.

למומחים בספרויות של היוונים ושל הרומאים ברור לגמרי שהיום אין לההדיר חיבור קלסי לפי כתב-יד אחד, כאשר יש לו עדויות רבות. ברור להם שעל המהדיר לקבוע את נוסח הספר לאחר שהעריך הערכה בלשנית כל אחת מהמלים, ושאין להעדיף גרסה כלשהי רק מפני שהיא בתוך כתב-יד מסוים שבדרך כלל נחשב "טוב". ייתכן שכמה מהעקרונות הראשונים שעל פיהם עבדו כמה מבעלי חכמת ביקורת הנוסח לפני מאות שנים יעלו היום גיחוך. בימינו אסור, למשל, להגיד ש-"lectio melioris codicis" (classis) potior, או ש-"lectio plurium codicum potior", אבל אין הדבר פוסל את עצם ביקורת הנוסח האמיתית והמדעית, אלא עוזר לבנות את הבסיס שלה בחכמה ובאמנות. בכמה מן הנקודות הרגישות ביותר של העבודה הזאת, כגון שיבוץ כל אחד מכתב-היד בשרשרת המסירה של הנוסח או תהליך הבחירה של הקריאות במקום שהדבר דרוש, נחפש בדרכים אחדות את השיטה ה"טהורה", הכמעט-מכנית והאובייקטיבית ביותר, אף שעדיין לא הגיעו החוקרים לידי הסכמה כללית בנקודות

3. הנה המלים שבעמ' 14 של המהדורה השנייה (לייפציג 1950): "...die selectio muss von Fall zu Fall geschehen, keine Variante darf ungeprüft verworfen werden... Diese Methoden der Variantenprüfung sind jetzt grundsätzlich ziemlich allgemein anerkannt, freilich erst seit kurzer Zeit. Früher folgte man entweder der Vulgata (dem 'textus receptus'), ohne sich um die Qualität der Bezeugung zu kümmern; oder man folgte den meisten Zeugen, während doch 100 Handschriften, die auf eine zurückgehen, weniger Gewicht haben als diese eine und nicht mehr Gewicht haben als eine, die nicht auf jene eine zurückgeht; oder man folgte der ältesten, der vollständigsten, der besten, als ob nicht jeder Schreiber irren konnte. All dies war völlig willkürlich, und eine methodische Rechtfertigung wurde nie versucht. Der Fehler, den codex optimus zu behandeln, als ob er der codex unicus wäre, ist noch heute nicht völlig überwunden; er wird öfters dadurch korrigiert, dass sich der codex optimus doch schliesslich als der codex unicus entpuppt."

4. Firenze 1966, עמ' 25 ואילך.

האלה. כך, למשל, שיטתו של ק' לכמן⁵ מבוססת על השגיאות המשותפות, ושיטתו של דום קונטיין⁶ – על השוואות של סוגי כתבי־יד, והן מן השיטות המפורסמות ביותר, גם אם לא בהכרח הכול משתמשים בהן. לדעתי, אם יתבקש מומחה מערבי בן תקופתנו לההדיר ספר יווני או לטיני לפי "כתב־היד הטוב ביותר", הוא ירגיש נבוך לנוכח בקשה כזאת⁷.

אם ניקח דוגמה קרובה יותר לעברית, את תרגום השבעים, הרי בתחילת המאה הזאת A. E. Brooke – N. Mclean וגם H. St. J. Thackeray הדהירו בקיימברידג' (*The Old Testament in Greek, 1906–1940*) את רוב הספרים של תרגום השבעים לתורה, לגביאים ראשונים ולכמה מהכתובים, והעמידו את הנוסח של כתב־יד וטיקן החשוב והעתיק מאוד כמעט בשלמותו, שלא כבמהדורת Göttingen, אשר לאחר עבודותיהם של J. W. Wevers, J. Ziegler, R. Hanhart הציגה בראש ובראשונה נוסח ביקורתי אמין של ספרים אלו: *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum auctoritate Academiae Scientiarum Göttingensis editum* (1954 ואילך). ניכרת העובדה שבאותו הזמן הוציאו לאור את תולדות הנוסח של כל אחד מהספרים⁸. ההבדל והפער בין שתי המהדורות האלה עצומים, וכיום איש לא ישוב עוד לההדיר חיבור על־פי "כתב־היד הטוב ביותר", אפילו הוא כתב־היד העתיק והנכון ביותר.

לפיכך אין הבחירה הנכונה בחירה בין הצגת ה־"codex optimus" כסמל האובייקטיביות ובין התקנת מהדורה ביקורתית באופן סובייקטיבי ואקלקטי, אלא היא בין שתי האפשרויות האלה: האחת – להוציא לאור כחיבורו של המחבר העתיק נוסח אשר במרוצת הזמן ועקב סיבות רבות נכנסו בו לא מעט שינויים ושגיאות, נוסח שאנו מציגים כמו שהעתיק אותו הסופר ומייחסים למחבר כל מה שהוסיפו לספר או גרעו ממנו במהלך מאות השנים; האחרת – לחקור בזהירות על־פי חכמת הבלשנות את הנוסח כפי שהגיע אלינו, לברר בכל העדויות ולחפש בכל הפרטים את הצורה שלפי כללי ביקורת הנוסח נראית קרובה יותר למקור.

5. S. Timpanaro, *La genesi del metodo del Lachmann*, Firenze 1963; 2. ed. Padova עיין 1981.

6. Dom Quentin, *Essais de critique textuelle (Ecdotique)*, Paris 1926.

7. J. Sánchez Lasso de la Vega, *Algunas reflexiones sobre la crítica textual griega*; A. עיין 1984.

Martínez Díaz (ed.), *Actualización científica en filología griega*, Madrid 1984.

G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, 162–145. ראה גם ספר קלסי בתחום הזה:

E. J. Kenney, *The Classical Text: Aspects of* עיין גם *testo*, 3^a ed., Firenze 1964.

Editing in the Age of the Printed Book, Berkeley – Los Angeles – London 1974.

8. *Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, 1974.

2. שגיאות במסירת כתב־היד

החיבורים הקלסיים על חכמת ביקורת הנוסח מתחילים בדרך כלל בפרק על טיפוס השגיאות הניכרות בכתב־היד, כדי שנבין עד כמה התרחקו כתב־היד מן המקור. ההבחנה המסורתית בין טעויות מכניות ובין טעויות פסיכולוגיות, זאת אומרת, בין שגיאות שנגרמו בהיסח הדעת ובין שינויים שנעשו על דעתו ולפי רצונו של הסופר, הולמת כתב־יד של ספרי בלשנות מימ־הביניים והיא יאה להם לא פחות מלחיבורים בשפות קלסיות או בשפות אירופיות⁹. בשל עובדה זו חובה על המהדיר להשלים ניתוח בלשני מלא של הנוסח לפני התקנת המהדורה. מומחים בביקורת הטקסט מגדירים בניסוח מעולה את תפקידו של בעל החכמה הזאת: "The textual critic is a pathologist"¹⁰, הוא יקרב אל מסירת כתב־היד כרופא אל חוליו, ינסה לבחון את החולי, את השגיאות ואת השינויים שחלו בכתב־היד ולחפש את התרופה בעזרת תיקון הנוסח לפי הצורך בכל מקרה ומקרה. ואולם לא נכון להרחיק לכת בהבנת הדימוי לפרטיו: תחילה על הרופא המיוחד הזה לחפש בכל העדויות ולנסות למצוא פתרון לבעיה מתוך הנוסח עצמו ולא לבדות מראשו פתרונות מקוריים, ורק במקרים מיוחדים מאוד הוא רשאי להשתמש בתרופות אחרות.

אבל אם חוץ מכתב־היד שיצא מתחת ידו של אותו המחבר, בכל כתב־היד יש טעויות, ליקויים, תוספות וכיו"ב, ברור לנו שאי־אפשר להוציא לאור כתב־יד כפי שהוא במקור, אפילו נסבור שזה כתב־היד הקדום והנכון ביותר. אפשר גם לומר שהבחירה בכתב־יד כ־"codex optimus" הייתה החלטה בלשנית, אבל מי שאימץ אותה לא הלך אלא מחצית הדרך: למה לשפוט איזה הוא כתב־היד הטוב ביותר באופן כללי ולא להוסיף ולשאול על כל הגרסאות איזו היא הטובה ביותר והקרובה ביותר למקור? אני מסכים שיש דרכים אחרות, כגון נטילת כתב־יד אחד לבסיס והימנעות משימוש בו במקומות שנראה כי בכתב־יד אחר דווקא יש נוסח טוב יותר. אבל זה המקום גם לשאול מדוע מעדיפים דווקא את כתב־היד הזה ברוב הקריאות ועל־פי איזה קריטריון

9. אחרי שעסקתי בבעיות האלה בשני התחומים (עיין N. Fernández Marcos – A. Sáenz-Badillos, *Anotaciones críticas al texto griego del Génesis*, Madrid-Barcelona 1972; N. Fernández Marcos – A. Sáenz-Badillos, *Theodorēti Cyrensis Quaestiones in Octateuchum. Editio Crítica*, Madrid 1979; *Tešubot de Dunāš ben Labrat. Edición crítica*... A. Sáenz-Badillos, Granada 1980; *Menaḥem ben Saruq. Maḥberet. Edición crítica*... A. Sáenz-Badillos, Granada 1986) רשאי אני לסעון ששגיאות דומות אלה לאלה מופיעות בכתב־היד בעברית ובשפות הקלסיות, ושאינן כל הבדל חשוב בין השפות הללו בעניין מסירת הנוסחים.

10. Martin L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts*, Stuttgart 1973, עמ' 57.

המהדיר מחליט מתי עליו לשנות את כתב-היד היסודי.

בתחום של חיבורי בלשנות מימיהביניים אם שמים לב לשגיאות החמורות שמופיעות בכתב-היד, קל להבין שעלינו להתקדם בזהירות רבה. אתן דוגמה אחת כללית: הסופר של כתב-היד וטיקן 417, מילון עברי-עברי שהועתק כנראה במאה ה-14, כותב בתחילת העתקתו שזה ספר 'שרשים לר' מנחם בן סרוק המדקדק, ובעמוד 366 שוב כתוב שמו של מנחם בן סרוק. מתוך ההערות שאנו מוצאים בתוך כתב-היד עצמו אנו יודעים שמכרו את כתב-היד הזה לקונה כאילו היה מילונו של מנחם בן סרוק ממש. חוקרים רציניים (וגם חוקרים שאינם מדייקים כל-כך) טענו ברשימות ביבליוגרפיות שזה באמת אחד העדים של מחברת מנחם. ואולם לא כן הדבר. במהדורת כתב-היד הזה, שהופיעה בגרנדא ב-1987, הוכחתי שזה מילון מאוחר, כנראה מן המאה ה-13, שיש בו לעזים בשפה הפרובנסלית ושהוא אפילו מצטט פעמיים את ר' אברהם אבן עזרא. וכי כל הטעות נובעת מחוסר ידיעתו של הסופר? אולי יש כאן הטעיה בידועים? ושמה גרם לטעות שמו של מנחם שנודע במרכז אירופה כראש המילונאים? מכל מקום, זו שגיאה מוחלטת, שיש בה כדי להביא לכלל טעות כל מי שאינו מתבונן בנושא ובוחן אותו בעיניים ביקורתיות.

בכמה מחיבורי הבלשנות מימיהביניים יש מקום לספק בדבר שמו של המחבר, למשל, מחבר 'ספר התשובות על ר' סעדיה גאון'. האומנם נוכל לדעת את שם המחבר לפי הכותרת שבכתב-היד? גם אם ר' אדונים הלוי שאליו הספר מיוחס הוא דוגש בן לברט מפאס, לא נוכל לקבל שאכן הוא היה מחבר הספר הזה עד שנבדוק בדיקה יסודית אם התוכן, המונחים, שימושי הלשון וכו' מכוונים למה שאנו מכירים בחיבורים אחרים שלו, כלומר, עד שנכין ניתוח בלשני שלם של הספר. הדברים אמורים לא רק בתחום ספרי הבלשנות אלא ברוב הספרים מימיהביניים. בשדה השירה, למשל, כל העוסק בשירי חול יודע כמה קשה להחליט מי מחברם של שירים רבים, שכן בכותרות היו הסופרים-המעתיקים מייחסים אותם למשורר מפורסם¹¹. אלה הן בעיות ספרותיות יותר משהן קשורות לביקורת הנוסח, אבל עצם הדבר שבכתב-היד יש טעויות כאלה מחייב אותנו לנקוט עמדה של זהירות. ומשאנו יודעים שהסופרים כללו שגיאות בעניינים מרכזיים וחשובים כל כך, מה דינם של הפרטים הנראים הרבה פחות חשובים בנוסח החיבורים?

ומה בדבר האפשרות שיהיו בכתב-היד ליקויים רבים, גדולים וקטנים, תוספות, קיצורים, שינויים שנעשו במכוון וכו'? הנוסף ונטען שבעיות המסירה של החיבורים העבריים שונות לחלוטין מבעיות המסירה של הספרים היווניים או הלטיניים? לפי דעתי, בכל החיבורים הבעיות דומות מאוד.

11. ראה, למשל, מאמרו של פרופ' ע' פליישר "לקורות ר' יהודה הלוי בנעוריו וראשית קשריו עם ר' משה אבן עזרא", קרית ספר סא (תשמ"ז-תשמ"ז), עמ' 893-910.

3. בעיות במסירת הנוסח של כתב־היד

ניטול דוגמה ברורה למדיי מן הנוסח של 'תשובות דונש על מנחם': במהדורת פיליפאווסקי¹², ששימשה יחידה יותר ממאה שנים, הרגיש הקורא משהו קצת מוזר בסוף הסדרה השנייה של תשובות סדורות על־פי האלף־בית: בעמוד 93, בתשובה על "ובצוק העתים" (דנ' ט, כה), חסר הקשר בתוך הפסקה, והמהדיר ציין שאבד החלק האחרון של התשובה. משלושת כתב־היד שהשתמש בהם במהדורתו החלק הזה של החיבור נמצא רק בכתב־יד ליידן, שאינו שלם. התשובה הבאה בכתב־היד הזה הייתה "באשמנים", תשובה השייכת לאות ש"ן; וכך כמעט לא היו תשובות המתחילות באות צד", וגם חסרו תשובות המתחילות באותיות קו"ף או רי"ש. האמת היא שאילו שמנו לב למסירה הבלתי ישירה, לא הייתה עובדה זו מעמידה בעיה חמורה.

אפילו לא היה המספר הידוע של התשובות שכתב דונש 'מאתים', כפי שהוא עצמו ציין, הרי בתוך הוויכוח הבלשני של המאה העשירית או בספרים של המאה השתים־עשרה, כמו חיבורם של רבנו תם¹³ ושל יוסף קמחי¹⁴, לא נמצא שום דבר בלתי רגיל, ואין כל רמיזה לעניינים שאינם באים בין אלו שהיו ידועים בזמנו של פיליפאווסקי או לתשובות שמתחילות, למשל, באותיות קו"ף או רי"ש.

בעת בדיקת כתב־היד של הספר מצאתי בכתב־יד מפרמה עוד שתי שורות במקום הנזכר, שאינן במהדורת פיליפאווסקי. האומנם שורות אלו הן סוף התשובה על "ובצוק העתים", שכבר חיפש המהדיר? המלים אינן מתאימות לנושא, ומדובר בהן על עניין אחר הנוגע למלה "שחוט". שמחתי אפוא למצוא את הפתרון בכתב־יד אחר, כתב־היד העתיק ביותר שיש לנו, שבתקופת הההדרה ההיא היה שייך לש"ד לוצאטו ואשר פיליפאווסקי לא השתמש בו: כתב־היד הנמצא היום בלונדון, בספרייה הבריטית, מספר 950 (Add. 27214), נכתב בשנת 1091. לא זו בלבד שבכתב־היד הזה נמצא סוף התשובה על "ובצוק העתים", אלא שיש בו עוד עשרים תשובות בלתי ידועות מן האותיות צד", קו"ף ורי"ש, שנמצאות גם הן בתוך רשימה במקום אחר באותו כתב־היד. אחרי הניתוח של התוכן, המונחים והשפה באתי לכלל מסקנה שהתשובות האלה הן חלק מקורי מספרו של דונש, והכנסתי אותן אל מהדורתי הביקורתית ל'תשובות על מנחם' (גרנדה 1980)¹⁵.

12. ספר תשובות דונש בן לברס עם הכרעות רבינו יעקב תם, לונדון ועדינבורג 1855.

13. עיין מהדורת פיליפאווסקי ל'תשובות דונש בן לברס', לונדון 1855.

14. *Sepher ha-galuj*, ed. H. J. Mathews, Berlin 1887.

15. *Les Tefubot de Dunaš ben Labrat contre le Maḥberet de Menahem. Matériaux nouveaux. Mélanges Dominique Barthélemy. Études bibliques offertes à l'occasion de son 80e Anniversaire*, ed. P. Casetti, O. Keel, A. Schenker, Fribourg/Göttingen 1981.

כיצד קרה שבמועד מוקדם כל כך אבדו עשרים התשובות האלה של דונש בן לברט? בעלי חכמת ביקורת הנוסח נוהגים לומר: "habent sua fata libelli" – כך גורלם של הספרים. אבל, כמובן, אין בזאת משום הסבר. במקרה הזה איננו רואים כל homoioteleuton שיש בו כדי להסביר את המקרה. אילו הייתה הקודיקולוגיה מפותחת יותר, אולי יכולנו למצוא פתרון לשאלה בעצם ההנחה שאחת המחברות של הספר אבדה (התשובות החדשות הן כשישה עמודים במהדורות), גם אם איננו יודעים איך נשארו שתי שורות בכתב־יד פרמה. באמת קשה להסביר מדוע איש מן המחברים שכתבו נגד הספר הזה או בעדו למן המאה העשירית ועד המאה שתיים־עשרה לא הכיר את החלק הזה של החיבור ולא הזכיר אותו. אילולא בדקנו בדייקנות את כתב־יד לונדון והסתפקנו רק בכתב־היד האחרים, לא היינו יכולים להעריך מה גודל הליקוי או לכתוב מחדש "ope ingenii" את העמודים שחסרו לנו מהספר. כך אפשר להבין את הצורך בביקורת הנוסח ואת גבולותיה.

יש עוד בעיה בכתב־יד של חיבורי בלשנות מימיהביניים: המילונים אינם רק חיבורים ספרותיים שבהם נכללת חכמת הבלשן, כמו חיבור פילוסופיה, למשל, שהכול רוצים לדעת מה באמת כתב המחבר. המילונים הם גם כלי עבודה אשר בו כל אחד יכול לעבד, להוסיף או לגרוע לפי הצורך או השימוש. הנטייה להוציא מן המילונים כל מיני "תוספות" או להכניס בהם ציטטות או משמעויות כדי שיהיו שימושיים יותר ברורה היא בתולדות מסירתם. מנוסח ה'מחברת', למשל, אנו מכירים כמה גרסאות מקוצרות, ועל המהדיר להחליט אם הן עדויות של 'מחברת מנחם' או של חיבורים חדשים שנטלו את החומר ממנו. למשל, כתב־יד 1214 מהספרייה הלאומית בפריס משמיט את ההקדמה ואת רוב התוספות של המחבר, והוא מקצר באופן חופשי את הנוסח, כי לדעת הסופר היה מכביד ומעייף להעתיק אותו בשלמותו. גם את כתב־יד קויפמן A 38 מבודפסט, מן המאה ה־16, אפשר להגדיר כעיבוד מצומצם של חומרים שנלקחו מן ה'מחברת' ולא לראות בו עד ישיר של מסירתו.

בדרך דומה יש להעריך את כתב־יד ברן 200, שלפי מאמרו הידוע של ד' קויפמן¹⁶ מייצג את המהדורה הראשונה של ה'מחברת'. ניתוח מדויק של כתב־היד הזה מראה שאפילו צדק קויפמן בהוכחותיו נגד מהדורת פיליפאוסקי וננקודות חשובות אחרות של עבודתו, אי־אפשר לסמוך עליו בעניין התמונה הכללית של כתב־היד ושל שתי מהדורות ה'מחברת'. אין ספק, בכתב־היד הזה נמצא, כפי שהוכחתי בהקדמה למהדורתי, קיצור של נוסח ארוך יותר, הדומה בכללו לנוסח שאנו מכירים היום ברוב העדויות הישירות¹⁷.

16. D. Kaufmann, "Das Wörterbuch Menachem Ibn Saruk's nach Codex Bern 200", *ZDMG* 40 (1886) עמ' 367–409.

17. עמ' 47 ואילך.

לפי דעתי, עלינו לשים לב לגרסאות המקוצרות האלה בתהליך הכנת המהדורה, אבל לאחר שנקבע את מקומם בתולדות הנוסח ומסירתו, אין עוד כל צורך להכניס את הגרסאות של כתבי־היד האלה אל תוך האפרט, מפני שהן כחיבורים נבדלים לעצמם. עלינו לשאול: אילו לא נשאר מן ה'מחברת' אלא כתב־יד יחיד מן הסוג הזה, כלום היינו מכירים את טיבו האמיתי, ושמה היינו חושבים שכזה היה מילונו של מנחם? כל אחד יכול לבוא לידי מסקנות משלו בעניין הזה.

מן הצד האחר, אחרי שאסף מנחם כמה פסוקי מקרא שבהם מלים משורש אחד, לא תמיד דאג לכתוב במפורש את המשמעות של הקבוצה, ומסתבר שכך עשה, כי חשב שלקורא לא היה צורך בהסבר. הנטייה להשלים את המשמעויות במקומות האלה נמצאת בכוח בתולדות מסירת הנוסח, עד שלא תמיד קל להחליט אם הביאור שייך למקור אם לאו. שיטת הפעולה של המחבר וסגנונו הפורמולרי של המילון גורמים שיהיה קל יחסית לחקות את עבודת המחבר ולהמשיכה וכך להקשות את מלאכת המהדור.

במאמר שפורסם לא מכבר ב'לשוננו'¹⁸ פרופ' יהלום ואני אספנו כמה עיבודים, שינויים ותוספות קטנות שבתוך כתב־יד של ה'מחברת'. כמה מהם עלו מתוך הביקורת על המילון, בייחוד מצדו של דונש; כמה מהם – מן השיטה לצטט את הפסקאות מהמקרא (פעמים רבות במלה אחת או שתיים) וממנהג הסופרים להאריך את הציטטות. היו גם שהעתיקו את המילון ורצו לעשותו שימושי יותר או ברור יותר. בכל המקרים האלה עלינו לנתח בדיוקנות את הנוסח ולגלות את כל השגיאות שבמרוצת הזמן נכנסו למסורת הטקסט.

לפעמים אפשר לפקפק אם פסקה שלמה שייכת למקור אם לאו. כך, למשל, פיליפאווסקי מכניס כחלק מהשורש כ"ל של 'מחברת מנחם' יותר מעמוד אחד על דברים כב, ט: "לא תזרע כרמך כלאים"¹⁹. מי ששם לב, נוכח לדעת שבחלק הראשון של המילון יש די הרבה הרחבות על כמה וכמה נושאים, והעמוד הזה, גם אם אופיי קצת מיוחד ומתאים לפרשנות יותר מלבלשנות, דומה ביסודו לחלקים אחרים של הספר. אבל כאשר בודקים את כתבי־היד, רואים כי בשום כתב־יד אין הפסקה הזאת נמצאת במקום שבו הכניס אותה פיליפאווסקי. הפסקה מופיעה רק בשני כתבי־יד: בכתב־יד לונדון 950, אחרי מחלקת הטי"ת, ובכתב־יד פרמה 3508, אחרי מחלקת הדל"ת. באותו כתב־יד פרמה יש עוד שתי הרחבות די ארוכות בענייני פרשנות, בתוך ערכי השורשים חב"ל וחר"ם. ברור שכל אלה הן תוספות, אולי לא בלי קשר למנחם בן סרוק עצמו או

18. י' יהלום וא' סאנז-בדיליוס, "עריכה ונוסח בכתב־יד של מחברת מנחם", לשוננו מח-מט (תשמ"ה),

עמ' 253-268.

19. עמ' 105 אילך.

לתלמידיו, אבל אין הן שייכות לנוסח המקורי של המילון²⁰, ונראה שהנטייה להכניס חומר מן הסוג הזה אל תוך ה'מחברת' הייתה רווחת אצל כמה ממעתיקי המילון. בנקודה זו אפוא ניתוח בלשני יכול לברר את הנוסח בוודאות מרבית.

שנים רבות היה הנוהג במהדורות חיבורי בלשנות מימיהביניים לבחור אחד מכתבי-היד של החיבור ולהדפיס את הספר על-פיו, ולפעמים הוסיף המהדיר באפרט את הגרסאות של כתבי-יד אחרים. צריך לקרוא בדקדקנות מה כתב המהדיר בהקדמה ולברר אם הסביר את הקריטריונים שנקט. אכן, מה שלפי תכנית המהדיר היה צריך להיות מהדורת כתב-היד שנראה הטוב ביותר, סופו להיות מיוזג סובייקטיבי מאוד של כתב-היד ושל דעת המוציא לאור, ואין בדעתי לתמוך בגישה כזאת.

אף אין בכוננתי להמעט את זכויות פיליפאווסקי, שעשה עבודה יסודית וחשובה מאוד בזמנו, אך ידוע לכול שעבודתו במהדורת ה'מחברת' ניכרות מגבלות ברורות, ואחת מהן היא שלא השתמש בכתב-היד העתיק ביותר שכבר נודע בזמנו, כתב-יד לונדון 950, ושכל כתב-היד שנזקק להם היו בני משפחה אחת או קבוצה אחת. על כמה מעקרונות עבודתו כבר מתח ביקורת ד' קויפמן במאמרו הנזכר (לעיל, הערה 16). אין לשכוח, למשל, שבעניין סדר השורשים ב'מחברת', במקום לנהוג כאחד מכתבי-היד הוא עצמו הכניס סדר אלפביתי משלו, שלא נמצא אף באחד מכתבי-היד. פיליפאווסקי ניסה להצדיק את החלטתו בטענה שככה יהיה הספר "מוכשר יותר לכל מבקש שרש", וששינה את הסדר "כי כבר השתנה זה יותר משש מאות שנה", ברמזו למעתיקים²¹. כשמצא פרקים שונים או אפילו מחלקות שונות זו מזו בכתב-היד, השלים המהדיר את הנוסח ורצה להביא את כל החומרים כאילו היו שייכים לטקסט המקורי, ולפעמים גם תיקן שגיאות שראה דונש במילון²². כמובן, לא זאת העבודה הבלשנית שאני מצדד בה. עדיף לנו נוסח של כתב-יד אחד ולא הסוג הזה של מהדורה אקלקטית (ובמשמעותה השלילית), שאיננו מוכנים לקבל היום.

כל אלה הן דוגמאות מייצגות למדיי של חיבורים שהגיעו לידינו בכתב-יד מעטים יחסית, כמו 'תשובות דונש', וגם לאלה שהגיעו לידינו בכתב-יד רבים יותר, כמו 'מחברת מנחם'. קשיים מסוג אחר עולים בבואנו לההדיר את הנוסח של כתב-יד יחיד. יש לנו דוגמה טובה מן התחום שלנו: 'ספר התשובות על ר' סעדיה גאון' המיוחס לדונש בן לברט, שנמצא רק בכתב-יד לונדון, הספרייה הבריטית, מס' 950. עלי לציין שבמקרים כאלה עבודת המחבר קשה במיוחד. אפשר, כמובן, לההדיר את כתב-היד כמות שהוא ולתת "editio diplomatica" של כתב-היד. זו עבודה קלה יחסית ויכולה להיות שימושית לחוקרים, מפני שבזאת הם מקבלים את הנוסח של הספר כמו שנמצא

20. עיין במהדורתי 'למחברת', עמ' 403–404.

21. עיין בהקדמתו 'למחברת', עמ' יז.

22. ראה את ההקדמה למהדורתי 'למחברת', עמ' 46 ואילך.

בכתב-היד. כך עשה רוברט שריטר במהדורתו לחיבור הזה, שהיא מדויקת למדיי²³. כשחשב שריטר שהיו שגיאות בנוסח, סימן אותן בהערות, וגם במעשהו זה צדק. בלשן אמין-לב עוד יותר היה יכול להביא עיבוד שלם של פרקים מסוימים שבהם נראה הנוסח בערבוביה, בתוספות ובלי טעם, אלא ששיטה כזאת יכולה להיות הרבה יותר מסוכנת והיא נוטה לסובייקטיביות. במקרה הזה אפשר להשתמש גם במסירה הלא-ישירה, למשל, בספרו של אברהם אבן עזרא²⁴, אבל גם שימוש זה צריך להיעשות בזהירות רבה. עליו להודות שאף-על-פי שטרחתי הרבה בבעיות הספר הזה, עדיין איני יכול להחליט אם כדאי להוציא לאור מהדורה מדעית חדשה של החיבור או אפשר להתספק באופי ה"דיפלומטי" של מהדורת שריטר. הבה נאמר שבעיות כאלה אינן הרגילות ביותר, ולא אדון כאן במיוחד שבחיבורים כאלה.

4. כמה עניינים בעבודה הבלשנית למהדורה

הנה כמה מן הצעדים שלדעתי, יש לנקוט כדי לההדיר חיבורי בלשנות מימי הביניים, צעדים הידועים בחכמת ביקורת הנוסח:

1. ניתוח פלאוגרפי וקודיקולוגי של כל כתב-היד. היום כל החוקרים מעריכים את הצעד הזה יותר ויותר. לצערנו הרב, אלה תורות שבקאים בהן רק מומחים מעטים, אבל עזרתם ושיתוף פעולתם נחוצים לתועלת המהדיר²⁵.
2. *recensio*, הכוללת את ה-*collatio*, או בדיקה של כל כתב-היד ושל המסירה הבלתי ישירה, את הבחינה הראשונה של כל הנתונים ושל הקשרים שבין כתב-היד ואת אפשרות עיבוד ה-*stemma* לפי שיטתם של לכמן²⁶, של דום קונטין²⁷ או של תלמידו דום פרוגר²⁸ ואחרים או בשיטה שיעדיף המהדיר.
3. שיקום תולדות הנוסח. על המהדיר לחפש את סניפי המסירה, כגון הסניף הספרדי, האשכנזי והמזרחי ולבדוק את טיבו של החיבור בכל אחד מהם, את השינויים שחלו בו, את אמות המידה שהשפיעו על מסירתו וכו'. לצורך הכנת המהדורה יש לברר גם

23. Robert Schröter, *Kritik des Dunasch ben Labrat über einzelne Stellen aus Saadia's arabischer Uebersetzung des A. T.*, Breslau 1866.

24. כידוע, השם 'ספר שפת יתר', שבו ההדירו את הספר ביסליכס (פרסבורג 1838), ליפמן (פרנקפורט 1843) וטורש (וורשא 1895, מהדורת צילום ירושלים תשל"ל), איננו, כנראה, השם המקורי של החיבור הזה. יגאל אושרי הכין בעבודת הגמר שלו באוניברסיטת בראילן מהדורה חדשה ביקורתית ושמה 'ספר הגנה על רב סעדיה גאון' (תשמ"ח).

25. אין ספרים רבים על הקודיקולוגיה העברית, וחשוב מאוד ספרו של מ' בית-אריה, *Hebrew Codicology*, פריס 1976.

26. S. Timpanaro, *La genesi del metodo del Lachmann*, Padova 2^a ed. 1981.

27. Dom Quentin, *Essais de critique textuelle*, Paris 1925.

28. Dom Froger, *La critique des textes et son automatisation*, Paris 1968.

את מקומו של כל אחד ואחד מכתבי-היד בסניפו ולקבוע את הקשר שבין הסניף ובין המקור.²⁹

4. *constitutio textus*, הכנת הנוסח על יסוד העבודה הבלשנית שנעשתה קודם לכן. על המהדיר לשים לב לתוצאות הניתוח של העדויות הישירות והלא-ישירות של החיבור. כמובן, הוא יכול לבחון כנקודת מוצא כתב-יד אחד, בדרך כלל כתב-היד העתיק או הטוב והשלם ביותר, אבל בכל מקום שיש גרסאות בכתב-היד או בעיות של כתב, של תחביר או של משמעות, על המהדיר לעשות עבודה בלשנית ממש ולהחליט מה קרוב יותר למקור ומה באמת כתב המחבר במקומות האלה. פה רואה אני את ההבדל הראשי בין מה שנהוג ברוב המהדורות במדעי היהדות ובין חכמת ביקורת הנוסח לפי המסורת המערבית של מהדורות לספרים עתיקים או לספרים מימי הביניים. כאן, לדעתי, עלינו לנקוט את קני המידה שנקבעו באופן יציב אחרי מאות שנים בחכמת ביקורת הנוסח והמוצעים בספרים החשובים ביותר, כגון ספרו של פ' מאס וספרו של מ"ל ווסט הנזכרים, או בספרו החדש והשימושי של א' בלקאווה.³⁰

בין העקרונות הברורים והידועים ביותר אפשר להזכיר:

• *manuscripta ponderanda, non numeranda sunt*, עלינו לשקול את איכותם של כתבי-היד ולא לספור את מספרם.

• *recentiores non deteriores*, כתב-יד חדשים יחסית לא תמיד הם בהכרח הגרועים ביותר. לפעמים ייתכן שגרסאות טובות נשמרו דווקא בכתב-היד האלה ולא באחרים, עתיקים יותר.

• *utrum in alterum abiturum erat*, איזו מן הגרסאות יכולה להסביר את כל האחרות כצורות משניות שנגזרו מן הראשונה.

• *praestat lectio difficilior*, עלינו לאמץ את הגרסה הקשה ביותר, שלא היו המעתיקים בודים אותה, ולהעדיף אותה מן האחרות, הקלות יותר.

• *lectio non repetita*, בדרך כלל יש לבחור את הגרסה שמופיעה רק פעם אחת ושאינה תוצאה של שימוש מכני.

• לדעת את *usus scribendi*, מנהגי הלשון של המחבר, המונחים שנקט, סגנונו וכיו"ב.

• *conformatio textus*, לשים לב אל ההקשר וכו'.³¹

29. כך, למשל, ב'מחברת' חשוב מאוד לקבוע את תולדות הנוסח ולהדגיש כמה נקודות חשובות: לא נשמרו כתבי-יד ספרדיים ונבראו שתי משפחות או שני סניפים ראשיים: הסניף האיטלקי-מזרחי מצד אחד והסניף האשכנזי מצד אחר, ולכל אחד מהם אופי מיוחד. עיין בהקדמה למהדורות ל'מחברת', עמ' 58 ואילך, וגם 'י' יהלום וא' סאנו-בריליוס, לשוננו מח-מס (תשמ"ה), עמ' 257.

30. A. Blew, *Manual de crítica textual*, Madrid 1988.

31. עיין M. L. West, *Textual Criticism*, עמ' 49 ואילך.

קיצורו של דבר: על המהדיר להיות משוכנע שאין כתב־יד נקי משגיאות אלא כתב־היד שיצא מתחת יד המחבר, ושעליו להשתמש בחכמת ביקורת הנוסח כדי להתקרב ככל יכולתו אל המקור. כך הוא מוכרח להשתמש ב-"emendatio" בהתקנה, שתהיה בדרך כלל על־פי כתב־היד ותולדות הנוסח שכבר בדק קודם לכן. ה-"emendatio ope ingenii" או "divinatio" צריכות להיות מוגבלות ביותר, ועל המהדיר להשתמש בהן רק במקרים נדירים מאוד, במקומות ברורים לגמרי, וכשבאמת אין להימנע מהן, שאם לא כן יש חשש שיוצג נוסח מבובל ומלא סתירות פנימיות. ואולם אין בכך כדי להצדיק את עמדת הזלזול שנוקטים כל הרואים עבודה כזאת כסובייקטיבית ואקלקטית ומעדיפים להוסיף ולהשתמש בשיטות יותר מסורתיות במדעי היהדות בעבודה הבלשנית הזאת.

לבסוף, עלינו לכלול באפרט את כל הגרסאות הנמצאות בכתב־היד ואשר יכולות לעזור לקורא לבחור בנוסח אחר, התואם יותר את תוצאות הניתוח שלו, אפילו כשאין המהדיר חושב שזה הנוסח המקורי. חשוב אפוא להכין אפרט "שלם", אבל להוציא ממנו את כל הפרטים הבלתי־מייצגים, אשר במקום לעזור בשימוש באפרט הם רק מפריעים.

אני מקווה שבעזרת חכמת ביקורת הנוסח נכיר את חיבורי הבלשנות מימי־הביניים היכרות בטוחה יותר וקרובה למקור יותר משהייתה במצב שהיה רגיל במהדורות של המאה הקודמת או של תחילת המאה הזאת.

לסיום ברצוני להזכיר שתי שאלות שאולי אינן חמורות כל־כך, אבל תמיד היו מכשול למהדיר: האחת – מה הכתיב שעלינו לנקוט במהדורות האלה? לדעתי, אין הוא יכול להיות תואם לכללי האקדמיה ללשון העברית בימינו, ואני נוטה לאמץ את הכתיב שבכתב־היד העתיקים ביותר, ולפי הצורך לעשות בו מעין סטנדרטיזציה במלים שפעמים רבות מופיעות בכתב־היד בצורות שונות זו מזו. והשאלה האחרת – איך להציג את פרקי המקרא? הרי הכול יודעים שיש הבדל גדול בכתב־היד באורך הציטטות ולפעמים אפילו במלים שהסופר (או המחבר עצמו) הזכיר בעל פה. גם במקרה הזה על המהדיר לשפוט בטוב דעת ושכל ולפתור את הבעיה בלי לתקן למחבר, אך גם בלי לשכוח שבדרך כלל לא היו במקור אלא מלים מועטות מן הפרקים האלה, וכי הסופרים הם שהכניסו את כל השינויים שאנו מוצאים היום בכתב־היד.

כיוונים בחקר לשונה של ספרות השאלות ותשובות

אין אנו מחדשים דבר כשאנו מזכירים את המציאות המצערת, שתיאור לשונם העברית של טקסטים מחטיבות שלמות של תולדות הלשון עדיין לוקה בחסר. ולא עוד אלא שלשון הטקסטים העבריים בני הדורות שבין תקופת חז"ל ובין זמננו הוארה במידה מעטה בלבד. לשון זו שנוהגים לכנותה "לשון ימי-הביניים" עומדת לפנינו בלא דמות ובלא צורה: אנו יודעים עליה שהיא עשירה מאוד ומגוונת מאוד, ואנו לומדים על תכונות מאפיינות נבחרות של חלק ממנה; חלקים אחרים בה אפילו לא הגיעו לכלל הצגה בתכונותיהם הבולטות.

בדעתנו לעמוד כאן על אחד הסוגים הספרותיים המיוחדים של תקופת הביניים ולומר דברים על כיוונים בחקר לשונו: סוג זה הוא ספרות השאלות ותשובות (=הש"ת). ואלו ראשי הפרקים של סקירתנו: הגדרת התחום: לשון הש"ת; אפיונים קודמים של לשון הש"ת; המחקר בלשון הש"ת: הבסיס, השיטה (המודל), המטרה; תת-לשוניות בלשון הש"ת; שדות סמנטיים שבה; הבחינה הדיאכרונית, ובנספח: מבט אל חקר העברית המודרנית (השלמת המילונים; הרחבת הבסיס לחקר הסגנון).

הגדרת התחום: לשון השאלות ותשובות (העברית)

לפנינו לשון ששימשה בכתב ומוסיפה להתקיים כלשון כתיבה אף בעברית של ימינו בתורת משלב מיוחד שבה. לשם תיחומה ולשם הפרדתה מלשוניות עבריות אחרות, הן שקדמו לה הן שהתקיימו לצדה, אנו נעזרים בזיהויה של הספרות שנכתבה בה, היא הספרות המיוחדת כענף בספרות הרבנית, ספרות השאלות ותשובות. זמנה מימי הגאונים ועד ימינו אלו ממש, ומקומה בכל מרכזי התרבות היהודית, מבבל עד ארצות הברית ומצפון אירופה עד תימן. את פרטי אפיונה של ספרות זו מבחינת תוכנה וקורותיה אנו למדים ממחקרי הספרות העברית ומעבודות בתולדות ישראל; הם משמשים לנו נקודות התייחסות שאינן מהלשון עצמה.

בתיאורים אלו של הספרות ושל ההיסטוריה נאמרו דברים לא-מעט גם על לשונה של ספרות זו, אלא שלא יצאו מכלל התרשמיות והכללות, כגון: "לשון רבנית", "לשון ההלכה"¹. אם אין אנו מבקשים להסתפק בתוצאות תיאורים אלו, מן הדין שנפתח

1. ראה א[סתר] ג[ולדנברג]: "הלשון הרבנית", בערך "עברית, לשון: ימי-הביניים", האנציקלופדיה העברית כו, עמ' 650.

בהצגתה השיטתית של לשון זו בדרכים משלנו, המקובלות בבלשנות. בעקבות התיאורים האלה נוכל לדון בלשון הספרות המיוחדת של השו"ת כבלשון בפני עצמה, כך אנו מקווים.

אפיונים קודמים של לשון השו"ת

מבין האפיונים שנאמרו על לשון השו"ת אפשר להעלות את הפרטים הגלויים לעיני כל קורא: היא המשך ללשון חכמים עד כדי אפשרות של עירוב ביניהן; יש בה יסודות ארמיים (בעיקר מהארמית של התלמוד הבבלי) בתוך משפטים עבריים בלא כל סימן של מעבר ביניהם; נודע בה מעמד מיוחד ללשון המקראית בייחוד בתחום הפרזיולוגיה (מכאן ה"מליצה הרבנית"); ויש שמייחסים לה גם את הנטייה לביטול כללי ההתאם במין ובמספר (וביידוע) בתוך המשפט או בין חלקי התחבירנים המחייבים התאם על-פי לשונות העבר.

הכללות אלו וכיוצא בהן מעמידות בפני הבלשן הנזקק ללשון השו"ת משימה מיידית, ראשונית: לבחון כל אפיון או בדל-אפיון מעין זה במבחן יסודי ומקיף. נדגים כאן את הטיעון שלשון השו"ת המשך ישיר היא ללשון חכמים, עד שקשה להפריד ביניהן. נבחר לשם הדגמה כמה צירופים אדורביאליים שמקורם בלשון חכמים והם מצויים גם בלשון השו"ת: מכל מקום, כל כך, הרבה יותר².

אכן צירופים אלו מקורם בלשון חכמים, אלא שיש מרחק רב בין התנהגותם התחבירית בלשון חכמים ובין דרכי השימוש בהם בלשון השו"ת. מכל מקום הוא תיאור פועל של ההכללה ומקומו תמיד אחר המוגדר שלו (שהוא מובאה מהכתוב או מהמשנה) בסוף המשפט, ואילו בלשון השו"ת הוא משמש ביטוי הוויתור בראש משפט הסיפא של הוויתור. כל כך הוא ביטוי שמני אנפורי המוסב על דברים שנאמרו (או שנכתבו) במשפטי השאלה "כל כך למה?" ו"כל כך בידך?" בלשון התנאים; ואילו בלשון השו"ת הוא משמש מגביר ולעתים קרובות הוא מקדים את המוגדר שלו. הרבה יותר הוא ביטוי המורכב מגרעין מקבץ ומפירושו המדרג בלשון התנאים, ואילו בלשון השו"ת הוא שכיח כקבץ מדורג. לעתים השניו בשימושי צירופים אלו התחיל כבר בלשון האמוראים, ויש שהוא חל במסורות הלשון של ימיהם בלבד, כפי שמעידים כתבי היד הקדומים יחסית³. העולה מבדיקות אלו הוא שאין מקום לראות בלשון השו"ת המשך ללשון חכמים בלבד, אלא יש לראות בה לשון בפני עצמה, ומכאן שהיא ראויה לתיאור בפני

2. נבחרו צירופים אלו משום שיש בידינו להציג בזה את תוצאות התיאור המפורט שהחומר המלא עליו עומד להתפרסם בספרי 'עיונים בתחביר וכסמאנטיקה של העברית שלאחר המקרא', אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן (בדפוס).

3. החומר המלא מובא בספרי הנ"ל (בהערה 2).

עצמו. בדומה לכך יש מקום לבחון גם את שאר האפיונים שנאמרו על לשון השו"ת בלא בדיקה מקיפה: הרי כאן תחום מחקר שיש ליחד לו עבודה מתאימה. דומה שכל אחד מהאפיונים הכוללניים הקדם-בלשניים, שהוזכרו לעיל, עשוי להזמין עבודת בירור מקיפה לעצמה.

נזכיר כאן לדוגמה את הדעה הרווחת על "המליצה הרבנית", ובה את משקלה הרב של לשון המקרא (ובמידה דומה אפשר לצרף אליה את לשון התלמוד הבבלי – הן העברית הן הארמית). דומה שאפשר להפעיל על תכונה לשונית (סגנונית) זו כלי-מידה שיהיה בו כדי לסייע בשבירת הקביעה הכוללנית "מליצה".

אכן כבר נתפרסמה עבודה בכיוון זה: שאילה רצופה של שאלות מהמאגר שבמחשב עשויה להביאנו לידי הבחנה בין כמה מידות של דבקות במקור לשוני קדום, ושוב לא נהיה חייבים לכנות את כולן בשם "מליצה"⁴.

המחקר בלשון השו"ת

אין העיסוק בלשון השו"ת שדה חדש לגמרי, אלא שעד כה התרכז הדיון המעמיק בה אך בבירורי המילון, בצדדים הסמנטיים-הפרגמטיים של שימושי המלים וצירופי המלים, ובמקורות הלשוניים של מקצתן (כגון בשאלות או בתרגומי שאילה מלשונות אחרות)⁵. בדעתנו להראות כאן את הצורך בתיאור מבנה הלשון בחלק הצורות והתחביר שלה, כלומר שלא ביחסי המלים המילוניות שבה בלבד⁶. מאחר שתיאורים שיטתיים על לשונם של מחברים מימי הביניים מעטים הם בספרות הבלשנית העברית⁷, יש צורך בכתובת תורת הצורות והתחביר של לשון השו"ת (שהיא הלשון הרווחת בכתביה הרבנית בכל תקופת ימי הביניים).

בתחום זה של תיאור לשון השו"ת עומד לרשותנו כלי בעל עצמה: מאגר של מאות קובצי שו"ת מכמה וכמה מקומות ותקופות (כשישים מיליון מלים ב-1989) שהוזנו למחשב בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן⁸. המאגר הזה עשוי לספק קונקורדנציות של מלים ושל צירופי מלים הנדרשים לתיאור תופעות הלשון במערכת הצורות והתחביר. כמובן, יש גם צורך בבניית תכנות מפורטות ומחוכמות כדי להפיק מהמאגר הרב הזה את הנתונים המבוקשים, בלא שיהפכו לעושר השמור לבעלי

4. ראה אורלי אלבק, "שיבוץ ומקור: הצעה לניסוח פורמלי", בלשונות עברית חפשיית (אוניברסיטת בר-אילן) 25 (1987), עמ' 7-18.

5. ראה במאמרי ש' אידלברג, מ' גילון, י' הלפרין, ש' נובל (בכילוגרפיה המצורפת).

6. ראה את דברי ל' גלינרס במאמרו על דקדוק לשונו של ר' אברהם אבן עזרא (בכילוגרפיה המצורפת).

7. כגון ח' רבין על לשונו של ר' אברהם בר חייא וש' קוגוס על לשון ספר חסידים (ר' בכילוגרפיה).

8. במכתבו של א' שוויקה, ראש המכון לאחזור מידע באוניברסיטת בר-אילן, מיום 21 במרס 1989.

לרעתו⁹. בשעת בדיקת הצירוף האדורביאלי מכל מקום נתבקשו המובאות עם צירוף, זה המופיע בקרבת אחד הצירופים אף-על-פי [ש-]¹⁰, אף [ש-], הגם [ש-], ודומיהם (במרחק של עד עשרים מלים-תיבות לפניו או אחריו), וכך נתקבלו העדויות לשימושי הויתוריים של מכל מקום: בבדיקה אחרת הוזמנו צורות הפועל נת פעל הבאות בקרבת אין או בקרבת היה, כדי לאסוף את מופעי נת פעל העשויים להיות בינוניים. איסוף נתונים בדרכים דומות לגילוי חוקים במערכת הצורות והתחביר שבלשון השו"ת פתוח לפנינו בשאלות לשון רבות שעדיין לא נזקקנו להן, ומן הראוי לשאול אותן. הרי לנו מקום להתגדר בו.

לפי שעה עבודות התיאור של לשון השו"ת מתנהלות בהכרח על-פי הטקסטים המודפסים הרווחים שהוזנו למחשב: הקונקורדנציות ובדיקות הקריאה בהקשרן הרחב של המובאות כאחד מתבססות על הדפוסים¹¹. מאחר שאיסוף נאות של הנתונים על כתבי היד (וביותר על האוטוגרפים) של טקסטים אלו עדיין אינו ברשות הבלשן (אף שהוחל בו בחוגי ההיסטוריונים), יהיה צורך בעידוד המחקר הביבליוגרפי בשדה בור זה. לכשתגלו ויתאורו מקורותיהם הראשונים והמהימנים של קובצי השו"ת לתקופותיהם, יהיה אפשר לצרף אותם אל מאגר השו"ת הקיים: עצם מציאותו של טקסט שבכתב-יד לצד טקסט שבדפוס עשויה להזמין את החוקר להשוואה ביניהם, בין ברציפות ובין במקומות נבחרים, לפי השאלות המתעוררות בשעת התיאור הבלשני שלהם¹². ואין צריך לומר שמאגר כפול מעין זה יעודד כתיבתן או ניצולן של תכנות להשוואה בין הטקסטים בידי המחשב עצמו, בדרך של איתור ההבדלים בין הנוסחים. הבדלים אלו, שהמחשב יוכל לספק, יהיו חשובים לתיאור הלשון, אם בזיהוים יושם לב לדקויות שבמורפולוגיה ובתחביר (כגון לסימון ההבדלים בין מלות היחס שבתוך צירופי היחס; לחילופים בסדר המלים שבתוך התחבירנים או בסדר המשפטים שבתוך השיח). העבודה כרוכה בקשיים מתודולוגיים מיוחדים. אחת ממסקנות הביניים מהעבודה שכבר נמצאת בעיצומה היא שיש לייחד תיאורים סינכרוניים שלמים ללשונו של כל מחבר ומחבר שייכלל בקורפוס. לפי שעה עלינו להניח את ההשוואות ואת המסקנות הדיאכרוניות לשלב העבודה הבא: בתחילה אנו מתבקשים להניח את היסוד לתיאור מלא ככל האפשר, ללשונו של מחברים חשובים מכל תקופה ותקופה שבה

9. ייתכן שבאיסוף הצורות במערכת הפועל, דרך משל, לא הוזמנה כל הצורות הפותחות בצורת ה' תהיה הדרך היעילה, אלא בחירת הפעלים השכיחים על הסתעפויות נטיותיהם בלשון השו"ת.
10. בצירופים אלו הוטל ש- בסוגריים מחמת היעדר האפשרות הטכנולוגית לקבל מהמאגר (לפי שעה) רצף של אותיות המכיל את אחת בלבד.
11. נתונים ביו-ביבליוגרפיים מלאים של החיבורים ושל מחבריהם ניתנים על-ידי המחשב. בדיקות האימות והביקורת נעשו בעותקי החיבורים שבספריית פרויקט השו"ת.
12. כך הוא המצב בפרויקט השו"ת בתחום המדרש, דרך משל: הטקסט של בראשית רבה שבמהדורות תיאודור-אלבק מצוי במחשב ליד הטקסט של דפוס וילנא; ובדומה הטקסט של ויקרא רבה של א' מרגליות - ליד דפוס וילנא.

נכתבו יצירות מופת בסוג ספרותי זה. התיאור השלם יכלול את המורפולוגיה ואת התחביר, ואחר כך את הלקסיקולוגיה של לשונו של מחבר מסוים. משאלה מעין זו לתיאור בלשני סינכרוני של טקסטים מכמה וכמה תקופות בלשון השו"ת אינה בבחינת "מילתא זוטרתא". אחת המשימות הדחופות של העבודה בתחום זה היא עיבוד מודל – מעין תכנית עבודה – שינחה את הבלשן בבחירת הבסיס לתיאוריו (בדרך המדגם או על-פי קורפוס נבחר), בריכוז העיון בענפי תיאור הלשון ובהצגת התופעות החשובות באמת; כל זה דרוש כדי להבטיח שמן העבודות שייעשו בידי חוקרים אחדים נקבל תמונה מאלפת ואחידה ככל האפשר.

ראויה לשונה המיוחדת של ספרות השו"ת לתיאור לעצמו, לא רק לשם השוואתה אל הלשונות העבריות שקדמו לה. כדי להקיף את לשון הספרות הענפה הזאת בדרך מהימנה, אף הצגת מודל לעבודה כפי שתוארה לעיל, אין בה דיי. יהיה צורך לבחון בדרך עקרונית את יתרונותיהן של שיטות התיאור הבלשני: אם ההדגמה הסטטיסטית או הברירה – לפי תקופות, או דרך תיאור מעורבת היא הטובה: המטרה היא להגיע לדרך תיאור שתאפשר את גילוי העובדות במלואן. ואין לדחות את התחלת העבודה הזאת, לא לעתיד שיביא לפני החוקר תיעוד מלא יותר מן העומד לרשותו היום, ולא לזמן שיוכל לבסס את עבודתו על כתבי-יד מהימנים, ואולי על אוטוגרפים: העיסוק בכל תחומי הלשון של ספרות זו ממילא יימשך זמן רב, ומן הדין להתחיל בו.

מן הראוי להזכיר כאן עבודה אחת שנסתיימה זה עתה: נבחרה לשון השו"ת שבתקופת ההשכלה (במאה ה"ט) לשם תיאור חלקים מתורת הצורות שלה¹³. בבחירת סוג ספרותי מוגדר זה, שאינו מוגבל למחבר אחד, עולות לפני המתאר, כאילו מאליהן, שאלות שמעבר לתיאור לשונו של כל מחבר לעצמו. ודאי שיש בכך משום יומרה, שעדיין אין תיאורים קודמים בידינו, אלא שיש להתחיל בעבודה במקום אחד, כדי שיהיה אפשר להמשיך בה.

תת-לשונות בלשון השו"ת

כלום רשאים אנו לראות בלשון השו"ת לשון אחת ואחידה על אף פריסתה הממושכת בזמן (למן המאה העשירית למנינם ועד ימינו אלו) ובמקום (בארבע יבשות: באסיה, באפריקה, באירופה ובאמריקה)? דומה שמבחינת השיטה המחקרית, על אף מה שאנו משערים שיתברר בסוף העבודה, עלינו להניח בראשית התיאור שלשון זו לשון אחת היא, ואל לנו לרשום כבר בראשית צעדינו מערכות-מערכות פנימיות שבה. פירוש הדבר הוא, שלכאורה כל מה שיעלה בקונקורדנציות של לשון השו"ת ישמש בסיס

13. צבי בצר, תורת הצורות של לשון התשובות במאה ה"ט, הפועל והכינויים (עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן), רמת-גן תש"ן.

לתיאור אחד כולל של כל תופעה מתופעות הלשון שנבחר להתרכז בה. רק בעקבות תיאור ראשון כזה נוכל לעיין בתוצאות, ואם הן מתארגנות מאליהן לפי עקרונות של חלוקה לתקופות או למקומות (או לתקופות ולמקומות כאחד), תהיה הצדקה לכוון את המשך התיאור בחלוקות פנימיות כאלה.

נדגים את דרך העבודה הזאת בתוצאות בדיקותינו מתחום הצירופים האדורביאליים בלשון השו"ת: בראשית תיאורם של צירופי המלים מכל מקום, בכל זאת (ואין אלו אלא דוגמות בלבד) העלתה הקונקורדנציה שנשלפה מהמאגר שבמחשב תמונה אחידה: במבט ראשון – המשך ללשון חכמים או ללשון המקרא. אולם העיון במובאות עצמן וההבחנה בין דרכי שימושן הביאו מאליהם לידי חלוקה פנימית של גושים גושים בתוך לשון השו"ת.

לאחר שייאספו כמה קווים מבחינים בין לשונות השו"ת מאזורי מוצאיהם הגאוגרפיים של מחבריהם, נקבל את קווי המתאר של לשונות המשנה הפנימיות בתוך לשון זו, מעין דיאלקטים. הבדיקות שנעשו עד כה בטקסטים אלו מעלות את האפשרות להבחין בין לשון השו"ת של רבני אשכנז ובין לשון השו"ת של חכמי ספרד והמזרח (לא-אשכנז). הפרטים המבחינים הבולטים הם אלה: פיתוח קווי הלשון של לשון חכמים המאוחרת מכאן (באשכנז) ודבקות יתרה בפרזיולוגיה המקראית כצורתה מכאן (בספרד). סיוע לתקפות ההבחנה הזאת אפשר לקבל מבדיקות נוספות, שנושאיהן נבחרו באקראי: לעת עתה, לפי שעה, מה מאד, וכן דומיהם¹⁴.

ואולם מסקנות ביניים אלו נסתייעו בחלוקה ובמיון הראשוניים שהוזנו לתוך מאגר הנתונים שבמחשב, ונתייסדו על המקובל בחוגי הלומדים על-פי ידיעות כלליות על מחברי הטקסטים. לפי מיון זה המעיין מקבל מן המוכן איסוף ראשון של החומר שבשו"ת לפי התקופות ("הראשונים", מהמאה ה' עד המאה ה"ט", "תקופת השולחן-ערוך", כלומר המאה ה"ט", ו"האחרונים", מהמאות ה"ז-ה"ח עד ימינו אלו). ובתקופת הראשונים מוצעת מן המוכן גם חלוקה לפי המקומות: ספרד ואשכנז. מאחר שחלוקה ומיון אלו ראשוניים בלבד הם, ואין בהם מהרגישות לחלוקה ולמיון פנימיים על-פי תוכן הדברים, אף מסקנות הביניים טנטטיביות הן.

מאחר שמחקר ההלכה וחקר ההיסטוריה של תקופת "הראשונים" העלו בזמן האחרון הבחנות פנימיות בתקופת הראשונים של ספרות זו, יש בידינו הצעות לחלוקה של זמנים, של מקומות ושל אסכולות, מדויקת יותר¹⁵ מהמצוי במאגר המוזן שבמחשב,

14. ראה בפרקים השונים בספרי (לעיל הערה 2).

15. ראה, דרך משל, Haym Soloveitchik, "Religious Law and Change: The Medieval Ashkenazic Example", *The Journal of the Association for Jewish Studies (AJS)* (1987) XII, עמ' 205-221.

ולפיכך יש לשקוד כבר בשלב זה על הכנת תכנה שיהיה בכוחה לארגן את הטקסטים שבמאגר לפי עקרונות סיווג חדשים.

ננסה לדלות מהנתונים את התשובות על שאלותינו שיעלו מתוך תיאור הלשון על-פי החלוקה של חומר "הראשונים" לארבע קבוצות: לספרד המוסלמית (מאמצע המאה ה' עד אמצע המאה ה"ב) ולספרד הנוצרית (מסוף המאה ה"ב עד המאות ה"ג-ה"ד); לדרום צרפת [פרובאנס] (מהמאה ה"א עד המאה ה"ג) ולצפון צרפת ואשכנז (המאות ה"א-ה"ד)¹⁶.

כדי שנוכל להעמיק בהבחנות פנימיות אלו יש לדאוג שעוד מקורות יוזנו למחשב מכל אזורי המשנה שבחלוקה המעודכנת (מספרד המוסלמית ומספרד הנוצרית; מפרובאנס ומצפון צרפת ואשכנז) ומכל תקופות המשנה שבה (מהמאה ה"ב עד המאות ה"ג-ה"ד; מהמאה ה"א-המאה ה"ג; מהמאות ה"א-ה"ד), כפי שהעלו חוקרים במחקרים החוץ-לשוניים. לפי שעה אין המאגר מכיל חומר מספיק לעשות את המיון הפנימי במלואו. מסתמן כאן אפוא כיוון מוגדר להמשך המחקר. לכאורה זו משימה שאינה מורכבת: יש להתקין טקסטים בני תקופותיהם של בעלי השו"ת, להעלותם על המחשב ולחבר אותם אל מערכת אחזור המידע של השו"ת.

מכאן שהצעד הבא יהיה אישוש הממצאים בתחום הדיאלקטולוגיה של הלשון הרבנית של ימי-הביניים גם מחוץ לספרות השו"ת. שכן תופעות לשון ודאיות, שהן חלק מוכח מתת-לשון זו או זו, אינן עשויות להיות תלויות בסוג הספרותי של הטקסטים הכתובים באותן תת-לשונות. מכאן אפוא הצורך בהרחבת הבדיקה גם בסוגי כתיבה אחרים שייבחרו לפי מקומותיהם ולפי תקופותיהם של המחברים. תופעות הלשון שייבדקו תחילה עשויות להיות אותן תופעות עצמן ששימשו יסוד למיון הדיאלקטולוגי הראשון (אפשר להזכיר לדוגמה את לשון הביוגרפיה, ההיסטוריוגרפיה, התקנות, פנקסי הקהילות).

כדי לארגן את הנתונים במפות לשוניות של מעין-דיאלקטים, תוך איסוף איזוגלוסות מרובות ככל האפשר, מן הדין להגיע לידי דיוק רב בתיחום הזמנים והמקומות של המחברים שמכתביהם אנו שולפים את הנתונים. יש לכוון את ארגון המקורות הלשוניים בדרך של קיבוץ התעודות הכתובות שיהיו בני זמנים משותפים: בני דור אחד עשויים לשמש בסיס נוח לאיתור הבדלים דיאלקטיים בין המשתמשים באותה לשון¹⁷.

16. כבר לפני מימוש הבדיקה החוזרת הזאת מתנצצת תשובה לתמיהה אחת: כיצד זה מצינו בלשון הרמב"ן חריגה בולטת בשימוש של מכל מקום מהמצוי בלשונם של חכמי ספרד?

17. מכאן ההצעה לקבוע כקורפוס לתיאור תופעות לשוניות נבחרות בשו"ת מתקופת ההשכלה (ראה לעיל הערה 13). בדרך דומה יש הצדקה לבחון קו לשוני מסוים בשו"ת של תקופת הראשונים, כלומר במאות ה"ג-ה"ד (ראה להלן בדיון הדיאכרוני).

שדות סמנטיים

קביעת העובדות הלשוניות בשדה התחביר ובשדה המילון כאחד אינה מצטמצמת בהכרח לרישום הנתונים הנבחרים בבידודם. יש מקום לבסות לארגון את הנתונים לפי שדות סמנטיים, כדי שאפשר יהיה לראות את היחסים הפנימיים בין היחידות המשתתפות בשדה אחד. בעקבות העמדתם של שדות כאלה בתת-הלשונות השונות נוכל להשוות ביניהם ולהכיר את המיוחד שבכל אחד מהם. דרך זו של השוואת שדות סמנטיים עשויה גם להעלות את השינויים שעברו על תקופותיה של הלשון, כלומר אנו מעצבים לנו כלי בדיקה רגיש בעיונינו הדיאכרוניים בלשון העברית, שגם זמנם יבוא (וראה להלן).

נוכל להדגים את דרך הבדיקה הזאת מתחום המגביר, כלומר מהשדה הסמנטי של תוארי הפועל המציינים את האינטנסיפיקציה, מן הסוג "מאד" ותחליפיו. מאחר שיש בידינו תיאורו של שדה זה בלשון המקרא ובלשון חכמים¹⁸, אנחנו עשויים לפתוח את תיאור השדה בלשון השו"ת בצפייות על-פי הידוע לנו מלשונות עבריות קודמות: לאיזו מהן קרובה, למשל, לשון השו"ת של ראשוני אשכנז: ללשון המקרא, ללשון התנאים או ללשון אמוראי בבל? ושמה שדה זה מתארגן בה בדרך שאין בה קרבה מיוחדת לא לזו ולא לזו?

בחרנו לבדיקת הדגמה זו בלשונו של מהר"ם מרוטנבורג. בשלב ראשון הוזמנו ממאגר השו"ת של ראשוני אשכנז (בחלוקה פנימית מוקדמת, כפי שעולה ממחקרי ההיסטוריונים) כל המגבירים של העבר, אלא שהיה צורך בסינון במקרים של מה, ו-כמה: מאחר שהתקופה שנבחרה אינה בעלת ממד רב, נעשה הסינון בעיון שלאחר קבלת הנתונים הראשונים מהמחשב. בשלב זה מצאנו נתונים אלו¹⁹: שדה המגביר מאוכלס בשו"ת של מהר"ם מרוטנבורג (ודוק: לקטעים של המשיב עצמו, ולא של העורכים את תשובותיו) במגבירים (לפי סדר שכחותם) מאד (10)²⁰, ביותר (4), כל כך (3), יותר מדאי (3), יפה (3), יפה יפה (1), מאד מאד (1), הרבה (2), ובמובאות: היטב (3), מה (2), כמה (1). לא נמצאו כלל: לאחת, טובא.

נביא בזה את סיכום הפרטים:

מאד מגביר פעילים המציינים תהליכים ותכנים נפשיים (כעס, חרה ל-, הקפיד, יכול למתק), פעלים גזורי שם-תואר (ישגא – במובאה מאיוב ה, ז), שמות תואר נשואיים

18. בלשון המקרא מצויים מגבירים אלו (ובלא הבחנה במשקלם היחסי): מאד, מאד מאד, מה, היטב, יותר, הרבה, כמה; בלשון התנאים: יותר, מדי, מאד מאד, מה, ביותר, לאחת; ובלשון האמוראים בתלמוד הבבלי: יפה יפה, ביותר, יפה, יותר מדאי, כל כך, היטב, מאד, עד לאחת.

19. להדגמה זו הסתפקנו בהבאת הנתונים מלשון השו"ת של מהר"ם מרוטנבורג בלבד (מהמאה הי"ג בגרמניה).

20. במספר זה נכללו שתי דוגמות עם הפועל שגא, על-פי איוב ה, ז.

(קטן, צריך ל-, קשה), כמת נשואי (הרבה); סדר האיברים הוא גרעין + מאד; אבל ראה מאד מאד.

ביותר כמגביר²¹ בא עם שם-תואר נשואי (גרועה מ-, טובה מ-, דלא שכיחה) ועם שם-תואר לוואי כאחד (לקרובי), אך לא עם גרעין פועלי.

כל כך כמגביר בא עם גרעין פועלי כשהפועל מציין תהליך או פעולה שבנפש ולא עיינו, ועם גרעין שם-תואר נשואי (תמיד בשלילה: אינם צריכים, אין לה צורך גדול); סדר האיברים הבלתי מסומן הוא גרעין + מגביר, אולם מצוי גם הסדר מגביר + גרעין. יותר מדאי מגביר פועל בעל תוכן רוחני-נפשי (להחמיר), שם-תואר נשואי (יפה) ושם-עצם שבמשמעותו נבלע שם-תואר מאיך (שכירות > *שכירות יפה / טובה / מרובה).

יפה כמגביר בא ליד גרעין פועלי בלבד, והפועל מציין פעולה רוחנית (יפה זה הוא תחליף להיטב שבמקרא); הצירופים הם: לא דקדקת[ם] יפה, מבואר יפה. וכן ליד פועל המביע פעולה פיסית (לקנח).

יפה יפה מגביר גרעין פועלי המציין פעולה פיסית (תקנח).

מאד מאד מופיע, כנראה, בלשונו של השואל בלבד, ואף בה הוא בדרך החיקוי ללשון המקרא (בסדר איברים מהופך): מאד מאד נעלה²².

הרבה מגביר גרעין פועלי מופעלי הנפש (תמהתי, דקדקתי), ומקומו אחר הגרעין. במגבירים היטב, מה ו-כמה מצאנו מובאות או מעין מובאות בלבד. מהמקרא: ותבאר היטב (על-פי דברים כז, ח), וכן: לבאר היטב, ובעקבותיו גם עם הפועל הנדרף ל"באר": מלברר לנו היטב.

מה²³ נמצא כמגביר במובאות אלו: מה טוב (תה' קלג, א), מה רב טובך (תה' לא, כ). כמה כמגביר הוא כדרך לשון חכמים: כמה קשות [כ:] עונות של שביעית (תוספתא ערכין ה, ט; צוקרמנדל, עמ' 550).

נמצא ששדה המגביר בלשונו של מהר"ם מרוטנבורג מאוכלס במגבירים מלשון המקרא (מאד, מאד מאד, הרבה, היטב, מה), מלשון התנאים (ביותר, יותר מדאי, יפה) ומלשון אמוראי בבל כאחד (כל כך [יותר מדאי, יפה], יפה יפה)²⁴. אם נעמיד את המגבירים לקבוצותיהם לפי מספר מופיעיהם, נקבל את התמונה הזאת: לשון המקרא 18,

21. במקום שהביטוי המשמש מגביר בא גם במשמעויות אחרות, נאמר כאן הצמצום כ"מגביר".

22. מובאה אין כאן, מאחר שבלשון המקרא הגרעין הוא פועל (מאד נעלה, תהלים מז, י), ואילו בלשונו של השואל כאן הגרעין הוא שם-תואר (בינוני: *נעלה), והצירוף כולו משמש כלוואי (חסיד מאד מאד נעלה).

23. הוזמנו מהמאגר סדרי מה ותחילתן של תיבות אלו: גד, יפה, רב, טוב, נע; הכוונה הייתה לקבל את שמות התואר ואת הפעלים גדל – גדול, יפה – יפה, רב – רב, טוב – טוב, נעם – נעים. נבחרה דרך הדגמה זו מרשימת הצירופים הנראים לנו שכיחים.

24. יותר מדאי, יפה משותפים ללשון התנאים וללשון אמוראי בבל.

לשון התנאים 11, לשון אמוראי בבל 4. מאחר שכלל מספרי המופעים אינו רב, אף שסיכומי המופעים של כל מגביר ומגביר אינם קרובים זה לזה, קשה להסיק מהם העדפות וקרבה לשונית. עיקר החידוש הוא בצירופם של מגבירים ממקורות לשון אלו: מכל מקום, נראה שהנטייה ללשון המקרא גוברת.

בעיון משלים נמצא שהחידוש אינו בצירופם של המקורות בלבד, אלא גם בבחירת סוגי הגרעינים שלידם המגבירים באים. כך, דרך משל, במגביר המקראי מאד. בלשונו של מהר"ם מרוטנבורג הועדפו מקצת האפשרויות מהגרעינים המקראיים של מגביר זה: הגרעין הפועלי שהוא מופעלי הנפש (ו"ח ל"קין מאד [בר' ד, ה], וייראו האנשים מאד [בר' כ, ח], ויגר מואב מפני העם מאד [במ' כב, ג]), וכן הגרעין האדייקטיבי והגרעין הפעיל. העדפה זו ניכרת גם במגבירים כל כך, יותר מדאי, יפה; מכאן שבלשונו של מהר"ם מרוטנבורג הגרעין הפועלי הבא עם מגביר הוא מתחום תהליכי הנפש והפעילות הרוחנית²⁵ בעיקרו. תמונה אחרת תתקבל מבדיקת משקלם היחסי של המגבירים השונים בשדה: בלשון מהר"ם מאד המקראי (31%) וביותר (12%) מלשון הבבלי²⁶ מכסים כמעט מחצית השדה (43%), שלא כמו בלשון מקורותיו²⁷.

מצטיירת כאן תזה על הצבתו הדיאכרונית של שדה סמנטי, במקרה זה של שדה המגביר: השדה ההומוגני של לשון המקרא (שאת רובו תופסים שני מגבירים, ואחד מהם משקלו בשדה הוא 84%) הופך בהדרגה להטרוגני: בלשון התנאים הוא מכוסה בשלושה מגבירים ברובו (כשאוחד מהם משקלו 46%), ובלשון אמוראי בבל המשקל היחסי הגבוה ביותר הוא 30% בלבד. בלשון המהר"ם מרוטנבורג ההטרוגניות גוברת אפילו יותר מבלשון הבבלי: המשקל היחסי הגבוה ביותר אף אצלו 31% בלבד (למגביר שונה מהמצוי בלשון הבבלי), וכל המגבירים בעלי המשקל הגבוה יחסית בלשונו אין בהם כדי לכסות אלא 43% של השדה בלבד.

הבחינה הדיאכרונית

בעיקרו של דבר התיאור הדיאכרוני מתבסס על השוואה: השוואת התיאורים הסינכרוניים זה בזה תביאנו לידי ראיית השינויים שאירעו בלשון לאורך ציר הזמן. השוואה בין תיאורים סינכרוניים שונים עשויה להעלות מסקנות חדשות גם כשמדובר

25. יפה, ויפה יפה בלבד בא עם פועל המציין פעולה פיסית (תקנח); וכן פועל המצב "שגה" בא עם מאד (פעמיים, בעקבות איוב ח, ז).

26. בבבלי נודע משקל רב יחסית למגביר זה (25%), ולא בלשון התנאים, אף-על-פי שכבר שם הוא מופיע (7% בלבד).

27. אין כאן משקל מכריע למספר מגבירים מועט, כמו בלשון המקרא (מאד 84%, מה 11%, יחד 95%), או בלשון התנאים (כמה 46%, יפה 20%, יותר מדי 10%, יחד 76%). בלשון הבבלי שוב אין מגבירים בעלי משקל יחסי גבוה עד כדי כך (יותר מדאי 27%, ביותר 25%, ויפה יפה 30%).

במצבי לשון בני תקופה אחת, כשהשינויים מתרחשים לאורך ציר המקום הגאוגרפי, או לאורך ציר מקביל, כגון ציר הרצף החברתי-התרבותי.

בלשון השו"ת יש מקום להפעיל את ההשוואות הן לאורך ציר הזמן הן לאורך ציר המקום הגאוגרפי והחברתי-התרבותי, ויידרש גם שילוב התוצאות מבדיקות אלו זו בזו: דיאלקטים שיצטיירו לאורך ציר המקום (הגאוגרפי) עשויים להיכלל בתיאורם של מצבי הלשון המאוחרים (כלומר בציר הזמן). בעבודת התיאור המשולב הזה עשויים אנו להגיע להסברת השינויים שאירעו לאורך צירי הזמן והמקום.

במתן ההסברים עומדות לפנינו שתי אפשרויות (וואלי גם צירופן של שתיהן): (א) התפתחות פנימית בתוך הלשון עצמה, בדרך של הבלטת הכוחות שהיו טמונים בה כבר בשלביה הקודמים; (ב) התחשבות בהשפעת לשונות אחרות, כלומר תגובה על גירויי חוץ שהופעלו על הלשון.

בזמן שאנו עומדים בדרך ההסברה הפנימית מסתבר שנוכל להעלות הצעות לפתרונם מתקבלים על הדעת. לדוגמה (מהפרטים שהובאו בדברינו לעיל): שדה המגביר בלשונו של מהר"ם מרוטנבורג התארגן בדרך חדשה, המיוחדת לבעל שו"ת זה, מתוך צירופים של מגבירים שהגיעו אליו מלשון מקורותיו הלשוניים-הספרותיים, כלומר מלשון המקרא, מלשון התנאים ומלשון האמוראים (בבבלי).

אלא שצירוף המגבירים ממקורותיהם השונים נעשה תוך הבלטת קווים שהיו חבויים בהם מלכתחילה, כשהבלטה זו באה בעקבות התרכזותו של המחבר בקטע מיוחד ממכלול החיים המשתקפים בלשונו (פעולות רוחניות – תהליכים נפשיים).

כשמדובר בהשפעות אפשריות מלשונות אחרות לעתים אין ההסברים האפשריים שאנו מעלים יוצאים מגדר שמא, ולא אחת עלינו להשאירם ב"צריך עיון", שהרי לא תמיד אנו יכולים לקבוע בוודאות, מה הייתה הלשון שהשפיעה על התופעה המתוארת. אם אנו מוצאים עובדות ודאיות המצביעות על לשון מסוימת, ניחא. לדוגמה: ה"ה עם פועל בעבר עשוי להופיע בשו"ת שמחבריהן היו חשופים לערבית²⁸; ביטויים מן הסוג "מן הנמנע", "לבש צורה" וכיו"ב אף הם צפויים בשל השפעת העברית המשוערבת; כנגדם "סטרא אחרא", "בדחילו ורחימו" ודומיהם יופיעו בטקסטים של חכמי ספרד ומגורשי ספרד שהיו אמונים על ספרות הזוהר וראשית הקבלה²⁹.

אולם מה נוכל לומר בוודאות על מקור הדגם התחבירי של צירוף שמני + הוא + שם תואר (מן הסוג: הרימונים הם אדומים)? מה שברי הוא, שאין דגם תחבירי זה מורשה מלשון המקרא או מלשון חכמים, ומקורו יכול להיות הן בלשונות הרומניות הן בלשונות

28. ראה במאמרי על "הומונימיה ופוליסמיה בצורת נתפעל בלשון ספרות השו"ת", בשנתון בר-אילן יח-י"ט (1980), עמ' 233-247.

29. וראה מאמרי "לשון הקבלה והמחקר והשפעתה על העברית המודרנית", אומה ולשון (ספר זכרון לאריה טרסקובר), ירושלים, 1985, עמ' 371-376.

הגרמניות והסלביות. נראה שבמקרים אלו נצטרך להסתפק בהצגת כל האפשרויות, בלא שנוכל לנקוט לשון של ודאי. מכל מקום, ייפתח כאן פתח למחקר בלשני משווה שעשוי להיות מרתק.

נספח: מבט אל חקר העברית המודרנית

תיאורי לשונות העבר יש בהם כדי להעשיר את דרכי עבודתו של הבלשן המבקש לחקור את הלשון העברית בת זמננו, שהרי הם מוסיפים ממד לבדיקת מקורותיהן של תופעות הלשון החיה היום. אף תמונת הלשון של ימי-הביניים כפי שהייתה בספרות השו"ת נועדת למלא במידת-מה את החלל שבין התקופות הקלסיות של הלשון העברית (לשון המקרא ולשון חכמים) ובין העברית המודרנית: שוב לא נצטרך לדלג על תקופה של כאלף שמונה מאות שנה בהסברת התופעות בעברית של ימינו ולהציג כהמשך ישיר של לשון המקרא ושל לשון חכמים. בתחומים השייכים לבלשנות השימושית אפשרויות ההסתייעות בתוצאות העבודות בלשון השו"ת כבר הן פתוחות לפנינו. נדגים אותן בשדה המילונאות ובחקר הסגנון.

1. השלמת המילונים

יש בידינו היום לתקן את התמונה העולה מהמילונים על מקורותיה הלשוניים של העברית המודרנית: מלים וצירופי מלים לרוב מסומנים במילונים בסימן החידוש שנתחדש ב"ספרות העברית החדשה", ולא היא. הקריאה בטקסטים מימי-הביניים, כגון בשו"ת, מלמדת אותנו שמשמעותם של צירופי לשון רבים כבר נקבעה בעברית של השו"ת, אלא שמחברי המילונים ויתרו על כלילת טקסטים אלו בחומרי הבדיקה ובאיסוף הנתונים שלהם. עם התקנת תכנה מתאימה אפשר יהיה לשלוף דרך שיטה ממאגרי המחשב לספרות ענפה זו את העדויות הקדומות והמאוחרות כאחד לתהליכים שעברו על תצורתם ועל שימושם של צירופי לשון רבים מספור שמקורם בלשון השו"ת, אשר הגיעו בדרכים עלומות אל העברית המודרנית (הדרכים נעלמות מאתנו, כל זמן שלא נחקרו כמטרת מחקר לעצמה).

בשיפוטנו זה אין אנו סומכים על ההתרשמות בלבד: בבדיקת אקראי של כל הצירופים המסומנים בסימני "הספרות העברית החדשה", בעלי התיבה "לב" כגרעין הצירוף, מצאנו במילוננו של י' כנעני, אוצר הלשון העברית ז' (תשכ"ז), ערך "לב" (ועמ' 2351 ואילך) שכ-40% מהם³⁰ כבר מתועדים בלשון השו"ת שלפני תקופת ההשכלה, ועוד כ-10% מצויים בלשון השו"ת של הדורות האחרונים. ואלו הם הצירופים:

30. 9 מבין 21 צירופים בעלי הגרעין "לב" נמצאו בשו"ת.

- לב אבן... (שו"ת הרמב"ם [במאה הי"ב במצרים] סימן שמט ד"ה והנפש)³¹;
 - [ה]לב דופק [ולבי דופק...], שו"ת מהרי"ק [יוסף קולון, במאה הט"ז באיטליה] החדשים, סימן יס ד"ה פא;
 - [ה]לב חי [כל עוד שהלב חי], שו"ת חכם צבי [צבי אשכנזי, במאות הי"ז-י"ח בגרמניה ובהולנד], סימן ע"ז ד"ה גם מ"ש;
 - בלב חפץ (כמעט אין קובץ שו"ת בלא הצירוף "מה שלבו חפץ", מהמאה הי"ב ועד ימינו, כנראה מתוך המשך ללשון חכמים³²);
 - לבו הטהור (שכיח הצירוף "לב טהור" מהראב"ד ואילך, כנראה מתוך רמיזה לכתוב בתהלים נא, יב);
 - לב יחיל (אף כאן הצירוף השכיח הוא במבנה פרדקטיבי, כמו במקרא, כגון "לבי יחיל בקרבי" על-פי תהלים נב, ה, בשו"ת בנימין זאב [במאה הט"ז ביוון], סימן ז ד"ה כשבא אלי);
 - לב ישר (בלב ישר ונאמן, שו"ת הריב"ש [יצחק בר ששת, במאה הי"ד בספרד ובאלג'יר], סימן רל ד"ה ולא נהיר);
 - לבו כבד [ולבו כבד עליו], מובא מרש"י לשבת קמ ע"א [חש ביוקרא דלבא: "שלבו כבד עליו"] בשו"ת פעולת צדיק [יחיא צאלח, במאה הי"ח בתימן] ב, סימן מז ד"ה בש"ע);
 - לבו כאב [ולבו כואב עליו], שו"ת חת"ם סופר [משה סופר, במאות הי"ח-י"ט בהונגריה] ד (אבן העזר ב), סימן פב ד"ה הנה בהאי³³).
- אין צריך לומר שבדיקות מקיפות יותר יהיה בהן כדי לחזק את התביעה להשלים את המובאות במילוני העברית לתקופותיה, ונמצאנו מסירים מכשול מלפני חוקרי הלשון של העתיד.

2. הרחבת הבסיס לחקר הסגנון

כבר נתברר לנו בשעת בדיקת סגנונו של ש"י עגנון³⁴, שהבלשן המתאר את התופעות בלשונו של סופר זה על-פי הידוע לו מלשון המקרא ומלשון חכמים בלבד,

31. מהתשובות העבריות של הרמב"ם; ראה י' בלאו, תשובות הרמב"ם ב (ירושלים תש"ך), עמ' 627 = א"ח פריימן, תשובות הרמב"ם (ירושלים תרצ"ד), סימן קנז, עמ' 155. אלא שזו מעין מובאה מיחזקאל יא, יט, וכך הוא המשפט כולו: ויסיר לב האבן מבשרם ומבשרנו וישים להם ולנו לב בשר.

32. כגון במועד קטן יז ע"א: ויעשה מה שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיא.

33. ומשו"ת של הדורות האחרונים נרשמו שני צירופים אלו: לב חולה [ולבו חולה], שו"ת מנחת יצחק [יצחק יעקב וייס, במאה הכ' באנגליה ובישראל] ה, סימן יא ד"ה תינוק; לב כואב [ולבל כואב ודואב], שו"ת צ"ץ אליעזר [אליעזר ולדנברג, במאה הכ' בישראל] ח, סימן ל ד"ה היום).

34. ראה בספרי 'עיונים בתחביר ובסמנטיקה של העברית שלאחר המקרא' (לעיל הערה 12).

מחטיא את המטרה. מן הדין אפוא להפעיל בתיאור לשונו גם את הממצאים מהלשון הרבנית של ימיהביניים.

יש מקום להוסיף הרחבת בסיס זו גם אל תיאור לשונם (וסגנונם) של סופרים אחרים. אפשר להיווכח מתוך ריכוז העיון – לדוגמה בתחומים נבחרים, כגון בתחום המגבירים, הכמתים, התחומים וכיוצא בהם, שגם סופרים בני דורנו ממשיכים את לשונם של כותבים עברית מימיהביניים (כגון: כמה = מספר מועט, איזה = בלתי מוגדר, מסוים). שפע המקראיזמים והמשנאיזמים המדומים, המצויים בעברית הכתובה של היום, מעיד על רציפות השימוש בתופעות לשון לא-מעטות מימי חז"ל ומימיהביניים ועד ימינו. אין אנו נתבעים כבר בשלב זה לחרוץ משפט על העובדה עצמה: עלינו לאשש את תיעודה ולהתחשב בה בשעה שנדון בשלמות לשונה ובסגנונה של יצירה מיצירות הספרות העברית של ימינו.

נוכח העובדות העולות לפנינו מהלשון הרבנית של ימיהביניים יש מקום גם לבדוק בדיקה חוזרת את ספרות הפוסקות הלשונית העברית של דורנו לא רק לאור כללי לשון המקרא ולשון חכמים אלא גם לאור מקור לשוני זה³⁵. בהכרח יהיו לבדיקה הזאת תוצאות גם במדיניות הלשון שתיקבע אי-פעם מתוך ידיעה ובשיקול הדעת.

ביבליוגרפיה נבחרת

אידלברג שלמה, "לשון והבעה בספרות השאלות והתשובות", לשוננו לעם כ (תשכ"ט), עמ' 120–127

אלדר אילן, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ירושלים (מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל) תשל"ט (2 כרכים)

גילון מאיר, "רואה החשבון" – המבקר במערכות השלטון היהודי הפנימי, גלגוליו של מונח עברי, עיונים בביקורת המדינה, גליון 38, ירושלים תשמ"ד (1984), עמ' 1–28
היילפרין ישראל, "לקט מלים מתחום התרבות של יהדות אשכנז", לשוננו טו (תש"ז), עמ' 190–197

כהנא יצחק זאב, "ללקסיקוגרפיה בספרות התשובות", לשוננו יג (תש"ז–תש"ח), עמ' 46–50 [=מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג]

לוצאטו שמואל דוד (שד"ל), תולדות לשון עבר (בתרגום מאיטלקית בידי י"ה קסטיליוני, קראקוב תרנ"ה), עמ' 22 ואילך

35. בדיקת ביקורת על-פי לשון המקרא ועל-פי לשון חכמים נעשתה בעבודתו של מ' בן-אשר, התגבשות הדקדוק הנורמטיבי, חיפה תשכ"ט.

נובל שלמה, "תרגומי שאילה מידיש בעברית הרבנית", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 172-184

קדרי מנחם צבי, "לשון הקבלה והמחקר והשפעתה על העברית המודרנית", אומה ולשון, ספר זכרון 'לפרופ' אריה טרטקובר, ירושלים 1985, עמ' 371-376

קדרי מנחם צבי, עיונים בתחביר ובסמנטיקה של העברית שלאחר המקרא, אוניברסיטת בר-אילן (בדפוס)

קוגוט שמחה, המשפט המורכב ב"ספר חסידים" (עבודת דוקטור, משוכפלת), ירושלים תשל"ו

קוגוט שמחה, "מצב המחקר של העברית של ימי הביניים", ביקורת ופרשנות 16 (תשמ"א), עמ' 9-31

קוגוט שמחה, "שימושים מילוניים בעברית של 'ספר חסידים'", דברי הקונגרס השישי למדעי היהדות ד [תשל"ג], עמ' 183-196

רבין חיים, "ר' אברהם בר חיא ותחיית לשוננו העברית במאה הי"א", מצודה ג-ד, תש"ה, עמ' 158-170

רבין חיים, עיקרי תולדות הלשון העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 39-42

רצהבי יהודה, "לשונות בספרות שאלות ותשובות", לשוננו לג (תשמ"ב), עמ' 99-113

שפירא נח, "הלשון הטכנית בספרות הרבנית", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 209-216

תא-שמע ישראל, שאלות ותשובות, אנציקלופדיה עברית לא, עמ' 369-371

Glinert Lewis H., Did pre-Revival Hebrew Literature Have Its Own *Langue*? Quotation and Improvisation in Mendele Mokher Sefarim, *Bulletin of the School Of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. LI, Part 3, 1988, pp. 413 - 427

Glinert Lewis H., The Unknown Grammar of Abraham Ibn Ezra, Syntactic Features of *Jesod Diquduq*, SOAS (manuscript)

Goldenberg Esther, Medieval Hebrew, *Encyclopedia Judaica* 16 (1971), pp. 1607-1642

Kutscher Jehezkel, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem, 1982, pp. 168-172

Rabin Hayim, "Hebrew" in Th. A. Seboek (ed.), *Current Trends in Linguistics* 6 (1970), pp. 304-330

Soloveitchic Haym, Religious Law and Change: The Medieval Ashkenazic Example, *The Journal of The Association for Jewish Studies (AJS) Review* XII (1987), pp. 205-221

המרכיבים הדקדוקיים של המלה העברית

מבקש אני לדון כאן מחדש בכמה מן המושגים היסודיים והמונחים הכלולים בסעיפים 2-4 של תורת הצורות בערך "דקדוק עברי" שנתפרסם באנציקלופדיה יודאיקה, כרך 8 (1972), טור 103 ואילך¹.

א. נטע

1.1 בן-חיים הכניס את המושג "אלמנט בסיסי" אל הניתוח המורפולוגי העברי (שם 105, ובהרצאותיו לפני כן). למושג זה קרא בשם "נטע", מונח שדלה מטקסטים דקדוקיים מימי-הביניים.

1.1.1 לדבריו, הנטע מקביל לשורש במובן מסוים: הצורות הגזורות מן הנטע קשורות – הן ותוכנן הסמנטי – ישירות אל הנטע (105), והרי בדומה לכך צורות הגזורות משורש קשורות, הן ותוכנן הסמנטי, ישירות אל השורש. הנטע אפוא הוא מבנה מקביל לשורש, ונמצא אתו ברמה אחת של ניתוח (105–106).

1.1.2 בן-חיים מונה שורה של נטעים, מלים שאי-אפשר לנתחן, כגון מלים קמאיות (פה, זה, אב ועוד) וכגון מלים שאולות (פנקס, טלפון ועוד), אולם הוא מכיר גם בנטעים שניתן לנתחם, ושיש להם שורש. במה הם נטעים? – נטע כזה, אם תוסיף לנתחו, יאבד הקשר בינו ובין המלה המיוסדת עליו (106). למשל, אם נסיר את הסיומת –ין ממלה עברית כגון רְשִׁימוֹן, תהיה השארית, היינו רְשִׁים, בגדר נטע כזה. וכן מְדִין מִמְדִּינִית, תִּבְרוֹא מִתִּבְרוֹאָן, בְּקִשְׁנָה וכיוצא באלה².

1.1.3 אך לא רק צורה כפותה כגון רְשִׁים נחשבת כאן לנטע. גם צורה עצמאית כגון מִכְתָּב או נֶפֶח היא נטע (בראש סעיף 3, טור 105, בלי דוגמות). הנה אחד מטיפוסי

1. את הסעיפים האלה כתב פרופ' זאב בן-חיים, שהיה גם העורך הראשי לערכי הלשון העברית והבלשנות באנציקלופדיה, וזכיתי לשמש או עוזרו במלאכת העריכה. בעסקי כעת בחיבור מקיף על המורפולוגיה העברית שבתי לעיין בסעיפים אלו, ויכולתי לגבש ביתר בהירות את השקפתי, שלא בכול היא תואמת את השקפתו של בן-חיים.

2. הצורה יְרוּשָׁלַם שונה מהנ"ל ומדומיהם, שהרי הצורה העצמאית יְרוּשָׁלַם היא אך קרי, והשם המקורי של העיר אכן היה יְרוּשָׁלַם. השווה יְרוּאֵל, יְרִבְעֵל מכאן, ו־שָׁלַם, "אחד משמות ירושלים בימי קדם" (מנדלקרן), מכאן. היסוד השני בכל אחד מאלה הוא שם אלהות, ו־שָׁלַם בכלל זה, כפי שנתאשר בכתבי אוגרית (ר' רין 1968, עמ' 272).

ה"פורמטיב" (על כך בפרק הבא) הוא הקידומת או הסיומת המצטרפת לנטע, ומכאן שאם נסיר את הסיומת – ון (היא הפורמטיב שמדובר בו) מִמְקָתְבוֹן, או –יָה מִנְפָּחְיָה, יישאר בידינו נטע! בדומה לכך מְרָגִיז הוא נטע כשמסירים את ה־ן מִמְרָגִיזֵן (106).

1.2 הכללת צורות כאלה בין הנטעים מעלה שלושה קשיים:

1.2.1 למעשה, ניתן להכיר את השורש ר'ש'מ' – צורנית וסמנטית כאחד – גם על-פי הצורה הכבולה רָשִׁים לא פחות משנכיר אותה על-פי הצורה העצמאית רָשִׁימָה, והמשמעות שאפשר לייחס לשורש זה מצויה גם מצויה ב־רָשִׁימָתָה, שאינה אלא סוג מסוים של רשימה. מכאן שיש לא רק קשר צורני אלא גם קשר סמנטי בין השורש ר'ש'מ' ובין רָשִׁימָתָה, ואין הוא אובד כאשר מנתחים את רָשִׁים. על כן רָשִׁים אינה צריכה להיחשב נטע ב־רָשִׁימָתָה.

1.2.2 אם גם מְקָתְבֵּן או נָפָח, גם רָשִׁימָה או בְּקָשָׁה (ר' מייד להלן), גם טִלְפוֹן וגם פְּנָקֶס הם בגדר נטעים, ואין הבדל בין מלה קמאית או זרה חסרת שורש ומשקל לבין מלה בעלת שורש ומשקל, הקשורה מכאן אל מלים מסוימות בעלות שורש אחד ומכאן אל מלים אחרות בעלות משקל אחד – למה בכלל נחוץ המושג נטע?

1.2.3 אם נטען שהנטע מקביל לשורש ונמצא אתו ברמה אחת, לא נוכל לטעון גם שניתן לנתח נטע ומן הניתוח לקבל את השורש. שתי הטענות האלה סותרות זו את זו. לפי הראשונה נטע ושורש ברמה אחת; לפי השנייה – אין הם ברמה אחת.

1.3 יישוב הקשיים:

1.3.1 יישוב הקושי הראשון ייעשה קודם-כול בערעור על מציאותה – למעשה ולהלכה – של הצורה הכבולה רָשִׁים והדומות לה. על צד האמת אלה הן צורות הנובעות מניתוח לא מוצדק, ואינן מצריכות שום דיון מיוחד כאן.

1.3.1.1 יש דרך אחרת לנתח את כל המלים הללו שהובאו לדוגמה, אותן ואת הדומות להן, והיא להחזיק בהנחת יסוד פשוטה הנראית מובנת מאליה: ניתוח דקדוקי של מלה הוא הכיוון ההפוך של כנייה דקדוקית של המלה³.

והנה אין ספק מהי הדרך שבה נבנית המלה רָשִׁימָתָה: צורת היסוד שלה היא הצורה העצמאית רָשִׁימָה, ואל צורה זו מצטרפת הסיומת גִּתְ (באמת יש כאן גיבוב של שתי סיומות נפרדות, –וֹן ו־ת, אך לענייננו כאן אין זה חשוב. בפרק הבא נעסוק בשאלה זו במיוחד, ב, 2.2.1). הפעולה תתואר אפוא כדלקמן: $ršima + \acute{o}net \rightarrow ršima\acute{o}net$. 1.3.1.2 קל להכיר שיש תנועת a מיותרת במקום ההצטרפות. כאן עלינו להפעיל חוק ביצוע כללי הקובע כך: אם המלה מסתיימת בתנועה והסיומת פותחת בתנועה, הרי כשהסיומת מצטרפת למלה – נמחקת התנועה שבסוף המלה^{3א}.

3. על ניתוח ובנייה הנערכים במקביל ועל הטעמים לכך ראה אורנן 1986, עמ' 156.

3א. להוציא מקרים מעטים כגון שילה – שילוני, וכן פרעוני, גילוני, וכן תוֹרָה – תורני ועוד. ברוב המקרים האלה ניתן לנמק את הסטייה.

צא וראה שחוק זה כללי הוא, ופועל הן בגזירות הן בנטיות, כגון הוֹרָה + ות – הורות, מוֹרָה + ? – מוֹרִי, בָּנָה + ו – בָּנוּ. על-פי חוק כללי זה, מן הצורה שהתקבלה למעלה כצירוף (ביניים) של רְשִׁימָה + נָתַתְּ, היינו ršimáonet, נמחקת התנועה a והתוצאה: ršimónet.

מכאן שהצורה הכפולה רְשִׁים לא הייתה ולא נבראה, לא למעשה, גם לא להלכה. 1.3.1.3 ומה בדבר קשרי השורש ר'ש'מ' והצורה רְשִׁמְנָת? – אכן השורש אינו קשור אליה במישרין. כפי שראינו, הסיומת נָתַתְּ איננה מצטרפת במישרין אל השורש, כי אם אל המלה שאחד מיסודותיה הוא השורש. אבל אם אין אנו קובעים שרְשִׁמְנָה (או רְשִׁים המדומה) היא נטע, שוב אין אנו צריכים כלל לתהות על שיש קשר צורני ברור וקשר סמנטי אפשרי ומסתבר בין רְשִׁמְנָת מכאן לר'ש'מ' מכאן. קשר זה אינו חייב לאבוד כליל גם אם אמנם אין הוא בלתי אמצעי וגם אם בין ר'ש'מ' מכאן לרְשִׁמְנָת מכאן עומדת רְשִׁמָה.

1.3.2 הקושי השני ראוי לדיון עקרוני בדבר תחולת המונח "נטע". הוא יכול לשמש במובן מצומצם או במובן רחב.

1.3.2.1 אם ישמש מונח זה במובן מצומצם⁴ – היינו צורות שאינן ניתנות לגיתוח דקדוקי או שראוי להתעלם מניתוחן זה – יש בו תועלת רבה להבהרת תורת הצורות העברית והשמית בכלל: הוא עשוי למלא חוליה חסרה בהסבר תהליך יצירת שורשים חדשים משמות לועזיים כגון ט'ל'פ'נ' מִטְלָפון, או ממלים קמאיות כגון ז'ה'י' מִזָּה (הדוגמות של בן-חיים, 104), או משמות עבריים ששורשם הפורמלי אינו יכול להכיל משמעות חדשה של פועל הנדרש לנו, כגון מ'ק'מ', שורשו של הפועל החדש מְקַם, מן השם מְקוֹם (ששורשו ק'מ').

1.3.2.2 אך אם ישמש "נטע" במובן רחב⁵, כלומר יקיף כל שם שמצטרף אליו צורן סיומת, גם אם שם זה אינו חסר שורש ומשקל, ובעיקר, גם אם אין שום אילוף לסחוט ממנו שורש חדש וליצור על פיו פועל בעל משמעות חדשה – מונח זה יהיה באמת מיותר לגמרי.

1.3.2.3 יתר על כן, לאחר שראינו כי לא אובד הקשר הסמנטי (על אחת כמה וכמה הקשר הצורני) שבין השורש ובין המלה הגזורה על יסוד "נטע", איך ניתן להצדיק את הקביעה ש"נטע" שמור רק לתחום השם ולא לתחום הפועל (103)? הרי גם בתחום הפועל לא אובד הקשר הזה. ועוד, מדוע ה"פורמטיב" המצטרף ל"נטע" הוא רק זה המכוון לצורני גזירה ולא לצורני נטייה (להלן 2.5.2)? הבה נבדוק את דרכי הבנייה ואת יחסי המשמעויות בין השתלשלות הצורות בשלוש דוגמות, אחת היא שם בעל צורן

4. במובן זה תיארתי אותו באורנן תשל"ו, עמ' 256–259, ור' הערה 2 שם, ובאורנן תשמ"ג, עמ' 27–26.

5. כפי שהוא משמש בסעיפי האנציקלופדיה יודאיקה הנוגעים כאן.

גזירה, שנייה – שם בעל צורן נטייה ושלישית – פועל בעל צורן נטייה. נמצא שהן דומות להפליא זו לזו:

(א) כ'ת'ב' + מִתְּבָּן ← מִתְּבָּב; + ון ← מִתְּבָּבון;

(ב) כ'ת'ב' + מִתְּבָּן ← מִתְּבָּב; + ו ← מִתְּבָּבו;

(ג) כ'ת'ב' + הִתְּבָּן ← הִתְּבָּב; + ו ← הִתְּבָּבון.

אם מִתְּבָּב הוא "נטע" כלפי מִתְּבָּבון, מדוע לא יהיה "נטע" גם כלפי מִתְּבָּבו? גם לִמִּתְּבָּבון וגם לִמִּתְּבָּבו אין קשר ישיר אל השורש כ'ת'ב', אבל גם בזה וגם בזה הקשר ביניהם ניכר באמצעות הצורה מִתְּבָּב.

ובמה שונה הִתְּבָּבון מאלה? גם צורה זו אין לה קשר ישיר אל כ'ת'ב', אלא תחילה אתה מסלק את צורן הנטייה – ורק אז תוכל לנתח את השארית הִתְּבָּב לשורש ולמשקל. העובדה שִמִּתְּבָּבון נמצאת (אולי) במילון כערך מילוני, ושאר שתי הצורות אינן שם, אינה צריכה להכריע. שלוש המלים מתקבלות על יסוד ערך מילוני שנתקבל בתהליך דקדוקי (צירוף שורש ומשקל), ושוב עבר עליו תהליך דקדוקי אחר (צירוף סיומת למלה). המיוחד במילון של שפה שמית, שחלק ניכר מן הערכים שבו הם פרי פעולה דקדוקית (ר' 3.6), וההחלטה להכניס את מִתְּבָּבון כערך למילון ואת השתיים האחרות לא להכניס, נעשית בעיקר מטעמים של נוחיות וחיסכון.

1.3.2.4 מן הדוגמות הללו אנו למדים שדרכי התצורה של הגזירה ושל הנטייה דומות זו לזו, וכי גם דרכי התצורה של השם ושל הפועל דומות זו לזו. הקניית מעמד של "נטע" למלה כגון מִתְּבָּב או רְשִׁימָה תחייב אותנו להקנות מעמד זה גם למלות הבסיס בנטיית השם ובנטיית הפועל. יש להניח שמסקנה זו תידחה בשתי ידיים, ועל כן אין לחשוב ל"נטעים" מלים שנוצרו בתצורת שורש ומשקל, אלא אם כן אנו נאלצים לעשות זאת לצורך סחיטת שורש חדש.

1.3.2.5 הפתרון יהיה להפריד בין המובן המצומצם ובין המובן הרחב של המונח נטע. לצורך צירופי צורנים למלה מוטב לקבוע שהמונח בסיס יוכל לשמש לא רק בהקשר היסטורי והתפתחותי (טור 107) אלא גם בהקשר מבני. לא זו בלבד ששימוש כזה כבר מצוי בבלשנות העברית, אלא יש עוד להביא בחשבון כי ברוקלמן ובאואר – ליאנדר (שם) פעלו לפני שהחלה הבלשנות להבחין היטב בין גישה דיאכרונית לגישה סינכרונית, ושינוי בשימוש של מונח הוא חיזיון נפרץ במדע מתפתח. אין לחשוש: השימוש במונח בסיס בדיון סינכרוני יהיה בעל אופי מבני מובהק ולא יגרום לשום אי־הבנה. הִתְּבָּב יהיה אפוא הבסיס לִהִתְּבָּבו, מִתְּבָּב – הבסיס לִמִּתְּבָּבו ולִמִּתְּבָּבו, ואת המונח נטע נשאיר נא למובנו המצומצם.

1.3.3 הקושי השלישי נראה עתה פשוט למדי: הכרנו שבתהליכי בניית הצורות יש כמה שלבים. הראשון שבהם – הצטרפות שורש ומשקל, השני – הצטרפות קידומת או סיומת למלה (וכעת המלה נתפסת כבסיס). יש מלים הנבנות בשני התהליכים ויש הנבנות בתהליך אחד. מסתבר שכל תהליך הוא עניין לעצמו, ואנו יכולים לזהותו הן

בבנייה הן בניתוח. נטע במובן המצומצם יש בו באמת צד של דמיון לשורש: שניהם אינם ניתנים לניתוח דקדוקי נוסף. אולם זה שיתוף קלוש למדי: גם המשקל וגם הצורנים למיניהם אינם ניתנים לניתוח דקדוקי נוסף.

1.4 סופו של דבר, גם אם נסלק את רָשִׁים, רָשִׁימָה, מְקַתָּב, נִפְח ודומיהם מגדר "נטעים", נזדקק לזהירות מרובה בהגדרת הנטע:

1.4.1 נטע מלכתחילה הוא כל מלה שאינה ניתנת לניתוח דקדוקי, היינו מלה של מרכיב אחד, שאי אפשר לגלות בה לא שורש ולא משקל, גם לא לחלקה לכמה מרכיבים עבריים רצופים שכל אחד מהם הוא מלה או פלג-מלה, גם לא להסיר ממנה צורן סיומת או צורן קידומת.

1.4.2 אולם כדי להסביר יצירת שורשים חדשים משמות שתצורתם עברית, עלינו להכיר גם בנטע בדיעבד: שם או צירוף הניתן לניתוח דקדוקי של שורש ומשקל, אך הדובר מחק את תנועותיו והעמיד מעיצוריו (לפעמים מאותיותיו) שורש חדש, ולפי שורש זה בנה פועל חדש. אכן, על כל שם בעל תצורה עברית עשוי לעבור תהליך כזה, אך כל עוד לא קרה הדבר – אין הוא נטע.

ב. פורמטיב

2.1 השימוש ב"פורמטיב" כיסוד צדדי, נספת, המצטרף אל עיקרה של המלה, ואשר צירופם מעמיד מלה אחרת, הוא שימוש נפוץ בבלשנות זה יותר ממאה שנים.

2.1.1 מעניינת המובאה הבאה, מ־1875, שיש בה, כמדומה, עדות על ראשית תקופת השימוש בו. בספרו של ויליאם דווייט ויטני, פרופסור לסנסקריט ולפילולוגיה משווה באוניברסיטת ייל, עדיין משמש "פורמטיב" כתואר ולא כשם עצם, והביטוי כולו נתון במירכאות, כדלקמן: "... to help make an affix – a 'formative element' as it is properly termed". עיסוקו של ויטני הוא שפות הודו-אירופיות, וארבעה כינויים נרדפים בפיו ל"עיקרה של המלה": radical element, root, base, crude-form (ויטני, 124). אין צריך לומר כי תרגום הכינויים האלה ל"שורש" אינו מכון כלל לשורש בשפות השמיות, אלא למושג שלעיל הצענו לכנותו בשם בסיס. כמעט זהה לזה הוא "פורמטיב" אצל ארטל 1902, עמ' 169.

2.1.2 לימים החל המונח "פורמטיב" לשמש יותר ויותר בפי בלשנים. בלומפילד הביאו ב־1926 כשהגדיר "מורפמה", היא "any unanalysable word or formative", ובהמשך דבריו שם הגדיר גם "פורמטיב": "צורה כבולה שהיא חלק ממלה". עוד הוסיף שפורמטיב יכול להיות פשוט או מורכב (ועל כך בהמשך, 2.2.2–2.2.3). בלומפילד מציין גם מציאותו של "פורמטיב של צירוף", שאיננו חלק ממלה, כי אם חלק מצירוף הממלא תפקיד של מלה במשפט.

2.1.3 בתחום המורפולוגיה מעניין להזכיר גם הצעה שהציע בולינגר ב־1948, אף כי

אין סימנים שהצעה זו נתקבלה בחוגים בלשניים. עיקרה הוא הבחנה בין תחום סינכרוני, ובו להשתמש ב"פורמטיב" כ"יסוד מזערי היכול להיכנס לצירוף חדש", ובין תחום היסטורי או אטימולוגי, ובו להשתמש ב"מורפמה", שאפשר כי בעיון סינכרוני תהיה בלתי פרודוקטיבית (בולינג'ר 1948, עמ' 21).

2.1.4 ועדיין לא נגענו במונחים קרובים ל"פורמטיב", *afformative* ו-*preformative*, המציינים הגיים הבאים לפני עיקרה של המלה ואחריה (בהתאמה) לתכליות שונות זו מזו, כגון כשעיצור מצטרף לשורש דו-עיצורי ומתקבל שורש תלת-עיצורי, או כשהשורש הוא תלת-עיצורי ומתקבל שורש ארבע-עיצורי, או כשהגיים כאלה באים לפני מבנה פשוט (של פועל, למשל) והופכים אותו למבנה מורכב יותר (למשל, "בניין נגזר" על יסוד בניין פֶּעַל), ועוד. שימושים כיוצא באלה מצויים בספרים ישנים גם חדשים⁶.

2.1.5 שונה מאלה הוא השימוש ב"פורמטיב" בפי בלשנים מאסכולת הדקדוק היוצר. אצלם "פורמטיב" הוא כל מרכיב במשפט, ונכללים בו כל מרכיב לקסיקלי עצמאי, כל מרכיב דקדוקי כבול וכן כל מושג דקדוקי מופשט (כגון "עבר", "ריבוי" וכדומה). מושג דקדוקי זה מצטרף תמיד למרכיבים האחרים כאשר מתממש המבנה התאורטי, אבל עקרונית הוא "פורמטיב" לעצמו. (ראה בייחוד חומסקי 1965 במקומות רבים, ולא כולם מצוינים במפתח העניינים).

נציין כי הרחבת המשמעות של פורמטיב בתחום תורה זו היא תוצאה טבעית של העמדה הבסיסית בה, המכירה במרכיבי משפט שעליהם חלים חוקי הפונולוגיה (והסמנטיקה, באותה העת) במישרין, אבל אין היא מייחסת חשיבות למלים, והמורפולוגיה בה אינה קיימת, לפחות להלכה.

2.1.6 לימים הרחיבו חסידי תורה זו את השימוש ב"פורמטיב", ויש המדברים בה על "פורמטיב לקסיקלי" – הוא הערך המילוני במילון הבנוי כהלכה מבחינה דקדוקית (ראה, למשל, ארונסון 1969, עמ' 130, 136 ועוד).

2.1.7 רוב מילוני הבלשנות מכירים בריבוי המשמעויות של מונח זה, ואולם אם נתבונן רק במשמעויות שבתחום המורפולוגיה – רובם מתנבאים בסגנון אחד: "יסוד המצטרף אל בסיס המלה" (פיי 1966, דיבוא 1973, קריסטל 1985). אחרים מציינים בעיקר שהפורמטיב הוא "יסוד כבול" במלה (פיי 1966, המפ 1966, שטייבלה 1967, הרטמן 1972), ורק אחד מהם קובע שניתן להחיל מונח זה גם על מורפמה כבולה שהיא עצמה בסיס המלה (הרטמן 1972).

ניסוח יותר מהושכל משמש את מתיוס 1974 (עמ' 185), אך בעיקרו של דבר גם הוא מכונן למושג זה עצמו. עוד כדאי לציין כי מונח זה משמש לציין בו כל יסוד המצטרף

6. גם כן-חיים 1954 משתמש בכגון אלה. את הצורנים ה-וֹיָה (בתחומי השם ובתחומי הפועל כאחד) הוא מכנה בשם סופיקסים, ואילו את הַ (בתחום הפועל) הוא מגדיר אפורמטיב.

לבסיס המלה, בין שהתוצאה היא מלה גזורה והיא ערך מילוני, בין שהתוצאה מלה נטויה שהיא אך תבנית של ערך. כך עולה הן לפי ההגדרות הן לפי הדוגמות (על כך עוד בהמשך 2.5.2).

2.1.8 משום כך, למשל, גם תחיליות הפועל בעתיד – א'ת'י'נ' – הן פורמטיבים, שהרי כל אחת מהן היא מורפמה כבולה המצטרפת אל מלה שלמה (בסיס) ומעמידה ממנה מלה חדשה. נדגיש כי כל מורפמה מאלה היא של פונמה אחת בלבד: התנועות הבאות לאחר כל אחת מן התחיליות הללו הן פרי חוקי ביצוע, ואינן חלק מן המורפמה, שהיא המהות התאורטית של התחילית.⁷

2.2 הזכרנו לעיל כי לפי הדוגמה שהביא בלומפילד 1926 ולפי דוגמות ודיונים של אחרים עולה כי "פורמטיב" יכול להכיל כמה יסודות משמעות, כגון גם זמן, גם גוף גם מודליות.

2.2.1 דוגמה נאותה לכך בעברית היא היסוד a, העשוי להצטרף לבסיס פועל בעבר ולציין בבתיאחת גם מין נקבה, גם גוף שלישי, גם מספר יחיד. יסוד כזה, שאינו ניתן לניתוח צורני נוסף אך הוא מכיל כמה יסודות של משמעות, מוכר בספרות הבלשנית בשם "מורף מגובב" (Portmanteau morph), לפי מתיס 1974, עמ' 65; מציע המונח הוא הוקט, (1947).

2.2.2 כלפי דוגמות כיוצא בזו יש להעיר את ההערות האלה:

2.2.2.1 כאשר ניתן להפריד צורנית בין חלקים שונים ב"יסוד צורני" זה, מוטב שלא לקרוא ליסוד כולו בשם "פורמטיב", אלא לכל אחד מן החלקים הנפרדים הללו לקרוא בשם זה. כך, למשל, בצורה לקחתי ראוי להכיר בשני פורמטיבים: תי ו-ו, ולא באחד. אם לא נפריד ביניהם, נזדקק לתיאור ארוך יותר ומייגע יותר של שלושה יסודות: גם תי, גם ו וגם תי, ובצדס ינוסחו גם חוקי ביצוע מיותרים.⁸

2.2.2.2 לפעמים גם כאשר למראית עין מכיל פורמטיב כזה שני יסודות, אין הדבר כן באמת. למשל, הסימות י מכילה לכאורה שני יסודות של משמעות: כינוי קניין של קונה יחיד ומספר רבים של הקנוי, כגון בצורה מוֹרִי, ואולם הכלל שהבאנוהו לעיל בפרק א (1.3.1.1), שאין הניתוח אלא היפוכה של הבנייה, עשוי להראות תמונה אחרת. בנספח למאמר זה מובאות הצעה לניסוח חלקי של כללי הבנייה לנטיות הקניין, הדגמה לבניית הצורות מוֹרִי, מוֹרִי וניתוחן על-פי אותם הכללים. המסקנה היא שהסימות י מכילה יסוד משמעות אחת בלבד – כינוי קניין של קונה יחיד, ואולם בהיותה אלומורף

7. ראה אורנן 1971, עמ' 33, הערה 3. אורנן תשל"ח, עמ' 60–64.

8. לדעת אורנן 1976, עמ' 3, כינויי המושא בעברית (כמו כינויי הנושא המאוחרים בסורית) אינם מעמידים נטייה. לדעה זו אין שום יסוד, כפי שאני מציין באורנן 1990, ומסתבר שהיא נובעת רק מאי-הימצאות תופעה כזאת בהרבה שפות אחרות.

מותנה, ניתן להסיק ממציאותה כי השם שלפניה מסתיים בצורן הריבוי ים, גם אם, עקב חוקי ביצוע, נמחק צורן זה מעל פני השטח.

2.2.2.3 ועוד יש לטעון נגד הקביעה שהפורמטיב, בהיותו "מורף מגובב", מייצג בעצם יותר ממורפמה אחת, שכן הוא נושא עמו יותר ממשמעות אחת. מגמה חיונית מסתמנת בבלשנות, והיא לנתק את המשמעות מהגדרת המורפמה⁹. אם כן ייעשה הרי הפורמטיב – שמעתה בכל מקרה יהיה רק מורפמה אחת – הוא חומר צורני כבול המצטרף אל המלה ומעמיד אתה מלה שלמה חדשה, בין שבפורמטיב כלול יסוד משמעות אחד, בין שיש בו יותר מיסוד אחד.

2.3 מובן מאליו שלא כל מורפמה היא גם פורמטיב. הנה, למשל, מורפמה שהיא נטע (במובן המצומצם, לעיל 1.3.2.5) ודאי לא תיחשב לפורמטיב: הרי הנטע (כפי שהוגדר לעיל 1.4) הוא תמיד מלה עצמאית, ופורמטיב הוא מורפמה כבולה. אם תצורף אל נטע אחת מן הסיומות, תהיה סיומת זו פורמטיב, אבל לא הנטע. למשל, פִּילִים מורכבת מן המורפמה העצמאית פִּיל (שהיא נטע, שהרי אין לה שורש ולא משקל), והמורפמה הכבולה ים, שהיא פורמטיב. מובן שסיומת הריבוי היא פורמטיב בכל מקרה, גם כשהיא מצטרפת אל שם שאיננו נטע, כגון מִקְתָּב או רְשִׁימָה, וצירופם מעמיד מלים שלמות כגון מִקְתָּבִים, רְשִׁימוֹת. אף אחת מן המלים מִקְתָּב או רְשִׁימָה איננה מורפמה, שכן כל אחת מהן ניתנת לגיתוח דקדוקי נוסף, המעמיד מורפמת שורש ומורפמת משקל (ראה פרק ג).

2.4 בכל הדוגמות שהובאו עד כה היה הפורמטיב כרוך תמיד בפעולת ההצטרפות של מורפמות זו לזו, ותמיד היו שני היסודות המצטרפים בלתי שווים באופיים: הפורמטיבים הם מורפמות כבולות, ותמיד הם מצטרפים אל מלה עצמאית. כך נוכל לראות כי כאשר שני היסודות שווים באופיים זה, כגון שכל אחד מהם הוא מלה עצמאית – אין מקום לכנות אחד מהם בשם פורמטיב. הנה בהרכבים כגון פֶּא־כֹחַ, פְּדוּרָגֶל, תְּפוּז (→תְּפוּז־זֶהב) או רְמִטְכָּל אין שום פורמטיב, אף-על-פי שכל יסוד מצטרף אל מלה עצמאית, אבל כדי שיסוד יוכר כפורמטיב הוא עצמו אינו יכול להיות מלה עצמאית.

2.5 עיון זה בא להבהיר את משמעות המונח "פורמטיב" ולהגביל אותה כנהוג בתחום המורפולוגיה, בשינויים מעטים המתבקשים מאליהם.

2.5.1 נוכל אפוא לסכם את סימני ההיכר של הפורמטיב:

(1) הפורמטיב הוא מורפמה כבולה. אין הוא ניתן לגיתוח צורני נוסף גם אם הוא נושא כמה משמעויות כ"מורף מגובב".

9. ראה בייחוד את דברי ארנון 1976, עמ' 7-15, המציע דרכים צורניות טהורות להגדרת מורפמה. לריבוי, עמדתו דומה לעמדה שהציע הריס 1951. ואזכיר ניסוח הגדרה בלא הסתמכות על משמעות של המושג פונמה, ראה אפרת 1985א, עמ' 90 ואילך, ושוב אורנן 1986, יחידה 8-9.

(2) הפורמטיב מצטרף אל מלה עצמאית, בין שהיא נטע מלכתחילה, בין שהיא הרכב של מורפמות.

(3) הצטרפות פורמטיב למלה מעמידה מלה עצמאית, בין שמלה זו היא ערך מילוני חדש, כגון קְשִׁימוֹן (→ קְשִׁימָה + ון), בין שהיא תבנית של נטייה, כגון מוֹרָם (→ מוֹרָה + ם).

2.5.2 שלוש התכונות הללו הן סימני היכר נדרשים ומספיקים להגדרת פורמטיב ולזיהויו. געיר לענין התכונה השלישית, כי בסוף סעיף 4 באנציקלופדיה יודאיקה (108) בן-חיים מגביל את השימוש ב"פורמטיב" לתחומי יצירת מלים שהן ערכים, ומדבריו עולה כי מורפמות כבולות המצטרפות למלה ומעמידות ממנה תבניות של נטייה – אינן בגדר פורמטיבים. הגבלה זו אינה מבומקת שם ודאי מחמת טיבה של האכסניה, אבל דומה שאין לה אחיזה בנוהג הבלשני. ככל שיכולתי לראות, מורפמות כאלה נקראות גם הן, כתברותיהן, בשם פורמטיבים¹⁰.

על יסוד העיון בפרשת ה"פורמטיב" עולה השאלה אם ראוי לכלול גם את המשקל בין הפורמטיבים. בשאלה זו נעסוק בפרק הבא.

ג. שורש ומשקל

3.1 מדקדקים ובלשנים מטעמים את ערכו ואת ייחודו של השורש בעברית ובשפות שמיות בכלל. הכול מסכימים כי שורש בתחום השפות השמיות שונה מאוד ממה שמכונן אליו בבלשנות הודו אירופית. בן-חיים מדגים באנציקלופדיה יודאיקה שתי שורות של מלים עבריות שוות שורש, והוא מסביר כי השורש, היינו מספר עיצורים הנמצאים בכל מלה משורת מלים כזאת, מכיל את התוכן הסמנטי המשותף שלהן. אמנם הוא מוסיף שזו משמעות משותפת רק באופן כללי, והמשקל, לעומת זאת, מעניק ייחוד של משמעות לכל מלה ממלות המשפחה שוות השורש (טור 103). בן-חיים מטעים כי "השורש העברי הוא רק יסוד מופשט למשפחת מלים בלשון, ואין הוא מסמן את המקור שהמלים [כביכול] נגזרות ממנו": הרי שורש כשהוא לעצמו אינו ניתן להגייה (טור 104). דברים אלו משקפים עמדה מקובלת בספרות הבלשנית העוסקת בשפות השמיות, ולדוגמה נביא גם דברי אחרים.

3.1.1 לפי גזניס 1910, העיצורים הם עיקרן של השפות השמיות, והתנועות באותה "מסגרת עיצורית" [היינו באותו השורש] עשויות להתחלף כדי להביע גיוונים במשמעות היסוד (עמ' 3).

3.1.2 אולגודורף 1958, הבודק את סימני ההיכר של השפות השמיות, מציין בראש ובראשונה, שלעיצורים גודעת יתר חשיבות מלתנועות. את הדעה המקובלת, לדבריו,

10. בן-חיים עצמו משתמש במונח קרוב לזה – אפורמטיב – לכנות בו צורן נטייה מובהק, הוא תָּ, ר' הערה 6.

שהמשמעות בשפות השמיות עומדת כולה על העיצורים, הוא מחליש במקצת באמרו כי מן הנכון לדבר כאן על המשמעות העיקרית. התנועות, בכל אופן, מציירות גיווני משמעות, והן בעלות ערך משני (158), אלא שבסמוך הוא מראה, בעקבות אחרים, כי קביעות אלה חלות בעיקר בתחום הפועל, ואילו בשם – יש חומר רב המוכיח כי שינוי תנועה אינו מציין רק "גיוון משמעות", אלא עשוי להעמיד שם אחר לגמרי (159)¹¹.

3.1.3 נעיר כי אולנדורף מדבר על עיצורים, ולא דווקא על שורשים. שהעיצורים עיקר והתנועות טפלות להם סברו כבר בימיהביניים (ר' להלן 3.4.1), על כן עיצורי המשקל נראו בעיני מדקדקי ימיהביניים נושאי המשמעות, ונחשבו מצטרפים ישר אל המלה ("השורש") כקידומת (או כסיומת). גם בכמה חיבורים בלשניים מודרניים דעה זו מקובלת כאמת שאין להרהר אחריה¹², אך אין לה יסוד. לו היה הדבר נכון, היינו מצפים לשיתוף מסוים במשמעות בין כל המשקלים שבראשם עומד אותו עיצור. למשל, בכל המלים שבמשקלן עומד העיצור מ בראש צריכה להימצא קרבת משמעות שאינה נובעת מן השורש, גם לא מ"יסוד התנועות" השונות זו מזו. דומה שקביעה זו אינה מבוססת כלל. האמנם ניתן למצוא ערך סמנטי משותף שהוא קצת פחות כללי מ"שם" במלים מִסָּע, מְגִדֵּל, מְקַשֶּׁלָּה, מְגִינָה, מְלַחֶמָה וּמְפַתֵּחַ? לפי שעה אין בסיס לקביעה זו. על כן עיצור המשקל ראוי להיחשב חלק מן המשקל ולא יסוד בפני עצמו¹³.

3.2 הדרך שבן-חיים מציג בה את מושג השורש – התבוננות בקבוצת מלים שבכולן שורש אחד – אכן היא הדרך המבטיחה לעמוד על תכונותיו של השורש. נעיר כאן כי זו ודאי גם הדרך הטבעית שדוברי עברית צעירים בונים בה לעצמם את הדקדוק שלהם: תחילה הם מנתחים את המגיע לאוזניהם מפי המבוגרים ומגלים את היסודות והחוקים; אחר-כך הם בונים את מבעיהם עליה מה שגילו. ניכר בבירור שהשורש הוא יסוד מורפולוגי לעצמו, הקיים ומצוי במלה, וכמובן, כפי שבן-חיים מעיר בצדק (104), אנו יכולים לזהות את השורש ולהיווכח במציאותו מתוך התבוננות בלשון.

3.2.1 אולם ראוי לומר כאן דבר אזהרה: ראינו שיש יותר משלב בנייה אחד למלים (לעיל, א, 1.3.3), ומן הנכון לברר את תכונות השורש כשאנו מגבילים את התבוננותנו למלים שהן מוצרי השלב הראשון, הוא שלב הצטרפות השורש והמשקל. המלים שהן תוצאת הצטרפות זו – כולן ערכים במילון, ולא נטיות. אזהרה אחרת היא, שבין הערכים המילוניים יש גם נטעים, מלים החסרות שורש ומשקל, וגם אלה אינן צריכות להיות מושא התבוננות זו.

11. לבירור מקיף של השאלה, ראה אולנדורף 1970.

12. כך נהג, למשל, מק'רתי בחיבורו החשוב מק'רתי 1981, וכן מקבלים קביעה זו רבים מן הכותבים על בלשנות עברית בעיתונות מקצועית וזה. ר' למשל בר-לב 1978.

13. גם בן-חיים מתייחס אל המשקל כאל מורפמה אחת (108) בלא ויכוח. אין כל מקום לכנות את עיצורי המשקל "מוספיות", כפי שכמה מחברים נוהגים לעשות.

3.2.2 אם נתבונן במספר גדול למדיי של מלים-ערכים שאינן נטעים, נוכל לזהות קבוצות של מלים שבכל אחת ממלות הקבוצה יש מספר עיצורים שיחד הם נושאים את התכונות האלה:

- (1) העיצורים הללו באים כסדרה, היינו, כקבוצה שחבריה מופיעים תמיד בסדר קבוע. לפי שעה נקרא לסדרה זו בשם סדרה א'.
- (2) סדרה א' מכילה שני עיצורים, שלושה עיצורים (ברוב המקרים) או יותר.
- (3) כל אחד מעיצורי סדרה א' מהותי לה: אם יוחלף אחד העיצורים או יושמט – שוב לא תהיה זו אותה סדרה א'.
- (4) סדרה א' מופיעה בלשון רק כשהיא בתוך מלה.
- (5) כשסדרה א' נמצאת בתוך מלה היא בלתי רצופה, היינו, לעולם תנועה מפרידה את אחד העיצורים לפחות משאר העיצורים של הסדרה; כשהסדרה היא של שלושה עיצורים, יש שתנועה מפרידה כל עיצור מחברו. ויש שעיצור שאינו שייך לסדרה א' מפריד בין העיצור הראשון לעיצור השני של הסדרה.
- (6) מלים המכילות סדרה א' מסוימת יש להן אותה תכונה סמנטית כללית משותפת, או שמלים המכילות סדרה א' מסוימת נחלקות לקבוצות נפרדות שכל אחת מהן נושאת תכונה סמנטית כללית משותפת משלה.
- (7) כשמזהים סדרה א' מסוימת בתוך מלה, ניתן להמיר אותה בסדרה א' אחרת, שנתגלתה בקבוצת מלים אחרת. התוצאה של ההמרה: מלה אחרת, בעלת משמעות חדשה. להלן נראה כי תכונות סמנטיות מסוימות, הקיימות במלה הקודמת, עשויות להימצא גם במלה החדשה.

3.2.2.1 "סדרה א'" זו היא השורש. לפי התכונות 1, 3, 6, 7 השורש הוא מורפמה, ולא זו בלבד, אלא שלפי תכונה 4 השורש הוא מורפמה כבולה. לפי תכונה 5 הוא מורפמה בלתי רצופה.

3.2.3 כשמזהים שורש כלשהו בתוך מלה, ניתן להסיר כל אחד מעיצוריו ממקומו ולהשאיר תא ריק במקום כל עיצור שהוסר. מה שנשאר במלה לאחר המרתה של סדרת עיצורי השורש בתאים ריקים – גם הוא יסוד מורפולוגי, ואלה תכונותיו:

- (1) הגיוו של יסוד מורפולוגי זה באים כסדרה. נקרא לה סדרה ב'.
- (2) סדרה זו מכילה תנועות או תנועות ועיצורים (בגדר "תנועות" יש להבין גם תנועה אחת, ובגדר "עיצורים" גם עיצור אחד).
- (3) כל אחד מהגיוו סדרה ב' מהותי לה. אם יוחלף אחד ההגיים או יושמט – שוב לא תהיה זו אותה סדרה ב'¹⁴.

14. שינויי ביצוע פונטיים, כגון חספים, "תשלומי דגש" וכיוצא באלה, מקומם אינו במשקל, שהוא ייצוג תאורטי של מבנה המלה. כך, למשל, משקל תרוץ הוא משקל ספור, משקל נעלה הוא משקל נפלא וכדומה.

- (4) סדרה ב' מופיעה בלשון רק כשהיא בתוך מלה.
- (5) אם סדרה ב' מכילה יותר מתנועה אחת, הרי כשהסדרה בתוך מלה, היא בלתי רצופה, היינו לעולם יפריד עיצור-שורש אחד לפחות בין שניים מהגייה של סדרה ב' זה מזה. מקומותיהם של עיצורי השורש בתוך סדרה ב' חייבים להיות מסומנים בה.
- (6) סדרה ב' מעניקה למלים המכילות אותה תכונה סמנטית כללית משותפת, או שהמלים המכילות אותה נחלקות לקבוצות נפרדות, שכל אחת מהן גושאת תכונה סמנטית כללית משותפת משלה.
- (7) כשמזהים סדרה ב' בתוך מלה, ניתן להמיר אותה בסדרה ב' אחרת, שנתגלתה במלה אחרת לאחר הסרת השורש. התוצאה: מלה אחרת, בעלת משמעות חדשה. תכונות סמנטיות מסוימות של השורש עשויות להשתתף במשמעות המלה החדשה.
- 3.2.3.1 סדרה ב' היא המשקל. לפי התכונות 1, 3, 6, 7 המשקל הוא מורפמה. ולא זו בלבד, אלא לפי תכונה 4 היא מורפמה כבולה. לפי תכונה 5 היא מורפמה בלתי רצופה.
- 3.3 בהתבוננות זו אנו רואים כי אכן, התכונות המצויות בשורש הן התכונות המצויות במשקל. שני אלה, השורש והמשקל, הם מורפמות כבולות, שכל אחת מהן יכולה להצטרף רק לחברתה, ואף אחת מהן אינה מצויה בלשון אלא כשהיא מצורפת לחברתה. כל אחת ניתנת לזיהוי צורני – גם אם לעתים יש צורך לשחזר תחילה חוקי ביצוע שפעלו על תוצאת הצטרפותן (בדומה לנאמר לעיל 1.3.1.1). כל אחת מהן ניתנת גם לזיהוי סמנטי, לפעמים ביתר קושי ועמימות, וכנראה, גם בתחום הסמנטי יש לשחזר חוקי ביצוע מסוימים לשם זיהוי זה¹⁵.
- 3.3.1 לא מן הנכון אפוא לרומם רק יסוד אחד, השורש, ולקשור רק לו דברי שבח כגון שהוא "מצאות חיה, חלק מהותי של מבנה הלשון, שחש בו כל דובר עברית" (טור 104). גם המשקל ראוי לשבח הזה. סרג *i__u* במקום *i__e* אל השורש ז'מ'ר' ותמצא שהפכת מלה שהיא פועל למלה אחרת שהיא שם, הווה אומר, מלה בעלת מהות אחרת. אף אחת מהן אינה יכולה להחליף את חברתה בשום מבע, כפי שיחוש כל דובר עברית. סרג *mi__a* במקום *ma__e* אל השורש ק'ל'ט', ותמצא שהפכת שם אחד לשם אחר, ושוב אין להחליף ביניהם, כי הם נושאים משמעויות רחוקות זו מזו, גם אם תכונה סמנטית עמומה משותפת קיימת בשניהם.
- 3.3.2 משקל הוא אפוא מורפמה כבולה, אך אין הוא מצטרף למלה עצמאית, ובכך הוא שונה באחת התכונות המהותיות מן הפורמטיבים (2.5.1), ועל כן לא מן הראוי לכנותו "פורמטיב".

15. אפרת 1986, 1988 העלתה השערה מעניינת בנושא זה וערכה מחקר-חלוץ לבדקה. לרבריה, אין כאן צירוף פשוט של תכונות סמנטיות של שורש ושל משקל, אלא המשקל פועל כאופרטור סמנטי ומשפיע על המהות הסמנטית של השורש בעת ההצטרפות למלה.

3.3.3 אם לנוכח ממצא זה נטען כי התכונה "מצטרף למלה עצמאית" אינה חייבת להיות תכונה מהותית של כל הפורמטיבים, תהיה המסקנה שגם את השורש ראוי לכנות בשם "פורמטיב", ומסקנה זו ודאי תידחה מכול וכול.

3.4 לנוכח ממצאים אלו והמסקנות העולות מהם מתעוררת השאלה איך נשתרש בבלשנות העברית מעמד מיוחד לשורש, מעמד של עיקר המלה, שאליו מצטרף יסוד צדדי, נספח, הוא המשקל, העשוי אך לגוון במקצת את המשמעות הזאת הנישאת, ראשה ורובה, על כתפי השורש? את התשובה לשאלה זו יש לחפש בתולדות הדקדוק העברי.

3.4.1 דקדוק הלשון העברית, כפי שקם והתפתח בימי הביניים, היה מכון בעיקרו להבהיר את פשר הכתוב בספר המקרא. והנה אותיות הספר מסמנות את העיצורים, ואינן מסמנות את התנועות. רק פה ושם, עקב התפתחות לשונית שקדמה לעריכת המקרא ולחתימתו, נמצאו אותיות אחדות שאינן נהגות. כאשר לצורכי דיוק בהגייה ושינון כוסה הטקסט העיצורי בצעיף דק של סימני תנועות, הוא רובו של הניקוד, נתפסו לפעמים כמה מן האותיות האילמות הללו כאילו הן משתתפות בסימון התנועה הנמצאת בהגייה אחרי העיצור שסומן באות הקודמת לאות האילמת הזאת.

והנה שתי המורפמות הכבולות שאנו דנים בהן, האחת מהן, היא השורש, בנויה כולה מעיצורים, וחברתה, המשקל – רובה תנועות. מדקדקים שעסקו בטקסטים כתובים, את מורפמת השורש ראו לנגד עיניהם, ואילו את מורפמת המשקל במקרים רבים לא ראו כלל, כי לא ניכרה בכתב, ובמקרים המעטים שיש לה באות-כוח בכתב, כמעט לעולם אין היא ניכרת כולה בכתב.

מי שעיקר תשומת לבו אל הכתב – ודאי שיתן דעתו על השורש, והמשקל פחות יהיה בעיניו. הוא יסיק כי החומר – העיקר – מובע בשורש, והמשקל אך משנה מעט את צורתו של החומר. תהא צורה זו או זו – החומר יישאר בעינו בכולן. הווה אומר, השורש עיקר והמשקל טפל.

3.4.2 מנהגם של המדקדקים לסמן את המשקלים במלים שלמות תרם אף הוא לטשטוש מציאות המשקל. אמנם האותיות פ', ע' ו-ל' בשמות המשקלים צריכות להיתפס כמשתנים, היינו גורמים לא-סופיים שאת מקומם עשוי לתפוס כל עיצור-שורש אחר, המשמש סמל סופי, אבל אותיות אלה לא יוחדו לסמן בהן משתנים, ותפקידן הקבוע – לסמן בהן הגיים מסוימים בלשון (שהם סמלים סופיים) – הוסיף להתקיים בצד התפקיד כמשתנים. נמצא ש-פ', ע' ו-ל' שימשו בשני תפקידים באותן המלים הכתובות, ולא היה שום הבדל חיצוני ניכר לעין בין שימושם בתפקיד משתנה ובין שימושם בתפקיד סמל סופי.

3.4.2.1 במערכות סימול מסודרות כראוי אחת הדרישות היסודיות היא ליחד סמלים למשתנים וסמלים אחרים לסמלים הסופיים, הממירים את המשתנים. בשפת המחשב

פרולוג, למשל, האות הראשונה (או היחידה) של המשתנה חייבת להיות אות גדולה, ואילו הסמל הסופי אסור לו להיכתב כך¹⁶.

אין לנו אלא להצטער שלא דומה לכך היה הסימון בתחום הדקדוק העברי בימי הביניים. הנה באותם הימים הוכנס למתמטיקה השימוש בסמל מתמטי חדש, שהצעיד את יכולת המתמטיקאים צעדי ענק. זה היה סמל האפס¹⁷.

3.4.2.2 לו היה עולה בדעת המדקדקים להשתמש בשכמותו גם בדקדוק העברי, היה מושג המשקל נעשה ברור ומחזור כבר בימי הביניים, שכן במקום לסמן משקל כולו באותיות, כגון תפעולה, היה המשקל מסומן כך: תַּ-וּ-הַ, והנותן בו עין תופס מייד שאין הוא מלה, כי אם מבנה דקדוקי¹⁸.

3.5 האומנם הכתב העברי משקף את תכונותיה של העברית? האמת היא שרק עקב מאורעות היסטוריים כלליים שאינם שייכים כלל לבעיות הכתב החל כתב חסר תנועות לשמש את העברית. ככל שדיעונו מגיעות היום, נוצר הכתב העברי בהשראת כתב הברות המצרי המקוצר, שעיקרו (במונחים מודרניים) – סימן אחד לכל ההברות שבראשן עומד אותו עיצור¹⁹.

3.5.1 נניח לרגע שהכתב העברי היה נוצר, עקב נסיבות היסטוריות אחרות, בהשראת הכתב היווני. מסתבר שבמקרה כזה היו מתייחדות גם בכתב העברי אותיות לסמן בהן כל תנועה, והעובדה שלפעמים תנועה אחת ממירה את חברתה או נשמטת לא הייתה גוררת ויתור על כל סימני התנועות! הנה כאשר סיגלו הפינים את הכתב הלטיני ללשונם, לא ויתרו על סימני התנועות רק בשל העובדה שחלים שינויים בתנועות המלים עקב תוספות של הברות מסוימות²⁰.

16. ראה קלוקסין 1981, עמ' 6-7; על ערכה של שפה זו לבלשנות ר' אפרת 1985ב.

17. לא נפרש כאן את ערכו במתמטיקה. ר' חיבור עברי שווה לכל נפש, שיא 1961.

18. כך נהגו ספרי לימוד רבים בדורות האחרונים, ושבח אני לעניין זה את ספר הדקדוק השימושי מאת גושן-גוטשטיין, שפאן ולבנה (גושן 1958), שאף הם נהגו כך. בעניינים אחרים ראוי הספר לביקורת נוקבת.

19. כבר ציין יבין 1939 עמ' 13, 77, כי בעשותם זאת עמדו המצרים הקדמונים על סף כתב אלפביתי מובהק.

20. ראוי להזכיר כי המלטאית, שהיא שפה שמית מובהקת, נכתבת באותיות לטיניות וכל תנועותיה מסומנות, כמובן, בגוף המלה, בלא כל נזק ל"רוח הלשון". ועוד יש להזכיר כי ארנסון 1969 טענה שהתנועות בפעלים אינן טעונות ייצוג בכתב, מכיוון שהן ניתנות לחיזוי מדויק לפי חוקים מורפולוגיים ופונולוגיים (עמ' 140). אולם החוקים הנדרשים הם בראש ובראשונה תחביירים, כדי לזהות שאכן, מתרועות האותיות היא פועל, כלומר ייצוג התנועות הוא בעיקרו תלוי הקשר. על כן הכתב העברי המסורתי אינו "ייצוג טבעי" של הלשון כלל וכלל.

3.5.2 לא תכונה מהותית של השפות השמיות גררה אפוא את אי סימון התנועות בכתב²⁰, אלא זימון היסטורי מסוים. אולם לכך היו עוד תוצאות: אי סימון התנועות בכתבן של השפות השמיות גרר תפיסה דקדוקית שלפיה "העיצורים הם עיקרן של השפות השמיות", ואילו "התנועות... עשויות להתחלף כדי להביע גיוונים במשמעות היסוד" (ר' לעיל 3.1.1).

3.5.2.1 תפיסה זו אינה מוצדקת. אפשר לדבר על "משפחת מלות המשקל" כשם שאנו מדברים על "משפחת מלות השורש", גם אם ב"משפחת המשקל" יהיו בדרך כלל יותר חברים משיש ב"משפחת השורש". אפשר למצוא משמעות כללית משותפת (או תפקיד סמנטי משותף) למלים שוות המשקל, או שמלים אלו ייחלקו לכמה קבוצות, שלכל אחת מהן תהיה משמעות כללית משותפת (או תפקיד סמנטי משותף) – לא פחות משניתן למצוא זאת בקבוצת מלים שוות שורש²¹.

3.6 הניסיון להגדיר מורפמות בלי היזקקות לגורם המשמעות (ר' לעיל 2.2.2.3) מביאנו לידי הערה הסוטה במשהו מן העניין שנתנו דעתנו עליו, אך בשל חשיבותה נביאנה במקום זה. כאשר אנו מבקשים לתת סימני היכר ברורים לשפות השמיות (3.1.2) – אין כל צורך להידיין בשאלה מי מן השניים, השורש או המשקל, נושאים "משמעות עיקרית", ומי מהם אך "מגוון" את המשמעות הזאת. דיי אם ניתן את הסימן הצורני הבא כדי לזהות לשון שמית: אלו הן לשונות שהערכים המילוניים המקוריים שלהן ברובם המכריע נוצרים מסירוג של שתי מורפמות כבולות בלתי רצופות זו בזו, שאף אחת מהן אינה קיימת בלשון בלעדי חברתה. מורפמה כבולה אחת – השורש – בנויה כסדרה של עיצורים, והאחרת – המשקל – כסדרה של תנועות, או תנועות ועיצורים, והמקומות המיועדים לעיצורי השורש מסומנים בה.

3.7 העניין האחרון שעלינו להזכירו בהקשר זה הוא מקומו של השורש במילון. מעייני הדקדוק היו נתונים בשורש, ומה פלא שעמדה זו טבעה את חותמה גם במבנה המילון. אם השורש נושא את "עיקר המשמעות", הרי בחיבור שהמשמעות עיקר בו יש לערוך את המלים לפי השורשים. ואכן, במילונים הישנים ובקונקורדנציות עד סף ימינו כך נהגו בכל המלים: הן כביכול "ערכי משנה" של השורשים. המילונים החדשים שינו מנהג זה במקצת, והפרידו את הפעלים משאר המלים, כאילו משמעות השורש ניכרת בעיקר בפועל, וחשיבות השורש בתחום השם פחותה²². גם מילון האקדמיה ללשון העברית הנעשה מטעם האקדמיה ללשון העברית, נערך על-פי השורשים.

20. שלא כדעת ייבין 1939 עמ' 77, ורבים אחרים.

21. ראה חיבורים שלמים על המשקל, כגון אבינרי 1960, או פרקים אצל ילין 1947, לבני 1942.

22. ביקורת על כך השמיע רוזן תשס"ז, עמ' 104, ור' תשובה באבן-שושן תשל"ט, עמ' יג. ראה גם אורנן 1971.

3.7.1 נעיר רק כי גם כאשר המלים ערוכות במילון שלא לפי סדר האלפבית שלהן, אלא על-פי סדר האלפבית של שורשיהן, אין השורש נעשה על-ידי-כך ל"ערך מילוני". הערכים המילוניים הם אך ורק המלים עצמן, והשורש אינו אלא מפתח למציאתן, מפתח שעורכי המילונים סבורים כי הוא ראוי לשימוש, בין לשם חיסכון בהסברת משמעויות המלים בעלות השורש, בין להצגת כל המלים השייכות לשורש אחד לשם דיון מקיף על צדדיו המשותפים ועל הגיוונים שבו. מסתבר שלמשתמשים מסוימים יש יתרון בסידור ערכים כזה, ולאחרים יתאים יותר סידור אלפביתי שלם של כל המלים. מכל מקום, דומה שדרוש מאמץ מיוחד כדי שסידור ערכים על-פי השורש לא ימעט מערך בן-הזוג הנאמן של השורש, הלא הוא המשקל.

ד. סיום: ענייני מינוח

4.1 בפרק קצר זה נבדוק כמה מן המונחים הראויים לשמש בתחום זה של הבלשנות בחיבורים העבריים. בצד מונחים עבריים שהשתדלנו לעמוד על טיבם לעיל – נטע, בסיס, שורש, משקל – משמשים גם המונחים מורפמה ופורמטיב.

4.1.1 זה כמה עשרות שנים משתמשים בצורן²³ במקום המונח מורפמה, ואולם המונח מורפמה מוסיף לשמש בעברית ולא הומר כליל. אולי היה קושי לוותר עליו לנוכח שורה של מונחים המשמשים בבלשנות, ובכולם יש צד מכוון לדמיון צורני ביניהם: הרי מורפמה נבנתה בצדה של פונמה – ומונח אחרון זה מוסיף לשמש בעברית כמעט ללא מתחרה²⁴. מאז נתחדשו כמה וכמה מונחים דומים, כגון סממה, גלוסמה, סמנטמה, מיונמה, לקסמה, סינטגמה, ולא זו בלבד אלא שכשם שליד פונמה מצוי גם פון, כך ליד מורפמה מצוי גם מורף. לא כל-כך קל להמיר מונח אחד בלבד מתוך שורה של מונחים דומים, ואף אין זה רצוי.

4.1.2 במצב הנוכחי יש בשפה הבלשנית העברית שני מונחים המכוונים לעניין אחד, גם מורפמה וגם צורן. זה מצב שאינו נוח כלל וכלל. ריבוי נרדפים אינו מוסיף בהירות לעניינים הנדונים, והוא אך זורע מבוכה. המסקנה היא שמן הראוי לאמץ את השימוש במורפמה לעניינה ולאשרה, ואת המונח צורן לזרות משימוש זה.

אמנם מורפמה ניכר בה מוצאה הזר, ואולי היה לנו נאה יותר, לו היינו מסגלים כאן לעצמנו דווקא את הנוסח האנגלי או הצרפתי מורְפֶם, אך ספק אם ניתן להתערב בכך. נזכור נא כי בלשון שבפינו רבות המלים שצורתן צורת נקבה והן נהגות במלעיל: אנטנה, רקלמה, רקטה.

23. הוא מצוי כבר ברשימת מונחי הבלשנות של ועד הלשון.

24. ריון תשס"ז משתמש בצורן למורפמה, אך מחזיק בפונמה, ר' בייחוד עמ' 193, וכך נוהגים רבים אחרים.

- 4.2 מצד אחר, בתחום המורפולוגיה יש צורך להבחין בין מורפמה ובין פורמטיב.
- 4.2.1 למזלנו, מונח אחרון זה עדיין אינו מושרש בספרות הבלשנית²⁵, ומלים לועזיות רבות הדומות לו בצורתו הומרו במרוצת השנים במלים עבריות לוקומוטיב, אופנסיבה, אפקטיבי, אפלטבי.
- 4.2.2 המונח צורן שלא הוריש את מורפמה ראוי לרשת את פורמטיב: הלא הוא באמת "יוצר צורה". השינוי הזה בשימוש הוא מזערי, שומר את צורן בתחום משמעות קרוב ביותר, ונובע מן הצורך המתמיד להעמיד בכל עת מונחים מדויקים יותר, לפי התפתחות השקפותינו המדעיות והתעדנותן²⁶.

נספח: דקדוק חלקי לנטיית השם

הקדמה: דקדוק זה מכיל חוקים סדורים, היינו יש להפעילם לפי סדר הופעתם, אלא אם כן מדלגים על חוק או על חוקים לפי ההוראות שבחוק. בחוקים אלו נקרא צורן-נטייה לכל הברת סיומת המצטרפת לשם כדי להטותו בנטיית הקניין או בריבוי. צורני הנטייה (CN) נחלקים לשלוש קבוצות, כפי שיבואר בהמשך. החוקים כוללים שינויים בהברה האחרונה של שמות המסתיימים בתנועת a או בתנועת e, אך אינם כוללים שינויים אחרים החלים בשם. בדקדוק זה "חוק" פירושו "המר את מה שמשמאל לחץ במה שממינו". אם יש לוכסן, הרי מימינו של הלוכסן ניתן ההקשר שהוא תנאי להפעלתו של החוק.

- 1: יש להציב סימן + לאחר כל משתנה. \$EM הוא משתנה המייצג שם מן המילון; כדי להפעיל את הדקדוק, רשום במקומו את השם עצמו (באותיות קטנות, כגון + namer → \$EM)

$$\$EM \rightarrow \$EM +$$

CN הוא משתנה המייצג צורן נטייה; יפורש בהמשך

$$CN \rightarrow CN +$$

- 2: אם רצונך להשתמש בשם בלי צורני נטייה, דלג על חוק זה והבאים אחריו ועבור ישר לחוק 13; אם רצונך

25. גיר תשל"ח, עמ' 50-52, משתמש בו ביד נדיבה, בין לעצמו בין בצירופים שונים המכוונים בדרך כלל לאותו העניין: צורן-פורמטיב, צורן-המשקל (הפורמטיב), דגם (פורמטיב), הפורמטיב (צורן המשקל). אגב אעיר כי במונח דגם במקום משקל השתמשו גם אחרים, וכבר הערתי שהוא תרגום חוזר מן התרגום האנגלי למשקל, ומובן שאין לו מקום בלשון הבלשנית העברית.

26. ב"צורן" למשמעות זו כבר השתמשתי לא אחת בחיבורים בלשניים.

להוסיף צורני נטייה, שים את סימן המשתנה CN אחרי
השם (אנו מוסיפים לכתוב כאן \$EM גם מימין לחץ,
אך ראה הערה בחוק 1: לעיל)

$$\$EM + \rightarrow \$EM + CN +$$

3: אם השם מסתיים בתנועה e (הוא יסומן \$EMe) ויש
אחריו צורן נטייה, מחק תנועה זו

$$e \rightarrow \emptyset / \$EM _ + CN +$$

4: בחר לך את אחת הקבוצות של צורני הנטייה (פירושם
יבוא בהמשך)

$$CN \rightarrow \{CN1, CR\} / \$EM + _ +$$

5: אם בחרת במשתנה CR והשם מסתיים בתנועה a, מחק
תנועה זו

$$a \rightarrow \emptyset / \$EM _ + CR +$$

6: אם בחרת במשתנה CN1 והשם מסתיים בתנועה a,
הוסף t אחריה

$$a \rightarrow at / \$EM _ + CN1 +$$

7: אם בחרת במשתנה CR, מותר לך שוב להוסיף צורן
נטייה. אם אינך רוצה – דלג על חוק זה ועל הבא
אחריו ועבור לחוק 9

$$\$EM + CR \rightarrow \$EM + CR + CN +$$

8: הפעם חייב צורן נטייה זה להיות מקבוצת CN2

$$CN \rightarrow CN2 / \$EM + CR + _ +$$

9: אם יש משתנה CR בביטוי שלפניך, המר אותו כעת
באחר מצורני הריבוי im או ot (הבחירה אינה חופשית:
שם המסתיים ב-a בוחרים לו ot, ושם שאינו מסתיים
ב-a בוחרים לו im, אלא אם כן רשום אחרת במילון)

$$CR \rightarrow \{im, ot\} / \$EM + _ +$$

10: אם צורן הריבוי הוא im ויש אחריו צורן נטייה CN2,
מחק את im

$$im \rightarrow \emptyset / \$EM + _ + CN2 +$$

11: המר את סמל המשתנה CN1 שבביטוי באחד מן
הצורנים לפי בחירתך

$$CN1 \rightarrow \{i, ka, ek, o, ah, enu, kem, ken, am, an\}$$

12: כנ"ל המר את CN2

CN2 → {ay,eika,ayk,aw,eiha,einu,eikem,eiken,eihem,eihen}

13: מחק את כל סימני + שבביטוי

+ → ∅

14: נסתיימה פעולת הנטייה; הצורה שנתקבלה עוברת למנגנון התחבירי.

דוגמות לבניית צורות

הצורה חוק מס'	מוֹרִי	מוֹרִי	סוֹסוֹת	סוֹסְתֶכֶם	סוֹסוֹתֵיכֶם
1	more+	susa+	susa+	susa+	susa+
2	more+CN+	susa+CN+	susa+CN+	susa+CN+	susa+CN+
3	mor+CN+	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן
4	mor+CN1+	mor+CR+	susa+CR+	susa+CN1+	susa+CR+
5	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	sus+CR+	אינו פועל כאן	sus+CR+
6	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	susat+CN1+	אינו פועל כאן
7	אינו פועל כאן	mor+CR+CN+	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	sus+CR+CN+
8	אינו פועל כאן	mor+CR+CN2+	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	sus+CR+CN2+
9	אינו פועל כאן	mor+im+CN2+	sus+ot+	אינו פועל כאן	sus+ot+CN2+
10	אינו פועל כאן	mor+ +CN2+	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן
11	mor+i+	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	susat+kem+	אינו פועל כאן
12	אינו פועל כאן	mor+ +ay+	אינו פועל כאן	אינו פועל כאן	sus+ot+eikem+
13	mori:	moray:	susot:	susatkem:	susoteikem:
14	סוף	סוף	סוף	סוף	סוף

דוגמות לניתוח

בניתוח בודקים בסדר הפוך אילו חוקים פעלו על הצורה, עד שמגיעים למרכיביה בחוק 27¹.

27. כמובן, לפני כל ניתוח נערכת בדיקה במילון, שמא המלה שעומדים לנתח היא ערך מילוני שלם, כגון מְרִדְכִי (כמו מְרִדְכִי), עֶקְשִׁי (כמו בְּרִדְכִי), קְפִיטָן (כמו כְּפִיטָן). גם במקרה כזה יש לערוך ניתוח, שמא המלה אינה רק ערך מילוני שלם, אלא גם תוצר של נטייה, כגון אֶמְנָם, המתפרשת הן כמלה בפני עצמה, הן – האֶמְנָן שלהם.

מוֹרִי

- כדי להציב + במקומות המתאימים (חוק 13) בודקים 11, 12 אם ניתן לזהות צורן נטייה בסימנה של הצורה העומדת לניתוח: $\text{mori} \rightarrow \text{mor} + i$ ($i \in \text{CN1} \subset \text{CN}$).
- חוקים 5, 6, 7, 8, 9, 10 לא פעלו בבניית הצורה, כעולה מן העיון בהם.
- חוק 4 פעל ($i \in \text{CN1} \subset \text{CN}$).
- חוק 3 – (א) אם החוק לא פעל, הרי לפי 2: $\text{mor} + i$, בודקים במילון צורת mor ;
- (ב) אם החוק פעל, מוסיפים לצורה e , ואז לפי 2: $\text{more} + i$, בודקים במילון צורת more .

הניתוח מעלה שני פתרונות: (א) השם הוא מור; (ב) השם הוא מוֹרָה. בשני הניתוחים צורן הנטייה הוא של גוף I מדבר.

מוֹרִי

- לפי 11, 12, 13 – $\text{mor} + \text{ay}$ ($\text{ay} \in \text{CN2}$).
- לפי 10, לפי צורן נטייה השייך ל- CN2 חייב להופיע צורן נטייה השייך ל- CR . אם הצורה שלפני CN2 איננה מסתיימת ב- ot , סימן שהיה שם im ונמחק. יש להחזירו: $\text{mor} + \text{im} + \text{ay}$.
- חוקים 7, 8, 9 – חוקים אלה פעלו בבנייה.
- חוק 6 לא פעל.
- חוק 5 – כדי לבדוק אם חוק זה פעל על הצורה, יש להוסיף לה a ולחפש במילון: האם mora קיימת והאם נרשם בצדה שהריבוי שלה הוא im ? אם לא, סימן שחוק 5 לא פעל כאן.
- חוק 4 פעל.
- חוק 3 – (א) אם החוק לא פעל, הרי לפי 2: $\text{mor} + \text{im} + \text{ay}$, בודקים במילון צורת mor ;
- (ב) אם החוק פעל, מוסיפים לצורה e , ואז לפי 2: $\text{more} + \text{im} + \text{ay}$, בודקים במילון צורת more .
- הניתוח מעלה שני פתרונות: (א) השם הוא מור; (ב) השם הוא מוֹרָה. בשני הניתוחים צורן הנטייה הוא של גוף I מדבר.

רשימת מקורות ומפתח

- אבינרי 1960 – 3.5.2.1 = יצחק אבינרי, היכל המשקלים, תל-אביב
 אבן-שושן תשל"ט – 3.7 = אברהם אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים, הדפסה עשירית
 אולנדורף 1958 – 3.1.2; 3.1.3 = E. Ullendorff, "What is a Semitic Language?"
 (1958) 28 *Orientalia*, עמ' 57–66
 אורנן 1971 – 3.7 = עוזי אורנן, "בניינים ובסיסים, נטיות וגזרות", האוניברסיטה,

- כרך 16, ב, עמ' 15-22
 אורנן 1971 - 2.1.8 = עוזי אורנן, "גישה חדשה לתיאור הפועל והדגמתה בנטיית הבינוני", ספר קמרט, ירושלים, עמ' 32-44
 אורנן תשל"ו - 1.3.2.1 = עוזי אורנן, "על יצירת שורשים חדשים ועל כמה מלים מחודשות", לשוננו לעם כז, עמ' 254-267
 אורנן תשל"ח - 2.1.8 = עוזי אורנן, "נטית הפועל כיצד?", אורחות י, עמ' 47-68
 אורנן תשמ"ג - 1.3.2.1 = עוזי אורנן, "תצורת המלה העברית כיצד", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת משה בראשר ואחרים, ירושלים, עמ' 13-42
 אורנן 1986 - 2.2.2.3 = תורת ההגה של העברית החדשה, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב
 אורנן 1986 - 1.3.1.1 = עוזי אורנן ויודים קוצקי, "תהליכי ניתוח ויצירה במורפולוגיה העברית", הכנס הארצי ה-21 לעיבוד נתונים, אילא, עמ' 153-164
 אורנן 1990 - הערה 8 = Uzzi Ornan, "Machinery for Hebrew Word Formation", *Advances in Artificial Intelligence, Natural Language Processing and Knowledge-based Systems*, Martin C. Golubic (ed.), Springer Verlag 1990
 אפרת 1985 - 2.2.2.3 = מיכל אפרת, טבלת שורש-משקל - דרך המלך של תצורת המלה העברית, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית, ירושלים
 אפרת 1985 - 3.4.2.1 = מיכל אפרת, "פרולוג - שפת תכנות לבלשנים", בלשנות עברית חפ"שית 23, עמ' 5-43
 אפרת 1986 - 3.3 = מיכל אפרת, "היחידה הלקסיקלית המזערית ושימושיה", הכנס הארצי ה-21 לעיבוד נתונים, אילא, עמ' 131-151
 אפרת 1988 - 3.3 = Michal Ephratt, "Semantic Properties of the Root-Pattern Array", *Computers and Translation* 3 (1988), pp. 215-236
 ארונוף 1976 - 2.2.2.1; 2.2.2.3 = Mark Aronoff, *Word Formation in Generative Grammar*, Cambridge, Mass
 ארונסון 1969 - 2.1.6; 3.5.1 = Ruth Aronson, "The Predictability of Vowel Patterns in the Hebrew Verb", *Glossa*, vol. 3:2, pp. 127-145
 ארטל 1902 - 2.1.1 = Hanns Oertel, *Lectures on the Study of Language*, New York
 בולינג'ר 1948 - 2.1.3 = D. L. Bolinger, "On Defining the Morpheme", *Word* 4, pp. 18-23
 בלומפילד 1926 - 2.1.2; 2.2 = L. Bloomfield, "A Set of Postulates for the Science of Language", *Language* 2, 153-264

- Ze'ev Ben-Hayyim, *Studies in the Traditions of* = 2.5.2; 2.1.4 – 1954
the Hebrew Language, Madrid-Barcelona
- Zev Bar-Lev, "The Ordering of Hebrew = 3.1.3 – 1978
 Morphological Processes", *Afroasiatic Linguistics* 6/1, pp. 15–22
- גושן 1958 – 3.4.2.2 משה גושן-גוטשטיין, שלמה שפאן וזאב לבנה, הדקדוק השימושי
Gesenius' Hebrew Grammar ed E. Kautzsch, = 3.5.2; 3.1.1 – 1910
 second English edition ed. A. E. Cowley, Oxford
- Jean Dubois et al., *Dictionnaire de linguistique*, Paris = 2.1.7 – 1973
- C. F. Hockett, "Problems of Morphemic Analysis", = 2.2.1 – 1947
Language vol. 23, pp. 321–343
- E. P. Hamp, *A Glossary of American Technical Linguistic* = 2.1.7 – 1966
Usage, 1925–1950, Utrecht/Antwerp
- R. R. K. Hartman and F. C. Stork, *Dictionary of* = 2.1.7 – 1972
Language and Linguistics, London
- William Dwight Whitney, *The Life and Growth of* = 2.1.1 – 1875
Language, Appleton, N.Y.
- Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, = 2.1.5 – 1965
 Cambridge, Mass.
- יבין 1939 – 3.5 = שמאיל יבין, תולדות הכתב העברי, ירושלים
- ילין 1945 – 3.5.2.1 = דוד ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים
- לבני 1942 – 3.5.2.1 = יצחק לבני, דקדוק הלשון העברית, ירושלים
- John J. McCarthy, "A Prosodic Theory of = 3.1.3 – 1981
 Nonconcatenative Morphology", *Linguistic Inquiry* vol. 12/3
- P. H. Matthews, *Morphology*, Cambridge = 2.2.1; 2.1.7 – 1974
- גיר תשל"ח – 3.2.1 = רפאל גיר, סמנטיקה של העברית החדשה, תל-אביב
- Mario Pei, *Glossary of Linguistic Terminology* = 2.1.7 – 1966
- W. F. Clocksin and C. S. Mellish, *Programming in* = 3.4.2.1 – 1981
Prolog, Springer-Verlag, Berlin
- David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and* = 2.1.7 – 1985
Phonetics, 2nd edition, Oxford
- רוזן תשט"ז – 3.7 = חיים רוזן, העברית שלנו, תל-אביב
- רין 1968 – 1.1.2 = צבי רין, עלילות האלים, ירושלים
- D. J. Steible, *Concise Handbook of Linguistics*, New = 2.1.7 – 1967
 York
- שישא תש"ח – 3.4.2.1 = אליעזר שישא, אבו-ציפר הרופא, תל-אביב

האקדמיה ללשון העברית והאקדמיות הערביות

כשאנו חוגגים מאה שנה לאקדמיה שלנו על גלגוליה השונים, מן הראוי להביט לא רק אחורה, כדי לסקור את תולדותיה, אלא גם הצדה, כדי להתבונן בנעשה באקדמיות ללשון ערב, שכן הקורא העברי המשכיל כמעט אין לו ידיעות על הנעשה באקדמיות הערביות¹. מלבד זאת, בהתבונננו באקדמיות הערביות אנו מציבים לפנינו כעין מראה, אשר מעשיה ומחדליה של האקדמיה שלנו משתקפים בה במידה זו או אחרת.

1. ב'לשוננו' עצמו נתפרסמו שני מאמרים הקשורים בנושא זה. זאב בן-חיים כתב בכרך ח עמ' 335-340 על האקדמיה ללשון הערבית בקאהיר, תפקידיה ופעולותיה, ובכרך לו עמ' 228-235, 301-307 פרסם חסיב שחאדה ביקורת מפורטת על ספרו של המזאוי, דמשק. בפרסום אחר של האקדמיה, תחיה, עמ' 101-110, דנתי בנושא "האקדמיות ללשון והחיידושים". אולם בספרי זה הייתי מעוניין בקווים מקבילים ומפרידים בהתפתחות העברית והערבית הספרותית, ואילו במאמרי זה האקדמיות עצמן עומדות במרכז הדיון. מאחר שהמאמר פונה אל המשכיל העברי, אשר אין להנחית כדבר המובן מאליה שהוא יודע ערבית, אצטט להלן כראש ובראשונה ספרות בעברית, אחר כך – בשפות אירופיות ורק בסוף אביא מספרות היסוד שבערבית. אגב, לא כל הספרות על האקדמיות הערביות עמדה לרשותי, אך נדמה לי שעדיין אפשר לצייר את דיוקנאותיהן בקווים כלליים.

כמה קיצורים:

אבראהים, אקדמיה = محمد حسن ابراهيم, أكاديمية (مجمع) اللغة العربية. צילום של מאמר זה נמצא בידי, אולם לא הצלחתי למצוא את מקום פרסום המאמר. השימוש במספרים אירופיים מצביע על מוצא עיראקי או צפון-אפריקני. העימוד הוא עמ' 80-91 (טורים כפולים).

אבראהים, הוראה = محمد حسن ابراهيم, اللغة العربية في التعليم, الاقلام 80, חוברת ה, עמ' 64-77 (טורים כפולים; בטעות נדפסו כמה טורים פעמיים) (1981).

אלפתייח = احمد الفتّيح, تاريخ المجمع العلمي العربي, دمشق 1904.

בא"ב (ראשי תיבות: ביטאון האקדמיה של בגדד) = مجلة المجمع العلمي العراقي.

בא"ד (ראשי תיבות: ביטאון האקדמיה של דמשק) = مجلة المجمع العلمي العربي في دمشق.

בא"ק (ראשי תיבות: ביטאון האקדמיה של קהיר) = مجلة مجمع اللغة العربية في القاهرة.

בא"י (ראשי תיבות: ביטאון האקדמיה הירדנית) = مجلة مجمع اللغة العربية الاردني.

המזאוי, דמשק = R. Hamzaoui, *L'Académie arabe de Damas et le problème de la modernisation de la langue arabe*, Leiden 1965

המזאוי, קהיר = R. Hamzaoui, *L'Académie de langue arabe du Caire. Histoire et oeuvre*, Tunis 1975

לקט תעודות = לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל ולחיידוש הדיבור העברי, ירושלים תש"ל.

מונטיי = V. Monteil, *L'Arabe moderne*, Paris 1960

תחיה = "בלאו, תחית העברית ותחיית הספרותית, ירושלים תשל"ו.

אולם לא רק בעקיפין הצד הערבי מאיר את פעולותינו אנו. ידועים לי שני מאמרים ערביים (אמנם לא נתפרסמו באחד מביטאוני האקדמיות), הדנים במישרין באקדמיה ללשון העברית, הלא הם מאמריו² של מוחמד חסן אבראהים ממרכז השפות של האוניברסיטה הירדנית, שנפטר בשנת 1987. אף-על-פי שאבראהים עסק בלשון העברית³, שני מאמריו מבוססים על טהרת ספרות-משנה באנגלית (שנכתבה במידה רבה בידי מחברים ישראלים). עובדה זו פגמה במידת-מה בעצם כיוון המאמרים. בעקבות מקורותיו האנגליים הוא מזכיר, כמובן, שהעברית החדשה משמשת לשון דיבור, אך אינו מבליט עניין זה כראוי. בשביל אנגלי אין כל רבותא בעובדה שהאקדמיה ללשון העברית מטפלת בלשון שיש בה רובד של דיבור חי⁴, אולם ראוי לצפות ממאמרים הפונים אל הקורא הערבי המשכיל, אשר שפתו המדוברת שונה לחלוטין מלשונו הספרותית, ששימוש העברית כשפת דיבור בחיי יום-יום יובלט בהם בתור ההבדל היסודי שבין מעמד הלשון העברית, שהאקדמיה ללשון העברית עוסקת בה, ובין הערבית, שהאקדמיות ללשון הערבית מטפחות אותה. אמנם בדרך כלל לנגד עיני האקדמיה שלנו לא הלשון המדוברת עומדת, אלא הלשון התקנית⁵, אבל אין הלשון המדוברת נבדלת מן התקנית אלא בייצגה רמת לשון אחרת ("משלב" אחר) של שפה אחת, ואילו בשביל האקדמיות ללשון הערבית, העוסקות אף הן בלשון התקנית – הלוא היא הערבית הספרותית – הלהגים המדוברים הם בבחינת שפות נפרדות,

2. הכוונה לאבראהים, אקדמיה ולאבראהים, הוראה. בכנס שנערך בימים 13–15 בנובמבר 1984 על הנושא "בין יהודים לערבים: מה מתחולל במפגש הבין-תרבותי?", אשר בעת כתיבת שורות אלו עדיין לא נתפרסמו הרצאותיו בדפוס, פתחתי את הרצאתי "קווים מקבילים ומפרידים בין העברית החדשה לערבית הספרותית החדשה" בניתוח (קצר למדי) של אבראהים, אקדמיה.
3. מאמר שלישי של אבראהים, שאינו נוגע בנושא האקדמיה, אך עוסק אף הוא בעברית, הוא النحو العربي وأثره في النحو العربي, המצוטט ב-الفهرست ח, עמ' 409 (1982) כאילו ראה אור ב'בא'י', ה, עמ' 5–20 (1982), ולא היא.
4. "נס תחיית העברית", רוצה לומר, החייאת העברית אף כשפת דיבור, תופעה שאין לה אח ורע בתולדות הלשונות, איננו מפקיע את לשוננו משאר השפות, בבחינת שפה לבדד תשכון, אלא רק מבחינה היסטורית. לאחר שהווחייתה העברית להיות שפת דיבור היא נעשתה לשון דיבור חיה רגילה, כמו כל שאר הלשונות המדוברות, ובכללן, כמובן, האנגלית, ועל כן בעיני הקורא האנגלי אין כל רבותא בעצם הדבר שהעברית משמשת בכל רמות הלשון, ושפת הדיבור בכללן.
5. כאשר האקדמיה שלנו פועלת פעולה נורמטיבית, היא מחוקקת את חוקי הלשון בשביל השפה התקנית, אך כמובן, היא מכירה בזכות קיומן של רמות לשון נמוכות יותר (השפה המדוברת על רמותיה, ובכללן הסלנג), בעלות דקדוק משלהן. דקדוק זה ראוי אף הוא למחקר, לא פחות מדקדוקי הלשון העברית בכל תקופותיה, ופרסומי האקדמיה אף עוסקים בו. השווה, למשל, מאמרים על לשון הילדים שראו אור ב'לשוננו' ועיין במפתח 'לשוננו' כרכים א–כ, מפתח העניינים, ערך 'לשון ילדים', ועל הסלנג ועיין במפתח כרכים כו–לה, מפתח העניינים, ערך 'עברית לתקופותיה', תת-ערך 'לשון הסלנג'.

אשר לעתים קרובות בעיני חברי האקדמיות ללשון הערבית הן צרותיה של הלשון הספרותית.⁶

הסתמכותו של אבראהים על מקורות משניים לא אפשרה לו לפעמים לרדת לעומקם של דברים. הוא (אבראהים, אקדמיה עמ' 82) מכנה "שכלתנית" את עמדתו של אליעזר בן-יהודה, אשר הצהיר ש"כל שורשי הלשון הערבית הם שמיים, ואם כן הם גם קניין שפתנו שהיא שמית, ולכן הבה נבדוק את אוצר המלים הערבי ונראה את כל השרשים שאינם באוצר המלים אשר לנו, ונכריז עליהם, שמהיום והלאה הם עבריים, ונכניסם לאוצרנו אנו".⁷ לדעת אבראהים שימש דוד ילין סגנו של בן-יהודה והיה מקדש את לשון המקרא, ועמדת ילין מצטיירת בעיניו כרומנטית וכרגשנית. נפתח בכמה עובדות: דוד ילין כיהן עם בן-יהודה יחד בנשיאות ועד הלשון ודווקא קיבל את קריאתו זו של בן-יהודה. מתנגדו העיקרי של בן-יהודה היה א"מ ליפשיץ.⁸ קשה לקרוא את עמדתו של בן-יהודה "שכלתנית" ואת עמדת ליפשיץ "רומנטית-רגשנית". נדמה לי (אף-על-פי שהדבר לא הוזכר בניסוח) שבן-יהודה הלך שולל אחרי ההשקפה שהערבית קרובה במיוחד אל השמית הקדומה, השקפה שבאותם הימים הייתה מקובלת ואשר עקבותיה ניכרים אפילו היום. ואילו ליפשיץ הבין אל-נכון שלא זו בלבד שמבחינה לשונית הארמית קרובה לעברית יותר מן הערבית, אלא (ואני מחדד את דבריו) מבחינה תרבותית טקסטים כתובים בארמית-יהודית, וכל-שכן בלשון מעורבת עברית-ארמית, הם חלק מספרות ישראל ומתרבות ישראל,⁹ ועל כן קל בהרבה לשאול מן הארמית

6. בין מטרותיה של אקדמיית דמשק מוזכר בפירוש הצורך להישמר מפני הלהגים הערביים; עיין למשל שחאדה, לשוננו לו, עמ' 234, 1א§; המזאוי, דמשק, עמ' 24–25. אולם אף-על-פי שלפעמים הביעו חברי אקדמיה את דעתם שאין האקדמיה צריכה להיות מעוניינת בלהגים (עיין למשל המזאוי, קהיר, עמ' 299, הע' 78, המצטט את בא"ק ט, עמ' 33), האקדמיות עוסקות במחקר הלהגים (עיין למשל המזאוי, דמשק, עמ' 45–49, המכיל מפתח מפורט של המאמרים, שנתפרסמו ברוב חוברות בא"ד, כרכים א–ט, כא–לה), ובתקנון האקדמיה של קהיר נאמר במפורש שאחד מתפקידיה של האקדמיה הוא לארגן את מחקר הלהגים החדשים של מצרים ושל הארצות הערביות (עיין המזאוי, קהיר, עמ' 58, הע' 23), החלטה אשר לנוכח התנגדותם העמוקה של חברי אקדמיה רבים ללהגים מפתיעה בתעוזתה, ואכן לא בוצעה מעולם (עיין למשל מהזאוי, קהיר, עמ' 281–314).

7. אני מצטט את זכרונות ועד הלשון העברית ד, ירושלים תרע"ד, עמ' 16.

8. עיין בסיכומו של א"מ ליפשיץ, שם, עמ' 65–66.

9. חוסר הבנה גמור למעמדה של הארמית בתרבות ישראל בא לידי ביטוי במכתב ארוך של קורא (במדור *بريد القراء*), כמעט בבחינת מאמר, שכתב اسماعيل فهمي - مكفر المياسرة - فارسكو - نمياط בכוורת *الاسرائيليين لا يتكلمون العبرانية* "הישראלים אינם מדברים עברית", שראה אור בגיליון דצמבר 1980 של הביטאון המצרי *الجديد*, עמ' 8–9, כאילו אין העברית האמיתית אלא לשון המקרא. לעניין מעמד הארמית ראה גם בשלהי ההערה הבאה. המכתב-המאמר מסתיים בקביעה שבעת החדשה העברית רחוקה ממקורותיה בגלל ההרכבים הזרים והמאותרים שדבקו בה (אף-על-פי שלאמתו של דבר כך מתאפיינת כל לשון לא-אירופית, הקולטת את תרבות המערב, וכמוה גם הערבית, כפי שהראיתי בספרי, תחייה). גם בנוגע ליחסי העברית והערבית אין דברי פהמי נקיים מאי-דיוק: הרמב"ם כתב את ספריו, העוסקים בענייני דת, לא רק בעברית אלא גם בערבית.

מלשאל מן הערבית. בעצם (ושוב אני מחדד את דבריו) אין כל צורך להכריז על שורשים ארמיים-יהודיים כי שלנו הם, שהרי בלאו הכי שלנו הם, של תרבותנו. ליפשיץ גם הבין שהעברית המתחדשת הייתה זקוקה למונחי התרבות המערבית, ואותם דווקא לא יכלה לקבל מן הערבית, המתחדשת אף היא. יש לי הרושם שאבראהים, ברגשנות רומנטית כלשהי, נמשך לבו אחרי רעיון הכנסת יסודות ערביים מרובים אל תוך העברית, עד שדווקא הוא לא שקל את ההצעה בשיקול דעת מדעי קר.

אבראהים¹⁰ (אקדמיה, עמ' 81, סוף) חידד את דברי המקור שעליו הסתמך, שלפיו (אני מתרגם את המקור, שאגב, אבראהים לא ציטט אותו כלשוננו, מאנגלית לעברית) "נראה שבמרוצת הזמן נעשתה העברית מתונה יותר בהכנסתן של מלים לא-עבריות", עד שטען שההבדל החשוב ביותר בין ועד הלשון ובין האקדמיה הוא שהאקדמיה הקלה מאוד על הכנסת מלים אירופיות רבות אל העברית אף במצבים שבהם קבע ועד הלשון מונח עברי. נדמה שמשפט מכליל זה צריך תיקון¹¹. גם ועד הלשון הרבה לאמץ מונחים אירופיים, ולשם דוגמה בלבד עברתי על מונחי הפיזיקה המובאים ב'לשוננו' ג (תרצ"א), עמ' 182 ואילך, ומצאתי מלים לועזיות רבות מאוד, כפי שכל מדפדף בדפי המילונים יראה מיד. אזכיר, למשל, שבעמ' 183 מובא על-יד מדחום גם תרמומטר, אף שהיום דחה המדחום במידה רבה את המלה הלועזית, ואילו במונחים הרשומים בהמשך, שהם הרכב המכיל מדחום, נזכר התרמומטר בלבד. לא הייתי מדגיש פרט זה, לולא בא המחבר בסיום דבריו (עמ' 289) לכלל המסקנה המופלגת שריבוי המלים הזרות הוא אחד הסימנים המובהקים להשתלטות העילית האשכנזית בישראל, והוסיף את המשפט האבסורדי "אבל אכן מתוך מה שנכתב בנושא זה עשויים להסיק שהמשגיחים על הלשון העברית אולי משתוקקים במעמקי נפשם שהעברית תיעשה שפה אירופית"

10. להלן פרטים שוליים אחדים ממאמריו של אבראהים, הטעונים לדעתי ליבון: על מקצתם עמדתו בהרצאתי הנזכרת לעיל (בהע' 2): אבראהים, אקדמיה, עמ' 280, בתחילה טען כאילו אימץ הרצל את הלשון העברית ללשון היחידה בכל שטחי החיים. שם, בסוף, הוא מדגיש יתר על המידה שמאמצי ועד הלשון היו בעיקרם מכוונים להמצאת המלים והמונחים הנחוצים, והוא מתעלם מן הקשיים העצומים, שהציב בשלב הראשון חוסר האחידות במבטא ובכתיב (השווה על כך לקט תעודות, עמ' 159 ואילך); אין זאת אלא שאבראהים למד גזרה שווה מבעיות הערבית על בעיות העברית בלא שעמד על ההבדלים ביניהן, אף-על-פי שבהמשך (עמ' 281, 282) הוא עצמו ציין את האחדות המבטא והכתיב כשתי מטרותיו העיקריות של ועד הלשון (אם כי אף שם הוא סבור שעיקר מאמצי ועד הלשון היו מכוונים לסביעת מונחים). בעמ' 281 ועד הלשון מתואר בלא זיקתו לאגודת שפה ברורה (אך באבראהים, הוראה, זיקה זו מובלסת). שם, שורה 10 מלמטה: קרא 'העברית' (والعربية) במקום 'העברית' (والعبرية). אבראהים, הוראה (אשר פותח ב-captatio benevolentiae שבמאמרו זה ننير لنا جانباً من جوانب الصراع مع عدونا الاول "אנו מאירים פן אחד של מאבקנו עם אויבנו הראשון") עמ' 272 = 274 נטען כאילו תפקיד הארמית בעברית דומה לזה של הלטינית והיוונית בלשונות אירופה; אולם חייהן המשותפים של העברית והארמית היו הדוקים בהרבה, עד שבשלבם ידועים נוצרה שפה מעורבת עברית-ארמית. ועיין גם בהערה 9.

11. עיין גם הע' 9.

בל אנ الانسان ليشتم من بعض ما كتب عن هذا الموضوع ان القائمين على امر اللغة العبرية ربما كانوا يفتنون في اعماقهم لو تصبح العبرية لغة اوروبية. האמת היא, כמובן, שהן החייאת העברית הן תחיית הערבית משקפות את המעבר של החברה המסורתית היהודית והערבית אל תרבות המערב, ואכן עם קליטת המונחים והניבים המערביים הרבים מאוד בעברית ובערבית הן קרובות להיעשות חלק של אגד השפות האירופיות, אשר משתייכות אליהן לא רק לשונות הודו-אירופיות, אלא גם אחרות, כגון הפינית וההונגרית¹². טענתו המוזרה של אבראהים שהמשגיחים על לשוננו משתוקקים להפכה לשפה אירופית משקפת ככל הנראה את דברי התעמולה הערבית המקובלים, כאילו אנו נטע זר אירופי במזרח.

בעמ' 82א אבראהים סוקר כיצד הכין ועד הלשון את התשתית הלשונית לפתיחת הטכניון והאוניברסיטה העברית. במאמרו השני (אבראהים, הוראה, עמ' 69 ואילך) אבראהים מעלה על נס את הישגנו להורות את כל המקצועות, מדעי הטבע כמדעי הרוח, בעברית. הוא קובע שחובת ידיעת העברית באוניברסיטאות מאפשרת קליטת עולים (עמ' 69ב) ומסיק את המסקנה (עמ' 73ב), אגב רמז עבה למדויי למה שראוי לעשות בערבית, שהשימוש בשפה הלאומית לא זו בלבד שאינו מעורר בעיות, אלא אף פותר בעיות. העובדה שכנראה בדמשק בלבד מלמדים את מדעי הטבע על טהרת הערבית, ואילו באוניברסיטאות האחרות הוראת מדעי הטבע בדרך כלל מתנהלת בלשון אירופית, העסיקה ומוסיפה להעסיק את האקדמיות הערביות, עד שבחוקת האקדמיה הירדנית, הצעירה שבאקדמיות הערביות, נאמר בפירוש, שאחת ממטרותיה היא לבסס את ההוראה בערבית באוניברסיטאות (עיין בא"י א, עמ' 210, 211). לעניין זה (עמ' 72ב = 74ב) נעים לקרוא את שבחיו של אבראהים לכוח הרצון, המאפיין לדעתו את פעולת ועד הלשון. אכן, מעציב שעלינו להודות כי בעשורים האחרונים, עם עליית מעמדה של האנגלית האמריקנית, הידרדר מעמדה של העברית במוסדות להשכלה גבוהה. וְאַל-נא תהיה טעות: אינני מתנגד שמלומדים ישראלים יכתבו את מחקריהם גם באנגלית, אך אני סבור שעבודות מוסמך ועבודות דוקטור במוסדות מחקר בישראל חייבות להיכתב בעברית, שמא תיהפך האנגלית לגבירה, אשר בה מביעים את צורכי התרבות, ואילו העברית תיעשה לשפחה, שמשוחחים בה במטבח בלבד. חמורה לאין ערוך זניחת העברית אף בהרצאות. והנה במדרשיית פיינברג שבמוסד וייצמן למדע, אולי המוסד החשוב ביותר בישראל למדעי הטבע, הומצאה המצאה "מחוכמת", כדי "להצדיק" הרצאות בשפה האנגלית: כאשר יש אפילו תלמיד אחד שאינו יודע עברית, השיעורים מתנהלים באנגלית. אין רוצים עוד לקלוט עולים אל תוך התרבות העברית (השווה את דברי אבראהים, שציטטתי לעיל), אלא מבוללים את כולנו אל תוך האנגלית

12. עיין תחייה, עמ' 44 ואילך.

ועושים את האנגלית לשפת התרבות (אני מניח למומחים לאנגלית לקבוע את טיב האנגלית הזאת) ואותנו – ללבנטינים.

הבלטתי הסתייגויות אחדות מסקירתו של אברהם. אולם גם כאשר הוא טועה (לדעתי), עדיין מעניין לקרוא את דבריו, שכן הם בבחינת מראָה, שמשקפת בה דמות האקדמיה ללשון העברית, כפי שהיא מצטיירת בעיני בלשן משכיל ערבי, ובוודאי ובוודאי הסקירה מעניינת כשהיא אומרת עלינו דברים מוצדקים. הבה נאיר כעת את האקדמיה שלנו בעקיפין, רוצה לומר, נעיין בנעשה באקדמיות הערביות, כדי שנוכל להבין את עצמנו ביתר דיוק ובהירות (כפי שכבר עשינו לעיל כאשר בחננו כמה היבטים של מאמרי אברהם).

ניסיונות נפל להקים אקדמיות ללשון הערבית ובלשון הערבית נעשו בלבנון, בסוריה ובעיקר במצרים (עיין למשל שחאדה, לשוננו לו, עמ' 301, הע' 42, המסתמך על בא"ד א, עמ' 104–105; המזאוי, קהיר, המביא בעמ' 41, הע' 82, ספרות ענפה על נושא זה; מונטי, עמ' 182; *Encyclopaedia of Islam*², ערך 'ilmī madjma'; התאריכים הגיתנים שונים ממקור למקור, הכול לפי ההגדרה למה ייקרא "אקדמיה ללשון הערבית" ומה דינן של אקדמיות בערבית שאינן מקדישות תשומת לב מיוחדת ללשון הערבית). הצד השווה שבכל האקדמיות האלה הוא שכולן היו פרי מאמצים פרטיים, לא ממלכתיים, וכאן טמון זרע כישלונם. אנשים פרטיים לא היו מסוגלים להרים את המשא הכבד של קיום ממושך ומסודר של פעולות אקדמיה ללשון. אקדמיות ערביות בנות-קיימה לא נוסדו אלא בפעולה ממלכתית¹³. בשנת 1919 נוסדה האקדמיה של דמשק, ב-1934 האקדמיה של קהיר, בלא ספק האקדמיה המרכזית שבמדינות ערב, בשנת 1947 הוקמה האקדמיה של עיראק ולבסוף, בשנת 1976 קמה האקדמיה הירדנית. מעניין להשוות את ניסיונות הנפל להקים אקדמיות ערביות פרטיות עם הניסיון להקים את אגודת שפה ברורה, מבשרתו של ועד הלשון שלנו (עיין לקט תעודות, עמ' 19 ואילך). אגודה זו נוסדה בשלהי תרמ"ט בירושלים, ובשנת תר"ן הקימה מתוכה את ועד הלשון, אולם בשנת תרנ"א חדלה מלהתקיים ועמה בטל גם ועד הלשון, ולא נוסד עוד מחדש אלא ביזמת אגודת המורים, אשר באספתה הראשונה בשנת תרס"ג החליטה לכונן ועד של בלשנים, ובאספתה השנייה, בשלהי תרס"ד, קבעה שחברי הוועד הבלשני יהיו מחברי מרכז אגודת המורים עם חכמי הלשון שבירושלים, וכך התחיל ועד הלשון המחודש בפעולתו בשנת תרס"ה. ואכן במתכונתו המחודשת הוסיף ועד הלשון להתקיים, עד שבשנת תשי"ג ירשה אותו האקדמיה ללשון העברית הממלכתית. כישלונה של אגודת שפה ברורה הפרטית מקביל לכישלונם של המוסדות הפרטיים הערביים. קיומו של ועד הלשון המחודש, שנוסד בתמיכת אגודת המורים, מקביל

13. לעתים מילאו שאיפות פוליטיות תפקיד לא-מבוטל בייסוד האקדמיות; עיין למשל המזאוי, קהיר, עמ' 47–52.

לקיומן של האקדמיות הערביות הממלכתיות. אין זאת אלא שוועד הלשון המיוחד משקף את הממלכתיות שבדרך, ואגודת המורים היא נציגה של המדינה שבדרך. אין ערוך לחשיבותה של אגודת המורים לכינון הממלכתיות העברית, וכינונו מחדש של ועד הלשון הוא רק תרומה אחת של פעולותיה.

ואכן, זמן רב היה ועד הלשון קשור בטבורה של אגודת המורים. חברי מרכז אגודת המורים לא רק שימשו בוועד הלשון, אלא בשאלות המכריעות של מבטא וכתב הלכו ועד הלשון ואגודת המורים יד ביד (עיי' לקט תעודות, עמ' 159 ואילך). אף מסתבר שפעולת האקדמיה להפצת ידיעת הלשון העברית¹⁴ לא רק על-ידי פרסומים (כגון הפצת דפי 'למד לשונך' והוצאת 'לשוננו לעם'), אלא גם במתן תשובות בעל-פה ובכתב לשואלים על דרך התבטאות נאותה, משקפת גם היא את צמיחתה מתוך אגודת המורים. לפי התרשמותי, האקדמיות לערבית, שהן ממלכתיות מיסודן, אינן פתוחות במידה שכזאת לשאלות הקהל, לא מיסודו דרך זו של הפצת הערבית ואף אינן מרבנות במאמצים הלכה למעשה להפיץ את ידיעת הערבית "הנכונה"¹⁵.

מוצאו של ועד הלשון ביזמה פרטית לעומת מוצאן הממלכתי של האקדמיות הערביות אולי מסביר אף את העובדה שחברי האקדמיה שלנו, ובכללם הנשיא וסגנו, עובדים בהתנדבות, ואילו חברי האקדמיות הערביות מקבלים גמול על עבודתם¹⁶. ועד הלשון, שהיה מוסד פרטי, לא היה יכול לשלם לחבריו, ושיטה זו הועברה גם אל האקדמיה ללשון העברית הממלכתית. לעומת זה, האקדמיות הערביות היו סמוכות מראשיתן על שולחן הממשלה, ועל כן יכלו לשלם לחבריהן שכר על עבודתם¹⁷.

יש הבדל בין מידת ההתמערבות של חברי האקדמיה הערביים לבין ההתמערבות חברי ועד הלשון. למן ראשית פעולתו של ועד הלשון היו חבריו משכילים, בעלי ידע עמוק בלשונות אירופה, והדברים אמורים אף ביצאי היישוב הישן שבירושלים, כמו א"מ לונץ. היחיד שייצג את טיפוס תלמיד החכם המקובל היה הראשון לציון, הרב יעקב מאיר, שהיה חבר באגודת שפה ברורה קצרת הימים. ואילו באקדמיה של קהיר לצד החברים בעלי ההשכלה המערבית בלטו השייכים "החד-לשוניים" (עיי' המזאוי, קהיר, עמ' 87–92; והשווה גם עמ' 119), אשר נקודת ראותם הייתה, כמובן, שונה מזו של חבריהם "המערביים". וכן מגויים בחוקת האקדמיה של דמשק משנת 1947 (עיי' 14.

14. בתקנון האקדמיה ללשון העברית נאמר בפירוש שאחת ממטרותיה היא "לסייע להפצת ידיעת הלשון העברית" (עיי' זיכרונות האקדמיה ללשון העברית א–ב, ירושלים תשס"ז, עמ' 24, 223).

15. כך אני מתרשם, למשל, מן הדיון של המזאוי, קהיר, עמ' 405 ואילך. אך כאן מדובר בהבדל כמותי בלבד. לעניין שאלות הקהל השווה אלפתייה, עמ' 118.

16. עיי' למשל, המזאוי, קהיר, עמ' 62, 127; אלפתייה, עמ' 249, 251; והשווה גם המזאוי, קהיר, עמ' 135.

17. גם חברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים אינם מקבלים שכר, אף-על-פי שהיא ממלכתית מיום היווסדה; ושמא משתקף בכך התקדים של האקדמיה ללשון העברית?

אלפתיית, עמ' 246) ארבעה טיפוסים של חברי אקדמיה, ורק בנוגע לטיפוס אחד (שם, סעיף ג) נקבע שעל אנשיו להיות בקיאים או במדעי הלשון הערבית או לפחות בלשון קדומה או חדישה אחת. אמנם בחוקת האקדמיה המצרית משנת 1960 (מתקופת איחוד מצרים וסוריה) נקבע שעל חברי האקדמיה להיות יודעי שפה זרה, אך המזאוי (קהיר, עמ' 119), בנתחו את החוקה, מגיע לכלל מסקנה שדרישת ידיעת לשון זרה מחברי האקדמיה מתאימה לחברים המצרים והסורים, אך לא לנציגי הארצות הערביות האחרות. מציאותם של חברי אקדמיה מן הטיפוס הישן, "החד-לשוניים", כפי שהמזאוי מכנה אותם (קהיר, למשל, בעמ' 574), בייחוד במחצית הראשונה של המאה שלנו, הייתה אחת הסיבות המכריעות לחוסר הצלחתה של האקדמיה המצרית בתכנון מילון ערבי מטיפוס חדש. בהשוואה הכללית, לפחות בעניין זה בולט ההבדל לטובתנו, אף שאין לשכוח את היקפה העצום של הספרות הערבית.

בכל הקשור במילונות העברית יכולים מחברי המילונים להשתבח בעשייה מבורכת. נקודת המוצא עצמה בתחילת המאה טובה הייתה: כבר היו בנמצא מילוני מקרא מדעיים לועזיים מעולים ומילונים טובים לעברית ולארמית של התלמודים, המדרשים והתרגומים, ובעברית היו נפוצים למשל 'משפט האורים' של י' שטיינברג למקרא ו'האוצר' של ש"י פין למקרא ולמשנה, שניהם מילונים בעלי רמה. תחיית הלשון העברית קשורה, כידוע, במילון הראשון שכלל את העברית לכל תקופותיה, הרי הוא 'מילון הלשון העברית הישנה והחדשה' של א' בן-יהודה, מפעל ענק של יחיד, אשר למרות פגמים הנובעים בהכרח מטבע מפעלו של יחיד העמיד את המילונות העברית על בסיס חדש. עצם תפיסת העברית כלשון אחת במהלך כל תקופותיה הייתה, כמובן, קשורה בתחיית העברית. מילונים קטנים בעלי תפיסה דומה הוציאו בלשנים אחרים הקשורים במפעל תחיית הלשון, ואזכיר כאן רק את מילונם של יוסף קלוזנר, יהודה גור (גרובסקי), ובדרנו מילונו הקצר של מאיר מדן ומילונו המעולה, בגודל בינוני, של אברהם אבן-שושן, ולא הזכרתי אלא מילונים אחדים. האקדמיה עצמה יכולה להתברך במפעל הענקי של המילון ההיסטורי בעריכת זאב בן-חיים, המילון הראשון שכיוונו מימין לשמאל, המושתת כולו על מחשוב מלא ואשר כבר כולל מאות אלפי עדויות מוצגות דרך שיטה. חוברת לדוגמה של המילון יצאה, כידוע לקוראי 'לשוננו', ב'לשוננו' כרך מו (ערך "ערב"). ואף שעדיין רחוקים אנו משלב העריכה, אפשר בלא שמץ של התרברבות לקבוע שהמילון החדש הוא פריצת דרך במילונות העברית.

מילון השפה הערבית לכל תקופותיה לא צלחה דרכו במידה כזאת, אף-על-פי שבתקנון האקדמיה המצרית ניתנת לתכנית המילון עדיפות ברורה (עיין המזאוי, קהיר, עמ' 524). אמנם גם נקודת המוצא שלו לא הייתה רעה כלל, שכן לצד המילונים הערביים המסורתיים היו בידי האקדמיה המצרית כרטסותיו של חבר האקדמיה המילונאי הגרמני הדגול אוגוסט פישר, שכללו מילון של הערבית מראשיתה עד סוף המאה השלישית להג'רה, אולם חברי האקדמיה המצרית מן הטיפוס המסורתי מנעו

למעשה את הוצאת מילונו של פישר בשלמותו או אף לבסס עליו ביסוס של ממש את מילון האקדמיה (השווה המזאוי, קהיר, עמ' 543). התוצאה הייתה שלצד מילונים בעלי היקף מצומצם ובינוני התחילה האקדמיה המצרית בהוצאת *المعجم الكبير*, המילון הגדול, מילון שאמור להקיף את הלשון הערבית לכל תקופותיה. אף שמילון זה מסתמך גם על מילונו של פישר (עיין המזאוי, קהיר, עמ' 564, הע' 276), קשה לראות בו פריצת דרך במילונות הערבית (לפרטים עיין המזאוי, קהיר, עמ' 562–571).

אין אנו מתכוונים לתאר כאן את פעולות האקדמיות הערביות לעצמן, אלא להאיר באמצעותן את פעולותינו אנו. על כן לא אפרט את הדרכים שהלכו בהן האקדמיות הערביות במציאת מונחים חדשים, שהרי לא נוכל ללמוד משיטות האקדמיות הערביות, המקבילות במידה רבה לשיטותינו אנו, החל בחשיפת גנוזות שבשכבות לשון קדומות, אגב יציקת תוכן חדש לקנקן ישן, וכלה בהרכבי מורפמות. אני רק מפנה את הקורא אל ספרי תחייה, עמ' 103 ואילך, ושם ימצא עוד ספרות, והוסף את המזאוי, קהיר, עמ' 437 ואילך. אסתפק אפוא בהבאת פרט אחד בלבד, שהערבית מאירה בו את דרכה של הערבית.

בעברית שכיחה הרחבת לשון מסוג מיוחד: מלים אשר בשכבות לשון קודמות היו מעוגנות בתחום הקודש עשויות לצאת ולשמש בחולין (עיין תחייה, עמ' 104–105; מ"צ קדרי, מירושת לשון ימי הביניים, תל-אביב 1970, עמ' 146–147; ר' וייס, מקודש לחול, לשוננו לעם כת, [תשל"ז], א, עמ' 1–32). מסתבר שהשכיחות המרובה של תופעת החילון בעברית החדשה כרוכה במידה זו או אחרת ברוח החילונית והאנטי-דתית (או לפחות הלא-דתית) של רוב העילית אצלנו. אין ספק שעצם החילון של ביטויים מקודשים הוא סימן היכר לתרבות המערבית החילונית, ותופעה זו (אם גם במידה מצומצמת יותר) אף בערבית המודרנית תוכיח; לפרטים עיין תחייה שם.

אם לא נוכל ללמוד משיטות האקדמיות הערביות, כשהן מקבילות לשיטות שלנו, על אחת כמה וכמה אין ענייננו כאן בשאלות המיוחדות לאקדמיות הערביות. לפיכך לא נדון בבעיות שהלהגים הערביים מציבים¹⁸, ולא בשאלת האחדת המונחים שטבעו האקדמיות הערביות כל אחת בנפרד¹⁹.

ברצוני לסיים בדבר הקשור ביהדות שבאקדמיית קהיר, גם משום העניין שיש לנו בכל דבר יהודי, גם מפני שהוא מבליט את גודל השינויים, שחלו בארצות ערב מאז שנות השלושים. עם ייסודה של אקדמיית קהיר נתמנה בה לחבר הרב חיים נחום, רבה הראשי של מצרים (עיין עלי המזאוי, קהיר, עמ' 81 ואילך, המסתמך בעיקר על הספרו היפה של עבאס מחמוד אלעקאד, שפורסם ב'בא"ק' טו, עמ' 135–139). חיים נחום נולד

18. השווה לעיל, הע' 6.

19. השווה למשל המזאוי, קהיר, עמ' 580, הע' 11. האחדת המונחים היא אחת המטרות הראשונות של תקנון אקדמיית דמשק משנת 1947, עיין אלפתייה, עמ' 253.

בטורקיה בשנת 1872, פרק מילדותו עשה בארץ-ישראל, בקושטא גמר לימודי משפטים ובפריס השתלם בשפות שמיות, בהיסטוריה ובפילוסופיה. בפריס סיים גם את בית-המדרש לרבנים והוסמך לרב. משום קשריו עם הטורקים הצעירים נתמנה לרב ראשי בטורקיה, ועם שקיעתם עזב את משרתו. בזכות קשריו ההדוקים עם המלך פואד מונה ב-1925 לרב ראשי במצרים, ב-1931 לחבר הסינט המצרי, ועם היווסד האקדמיה המצרית – לחבר האקדמיה. באקדמיה אף התמודד, בלא הצלחה, על משרת הנשיא (עיין המזאוי שם, עמ' 81) עם ההחרפה שחלה בעמדת מצרים כלפי הציונות בפרט והיהודים בכלל צומצם מאוד תפקידו של הרב נחום בקרב האקדמיה, ובייחוד משהתעוור בשנת 1938. הספרו המרגש של אלעקאד על הרב נחום הוא תעודת כבוד לאקדמיה המצרית בכלל ולאלעקאד בפרט, גם אם אין לשכוח שבשנות חייו האחרונות (הוא נפטר ב-1960) הדגיש הרב נחום את חובת הנאמנות של יהודי מצרים למצרים.

ניסינו להבהיר את מעמד האקדמיה שלנו הן בנתחננו את מה שמלומד ערבי אומר עלינו הן בבחננו את הנעשה באקדמיות הערביות. איני אומר שהאספקלריה שהסתכלנו בה הייתה מאירה, אך נדמה לי שבכל זאת דמותנו המשתקפת בה נעשתה ברורה יותר.

כוחן של תבניות דקדוקיות לצור צורות הקשר וצורות הפסק במקרא*

1.0 כמעט אלפיים שנה בני ישראל קוראים את שְׁמַע, בוקר, ערב ועל המיטה, שס"ה ימים בשנה, ואומרים בְּשִׁבְתָּהּ בְּבִיתָהּ וּבְלִכְתָּהּ בְּדֶרֶךְ (דב' ו, ז), ולא תשמע מקשין. שהרי לכאורה טרף בעל הניקודים את הטעמים. כל כך למה? שעל תיבת ההפסק, בְּבִיתָהּ, פשוט פשטא המשנה, בזמן שעל תיבת ההקשר, בְּדֶרֶךְ, זקוף קטון המלך. מה נפשוך. לשיטת בעל הניקודים, שניקד בְּבִיתָהּ, הפסק, ראוי לזקוף את הזקף על גג בְּבִיתָהּ, ולהטיל לרגלי בְּדֶרֶךְ מפסיק הפחות מזקף, כגון תביר או טיפחא. לשיטת בעל הטעמים, שזקף בְּדֶרֶךְ ופשט בְּבִיתָהּ, הרי הקריאה הראויה: בְּשִׁבְתָּהּ בְּבִיתָהּ וּבְלִכְתָּהּ בְּדֶרֶךְ. דומה, לא טרדה זו החידה את דעתם של המתפללים בעדה. אבל יישוב החידה זוהי תכלית העבודה.

שלח משה שליחים מקדש אל מלך אדום, לאמור: נַעֲבְרָה-נָא בְּאַרְצָהּ לֹא נַעֲבֹר בְּשִׁבְתָּהּ וּבְכָרָם (במ' כ, יז). הגה משה סגול של הפסק ברביע המשנה, בְּאַרְצָהּ, ואילו תיבת וּבְכָרָם, הזקופה זקף קטון המלך והיא מולכת על בְּאַרְצָהּ, הגִּיָּה סגול של הקשר. מפני מה לא אמר משה בְּאַרְצָהּ, וּבְכָרָם? שאלה זו לא שאלו חוקרי הלשון. וכששלח משה שליחים אל סיחון מלך האמורי, שינה שינויים קטנים בדברי השליחים (במ' כא, כב), אבל קיים רביע וסגול בתיבת בְּאַרְצָהּ, וקיים זקף קטון וסגול בתיבת וּבְכָרָם.

* הנתונים שבהרצאה לקוחים מתוך החיבור "צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא", שחיברתי בהדרכתו של הפרופ' ישראל ייבין ושהוגש לסינס האוניברסיטה העברית בחודש סבת התש"ן. מספרי התיבות שהובאו עניינם תיבות המוטעמות טעמים מפסיקים בלבד – למעט מפסיקים קיסרים ודמויי קיסרים. אלו מפסיקים הקיסרים בכ"א ספרים: סילוק, אתנחתא וזקף קטון גדול (וזקף קטון בשאין אתנחתא), ובספרי אמ"ת: סילוק, עולה-ויורד, אתנחתא גדולה (אתנחתא בשאין עולה-ויורד) ורביע גדול (יחיד או אחרון) בשאין עולה-ויורד ואתנחתא. ואלו המפסיקים דמויי הקיסרים: שלשלת, טיפחא גדולה (טיפחא בשאין אתנחתא וזקף) וזקף גדול גדול (וזקף גדול בשאין אתנחתא). עיין הרצאתי "טעמים מפסיקים קיסרים ודמויי קיסרים", שהרציתי בקונגרס התשיעי של הארגון הבינלאומי לחקר המסורה בס"ז באב תשמ"ט בירושלים.

לא מנתי מלים שלכאורה ניקודן ניקוד הקשר. אימתי? כשהן נוהגות ניקוד הקשר גם במפסיקים קיסרים, כגון וְזָקַנְתִּי וְיָהּ (כג, ב), וְיָךְ (שמ' ב, יב), שכנגדן בקיסרים: וְזָקַנְתִּי (וכגון בר' יח, יג), וְיָךְ (מל"ב טו, טז). מוחלפת השיטה: לא מנתי מלים המנוקדות לכאורה ניקוד הפסק, כשגם במשרתים – ניקודן "הפסק", כגון מִיָּכִיָּהוּ (מל"א כב, יג), שכנגדו גם במשרתים קמץ, כגון מִיָּכִיָּהוּ (מל"א כב, טו).

תש כוחו של תחביר ליישב קושיים של דברי משה ושליחיו ושל פסוק רביעי שבקריאת שמע. כיוצא בהם בדברי משה והשליחים עוד פסוקים אחדים:

הִלְנֹצַח תֹּאכַל חֶרֶב (שמ"ב ב, כו).
 כְּחִיל הַנִּפֶּל מֵאוֹתָהּ וְסוֹס פֶּסוֹס וְרֶכֶב כָּרֶכֶב (מל"א כ, כה).
 וַיִּדְרְכוּ אֶת-לְשׁוֹנָם קִשְׁתָּם שֶׁקֶר... כִּי מִרְעָה אֶל-רְעָה יֵצְאוּ וְאֵתִי לֹא-יִדְעוּ (יר' ט, ב).
 וְתַעֲדִי זֶהָב וְכֶסֶף וּמַלְבוּשֵׁי שֵׁשׁ וְמִשֵּׁי וְרִקְמָה (יח' טז, יג).
 וְהַקּוֹסְמִים תָּזוּ שֶׁקֶר וְחִלְמוֹת הַשָּׁוֵא יִדְבְּרוּ (זכ' י, ב).

פסוקים הללו צד שווה להם: יש בהם סגול של הקשר (כנגד קמץ בהפסק) בטעם מפסיק, ובמפסיק פחות ממנו – ניקוד הפסק.

אל תאמר: אולי מקרה הוא. לא מקרה הוא ולא משגה הוא, אלא כלל גדול בלשון: אין הברת מלעיל המנוקדת ניקוד הקשר, כגון סגול, נוהגת לבוא בצורת הפסק, בקמץ, ואפילו שכניה, המוטעמים מפסיקים הפחותים מן המפסיק שלה, מתהדרים לפנייה בצורות הפסק. בפסוקים שהבאנו, לרבות פסוק רביעי של שמע שבפתח דבריגו, הרי צורות הקשר וצורות הפסק הללו:

הקשר: בְּדֶרֶךְ וּבְכָרֶם חֶרֶב כָּרֶכֶב שֶׁקֶר וְכֶסֶף
 הפסק: בְּבֵיתָהּ בְּאַרְצָהּ הִלְנֹצַח מֵאוֹתָהּ יֵצְאוּ, יִדְעוּ, יִדְבְּרוּ וְמִשֵּׁי²
 לפי הטעמים ולפי התחביר, דומה, ראוי חילוף הניקודים: בְּבֵיתָהּ... בְּדֶרֶךְ; בְּאַרְצָהּ...
 וּבְכָרֶם; הִלְנֹצַח... חֶרֶב; מֵאוֹתָהּ... כָּרֶכֶב; יֵצְאוּ, יִדְעוּ, יִדְבְּרוּ... שֶׁקֶר; וְכֶסֶף... וְמִשֵּׁי.
 נמצאנו למדים: מלבד טעמי המקרא ומלבד התחביר הרי גורם שלישי הפוסק בדיני
 הקשר/הפסק, הלא הוא התבנית הדקדוקית.

2.0 פתח/קמץ

קבל עשוי על יעקב אחיו: וַיַּעֲקֹבְנִי זֶה פַּעַמַּיִם אֶת-בְּכֹרְתִי לָקַח (בר' כז, לו). אתמהא. תיבת זקף קטון הראשון הגה עשוי הגיית הקשר, פתח, ותיבת זקף קטון השני הגה הגיית הפסק, קמץ – פַּעַמַּיִם... לָקַח! והלא הדעת נותנת חילוף הניקודים: זקף הראשון קמוץ, זקף השני פתוח!

ועמד רבשקה וקרא בקול גדול יהודית: אִיהָ אֱלֹהֵי חַמַּת וְאַרְפָּד אִיהָ אֱלֹהֵי סַפְרָיוֹם הִנֵּעַ וְעֵנָה (מל"ב יח, לד). וְאַרְפָּד... סַפְרָיוֹם, קמץ ברביע המשנה, פתח בטיפחה המלך!³

1. זקף קטון של יִדְבְּרוּ נופל בכוח הפסק שלו מזקפו של שֶׁקֶר, שזקפו של שֶׁקֶר זקף קטון ראשון, ושל יִדְבְּרוּ – זקף קטון שני.
2. אף-על-פי שרביע ופשטא מפסיקים משנים שניהם, הרי רביע של וְכֶסֶף עולה בכוח הפסק שבו על פשטא של וְמִשֵּׁי, לפי שהוא קודמו.
3. דומה, תחבירית ההפסקה הגדולה שעד לאתנחתא ב-וְאַרְפָּד, שהיא בסופו של דיבור, בזמן שסַפְרָיוֹם בתוכו של דיבור, ומתבקש זקף קטון על וְאַרְפָּד, כדרך שמצינו במקבילה, ישעיהו לו, יט. ולפי הכתוב ביסעיהו לא אמר רבשקה הִנֵּעַ וְעֵנָה כל עיקר, אלא סַפְרָיוֹם בסוף הדיבור וטעמה אתנחתא וניקודה קמץ. כביכול, נמצא הניקוד שבמלכים מיישב את אשר עיוותו הטעמים.

יכול, לא היו שני רשעים הללו, עשיו ורבשקה, בקיאים בסתרי ניקודים וטעמים, תלמוד לומר: אֶת־מִי נֹעֵץ... וְלִמְדָהּ וְזָעַת (יש' מ, יד). ישעיהו הנביא ודאי היה בקיא. אעפ"כ ניבא נֹעֵץ... וְזָעַת, קמץ לתיבת פשטא המשנה ופתח לתיבת זקף קטון המלך; וניבא יחזקאל: יֵצֵן אֶמְלֶךְ הָאֵחָ אֶל־מִקְדָּשִׁי כִּי־נָחַל וְאֶל־אֲדָמַת יִשְׂרָאֵל כִּי נִשְׁמָה (כה, ג). נָחַל... נִשְׁמָה, קמץ ברביע, פתח בזקף קטון; ולא עוד אלא שניבא ישעיה: וּבְכַרְמִים לֹא־יִדְבֹּן... הִידְדַּ הַשִּׁבְתִּי (טז, י). קמץ בטיפחא, פתח בסילוק; כתוב בשמואל א: וַיֵּצֵן כָּל־אִישׁ־רָע וּבָלְעֵל... לֹא־נָתַן לָהֶם מִהַשְׁלָל אֲשֶׁר הֵצְלֵנוּ (ל, כב). בלשון כָּל־אִישׁ־רָע וּבָלְעֵל השם המוטעם הראשון, רָע, מנוקד קמץ של הפסק, אף־על־פי שמונח המשרת לרגליו, בזמן שהשם השני, וּבָלְעֵל, ניקודו פתח של הקשר, ורביע המשנה ניצב עליו. וביותר גדולה התמיהה, שאין תיבתו של המפסיק הקיסר אתנחתא, הֵצְלֵנוּ, קמוצה, אלא פתוחה.

בפסוקים שלמעלה צמדי מלים, ובהם: (1) ניקודי הקשר בטעמים מפסיקים, וניקודי הפסק במפסיקים פחותים מהם, ואפילו במונח המשרת. (2) המלים המנוקדות קמץ של הפסק הטעמתן מלרע. (3) כל המלים המנוקדות פתח של הקשר הטעמתן מלעיל, בין בהברה פתוחה, בין בסגורה. (4) הטעמים המפסיקים החזקים ביותר, סילוק ואתנחתא, מצויים במלים המנוקדות פתח של הקשר בהברת מלעיל סגורה. דבר ברי: יש פתח/קמץ, ויש פתח/קמץ, ואין זה דומה לזה. ראיתי לחלק פתח/קמץ לחמש תבניות דקדוקיות, השונות זו מזו תכלית שינוי:

2.1 פתח/קמץ בהברת מלרע, למעט פֶּע/פֵּע

תבנית זו חלה על לָקַח (קמץ בזקף השני, לאחר פִּעְמִים, פתח בזקף ראשון), על וְאַרְבֵּד (קמץ ברביע המשנה, ואחריו סִפְרִיִּם, פתח בטיפחא המלך), על נֹעֵץ (קמץ בפשטא, ואחריו וְזָעַת, פתח בזקף קטון), על נָחַל (קמץ ברביע, ואחריו נִשְׁמָה, פתח בזקף קטון) ועל יִדְבֹּן (קמץ בטיפחא, ואחריו הַשִּׁבְתִּי, פתח בסילוק). נמצאה הברת מלרע נוחה לקמץ של הפסק יותר מהברת מלעיל, בין פתוחה בין סגורה, שהברת מלעיל אוחות בפתח ואינה מנחת ידה ממנו, שמה יבוא בה קמץ של הפסק. היחס פתח/קמץ בהברת מלרע, למעט פֶּע/פֵּע, שיעורו 168:3604, והוא 4.5%:95.5%.

2.2 תבנית פֶּע/פֵּע

הרי שורות אחדות שכתבתי בזה העניין ב"ספר אברהם אבן־שושן" (עמ' 321) כנגד הדעה שהביע הפרופ' משה בראשר, ש"במקרא שמות ותארים שנשקלו ע"מ qall⁴ מנוקדים עפ"ר בפתח – קל": "עיוני שלי במשקל הזה במקרא הגיעני לסברה, שאם

4. כוונתו של הפרופ' בראשר, כמובן, משקל קט, שמות שגזרתם ע"ע, ויעידו הדוגמאות שהביא: "גִּד, טָל, טָף, צֵד". משקל qall, קל, על מה הוא חל? על שמות המכפילים את למיד השורש, כגון אָף. – נקסתי לשון קצר, ובאמרי פֶּע/פֵּע כיוונתי גם למשקל קל/קל.

ממעטים אנו ממניין שמות קט וקל כל קט וכל קל הנסמכים, וכל קט וכל קל שנטייתם בחירק, כגון אַט, בּוּז, בְּתָה, גַּת, מֶסֶה, סָף, פַּת, צַד, שֶׁל, שהללו ניקודם פתח בעל-כורחם – סופו של קמץ שיהא מניינו שקול לשל פתח, ואפשר, אף מרובה מן פתח.

היום אני שמח לקבוע בבטחה מה שכתבתי ב"ספר אברהם אבן-שושן" מסברה. היחס הקשר/הפסק בתבנית פֶּע/פֶּע (כלומר פתח/קמץ, כגון זָן/זָן – לרבות מוטעמי קיסרים ומשרתים, למעט נסמכים ומוקפים) כך שיעורו: 2149:800, והוא 27.1%:72.9%. ממצא זה טורף את הדעה המקובלת⁵, שבתבנית פֶּע/פֶּע פתח – הניקוד היסודי, ורק בהפסק, זעיר שם זעיר שם, קמץ להפליא. דעה מוטעית זו על תבנית פֶּע/פֶּע שבמקרא הייתה בניין-אב לסברות-שווא. ראינו, בעצם הפסוק הזה, שמואל א ל, כב, שנמצא בו איש-רַעֲהָק הקמוץ שמונח המשרת לרגליו, בעצם הפסוק הזה ובִלְעֵזֶל, פתח ברביע, המפסיק המשנה, רֶהֱצֵלְנוּ, צד"י פתוחה באתנחתא, למרבה התמיהה.

2.3 פתח/קמץ בהברת מלעיל פתוחה (סתם)

תבנית זו חלה על המלים פֶּעֶמֶם (פתח בזקף ראשון, ואחריו לָקָה, קמץ בזקף שני, על סִפְרוֹיִם (פתח בטיפחא המלך, ולפניו וְאַרְפָּד, קמץ ברביע המשנה), על יָצַת (פתח בזקף קטון, ולפניו נוֹצֵץ, קמץ בפשטא המשנה), ועל וּבִלְעֵזֶל (פתח ברביע המשנה, ולפניו פֶּל־אִיש־רַעֲהָק, קמץ במונח המשרת). נמצא פתח בהברת מלעיל פתוחה (סתם) נוהר שלא להתקמץ.

היחס פתח/קמץ בהברת מלעיל פתוחה (סתם) שיעורו 8:3271, והוא 0.2%:99.8%.

2.4 פתח/קמץ בהברת מלעיל פתוחה בפעלים חבורי כינוי הגוף

תבנית פתח/קמץ הרביעית למדנו משמואל ומפיהן של שתי נשים. זעקה אשת בעלת האוב בקול גדול ואמרה לו לשאול: לָמָּה רְמִיתָנִי וְאַתָּה שָׁאֵל (שמ"א כח, יב). ושמואל אמר לשאול: לָמָּה הִרְצִיתָנִי לְהַצִּילֹת אֹתִי (שם, טו). שני הפעלים טעמם טיפחא. אעפ"כ תי"ו של רְמִיתָנִי הגתה האישה קמץ של הפסק, והגה שמואל תי"ו של הִרְצִיתָנִי פתח של הקשר. מה ביניהם? רְמִיתָנִי בסוף שאלת האישה. הִרְצִיתָנִי בתוכו של דיבור. ועוד אישה ידענית גדולה בדקדוקי הגייה, והיא מתמנתה. בכחה אשת שמשון עליו ואמרה: רַק־שָׁנְאַתְנִי וְלֹא אֶהְבֶּתְנִי חֲדָתָה לְבִנְיָ צִמִּי וְלִי לֹא הִגְדַּתָּה (שופ' יד, טז). אשת שמשון במה גדולתה? בלשון. תי"ו של שְׁנָאָה, שְׁנָאָתְנִי, הגתה פתח של הקשר. תי"ו של אֶהְבָּה, אֶהְבֶּתְנִי, הגתה קמץ של הפסק. היטיבה כל אשר דיברה. שאמרה שְׁנָאָתְנִי בראשו של דיבור ולא הטעימה את הפועל אלא פשטא המשנה. אֶהְבֶּתְנִי אמרה בסופו של דיבור והטעימה זקף קטון המלך.

מה ראיתי לעקור מלי פתח/קמץ שבהברת מלעיל פתוחה בפעלים חבורי כינוי הגוף מכלל תבנית פתח/קמץ שבהברת מלעיל פתוחה ולייחדה תבנית לעצמה? ששיעור

5. 'ילדה', 'אישה'. להוציא בַת, 'מידה'.

6. 'עבודת כפייה'. להוציא בינוני הקל של מִסֵּס (מִרְעָהוּ חֶסֶד), איוב ו, יד.

7. 'מפתח'. להוציא 'ספל'.

8. עין, למשל, ניקודם של שמות פֶּע/פֶּע במילון אבן-שושן, כגון השמות "גג", "גן", "דל".

צורות ההפסק בה גדול עשרות מונים מן השיעור שבפתח/קמץ בהברת מלעיל פתוחה סתם, והוא 9:72, שהוא 88.9%:11.1%.

ועדיין לא הגענו אלא למחצית תורת הלשון של התמנית, ובזה אנו עוברים לתבנית פתח/קמץ החמישית.

2.5 פתח/קמץ בהברת מלעיל סגורה

אמרה לו אשתו הפלשתית לשמשון: הִחִידָה חֻדָּתָ לִבִּי וְלִי לֹא הִגַּדְתָּ. חֻדָּתָ הגתה התמנית ח"ת פתוחה, ובדין הגתה, שאמרה חֻדָּתָ בתוכו של דיבור, ולא הטעימה חֻדָּתָ אלא פשטא המְשֻׁנָּה. הִגַּדְתָּה, שאמרה בסופו של דיבור והטעימה אתנחתא – קשיא. אותו הקושי בדיוק ראינו קודם בשמואל א בדבריהם של כָּל-אִישׁ-שֶׁדַּע וּבְלִצְעַל, שאמרו הִצְלָנוּ, פתח באתנחתא.

חֻדָּתָ, הִגַּדְתָּה הִצְלָנוּ, הִשְׁבַּתִּי – פעלים הללו מידתם פתח/קמץ בהברת מלעיל סגורה. ייחוד גדול נתייחדה זו המידה. הרי זו המידה הראשה במידות, המחזיקות בצורות הקשר ואין נוקטות הפסק אלא כשמפסיק קיסר כופה עליון הפסק כגיגית. במידה זו רק מפסיק קיסר לבדו יש בכוון לקמץ את הפתח, אין עוד מלבדו.

לפיכך לא תמצא כתובים מעין יוֹמָם וְלַיְלָה, מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וּמִעֵלָה, מִשְׁכָּמוֹ וּמִעֵלָה, יָפַל (נָפַל) אֶרְצָה, בַּת-מִי אָתָּה, בַּת-מִי אָתָּה, אֵלָּא יוֹמָם וְלַיְלָה (שִׁמְי' יג, כא), מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וּמִעֵלָה (שִׁמְי' ל, יד), מִשְׁכָּמוֹ וּמִעֵלָה (שִׁמְי' א, י, כג), אִם-יָפַל מִשְׁעַרְתִּי בִּנְיָ אֶרְצָה (שִׁמְי' ב יד, יא), מִי-אָתָּה (רות ג, טו). ושלא במפסיק קיסר הרי פתח: יוֹמָם וְלַיְלָה (יהו' א, ח), מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וּמִעֵלָה (שִׁמְי' לח, כו), מִשְׁכָּמוֹ וּמִעֵלָה (שִׁמְי' ט, ב), אִם-יָפַל מִשְׁעַרְתִּי ראשׁוֹ אֶרְצָה (שִׁמְי' א יד, מה), בַּת-מִי אָתָּה (בר' כד, כג), בַּת-מִי אָתָּה (בר' כד, מז).

ראית קמץ של הפסק בהברת מלעיל סגורה, תדע שהוטעם מפסיק קיסר. לא מצאתי קמץ של הפסק בהברת מלעיל סגורה שלא הוטעם מפסיק קיסר. אדרבה, בכתובים לא מעטים אפילו מפסיקים קיסרים אין עוצרים כוח לקמץ את הפתחים, כגון אֶכְלָתִי (נחמ' ה, יד), וְנָתַתִּי (בר' יט, יט), דְּבַרְתִּי (יח' ה, טו; יז), הִתְקַבְּנוּ (שִׁמְי' טו, טו), הִשְׁמָו (יר' י, כה; תה' עט, ז), יִצְתָּו (יש' לג, יב), אֶהְבֶּתְהוּ (שִׁמְי' יח, כח), מְקַלְלוֹנִי (יר' טו, י).

היחס פתח/קמץ בהברת מלעיל סגורה שיעורו 0:1256, והוא 0%:100%.

את הדברים האלה, ההבדל שבין מיני תנועת a, בין a שבהברת מלעיל לבין a שבהברת מלרע, ומעמדה של תנועת a שבהברת מלעיל סגורה, לא ידעו בעלי הדקדוקים, כגון קניג⁹, באואר-ליאנדר¹⁰, רֶוֶל¹¹. קיצורו של דבר: יש תבניות המרביות לנְקוּט אמרות הפסק, ויש האוחזות בצורות ההקשר גם במפסיקים החזקים ביותר. להלן ל"ג התבניות העיקריות לעניין הקשר/הפסק, והן סדורות לפי כוחן לצור צורות הפסק.

9. F. E. König, Leipzig, 1881–1895, ב, א, עמ' 534.

10. H. Bauer und P. Leander, Halle, 1922, §26j.

11. E. J. Revell, "Pausal Forms in Biblical Hebrew, their function, origin and significance", *Journal of Semitic Studies* 25 (1980), §7.3.

3.0 התכניות הדקדוקיות העיקריות לפי כוחן לצור צורות הפסק

באחוזים			במספרים				התבנית הדקדוקית	
הפסק	בינונית	הקשר	ס"ה	הפסק	בינונית	הקשר	(ודוגמה ממנה)	
0.0		100.0	1256	0		1256	1 פתח/קמץ במלעיל בהברה סגורה (אֶמְרָתִי/אֶמְרָתִי)	
0.0		100.0	453	0		453	2 שווא/סגול (למעט כינויי-נוכח-החבור) בפועל (וְהִי/וְהִי)	
0.0		100.0	46	0		46	3 מלעיל וסגול/מלרע וצירי (וַיֵּשֶׁב/וַיֵּשֶׁב)	
0.0		100.0	30	0		30	4 צירי/קמץ (מלעיל בסגוליים) (שָׁבַט/שָׁבַט)	
0.0		100.0	12	0		12	5 מלעיל ופתח/מלרע וקמץ (וַיֵּדַע/וַיֵּדַע)	
							6 מלרע ופתח/מלעיל ופתח/מלעיל וקמץ (אֲתָה/אֲתָה, וּפְעַלְתָּ/וּפְעַלְתָּ, וּפְעַלְתָּ/וּפְעַלְתָּ)	
0.0	5.6	94.4	1084	0	61	1023	7 צירי/סגול/קמץ (נָבַל/נָבַל, נָבַל/נָבַל)	
0.0	84.4	15.6	32	0	27	5	8 פתח/קמץ במלעיל בהברה פתוחה (סתם) (בֵּית/בֵּית)	
0.2		99.8	3279	8		3271	9 סגול/קמץ (למעט "ארץ" ¹⁴) (שָׁמַשׁ/שָׁמַשׁ)	
0.3		99.7	2488	7		2481	10 סגול/צירי (דָּבַר/דָּבַר)	
3.6		96.4	56	2		54	11 שווא/סגול/צירי (הַנְּבִי/הַנְּבִי, הַנְּבִי/הַנְּבִי)	
4.2	8.3	87.5	24	1	2	21	12 פתח/קמץ במלרע (למעט פֶּע/פֶּע) (יִשְׁמַע/יִשְׁמַע)	
4.5		95.5	3772	168		3604	13 מלעיל וסגול/מלרע ופתח (וַיֵּאמֶר/וַיֵּאמֶר)	
5.6		94.4	868	49		819	14 מלעיל וקמץ קטן/מלרע וחולם (וַיֵּנֶס/וַיֵּנֶס)	
6.9		93.1	131	9		122	15 מלעיל/מלרע (וַתֹּאכַל/וַתֹּאכַל)	
8.6		91.4	35	3		32	16 צירי/קמץ (מלרע) (רָשׁ/רָשׁ, וְנָמַס/וְנָמַס, יְתִיָּצַב/יְתִיָּצַב)	
8.9		91.1	79	7		72		

17	פתח/קמץ במלעיל בהברה פתוחה בפעלים חבורי כינוי המדבר (וְהַפְּנִי/וְהַפְּנִי)	72	9	81	88.9	11.1
18	שווא/סגול בכינוי-פועל-החבור לנוכח (בְּצִאתָה/בְּצִאתָה)	315	41	356	88.5	11.5
19	שווא/צירי (שָׁבְעוּ/שָׁבְעוּ)	1035	141	1176	88.0	12.0
20	שווא/קמץ (יִשְׁבְּעוּ/יִשְׁבְּעוּ)	2018	295	2313	87.2	12.8
21	מלרע/מלעיל (אֶבְלִי/אֶבְלִי, וְהַבֹּאֲתָ/וְהַבֹּאֲתָ)	270	44	314	86.0	14.0
22	שווא/חולם (יָכְלוּ/יָכְלוּ, עָמְדוּ/עָמְדוּ)	356	61	417	85.4	14.6
23	פתח/צירי ופתח גנובה (שָׁמַע/שָׁמַע)	113	21	134	84.3	15.7
24	פתח/צירי (שָׁכַן/שָׁכַן)	108	21	129	83.7	16.3
25	שווא וקמץ/קמץ ושווא בכינוי-הנוכח במליות הרפויז (בָּךְ/בָּךְ)	370	86	456	81.1	18.9
26	שווא/סגול בכינוי-שם-החבור לנוכח (בִּיתָה/בִּיתָה)	1052	286	1338	78.6	21.4
27	שווא וקמץ/קמץ ושווא בכינוי-פועל-החבור לנוכח (צֹנֶה/צֹנֶה)	11	3	14	78.6	21.4
28	שווא/סגול (למעט כינוי-נוכח-החבור) בשם (כָּלִי/כָּלִי)	83	30	113	73.5	26.5
29	צירי/פתח (וְאֵלֶּה/וְאֵלֶּה, יֵאָמֵר/יֵאָמֵר, וַיִּנָּפֶשׁ/וַיִּנָּפֶשׁ)	19	7	26	73.1	26.9
30	שווא וקמץ/קמץ ושווא בכינוי-הנוכח במליות הדגושות (עָמָה/עָמָה)	47	47	94	50.0	50.0
31	פתח/קמץ בתבנית פֶּע/פֶּע (למעט אותם השמות המיוחדים שביידוע לעולם קמוצים) (דָּל/דָּל)	299	327	626	47.8	52.2
32	מלרע וקמץ קטן/מלעיל וחולם (רָגִי/רָגִי)	2	10	12	16.7	83.3
33	צירי/סגול (הִפָּךְ/הִפָּךְ)	6	32	38	15.8	84.2

אחזור ואֶשְׁנֶה: הנתונים המובאים חסרים תיבות מוטעמות משרתים ותיבות נסמכות מזה, שהללו דמות הקשר תבניתן בעל-כורחן, ותיבות מוטעמות מפסיקים קיסרים ודמויי קיסרים מזה, שהללו צורות הפסק לַשֹּׁת.

4.0 התבניות הדקדוקיות למחלקותן

ראיתי להציב את 33 התבניות בשש מחלקות:

4.1 מחלקה א – שווא בהקשר כנגד תנועה שלמה בהפסק

בתבניות			במספרים			באחוזים	
הקשר	בינונית	הפסק	ס"ה	הקשר	בינונית	הפסק	הקשר
1	שווא/חולם (יָכֵל/יָכֵל), עָמְדו/עָמְדו)	356	61	417	85.4	14.6	
2	שווא/סגול (למעט כינוי נוכח החבור) בפועל (וְיָהִי/וְיָהִי)	453	0	453	100	0.0	
3	שווא/סגול (למעט כינוי-נוכח החבור) בשם (כָּלִי/כָּלִי)	83	30	113	73.5	26.5	
4	שווא/סגול בכינוי-פועל-החבור לנוכח (בְּצִאתָה/בְּצִאתָה)	315	41	356	88.5	11.5	
5	שווא/סגול בכינוי-שם-החבור לנוכח (בִּיתָה/בִּיתָה)	1052	286	1338	78.6	21.4	
6	שווא/סגול/צירי (הַנְּבִי/הַנְּבִי/הַנְּבִי)	21	2	24	87.5	4.2	8.3
7	שווא/צירי (שָׁבְעו/שָׁבְעו)	1035	141	1176	88.0	12.0	
8	שווא/קמץ (יִשְׁבְּעו/יִשְׁבְּעו)	2018	295	2313	87.2	12.8	
	סך-הכול	5333	2	855	6190	86.2	0.03

המחלקה הזאת לנו ראש מחלקות, ראשונה היא לנו לצורות ההפסק. 6190 תיבותיה, שהן 29.1% מכלל 21,281 התיבות שבכל שש המחלקות, מחזיקות 855 צורות הפסק, והן 49.9% מן 1715 צורות ההפסק שבכל המחלקות.

סימניך:

1. בְּבִיתָה... בְּבִיתָה (דב' ו, ז)

נִכְסָה... נִכְסָה (יח' טז, יג)

צורות ההפסק בתנועה שלמה (כנגד שווא בהקשר), צורות ההקשר בהברת מלעיל פתוחה.

2. (אֶתָּה וּבִנְךָ־אִבְתָּךְ וְעַבְדְּךָ־אֶמְתָּךְ (דב' ה, יג)
צורות ההפסק בתנועה שלמה (כנגד שווא בהקשר) במונח המשרת ובתלישא גדולה השליש.

3. השם אָנִי/אֲנִי שבפרק ב של קהלת:

א אֶמְרָתִי אָנִי בְּלִי
יא וּפְנִיתִי אָנִי בְּכָל־מַעֲשֵׁי שְׁעָשׂוֹ יָדִי
יב וּפְנִיתִי אָנִי לְרֹאוֹת חֲכָמָה
טו וְאֶמְרָתִי אָנִי בְּלִי
כמקרה הפסיל גם־אֲנִי יִקְרָנִי
ולמה חֲכָמָתִי אָנִי אֲנִי יִתָּר
יח וְשִׁנְאַתִּי אָנִי אֶת־כָּל־עַמְלִי
שְׁאֲנִי עַמֵּל תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ
כ וְסִפּוֹתִי אָנִי לִיאֵשׁ אֶת־לִבִּי

יג וְרָאִיתִי אָנִי שֵׁשׁ יִתְרוֹן לַחֲכָמָה
מִן־הַסִּכָּלוֹת
יד וַיִּדְעֵתִי גַם־אָנִי שִׁמְקָרָה אֶחָד יִקְרָה
אֶת־כָּלָם
כד גַּם־זֶה רָאִיתִי אָנִי כִּי מִיַּד הָאֱלֹהִים
היא

מה בין אָנִי לבין אֲנִי? אָנִי בתוכו של דיבור. אֲנִי בסופו של דיבור, ומשמאלו דיבור חדש, משפט טפל, משפט מושא, הפותח בסימן החיבור שֶׁ־ או במלת החיבור כִּי. עינינו הרואות: בדברי קהלת חֲבָרוּ אִישׁ אֶל אֶחָיו שלושה אלה: טעמים, תחביר ותבנית דקדוקית. אין אָנִי אלא בזקף קטון. כל לשונות אָנִי מוטעמים טעמים מפסיקים הגופלים מזקף קטון. שני אָנִי המוטעמים משרתים הנשוא בעקבם. כל שאר אָנִי הנשוא קודמם.

4. הפסוק שאמר משה, דברים יג, ה, ובו שישה דיבורים, כל דיבור ודיבור סופו נשוא פועלי בצורת הפסק, לא בסילוק ובאתנחתא בלבד, אלא גם בזקף קטון, ואפילו בטיפחא ובפשטא: אַחֲרָיִי ה' אֱלֹהֵיכֶם תִּלְכוּ וְאֵתוּ תִירָאוּ וְאֶת־מִצְוֹתַי תִּשְׁמְרוּ וּבְקִלּוֹ תִשְׁמְעוּ וְאֵתוּ תַעֲבְדוּ וְבוֹ תִדְבָּקוּ.

שיטה זו של הפסק, תנועה שלמה כנגד שווא בהקשר, היא השיטה שנקטה לשון חכמים, אף יותר מן המקרא: כָּלִי אחד¹² (שבת ב, ד), קָרִי (תמיד), בֵּית הַשְּׁחִי (כגון נג' ו, ח), שְׁלִשִּׁיתִי... הָרָאִי (כלים יז, ב). כש"אני" קודם לנשוא אל"ף של "אני" חטופה: בכניסתי אָנִי מתפלל... וביציאתי אָנִי נותן הודייה (ברכ' ד, ב). כש"אני" בעקב הנשוא אל"ף קמוצה: אסטנס אָנִי (ברכ' ב, ו), משמיט אָנִי (שבי' י, ח), רוצח אָנִי (מכות ב, ח ועוד). גִּימָקוּן גִּיבָזוּ גִּינָבּוּ אָבְדוּ אוֹ שְׁנִיטָמָאוּ... גִּיטָמָאוּ בעזרה (ביכ' א, ח).

במחלקה זו, שווא בהקשר כנגד תנועה שלמה בהפסק, חריגה תבנית 2, שווא/סגול (למעט כינוי־נוכח החבור) בפועל, שבה היחס הקשר/הפסק 100%:0%, בזמן שממוצע הקשר/הפסק במחלקה 86.2%:13.8%. פשר דבר בעתיד המהופך והמקוצר של פועלי

12. כל ההבאות שמן המשנה הובאו לפי כ"י קאופמן.

גזרת ע"י ול"י כאחד שבבניין קל, הלוא הם הפעלים הִיָּה, חָיָה שעשו את הפרק הזה ביתם: יָהִי, נִיָּהִי, יָחִי, נִיָּחִי וכיו"ב. שצורות העתיד המהופך והיוסיב מקומן מעיקרו בראשו של דיבור.

4.2 מחלקה ב – חילופי תנועות מלרע

התבניות		במספרים		באחוזים	
		הקשר	הפסק	ס"ה	הקשר
1	סגול/צירי (דָּבָר/דִּבֶּר)	54	2	56	96.4
2	פתח/צירי (שָׁכַן/שָׁכָן)	108	21	129	83.7
3	פתח/צירי ופתח גנובה (שָׁמַע/שָׁמַע)	113	21	134	84.3
4	פתח/קמץ במלרע (למעט פֶּע/פָּע) (יִשְׁמַע/יִשְׁמַע)	3604	168	3772	95.5
5	פתח/קמץ בתבנית פֶּע/פָּע (למעט אותם השמות המיוחדים שביידוע לעולם קמוצים) (יָדָל/יָדָל)	299	327	626	47.8
6	צירי/פתח (וִינָפֶשׁ/וִינָפֶשׁ)	19	7	26	73.1
7	צירי/קמץ (מלרע) (רִשׁ/רִשׁ, וְנָמַס/וְנָמַס)	72	7	79	91.1
סך-הכול		4269	553	4822	88.5
		11.5			

סימניך:

1. (הִרְבָּה אֶחָד-בְּמִשְׁחָה) דָּבָר (ה' הָלָא גִסְבָּנוּ) דָּבָר (במ' יב, ב)
2. (וַיִּשְׁלַח דָּוִד אֶת-יָדוֹ אֶל-הַכְּלִי (וַיִּלָּח מִשָּׁם אֲבֹן) וַיִּקְלַע (שמ"א יז, מט) – הַכְּלִי...

וַיִּקְלַע!

רביע המשנה זכה לניקוד הפסק, בזמן שזקף קטון המלך מנוקד פתח של הקשר! שהיחס פתח/צירי ופתח גנובה שיעורו 21:113, והוא 15.7%:84.3%, בזמן שהיחס שווא/סגול (למעט כינוי-נוכח החבור) בשם שיעורו 30:83, והוא 26.5%:73.5%, וביותר גדול שיעור ההפסק בשמות שיש בהם שתי אלה המידות: גם מיוחדים, גם מוקפים מימין¹³.

3. (וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל הִגִּישׁוּ אֵלַי אֶת-אֲנָג (מֶלֶךְ עַמְלָק וַיֵּלֶךְ אֵלָיו) אֲנָג (מַעֲרֹגַת וַיֹּאמֶר) אֲנָג (אֲבֹן סַר מֶרֶם-הַמָּוֶת, שמ"א טו, לב)

במחלקה זו, חילופי תנועות מלרע, חריגה תבנית 5, פֶּע/פָּע, שבה שיעור צורות ההפסק 52.2%, בזמן שאין ממוצע ההפסק שבמחלקה ב אלא 11.5%. אף-על-פי-כן אנו

13. השווה בִּבְכִי (בר' מה, ב) כנגד בִּבְכִי (יש' טו, ג), בִּבְכִי (יש' כב, ד); לִחְלִי (יש' א, ה) כנגד מִן-הַחֲלִי (דה"ב כא, טו); בִּית-הַמֶּרֶץ... בִּית מְרִי (יח' יב, ב).

מורגלים לראות את צורת היסוד של פֶּע/פָּע – פֶּע דווקא, פ"א פתוחה. יתר על כן, אם מביאים בחשבון תיבות פֶּע/פָּע המוטעמות קיסרים, דמויי קיסרים ומשרתים (למעט נסמכים ומוקפים) הרי היחס פֶּע/פָּע 2149:800, והוא 72.9%:27.1%. אף זו הלכה שגויה, שכיזון שנכנסה אין אתה יכול לעקרה.

4.3 מחלקה ג – חילופי תנועות מלעיל פתוחות

התבניות			במספרים			באחוזים		
הקשר	בינונית	הפסק	ס"ה	הקשר	בינונית	הפסק	הקשר	בינונית
1	סגול/קמץ (למעט "ארץ") ¹⁴ (שֶׁמֶשׁ/שָׁמֶשׁ)	2481	7	2488	99.7	0.3		
2	פתח/קמץ במלעיל בהברה פתוחה (סתם) (פִּית/פִּית)	3271	8	3279	99.8	0.2		
3	פתח/קמץ במלעיל בהברה פתוחה בפעלים חבורי כינוי המדבר (וְהַכְנִי/וְהַכְנִי)	72	9	81	88.9	11.1		
4	צירי/סגול (וְהָפָה/וְהָפָה)	6	32	38	15.8	84.2		
5	צירי/סגול/קמץ (נָבַל/נָבַל/נָבַל)	5	27	0	15.6	84.4	0.0	
6	צירי/קמץ (מלעיל בסגוליים) (שֶׁבֶט/שָׁבֶט)	30	0	30	100.0	0.0	0.0	
סך-הכול			27	56	98.6	0.5	0.9	

מחלקה זו מצוינת בשיעור הנמוך של צורות ההפסק. מבין 56 מלי הפסק שבמחלקה הרי 32 תבנית פֶּעל, שהוא הפסקו של פֶּעל (כגון נִצַּח/נִצַּח). בתבנית פֶּעל/פֶּעל היחס הקשר/הפסק שיעורו 32:6, והוא 84.2%:15.8%. צא מנתוני מחלקה ג תבנית פֶּעל/פֶּעל, שאין בה קמץ של הפסק, והרי המחלקה מחזקת 5859 תיבות הקשר, 27 תיבות במידה הבינונית (סגול בתבנית צירי/סגול/קמץ) ו-24 תיבות הפסק (של קמץ), והוא 99.1%:0.5%:0.4%, כלומר רק 0.4% של צורות הפסק (קמץ במלעיל).

14. הפרשטה של "ארץ" מתוך התבנית סגול/קמץ יש לה על מה שתסמוך, שכן (1) מכלל 28 ניקודי קמץ שבתבנית במפסיקים שאינם לא קיסרים ולא דמויי קיסרים חלו ב"ארץ", ורק שבעה קמצים בתיבות אחרות, שבעתם בזקף קטון. (2) כש"ארץ" מיודעת לעולם אל"ף קמוצה, הָאָרֶץ, בין במפסיקים בין במשרתים. (3) גם כשאין "ארץ" מיודעת יש שהיא קמוצה בפחותים שבמפסיקים, ואפילו במשרתים, כגון וְאָרֶץ חֲדָשָׁה (יש' סה, יז), וְאָרֶץ לְעֶמֶק (מש' כה, ג) (וכיכול לקיים מקרא שכתוב: וַתַּעַשׂ הָאָרֶץ... לְקַמְצִים, בר' מא, מז).

אם מפחיתים מ-24 תיבות הפסק של קמץ 9 תיבות ההפסק שבתבנית 3, פתח/קמץ במלעיל בהברה פתוחה בפעלים חבורי כינוי המדבר (כגון וְהָפְנִי/וְהָפְנִי, שבה שיעור צורות ההפסק גדול הרבה מבתבנית 2 (פתח/קמץ במלעיל בהברה פתוחה [סתם]) – לפיכך ייחדתיה תבנית לעצמה – הרי היחס הקשר/בינונית/הפסק במחלקה ג שיעורו: 15:27:5787, והוא 0.3%:0.5%:99.3%.

0.3% הוא בדיוק שיעור צורות ההפסק שבתבנית סגול/קמץ (ראשונה במחלקה ג – למעט "ארץ"), כלומר 7:2481, והוא 0.3%:99.7%. כל שבע קמוצות הקמץ (של הפסק, כנגד סגול בהקשר – ואינן מוטעמות לא מפסיקים קיסרים ולא דמויי קיסרים) הרי טעמן זקף קטון. אלו הן: לָאָן (בר' יא, ג), אֶלֶף (עז' א, ט), בְּאֶרְזֵי (יר' כב, יד), עֶבֶד (בר' מד, י; יז), (כמו-)רָנַע (איכה ד, ו), מִפְּרִצָּה (נחמ' א, ג)¹⁵.

בתבנית 2 של מחלקה ג (פתח/קמץ במלעיל בהברה פתוחה [סתם]) היחס הקשר/הפסק: 8:3271, והוא 0.2%:99.8%. מבין שמונה תיבות הפסק הקמוצות קמץ של הפסק (ואינן מוטעמות לא מפסיקים קיסרים ולא דמויי קיסרים) הרי שבע טעמן זקף קטון, ואחת טעמה אתנחתא קטנה (אתנחתא שלאחר עולה-ויורד). אלו הן: אֵין (קה' ג, יט), (לִיד) בֵּית (בר' יז, יב; כז), (נָחֳלִי) מַיִם (דב' ח, ז), (אֶפְיָקִי) מַיִם (יואל א, כ), וַיִּשְׁתָּחוּ (יה' ה, יד; יש' מד, טו), וְיִוְשְׁלֶם (תה' קכח, ה)¹⁶.

ואילו בתבניות 5 ו-6 של מחלקה ג (צירי/סגול/קמץ, צירי/קמץ) לא תמצא קמץ של הפסק בטעמים מפסיקים הפחותים מקיסרים, לפי שהללו תש כוחם לקמץ את הצירי. מצאת קמץ של הפסק שהוא תולדתו של צירי בהקשר בהברת מלעיל פתוחה, תדע שהוטעמה תיבתו מפסיק קיסר, והרי זה סימן מסימני קיסרות בטעמי המקרא.

הברת מלעיל פתוחה מקפידה שלא לתת לקמץ לבוא בגבולה. עד מה? עד שעלתה בידה לעתים לדחות את הקמץ מתחת רגליהם של קיסרים.

הרי תיבות המוטעמות מפסיקים קיסרים בהברת מלעיל פתוחה (סתם), ואין הברה המוטעמת קמוצה אלא פתוחה: הַחֲשֹׁמֶלָה (יח' ת, ב), מַיִם (תה' קז, לה) – ליתא עולה-ויורד, וְתֵהָר (בר' טז, ד), בְּרַחַת (בר' טז, ח), נִצַּחַת (יר' ח, ה), לִקְחַת (מל"א י, יא).

15. זקף קטון שני? פשיטא, זקף קטון הראשון מנוקד קמץ מכוח קל וחומר: וְקָרַע לוֹ חִלּוּנִי.

16. במילונים ובקונקורדנציות למקרא תמצא מִשְׁקֶלֶת, ובהפסק לִמְשַׁקֶּלֶת (יש' כח, יז). לא ראיתי לִמְשַׁקֶּלֶת עניין לתבנית סגול/קמץ, שכן אין ראייה לִמְשַׁקֶּלֶת. אבל מצינו וְאֵת־מִשְׁקֶלֶת בֵּית אַחָב (מל"ב כא, יג). הדעת נותנת, לִמְשַׁקֶּלֶת הַפֶּסֶקָה של מִשְׁקֶלֶת, והיא על־דרך קֶטֶן/קֶטֶן, יִחְפֹּץ/יִחְפֹּץ, יִשָּׁה/יִשָּׁה. תבנית זו, חולם/קמץ, הרי אחת מן 15 תבניות הקשר/הפסק, שלא ראיתי להביא בסקירה קצרה זו.

17. לא הבאתי מִמְעַל (איוב ג, ד – לאחר עולה-ויורד) שבכ"י לגיגראד, אלא בחרתי בגרסת הכתר: מִמְעַל, פתח. גם בפסוק ט כאן, לאחר עולה-ויורד: וְאֵין, פתח.

הרי תיבות המוטעמות מפסיקים קיסרים ואין הברה המוטעמת קמוצה אלא סגולה:

לְבַטַּח	כָּלֵא	(ל)נִצַּח	יָשַׁע ¹⁸	הַמִּלְכָּת
בְּכֶה	לָקַח	נָשָׂה	שָׁכַם	הַנִּפְלָת
מִגְבָּא	מָכַר	עָדוֹן (ש"פ)	תָּבֵן	סִכְנַת
דָּשָׂא	מָלַח	פָּלֵא	אַבְימֶלֶךְ	קִהְלָת
הֶהָה	מָלַה	צָדַק	אַלְימֶלֶךְ	הַמֶּאֱכָלָת
לְהֶפֶה	מָשָׂה (ש"פ)	צָמַח	אַלְיַעֲזָר	מִלְדָּת
בִּסְנָא	נָגַב	קָדַם	אוֹלָת	לְלִכְתָּ ¹⁹
יָשַׁע	מִנְגֵּד	קָדַשׁ	(ה)אַחֲרַת	לְרִדָּת
יָתַר	נָדַר	הִקְרַב	אִמְנַת	

בלשון חכמים אף 0.3% של קמץ כנגד סגול בהקשר לא תמצא, שנכרתו מלשון חכמים קמצים של הפסק (כנגד סגול בהקשר) כמעט כליל. לא תמצא בלשון חכמים לשונות מעין הַעֲרַב שְׁמֶשׁ, פוֹתַח טַפַּח, קָרוֹן, עוֹמְדָת, מוֹתֶרֶת, מְקוֹדֶשֶׁת.

אין צריך לומר, שלא תמצא בלשון-חכמים קמץ של הפסק בהברת מלעיל שכנגדו צירי בהקשר, פֶּעַל (תבנית 5 ותבנית 6 של מחלקה ג) – אף לא בשמות המועטים שנתקמצו במקרא במפסיקים קיסרים, והם: חֲדָק, נָבֵל, נָפֵל, נָפֶה נָשָׁק, סָמֵל, סָתַר, עָדַר, עָזַר, שָׁבַט, שָׁבַר, שָׁכַל, שָׁמַע.

התבנית השנייה של מחלקה ג, והיא פתח/קמץ במלעיל בהברה פתוחה (סתם), ובה היחס פתח/קמץ, כאמור, 8:3271, והוא 99.8%:0.2%, וכן תבנית 4 שבמחלקה ב, והיא פתח/קמץ במלרע (למעט פֶּעַ/פֶּעַ), ובה היחס פתח/קמץ 168:3604, והוא 95.5%:4.5%, והתבנית פתח/קמץ במלעיל בהברה סגורה המצויה במחלקה ו, ובה היחס פתח/קמץ 0:1256, והוא 100%:0% – לא נבדקו תבניות הללו בלשון-חכמים, שלא קם עד היום חוקר הלשון שהבחין בין סוגי פתח/קמץ (למעט פֶּעַ/פֶּעַ, שנידון כלשהו²⁰). והרי אין תנועת a המוטעמת של מַעַט, הֶלֶךְ, יִשְׁמַע, דומה לשל נֶעַר, שְׁמִים, לְמַעְלָה.

18. לא קיבל עליו יָשַׁע דין הפסק במעמד קיסר, והוא מנוקד סגול באתנחתא (ש"מ"א כד, יג; י"ש' נח, ד; יח' ז, יא; מ"י ו, י; יא), באתנחתא בשאין עולה-ויורד (מ"ש' ד, יו; י, ב; יב, ג; טו, יב), בסילוק (תה' פד, יא; מ"ש' ח, ז; איוב לד, ח) ובעולה-ויורד (תה' מה, ח). רק כשה"א היידוע מימינו קיבל עליו יָשַׁע עול קיסרות סילוק: הִרְשָׁע (קה' ג, טז).

19. באתנחתא למ"ד השורש סגולה בכל חמש ההיקריות. בסילוק שלוש פעמים למ"ד השורש קמוצה ופעם אחת סגולה.

20. עיין, למשל, משה בר אשר, מבוא למשנה כ"י פארמה 'ב', דה רוססי 497, לסדר טהרות, ירושלים תשל"א, סי' III (5).

4.4 מחלקה ד – מלעיל בהקשר כנגד מלרע בהפסק

באחוזים		במספרים			התבניות
הפסק	הקשר	ס"ה	הפסק	הקשר	
8.6	91.4	35	3	32	1 מלעיל/מלרע (וְתֹאכַל/וְתֹאכַל)
5.6	94.4	868	49	819	2 מלעיל וסגול/מלרע ופתח (וְיֹאמַר/וְיֹאמַר)
0.0	100.0	46	0	46	3 מלעיל וסגול/מלרע וצירי (וְיֹשֵׁב/וְיֹשֵׁב)
0.0	100.0	12	0	12	4 מלעיל ופתח/מלרע וקמץ (וְיֹדַע/וְיֹדַע)
6.9	93.1	131	9	122	5 מלעיל וקמץ קטן/מלרע וחולם (וְיִנָּס/וְיִנָּס)
5.6	94.4	1092	61	1031	סך-הכול

אין מחלקה זו מחזקת אלא פועלי העתיד המהופך ופעלים שנשללו במלית אַל, שאין סופם תנועה אלא עיצור ואין גזרתם גזרת השלמים, ופועלי גזרת השלמים שאין עי"נם מידגשת.

סימניך:

1. (וְיִכָּה אֶת־)הַמִּים וְיֹאמַר (מל"ב ב, יד)
2. וְיֹאמַר (וְ) אֱלֹהֵי אֲבֹתֵינוּ הֲלֹא אֶתֶּה־הוּא אֱלֹהִים) בְּשִׁמְיָם (דה"ב כ, ו)

זקף גדול, והוא זקף שני, וכן רביע עשו צורות הפסק, בזמן שזקף קטן, והוא זקף ראשון, זקוף על גבי צורות הקשר. שצורות ההקשר חלות בהברות מלעיל פתוחות (סתם – עיין מחלקה ג), ובהן צורות ההפסק מעט מזער, נער יכתבן. אבל צורות ההפסק תמצא במלרע ופתח (כנגד מלעיל וסגול בהקשר), ואלו מצויות הרבה יותר.

תבנית 3 (מלעיל וסגול/מלרע וצירי בעתיד המהופך – וְיֹשֵׁב/וְיֹשֵׁב) ותבנית 4 (מלעיל ופתח/מלרע וקמץ – וְיֹדַע/וְיֹדַע) חריגות במחלקה, שאין בהן צורות הפסק אלא במפסיקים קיסרים. שתי תבניות הללו מחזיקות מעט מאוד תיבות, ואפשר זה הטעם שלא מצאתי בהן צורות הפסק במפסיק הפחות מקיסר. אין מחלקה זו עניין ללשון חכמים, לפי שלא נקטה לשון חכמים וי"ו ההיפוך.

4.5 מחלקה ה – שווא וקמץ בהקשר כנגד קמץ ושווא בהפסק

באחוזים		במספרים		התבניות
הפסק	הקשר	ס"ה	הפסק	הקשר
21.4	78.6	14	3	11
18.9	81.1	456	86	370
50.0	50.0	94	47	47
24.1	75.9	564	136	428

מחלקה זו עניינה כינויי-נוכח החבור. היחס הקשר/הפסק בה הלא הוא 136:428, והוא 24.1%:75.9%, והרי זו המחלקה בעלת שיעור צורות ההפסק הגדול ביותר.

רובם של כינויי-נוכח החבורים נוטים בפלס $\text{ה-}/\text{ה-}$, כגון תִּנְתֶּךָ/תִּנְתֶּךָ בשם²¹, יִי־שָׁךְ/יִי־שָׁךְ בפועל²². אבל ראה שר הלשון לפלס נתיב הפסק שני לכינוי-נוכח החבור, והוא $\text{ה-}/\text{ה-}$, היינו, קמץ ושווא בהפסק. נתיב זה רובו מחזיק את המליות בך, לך, אותך, אתך, עמך, ומיעוטו – הפועל חבור כינוי הנוכח.

קבוצת המליות של שווא וקמץ בהקשר כנגד קמץ ושווא בהפסק בכינוי-נוכח החבור במליות ראיתי להפריד לשני ראשים, לשתי תבניות: הראש אחד – המליות המחוסרות דגש חזק, הלוא הן: בך, לך אותך; והראש אחד – המליות הדגושות דגש חזק, הלוא הן: אתך, עמך (וגם פֶלֶךְ). שהוראיתי לדעת כי במליות הדגושות גדול שיעורן של צורות ההפסק מבמליות הרפויים פי כמה וכמה.

סימניך:

1. (לֹא שִׁמְרֶת אֶת-מִצְוַת ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר) צִנֹּה (...כִּי לֹא שִׁמְרֶת אֶת אֲשֶׁר-) צִנֹּה (ה', שמ"א יג, יג-יד).
2. (בְּיוֹם הַבְּרָאָה) (כּוֹנְנִי... תָּמִים אֶתָּה בְּדִרְכֶּיךָ מִיּוֹם הַבְּרָאָה (יח' כח, יג-טו)).
3. (וְאַתָּה תִּמְנֶה-לָּךְ חֵיל (פְּחִיל הַנֶּפֶל) מֵאוֹתָהּ (וְסוֹס פִּסּוֹס וְרִכָּב) כְּרִכָּב (מל"א כ, כח) – שלושה שְׁלִישִׁים ומשנה אחד בראשו של פסוק, והם כשרים למעשי הפסק. מי בהם זכה לבוא בצורת הפסק? לא המשנה, אף לא שלישי הראשון, אלא שלישי האחרון דווקא: מֵאוֹתָהּ. לא זכה המשנה, כְּרִכָּב, לפי שאין דרך משנים, אף לא דרך מלכים (למעט שבעה זקפים²³, לעטות קמץ שמוצאו סגול, ורק קיסר יבוא בפלס פֶּעַל. לא

21. תבנית 5 במחלקה א. 22. תבנית 4 במחלקה א. 23. עיין למעלה, סי' 4.3 ד"ה "0.3%".

- זכה בהפסק השליש הראשון, לָהּ, שכן אין הוא בסופו של דיבור, שהרי מושאו בעקבו. לא זכה השליש השני, חֵיל, שתש כוחו של שלישי לקמץ פתח בהברת מלעיל. אבל השליש השלישי, מְאוֹתָהּ, לבוש הפסק, מפני שהוא בסופו של דיבור, ומפני שתבניתו, שווא וקמץ בכינוי הנוכח במליות, פותחת שערי הפסק לרווחה.
4. וְהִיא אִם-תִּשְׁמַע... וְעֲשִׂיתָ הַיֵּשֶׁךְ בְּעֵינֶי לְשִׁמּוֹר חֻקוֹתַי וּמִצְוֹתַי (...וְהִיִּיתִי) עִמָּךְ וּבְנִיתִי לָךְ בֵּית-נְאֻמָּן, מִלֵּא יֵא, לח) – זקף קטון המלך לא עצר כוח לקמץ את הפתח, שהיחס פתח/קמץ בהברת מלרע, למעט פֶּע/פֶּע, שיעורו 95.5%:4.5%. ורביע המשנה עשה הפסק, שהוא מצוי בתיבה שתבניתה שווא וקמץ/קמץ ושווא בכינוי הנוכח במליות דגושות, ותבנית זו שיעור הקשר/הפסק בה: 50%:50%.
5. ובדברי עמוס: (לְהוֹצִיא עֲצָמִים מִן-הַבַּיִת וְאֶמֶר... הָעוֹד) עִמָּךְ וְאֶמַּךְ אֶפֶס, עמוס ו, י) הפסק בטיפחא, אף-על-פי שסגולתא, שהיא גדול המלכים, ניצבת על תיבת הקשר! שאפילו סגולתא תש כוחה לעשות הפסק של קמץ בהברת מלעיל.
6. (מֶה-לִּי וְלָךְ ...וְהָדִל-לָךְ) (מֶה-לָּהֶם אֲשֶׁר-עָמִי, דה"ב לה, כא). – הגה נכו מלך מצרים בפסוק אחד הפסק בגרש השליש והקשר בתביר המשנה! שהגרש בסופו של דיבור, בזמן שתביר בתוכו של דיבור. דבר אחר: "מה-לי ולך" הרי לשון מן הלשונות הנותנים אמרי פֶּסַק מכל מקום. עיין מלכים א יז, יח (בטיפחא), שופטים יא, יב; מלכים ג, יג (בזקף קטון). לשון מעין "מה-לי ולך" לא תמצא.

צורת ההפסק של כינוי-נוכח החבור במליות שבמקרא (ה־ָ <ה־ָ) הרי בלשון חכמים דרך המלך מכל מקום, בין בסופו של דיבור בין בתוכו של דיבור (כגון: מכור לי תְּמוֹדָה זו, ב"ב ה, ב) מזה, בין במליות (כגון: הָא לָךְ יֵן, מ"ש א, א), בין בשמות (כגון: מִתָּה אֲשֶׁתָּה, יב' י, ד) מזה.

4.6 מחלקה ו – תבניות ערייות

התבניות		במספרים				באחוזים	
הקשר	בינונית	הפסק	ס"ה	הקשר	בינונית	הפסק	
1	פתח/קמץ במלעיל בהברה סגורה (אֶמְרָתִי/אֶמְרָתִי, מְעַלָּה/מְעַלָּה)	1256	0	1256	100.0	0.0	
2	מלרע ופתח/מלעיל ופתח/מלעיל וקמץ (אֶתָּה/אֶתָּה/אֶתָּה)	1023	0	61	1084	94.4	
3	מלרע/מלעיל (אֶנְכִי/אֶנְכִי, וְהִבֵּאתָ/וְהִבֵּאתָ)	270	44	314	86.0	14.0	
4	מלרע וקמץ קטן/מלעיל וחולם (רָנִי/רָנִי)	2	10	12	16.7	83.3	
סך-הכול		2551	61	54	2666	95.7	
					2.3	2.0	

מחלקה זו טעונה הפכים גמורים. תבנית 1, פתח/קמץ במלעיל בהברה סגורה, שיעור הקשר/הפסק בה 100%:0%, ובתבנית 4, מלרע וקמץ קטן/מלעיל וחולם, השיעור 16.7%:83.3%.

שתי תבניות הראשונות צורת הפסק שלהן קמץ בהברת מלעיל סגורה, והרי זה הפסק אשר כוח בו לעמוד בהיכל קיסר, ולא בכל מפסיק הפחות מקיסר, עיין למעלה, פתח/קמץ, סי' 2.5.

4.6.1 תבנית 2, מלרע ופתח/מלעיל ופתח/מלעיל וקמץ, אין מחזקת אלא שני שמות בלבד: "אתה", "עֲתָה". עיקר תחולתה הרי בפועלי עבר המהופך בעלי הסופיות תי, ת, ובגזרת ע"ע גם בנסתרת ובנסתרים של בניין קל, בין בעבר המהופך, בין בעבר הפשוט.

אמר לו דויד המלך לאיתי הגיתי: (לְמָה תֵּלֶךְ גַּם־אֵתָהּ וְאִתָּהּ שׁוֹב וְשָׁב עִם־הַמֶּלֶךְ פִּי־נִכְרִי) אֵתָהּ (וְגַם־גִּלְהָד) אֵתָהּ (לְמִקְוֶה, שִׁמְ"ב טו, יט). – בתוכו של דיבור אֵתָהּ, טיפחא ומלרע של הקשר. בסופו של דיבור אֵתָהּ, זקף קטון ומלעיל של הפסק. לא אמר דויד אֵתָהּ, אל"ף קמוצה, שכאמור, אין קמץ של הפסק בהברת מלעיל סגורה בא אלא במפסיק קיסר. אימתי הגה דויד אֵתָהּ, אל"ף קמוצה? כשהטעים אֵתָהּ מפסיק קיסר, כגון אֵתָהּ (תה' ה, ה – ליתא עולה־זיורד), (סְפָרְתָהּ) אֵתָהּ (תה' נו, ט).

"עֲתָה" המוקפת (וְעֵד) מימינה הרי לשון מן הלשונות שאין נותנים אמרי הקשר, אלא אמרי פֶּסֶק, קמץ בהברת מלעיל, בסילוק (בר' לב, ה; שִׁמְ"ב ט, יח; שִׁמְ"ב יט, ח; מל"ב ח, ו; יג, כג) ובאתנחתא (דב' יב, טא, וגם מידה הבינונית, פתח בהברת מלעיל, בזקף קטון (בר' מו, לד; יח' ד, יד; רות ב, ז). לשון הקשר, מלרע, מעין (מנעורינו וְעֵד־עֲתָהּ, בעיין פתוחה, לא תמצא.

4.6.2 עד כאן השמות אתה עֲתָה, והדברים גלויים וידועים. אבל בפועל יש חכמי הלשון שלא הבדילו בין צורות הקשר לבין צורות המידה הבינונית. לכן ראיתי להאריך בזה קמעא, לחזק יתדות דקדוק המקרא.

כתב ראב"ע, צחות (ברלין תקכ"ט, לט ע"א), על נסתרי הקל שבעברה של גזרת ע"ע: "ויבוא על שני דרכים האחד מלעיל, כמו יָלֹד מאנוש נעו (איוב כה, ד) והשני מלרע – רָכָו דבריו משמן (תה' נב, כב)".

וכתבו גזונים–קאוטש²⁴, §67k, על מקומו של הטעם בעברה של גזרת ע"ע לאמור: "אין מקום הטעם קבוע בגוף הנסתרים; לִיד יָלֹד, קָלֹד תמצא יָלֹד, קָלֹד רָבֹד (יש' נט, יב), שָׁחֹד (חב' ג, ו) וכו'; רק בהפסק לעולם חָתֹד, חָמֹד וכו'".

צדקו גזונים וקאוטש: פעלים הללו הוטעמו גם מלעיל גם מלרע. אבל לא הטיל בעל הטעמים מלעיל ומלרע סתם, בעלמא. נוכל למצוא שיטה בדרך ההטעמה: קָלֹד, מלרע, בראשו של דיבור ובמשרת: קָלֹד מְנַשְּׂרִים סוֹסֵי (יר' ד, יג). וְקָלֹד, בעבר

המהופך, מלרע לא כל שכן: וְקָלוּ מִנְמָרִים (חב' א, ח). קָלוּ, מלעיל, בסופו של דיבור ובזקף קטון: מְנַשְׂרִים קָלוּ (מִנְמָרִים גְּבִיר, שמ"ב א, כג).

ושני כתובים ובהם קָלוּ, מלעיל, בראשי הדיבורים ובטעמים משרתים, אף-על-פי-כן אין בהם כדי לקעקע את שיטתם של בעלי הטעמים. אלו הם: הִקְלוּ הַמִּים (בר' ה, ח), כִּי-קָלוּ הַמִּים (בר' ח, יא). על שני פעלים הללו כתב שטאדה²⁵, §413b, שהטעם בראשה של תיבה כשמלית בת הברה אחת מוקפת מימינה, בכלל זה: כִּי-פָסוּ אֲמוֹנִים (תה' יב, ב). עד כאן דברי שטאדה. והשווה (אתה וּבְנֶהְ-וּבְתָךְ וְעַבְדְּךָ-וְאִמְתְּךָ (דב' ה, יג), (הנה) עֵס (יז'ד, שופ' ט, לו), הִגָּג (שמ"א ט, כו).

קָלוּ שהביא ראב"ע בצחות הרי החריג היחיד שמצאתי, כלומר פתח ומלעיל, שהיא מידה הבינונית, בראשו של דיבור בעבר הקל של פועלי ע"ע, ואין לי לפרש.

רבו תשע פעמים במקרא, כולן בראשו של דיבור או בתוכו וכולן מלרע. חמש פעמים טעמי רָבוּ משרתים, פעם אחת מהפך לגרמיה (תה' סט, ה), פעמיים פשטא (יר' ה; ו; מו, כג), ופעם אחת טיפחא (קה' ה, י). בסופו של דיבור ובמפסיק החזק מטיפחא לא מצאתי רבו. רק במפסיקים קיסרים רָבוּ, מלעיל וקמץ (יש' כב, ט; תה' ד, ח; כה, יט).

כתב אהרן מירסקי (תרביץ טז, עמ' 37) על רבו: "כל רבו שבמקרא נגינתה מלרע, ובמקראות הרבה ניכרת השפעה ריתמית". – לא "השפעה ריתמית" עשתה מלרע, אלא צורת ההקשר טעמה מלרע: פָּעוּ, מידה הבינונית: פָּעוּ, וצורת ההפסק: פָּעוּ.

בכתוב: הֵן הַיּוֹם הַקָּרִיבוּ אֶת-חֲטָאתָם וְאֶת-עֲלֹתָם לִפְנֵי ה' וַתִּקְרָאנָה אֹתִי כְּאֵלָה וְאֶכְלָתִי חֲטָאת הַיּוֹם (וי' י, יט) – וְאֶכְלָתִי עבר פשוט, שאלו היה עבר מהופך, היה תלמוד לומר וְאֶכְלָתִי, מלרע. ראב"ע: "ומלת זאכלתי חטאת' כאילו אמר זאילו אכלתי חטאת'. גם מצאנו מלות לעתיד והן מלעיל: וּפְן-אֲרֹשׁ וְגִנְגְתִּי (מש' ל, ט). לא כתב ראב"ע שבעבר הפשוט שבויקרא מלעיל במשרת, ובעבר המהופך שבמשלי מלעיל במפסיק (מלך), והרי זו מידה הבינונית.

אף-על-פי-כן ראה ברגשטרסר²⁶, §4c, סוף ב, וי"וה של וְאֶכְלָתִי (וי' י, ט) וי"וה ההיפוך, שכתב שם: "בדוגמאות של עבר המהופך שאינן שכיחות מאוד לא חלה תזוזת הטעם, כגון וְאֶכְלָתִי (וי' י, יט)".

וְאֶכְלָתִי שבכתוב אֶכְל בְּכֶסֶף תִּשְׁבְּרֵנִי וְאֶכְלָתִי (דב' ב, כח) כתב עליו רָלוּ²⁷, עמ' 167, הערה 2: there is no pause at w'kly. ולא היא. אילו ביקשו שלוחי ישראל לומר לסיחון לשון הקשר, היו אומרים לו: וְאֶכְלָתִי, מלרע, כדרך שאמר יהונדב לאמנון: לְמַעַן אֲשֶׁר אֶרְאֶה וְאֶכְלָתִי מִיָּדָה (שמ"ב יג, ה). שכן וי"וה של וְאֶכְלָתִי וי"וה ההיפוך היא, וטעם מלעיל מעיר, שהיא מידה הבינונית.

26. G. Bergsträsser, Leipzig 1918–1929.

25. B. Stade, I, Leipzig 1879.

27. עיין הערה 11.

והוסיף ר'ול שם, צורות הפסק, עמ' 167, הערה 2, וכתב על (אָכַל בְּכֶסֶף תִּשְׁבְּרָנִי) וְאֶכְלֵתִי (דב' ב, כח): "השווה דברים ט, ט; יח". ומה כתוב בשני פסוקים הללו? הווי, דבריו של משה: לָחֶם לֹא אֶכְלֵתִי. – אין אָכַל בְּכֶסֶף תִּשְׁבְּרָנִי וְאֶכְלֵתִי עניין לִלְחֶם לֹא אֶכְלֵתִי. שבדברי השלום של שלוחי משה לסיחון מלך חשבון עבר המהופך והפועל במלעיל של הפסק, במידה הבינונית, בזמן שבדבר משה בדברים ט עבר פשוט.

ושנה ר'ול בשגיאתו, שם, צורות הפסק, עמ' 178, סי' 7.3, שמנה וְגִבַּתִּי שבכתוב ופֶן-אֹרֶשׁ וְגִבַּתִּי (מש' ל, ט – לאחר עולה-וירד) בצורות ההקשר. והלוא אין צורת ההקשר אלא *וְגִבַּתִּי, מלרע.

4.6.3 תבנית 3, מלרע/מלעיל, משמע, לא תמצא הפרש ניקוד בין הקשר ובין הפסק. אין בין צורות הקשר לבין צורות הפסק אלא מקום הטעם בלבד.

סימנך:

דברי הנער הלוי אל מיכה: (לִוִּי) אֲנִכִּי (מִבֵּית לָחֶם יְהוּדָה) וְאֲנִכִּי (הַלֵּךְ לָגוּר בְּאֶשֶׁר אֶמְצָא, שופ' יז, ט) – "אנכִי" שמשמאל לנשוא ורביע המפסיק רובץ עליו הגה הנער מלעיל של הפסק. "אנכִי" שמימין לנשוא ולרגליו מונח המשרת טעמו מלרע של הקשר.

4.6.4 תבנית 4, מלרע וקמץ קטן/מלעיל וחולם, הרי קבוצת פעלים קטנטנה, ריבה צורות הפסק ומיעוטה צורות הקשר.

סימנך: רָגַי (וְשִׁמְחִי, זכ' ב, יד) בהקשר, (צִהֲלִי) וְרָגַי (יש' יב, ו) בהפסק.

5.0 אחרית דבר

5.1 סיכום נתוני הקשר/הפסק שבשש המחלקות

ב אחוזים			ב מספרים				ה מחלקות
הפסק	בינונית	הקשר	ס"ה	הפסק	בינונית	הקשר	
13.8	0.03	86.2	6190	855	2	5333	א שווא בהקשר כנגד תנועה שלמה בהפסק
11.5		88.5	4822	553		4269	ב חילופי תנועות מלרע
0.9	0.5	98.6	5948	56	27	5865	ג חילופי תנועות מלעיל פתוחות
							ד מלעיל בהקשר כנגד מלרע
5.6		94.4	1092	61		1031	ה בהפסק
							ו שווא וקמץ בהקשר כנגד קמץ
24.1		75.9	564	136		428	ז ושווא בהפסק
2.0	2.3	95.7	2666	54	61	2551	ח תבניות עריריות
8.1	0.4	91.5	21282	1715	90	19477	סך-הכול

לוח הסיכום ברור מילל: המחלקה בעלת צורות ההפסק המרובות ביותר הרי מחלקה ה – שווא וקמץ בהקשר כנגד קמץ ושווא בהפסק (כגון צוֹה/צוֹה, בָּה/בָּה, עֲמָה/עֲמָה). היחס הקשר/הפסק במחלקה זו: 136:428, והוא 75.9%:24.1%. צורת ההפסק של המקרא הלא היא הצורה הסדירה והרגילה בלשון חכמים, בין בהפסק, בין בהקשר, לא במליות בלבד, אלא בכל השמות חבורי כינוי הנוכח כולם.

שנייה לריבוי צורות הפסק הרי מחלקה א – שווא בהקשר כנגד תנועה שלמה בהפסק (כגון פָּלִי/פָּלִי, בִּיתָה/בִּיתָה, יִקְצְרוּ/יִקְצְרוּ, שָׁבְעוּ/שָׁבְעוּ, יִשְׁבְּעוּ/יִשְׁבְּעוּ). היחס הקשר/הפסק בה הרי 855:5332, והוא 86.2%:13.8%. בלשון חכמים, ראינו, סופית כינוי-שם-החבור לנוכח לעולם ה. שלא בכינוי-שם-החבור לנוכח הרי תנועה שלמה של הפסק כנגד שווא בהקשר נפוצה בלשון חכמים ביותר, כגון קָלִי, קוֹשִׁי, נִגְנָבוּ. המחלקה דלת צורות ההפסק שבמקרא, שכמעט מפסיקים קיסרים בלבד עושים בה צורות הפסק, הלא היא מחלקה ג – חילופי תנועות מלעיל פתוחות (כגון שָׁמֶשׁ/שָׁמֶשׁ, עוֹמֶדֶת/עוֹמֶדֶת, שָׁבַט/שָׁבַט, בֵּית/בֵּית). במחלקה זו אין צורות הפסק בלשון חכמים כלל (למעט תיבות אחדות, נער יכתבן).

תבניות אחרות העושות הקשר/הפסק במקרא, כגון תבניותיה של מחלקה ד – מלעיל בהקשר כנגד מלרע בהפסק (כגון וְתֹאכֵל/וְתֹאכֵל, וְיֹאמֶר/וְיֹאמֶר, וְיִשָּׁב/וְיִשָּׁב, וְיִנָּס/וְיִנָּס) אין מצויות בלשון חכמים, לפי שלא נקטה לשון חכמים וי"ו ההיפוך. מחלקה ב – חילופי תנועות מלרע (כגון שָׁכַן/שָׁכַן, שָׁמַע/שָׁמַע, יִשְׁמַע/יִשְׁמַע, יָלַד/יָלַד, רָשׁ/רָשׁ, ומחלקה ו – תבניות עיריות (כגון אֲמַרְתִּי/אֲמַרְתִּי, אָתָה/אָתָה, אָנֹכִי/אָנֹכִי, רָצִי/רָצִי, כיון שלא ידעתי דרכי הקשר/הפסק בהן בלשון חכמים, לא אוכל להשוות לשון חכמים ללשון המקרא בשתי המחלקות הללו.

5.2 נמצינו למדים: קמץ של הפסק בהברת מלעיל הרי עניינו למפסיקים קיסרים ולמפסיקים דמויי קיסרים. מצאתי בהברת מלעיל פתוחה בתיבות שאינן מוטעמות מפסיקים קיסרים או דמויי קיסרים 15 קמוצות קמץ של הפסק כנגד 5752 המנוקדות סגול או פתח, לשון אחר: 99.73%:0.26%.

בהברת מלעיל סגורה אין קמץ של הפסק מצוי אלא במפסיקים קיסרים. אין יוצא מן הכלל הזה, אין גם אחד.

הפכו והיפכו חכמי הלשון בהלכות הקשר/הפסק בלשון חז"ל. וכי מי לא כתב על בניין הופצל בלשון חז"ל. כתב למשל הפרופסור קוטשר ז"ל במאמרו "לשון חז"ל", ראש סימן ט: "בלשון חז"ל היו הצורות הקריות 'צורות הפסק' הצורות הגורמליות שבקונטקסט". לאו דווקא. ראינו למעלה²⁸: בלשון חכמים בתוכו של דיבור: אָנִי, גִּיטָמָא, ורק בסופו של דיבור: אָנִי, שְׁגִיטָמָא. והוסיף הפרופ' קוטשר וכתב שם: "כאן יבואו צורות בניין 'הופעל', שבו נתקיימו בכ"י קאופמאן אך ורק צורות הפסק". סתם

הפרופסור קוטשר ולא פירש, צורות הפסק בהופעל מהן. שמא היו אבותינו הוגים מותרת, מקודשת, וכן הערב שמש, פותח טפח, דברי רבי אליעזר? לא זכו חכמי הלשון לדלות את הכללים הברורים, הטמונים בצורות המרובות שאספו ושתיארו לפרטי פרטים.

צורות הפסק בלשון חז"ל – משמע, ביסודן, תנועה שלמה כנגד שווא בהקשר. בעיקרו של דבר דיני הקשר/הפסק דומים להפליא במקרא ובלשון חכמים, ומה שמצינו במקרא תמצא בלשון המשנה יתר שאת ויתר עז.

5.3 סוף דבר

מלבד טעמי המקרא והתחביר הרי גורם שלישי הקובע הקשר/הפסק, לא ראוהו חוקרי הלשון, הלוא הוא התבנית הדקדוקית של התיבה. התבנית הדקדוקית בכתובים הרבה רק בה פתרון לסתירות המצויות לכאורה בין הטעמים ובין הניקוד שבמקרא. כל העוסק בסוגיית הקשר/הפסק צריך להפריד בין התיבות לפי תבניותיהן. מי שאינו עושה כן, מי שדן בכל התיבות כולן בעלמא ואינו שם לב לתבניות הדקדוקיות, סופו בא לידי תוצאות שגויות ונפסדות.

ראינו לא אחת, תבנית דקדוקית מכבדת ידה על תיבה שמפסיק קיסר טעמה ואין מנחת לה להתעטף באצטלא הראויה לקיסר, בלבוש הפסק. ומוחלפת השיטה, התבנית הדקדוקית נותנת הפסק לתיבות, שדומה, צורות הקשר יפות להן, לפי שלא הטיל בהן בעל הטעמים אלא טעמים הנמנים עם פחותי המפסיקים, ואפילו משרתם. נמצית התבנית הדקדוקית מפתח ליישב קושיות ובעיות שענינו רואות במקרא בכל פינות.

מר-המוות והנורה האדומה

עיונים בלשון התקשורת תש"ח-תשמ"ח

"היו בימים ההם גילויים מרחיבי-לב של התנדבות ורוח של מסירות. לא שמעת חודשים ארוכים מלה של קובלנה מפי אחות או סניטר, אף כי הם עבדו עד כלות הכוחות. מעשהו של רופא אחד היה בפי-כל: מן הצפון הוא. רופא במרפאת קופת חולים. לא מן הצעירים וכבר עבר ממושך אחריו. נצטברו בכרטיסו כעשרה חודשי חופשה, שלא נתפנה לנצלם. יום אחד, בלי אזהרה מוקדמת, הוא מתיצב ב'הדסה'... נושא עמו מזוודה קטנה וחיוך טוב-לב. תשלום? משרה? מה פתאום? בא לעשרה חודשים, כל חופשתו המצטברת, לתרום אותה לעזרת הפצועים. היכן יגור? היכן יישן? היכן יאכל? צרכיו מעטים. לא יסב לאיש דאגה..." (ריאיון של דב גולדשטיין עם ד"ר משה סולוביצ'יק, 'מעריב', 15.2.1948).

"ומשמר אזרחי יש לנו – חבורה מצוינת של סוחרים מן הרחובות הסמוכים, מוכרי סדקית, בדים ובגדים, המתארגנים מיזמתם ועומדים לרשותנו כל עת שאנו זקוקים להם, לכל עניין: הם השומרים בבית החולים ומשליטי הסדר ומרגיעי המשפחות החרדות... ושום מלאכה אינה נחותה בעיניהם ושום שירות אינו כבד מיכלתם." (שם, שם).

שני ציטוטים אלה מתוך גיליון אחד של עיתון מלפני ארבעים שנה, יש בהם כדי להעיד על התמורה שעברה על התקשורת במהלך השנים. מספר ביטויים המופיעים בקטעים האלה לא היו נכתבים היום בידי כתב, ואולי לא היו עוברים את מסננת העריכה, המאחדת ומרדדת במקרים רבים את סגנונם של כתביה. בוודאי לא היינו קוראים היום כותרת כגון זו הנלווית לריאיון המצוטט. ליד תצלום בית החולים מופיעה הכתובת: "כאן נלחמים במר-המוות".

אפשר לטעון שלשון התקשורת של ימינו אכן השתחררה ממה שאולי היה בעיני הדור הקודם כעין מחויבות למליצה מן המקורות. דור זה רואה עצמו חופשי לומר "מוות" בלי להיזקק לאגג מלך עמלק, ואפשר לראות בכך שיפור בניקיון ההבעה, חופש מסרבול מיותר. מה שנוסח בטקסט שלפנינו כ"מעשהו של רופא אחד היה בפי-כל" – היה מן הסתם נכתב היום בסגנון של "כולם מספרים כאן על רופא אחד", או "שמענו סיפור על רופא", או בלשון העגה – "יש קטע מהסרטים עם רופא אחד".

קשה לראות יתרון מיוחד במקור על פני התמורה, וקשה גם לראות את ההפך; עניין של סגנון ישן יותר או חדש יותר, והרשות נתונה. עומק המשמעות לא נשתנה הרבה. לעומת זאת הניב "גילויים מרחיבי-לב", שמן הסתם לא היה נכתב היום בריאיון, הוא ניב מדויק מאוד וטוב מאוד במקומו, כיוון שאנו עוסקים בתיאור ימי מלחמה, והתסמיך המתקשר לפחד ("פחד ורחב לבבך") הוא במקרה זה תסמיך מדויק עד מאוד, גם אם אינו כתוב במפורש. הוא הדין בניב צרכיו מעטים. יש להניח שכתב של שנות השמונים היה משתמש בביטוי "הוא מסתפק במועט", ובכך היה מאבד את התסמיך הסמוי – והחשוב מאוד בימי מלחמה ומחסור – "לצרכי עמך מרובים". בשני מקרים אלה אפוא לפנינו לא רק השתחררות מסרבול מיותר, אלא אבדן תסמיך תרבותי משותף; אבדן המסר הסמוי, החשוב לא פחות ואולי אף יותר מן הגלוי, כאשר מדובר בכתובה.

אבדן הקשר התרבותי למקורות, המתרחש בלשון התקשורת של ימינו, אינו עניין מקרי. אפשר לומר כמעט בביטחון שידע המקורות של כתיב התקשורת היום מצומצם בדרך כלל מזה של הדור שקדם להם, ולא כאן המקור לעמוד על כל הסיבות, מהן מורכבות מאוד, שגרמו לכך. יתרה מזו: קיימת נטייה מפורשת של א להיזקק למקורות, כדי שלא להכביד על הקורא יתר על המידה. המלה "סדקית", למשל, המופיעה בטקסט שלפנינו, עדיין מצויה בשימוש התקשורת, אבל לא לעתים קרובות. על שלטי חנויות הסדקית ברחובותינו כתוב בדרך כלל "צרכי חייטות". וכבר אמר מי שאמר שאת המחזה "שלמה המלך ושלמי הסנדלר" של שנות השישים המוקדמות אי אפשר היה להציג היום ככתבו וכלשונו, בכל עושר הלשון האלתרמנית, כיוון ששורות כגון "ואם קליפה אחת תצא בשמלת שש, תצא שנייה בשמלת שש וחצי" – תיפולנה בשנות התשעים על אוזן ערלה. הכתב של היום מכון דבריו אל קהל קוראים שידע המקורות שלהם נצטמצם.

בחינה חוזרת של שני הקטעים המצוטטים – ואשר לוקטו באורח מקרי לגמרי – תראה לנו שלא קרתה תמורה מהותית בתחביר, בסדר הרצאת הדברים וביסודות השימוש בלשון. שניהם כתובים בלשון די מודרנית, שעל אף השימוש פה-ושם בסגנון משכילי, כבר יש בה ביטויים כמו "מה פתאום" או "חופשה מצטברת". אי-אפשר לשנות בתארוך ולחשוב שקטעים אלו נכתבו לפני מאה שנה או יותר. זו כבר לשון של עס-בארץ, עברית ישראלית לכל דבר, להוציא אולי את השימוש המשכילי במשקל נתפעל ("נצטברו בכרטיסו", "לא נתפנה לנצלם") – שכמעט אינו נוהג היום, והוא שייר, כנראה, לאותו אוצר אסוציאטיבי מסורתי שהיה משותף בשעתו לכלל ישראל, והיום נשאר בעירבון מוגבל בלבד. אגב, הכתיב בשני קטעים אלו הוא כתיב הגיוני: מלא רק כאשר בכתיב החסר יש מקום לטעות, ובוודאי לא מוגזם. היום אנו עדים לחזרה כמעט מוחלטת לכתיב היידיש, ואנו מוצאים בעיתון את הכתיב "דעזערט", קינוח סעודה (מדור הבישול ב'הארץ'), או "מידי כמה ימים" (כמעט בכל העיתונים), או

"מישפחה" "מישפט" (כנ"ל) או כתיב-השטות "ביאוגרפיה" – כאילו יש כאן משהו בינארי, שתי אוגרפיות – או "שיבעים אחוז"; כל אלה מלים שכמעט אין אפשרות לשגות בקריאתן, ולכן ספק אם הכתיב המלא נחוץ להן כל כך. אבל הנוהג השתרש בימינו עד כדי כך שהודעה הנמסרת בכתב מטעם מכון ון-ליר נערכת, והיא מופיעה בעיתון כהודעת מכון ואן ליר, שהרי המכון, מן הסתם, אינו יודע כיצד לכתוב את שמר-של. וכיוון שרבים בינינו אינם מבדילים כדבעי בין רשות (ר' שוואית) ובין רשות (ר' קמוצה), מצאתי גם את הכתיב ראשות השידור – ליתר ביטחון. לא שגיאה של ממש, אבל – שוב – נתק גמור מהקשר התרבותי, ונראה שהכותב לא רק שלא התוודע לרשות, הוא גם לא היה זהיר בה. ועד כדי כך פשו הדברים, שכותבת שורות אלה קיבלה השנה מכתב אשר נשלח ממשרד חוג באוניברסיטה, ומוען אל... שולאמית הראבן. המזכירה השיבה לי בטלפון ש"אצלנו כותבים כתיב מלא".

לפני שננטוש את שתי הדוגמאות שהבאנו משנת תש"ח, אולי כדאי להפנות את תשומת הלב לעניין נוסף שנמצא בסגנון; פחות מהותי מבחינה בלשנית, אבל מעניין מאוד מן הבחינה הספרותית והפסיכולוגיוסטית. בקטע שלפנינו כתוב: "הם השומרים בבית החולים ומשליטי הסדר ומרגיעי המשפחות החרדות". בסגנון של ימינו היינו מוצאים בוודאי את הצורה "הם שומרים ומשליטים סדר ומרגיעים את המשפחות", כלומר עיסוק סתמי הרבה יותר. צורת היידוע, ההופכת את הפועל לשם התפקיד, כגון המוציא והמביא את ישראל, איננה שוני סגנוני סתם. יש בה גם מסר סמוי, האומר: מדובר בתפקיד ייחודי שהשעה דורשת. צריך שיהיה מישוה שעוסק בכך במיוחד, אדם שיהיה לא רק שומר על בית החולים, אלא השומר על בית החולים בה"א הידיעה. מן הבחינה הספרותית ההבדל גדול מאוד.

ואם כן, השוני הבולט שנמצא לנו בסגנון שחלה בו תמורה בארבעים שנה הוא השוני הנובע מן הנתק ממקורות האסוציאציה המשותפת, והוא שגרם לאבדן גיבים עתיקים, מהם בטובתנו, מהם שלא בטובתנו. אבל כנראה יש לאנשים קושי בכתיבה שאין בה גיבים כלל, גם אם יש בה לפעמים יתרון סגנוני לכותב, כי כתיבה חסרת כל קלישאות היא, פשוט, כתיבה הרבה יותר טובה וישירה. אבל רוב האנשים זקוקים, כנראה, לגיב כלשהו להיעזר בו, גיב הממלא תפקיד מחברת, תפקיד של סוציאליזציה, כיוון שהוא מוכר ואפילו שחוק מרוב שימוש, ולמעשה כבר אין שומעים אותו שמיעה ממשית, מבחינה, אלא אך ורק כצירוף מוכר היטב. וכיוון שהגיב המסורתי חדל להיות ידוע, ואינו עוד נחלת הכלל, אין הוא מחברת, אלא נהפוך הוא: משייך את המשתמש בו לקבוצה חברתית מוגדרת ולא גדולה במיוחד. נוצר אפוא הצורך בגיב מחברת בן-זמננו, וכך נולדו מטבעות לשון שירדו כרוכות ומסוללות זו בזו לעולם, ולידתן שלא בטהרה, ודאי שלא בדיוק. כך אין לנו עוד עשן שתיאורו מדויק, אפור או צהוב, או מדיף ריח, או בא בגלים, אלא אך ורק עשן סמיד; כך דלקה היא דלקה משתוללת; אין לנו עוד פיצוץ בינוני, או פיצוץ שצלילו חלש או מבעית, אלא תמיד פיצוץ עז, כמלה

אחת. לפעמים נוסף לו גם פועל בלתי נמנע, ואז יש לנו "פיצוץ עז החריד...". אין לנו עוד אונס סתם, אלא רק אונס אכזרי, תיבה אחת, להבדיל כנראה מאונס קל ונעים; ואין לנו עוד קפה טוב או רע, אלא רק קפה מהביל, ואין לנו צעקות של כעס או של פחד, או צעקות שהן בבחינת קריאה לעזרה, אלא כל הצעקות בתקשורת שלנו הן צעקות היסטוריות. הניב בשלמותו השתרש כל כך עד שלפני שנים אחדות מצאתי את הקטע "גדעון צעק בהיסטריה: רימון! – וכולם השתטחו". במקרה שלפנינו ברור שגדעון לא צעק בהיסטריה ולא פעל בהיסטריה, אלא בהיגיון גמור, ובזכות אזהרתו השתטחו כולם; אבל בלשון ימינו כל צעקה היא היסטורית, כניב אחד, כשם שאין לנו עוד ריצה סתם, על אלפי האפשרויות שבה, אלא ריצת אמוק; להוציא, כמובן, מדורי הספורט, שבהם עדיין מבדילים בין ריצה לריצה.

חוסר הדיוק שבניבים אלו בולט בביטויים כגון נדלקה נורה אדומה, כאשר אין הקורא יודע היכן למקם את האזהרה בסולם הדברים שאדם מתיירא מהם, החל בחשש קטן שמא יש לילד נזלת, וכלה בחרדה גדולה מפני פיצוץ גרעיני שיכחיד תבל ויושביה. אצלנו בכל מקרה נדלקת נורה אדומה סתמית וחדגונית. והרי העברית אינה חסרה מלות אזהרה ודריכות כגון אזהרה, אתרעה, אזעקה, זהירות, חשש, פחד, יראה, מורא, אימה, חרדה, חלחלה, בעתה, בהלה, ועוד ועוד, שאדם יכול לבחור לו מתוכן את הגוון הדרוש לו בדיוק על-פי העניין. אבל משנדלקה הנורה האדומה – קשה מאוד לכבותה, וכיוון שהאוזן הורגלה לשמוע את הצירוף השחוק כניב אחד, ואיננו מבחינים בין מרכיבי השונים, מצאנו 'על המשמר', אלישבע איילון מראיינת את אבשלום וילן, ינואר 88, ומוסף ספורט של 'ידיעות אחרונות' בחודש מאי 89 – גם את הצירוף שעון החול כבר החל לתקתק.

אכן, מדובר במליצה מודרנית, שהחליפה כליל את המליצה הישנה, ואינה טובה ממנה. במקום מרה-מוות ואימה-חשכה, שגם באלה אין הבדלה בין המרכיבים, יש לנו צעקות היסטוריות וריצת אמוק. דוגמה בולטת לשימוש כזה בניבים מצורפים, שאינו אלא חזרה ללשון ההשכלה באוצר מלים חדש, הבאתי לפני שנים אחדות במאמר "גבולות לשוני, גבולות עולמי" (תסמונת דולסינאה, דביר 1981); וכיוון שהכתב היטיב דרכו מאז, התחייבתי בנפשי שלא להלבין פניו ברבים גם במחיר של הבאת גאולה לעולם; אבל הקטע אותנטי. וזו לשון הכתוב:

"משעולה הויכוח לטונים גבוהים (שטות מבחינה אקוסטית, כי אין קשר בין גובה הטון לבית עצמתו – ש"ה), נדלק אור אדום אצל חלק הארי של האנשים, והם עולים על העגלה הפוליטית שזה עתה נולדה, נכנסים לתמונה, ובכך משמיעים צליל חדש בנוף הפוליטי היבש שלנו".

הצירופים הללו, הנפוצים היום מאוד בלשונה של התקשורת, כבר קנו להם אפוא מעמד של מקשה אחת, כמעט מלה אחת, והם גורמים באורח בלתי נמנע לכפל לשון.

אנו מוצאים יום-יום טאוטולוגיות כגון הנואם אמר בדבריו (מה אמר מחוץ לדבריו?), או הצירוף שמקורו בצבא, פח"ע, ראשי תיבות של פעילות חבלנית עוינת – כנראה, להבדיל מפעילות חבלנית אוהדת. שלא לדבר על עלה למעלה, ירד למטה, התקדם קדימה ונכנס פנימה. הצירוף הזה גורם לעניין נוסף: יש לנו גרירות, מספר יחיד ורבים או לשון זכר או נקבה אינם נעשים עוד על-פי העניין, אלא על-פי הגרירה. כך יש לנו פצועים קשים וחולים קשים, כאשר הכוונה אינה לחולים המטריחים על האחות, אלא לחולים שמצבם, לא עלינו, קשה. כך יכול אדם להציג אח ואחות מבני משפחתו, שניהם נולדו לאותה האם ולאותו האב, ולומר: הכירו-נא את בן-דודי ואת בת-דודתי; כביכול הבת גוררת לשון נקבה, גם אם היא בתו של הדוד דווקא, והבן גורר לשון זכר, גם אם הוא בנה של הדודה. עוד דוגמה מעניינת לעניין זה הוא הצירוף הנפוץ מאוד בעיתונות היום, בת זוגתו, כאשר הכוונה איננה לבתה של זוגתו, היא אשתו, אלא לאשתו ממש. הסיומת הנקבית נגררה כאן בשל הצירוף, והתוצאה אינה רק אבסורד גמור, אלא גם חשש לגילוי עריות ר"ל, כאשר אנחנו מתבשרים על פלוני שיצא על חשבון המדינה למסע עינוגים עם בת זוגתו.

תוצאה אחרת של קליטת הניב השחוק כאילו הוא מקשה אחת, בלי הבחנה ובלי מודעות למרכיבי הניב, היא הצירוף בשורת האיוב בה"א הידיעה, או תיבת הפנדורה, או אות הקין, או מיטת הסדום; צירופים כל כך נפוצים בתקשורת של זמננו עד שאין צורך להביא מובאות מיוחדות וסימוכין, אלא רק לצאת לשוק. קליטה זו היא שגרמה גם לאבסורדים מן הסוג של החלק הארי, כאשר הארי נראה כתואר המתאר את החלק. בגלל הצירוף המעקף את מרכיביו איבדנו גם את מתאר הפעולה העברי המיוחד של יושב-ראש, יוצא-דופן, אסיר-עולם, יוצא-חוצץ, וכן הלאה, וכבר יש לנו כמובן מאליו יושב הראש, יוצא החוצץ, וכן הלאה. ועדת הדקדוק של האקדמיה המליצה בשעתה להקפיד ולשמור על ייחודה של העברית בצורת הביטוי המקורית, אולם המנהג לראות בניב "יושב-ראש" נסמך וסומך נשתרש כל כך עד שמן הראוי לחזור ולדון בנושא ולהביאו לידיעת הציבור באמצעים העומדים לרשות האקדמיה. בהרצאה זו נוסיף רק ונאמר שבלשון התקשורת של תש"ח השיבוש דהאידינא עדיין לא היה קיים, ואיש לא העלה בדעתו לומר "יוצא החוצץ", או "שומר החינם", כאילו הוא יושב ושומר על צרור המכיל חינם. לאותה קטגוריה שייך גם הביטוי הנפוץ היום הפנה עורף תחת "פנה עורף".

הגעגועים אל הניב האידיומטי, שחסר כל כך בהשכלתו הממוצעת של בוגר תיכון שלנו, מולידים צרה צרורה: תרגום מילולי של ניבים לוועזים מקובלים. אביא רק דוגמה אחת מני רבות (א' חסיד בריאיון עם גוני, בתו של יגאל אלון, 'חדשות', ינואר 88): "אינה לוקחת אחרי אביה" – משמע אינה הולכת אחרי אביה, או בדרכי אביה. וזה תרגום ברור מאנגלית. תרגום אחר הוא על פניו, כאשר הכוונה לומר "לכאורה", כגון "על פניו המקרה נראה פשוט", ואין זה אלא תרגום המונח המשפטי הלטיני *prima*

faciae, שהגיע אלינו דרך האנגלית האומרת on the face of it. בשני המקרים נלקח במשיכה הניב האנגלי מתוך תחושה של חוסר ניב עברי, שאינו ידוע לכותב: וכמובן, אין לו קשר לא לחושך על פני תהום ואף לא לאישה אחרת על פניה. תרגום אחר ורווח מאוד, לצערנו, הוא נטילת החוק לידיים כאשר הכוונה היא לאנשים שעשו דין לעצמם, וגם כאן השלכים רבים וחשובים הלכו לאיבוד.

שימוש מוזר אחר שנשתרש הוא לשון "יפעל" כאשר מדובר בפעולה שהושלמה כעבור זמן. בלשון התקשורת של ימינו אומרים "בששת הימים הוא יפקד על אוגדה" או "כעבור שלושים שנה יהיה לסופר ידוע". במקורות משקל "יפעל" הוא לשון הרגל דווקא: "ומעיל קטן תעשה לו אמו" (שמ"א ב, יט), או "כן תלבשך בנות המלך הבתולת" (שמ"ב יג, יח). צורת "יפעל" של היום הייתה בעבר צורת "עתיד להיות" או "סופו שהיה" או "לימים נעשה", והשימוש בן-זמננו הוא שימוש חדש לגמרי, ולעתים מבלבל.

המעין בעיתונות של תש"ח ותש"ט מופתע לראות עד כמה הלשון הנקוטה בה היא לשון רגשית בהשוואה ללשון האובייקטיבית הרבה יותר של דורנו; וגם כאן פנים לכאן ולכאן. אנו מוצאים, למשל בכותרת ראשית בעמוד ראשון של עיתון: "הוחזר החופש לארץ הרוצחים" – כאשר הכוונה לגרמניה. על כך ודאי שאין להתפלא, כיוון שעדיין אנו סמוכים מאוד לשואה – מדובר ב'מעריב' של מאי 1952. אבל לקורא העיתונות של היום מוזר לראות הודעה על פטירתו של עיתונאי ידוע, הפותחת במלים נדם לבו של פאר העיתונות העברית; או הודעה של עיריית ירושלים על פרטי טקס הקבורה של בנימין זאב הרצל, ובה המשפט ארונו של הרצל יוטמן בצל כנפי השכינה במרומי הרריה של ירושלים בירת הנצח של עם הנצח; או, להבדיל, הודעה של משרד הביטחון המזהירה את החיילים מפני פטפוט, ואומרת: תיבחן יכולתו של היחיד לשמור כל סוד בלבו; אוזנים לכותל בימי קרבות, אך שבעתיים חמור הבילוש אחרי סודותינו הצבאיים בימי השקט היחסי. ודאי שאת המלים "כנפי השכינה" או "שבעתיים חמור הבילוש" לא היינו מוצאים בידיעה עיתונאית של היום, והכתב אל נכון היה מתמצת את ההודעה שקיבל בלשון פחות רגשית והרבה יותר עובדתית. ההרגשה היא שבאותן שנים ראשונות יותר משהתקשורת מבקשת למסור עובדות כהויות, היא מעבירה רגשות עזים. לא תתואר היום הכותרת הראשית מחודש אפריל 54, ויהי בנסוע ארון הנדיב... (שלוש הנקודות הן במקור) – ביום קבורת הברון; או הכותרת הראשית באותיות קידוש לבנה הנה הוא בא ביום קבורת הרצל.

בתש"ח ובתש"ט עדיין כותבים ממשלתנו – בשמץ של משפחתיות – ולא "הממשלה", כדי שלא נטעה לחשוב כאילו מדובר בממשלת המנדט, חלילה, אלא בזו שלנו; וכך "ממשלתנו מוחה" (ידיעות אחרונות, יולי 48). היסוד הרגשי מורגש היטב בדיווח מהאום: נצחון ישראל ברור, עמדת ערב נבוכה; או כאשר טקס השבעת קציני צה"ל מוכתר בכותרת החג גדול בצבא העברי. טעם החידוש שבשלטון מורגש גם

במיקום הידיעות; וכך, בשנת תש"ט, אנו מוצאים בכותרת-ענק, באמצע העמוד הראשון, נתמנו עוזריו של הקונסול הישראלי בניו-יורק ומן הכותרת אתה שומע את ה"הידר" הסמוי. היום לא היינו מוצאים עניין זה בידיעה נפרדת כלל, בכותרת לא כל שכן.

קשה אולי יותר להבין את היסוד הרגשי בכותרות כגון **אירופה עטופה ערפל שלום** – בידיעה של כתב ולא בפובליציסטיקה – או **פיראטים עליך, ישראל**, כאשר מדובר בשוד סחורות שנועדו לארץ. כל אלה דוגמאות מ"ידיעות אחרונות" בשנים הראשונות למדינה, שלא היינו מוצאים היום.

אבל גם כאן השינוי אינו תמיד לטובה. התקשורת בתוך עמה היא יושבת; לכן חלק גדול מהאובייקטיביות של הלשון, כשלעצמה – תהליך חיובי כשמדובר בידיעות כמות-שהן, לשיפוט הקורא – נטה כל כך לכיוון האובייקטיבי, עד שאיבד כל חוש למשמעות המלים, והתחלנו לדבר בלשון סוציולוגית. כך אין לנו עוד עניינים, שהיא מלה טעונה מחויבות, ויש לנו רק שכבות נחשלות, ביטוי שאינו מחייב במיוחד, או עשירון תחתון, מלה ניטרלית עוד יותר; אין לנו מותרות, אלא רמת חיים, כלומר עברנו ממלה מגנה למלה המביעה כיסופים; כשם שאין לנו בית, אלא פתרון-דירור. בעצם הימים האלה קרויות המשפחות חסרות-הבית בשם מחוסרי-דירור. וכבר אמר מי שאמר שבמעלות נהרגו הילדים מפני שלא היו שם מורים, אלא רק עובדי הוראה; ויש כנראה יחס אחד לטיפול בחולים ויחס אחר לדגש המחקרי, כאשר אנו משווים את המלים בית חולים למרכז רפואי. למען האמת, גם אפנה זו בעצם אינה קוראת לדברים בשמם, וגם כאן אנו שבוים בתוך מליצה מודרנית; נשאר רק לקוות שבארבעים השנים הבאות עלינו לטובה נחזור ונגיד בית ולא פתרון-דירור, ונחזור לשימוש הפשוט "ילדים בני חמש" ולא "ילדים בגילאי חמש".

השוואה מעניינת אחרת היא צופן הצנזורה שהיה נהוג אז, לעומת הצפנים הנהוגים היום. באנגליה, כאשר עצרו חשוד בפשע והוא התחיל לדבר, נהגה העיתונות לומר שהאיש שנעצר "מסייע למשטרה בחקירתה". גם אצלנו היו מלים כאלה של לשון נקייה, כביכול, כשאסור היה לומר בתקשורת אונס, אלא רק תקיפה, ואסור היה לומר התאבדות, אלא רק מקרה טרגי. ודאי שלא הייתה כל תועלת בהסוואות הללו, ואיני יודעת איזהו העיתון שהפך ראשון את המוסכמה והתחיל לומר את המלים האסורות התאבדות ואונס, כלומר לקרוא לדברים בשמם. אולי היה זה בעקבות ידיעה שלפיה מטוס נוסעים נחת נחיתת תקיפה בשדה צבאי.

לעומת זאת היום יש לנו צפנים אחרים, גם הם בגדר מוסכמה ציבורית, ואין הם מסווים את רקעם כלל. כך יודע כל בר-בירב שמקור ביטחוני בכיר הוא שר הביטחון, גורם ביטחוני הוא קצין בכיר מדרגה מסוימת ומעלה, וגורם מוסמך או מקור מוסמך הוא כל קצין שייפו את כוחו להופיע בתקשורת באותו עניין. אגב, בתש"ח עדיין אין לנו "מקור מוסמך", ויש לנו "מקור בר סמך" או "בר סמכא". אבל הנטייה למה שהבריות

רואים – בטעות – כלשון נקייה, נשארה בלשון התקשורת של היום במלים כגון נצרך במקום עני, או מבוגר, שהחליף כמעט לגמרי את הזקן; עכבה מוזהה למדי של התקשורת, כאילו נתביישה חצוצרתה, מה גם ש"זקן" בלשוננו הוא קודם כל חכם, שייך, senex. כלל זה של "מבוגר" במקום "זקן" אינו חל כאשר אדם נפגע בתאונה או מידי שודדים, שאז מיד הוא נעשה בלשון התקשורת שלנו קשיש, גם אם הוא בן שישים; והתואר קשישה מוענק לאישה בת 45, כנראה, כי לפני כמה שנים מצאתי בידיעות אחרונות 'כותרת האומרת ש"בן עשרים ושלוש רצח את מאהבתו הקשישה" – אישה בת חמישים. אבל גם הגבר לעולם לא ייקרא "קשיש", אם הוא ראש ממשלה או איש ציבור ידוע, ואפילו גילו קרוב לשמונים; כלומר, האובייקטיביות שאלה שואפת התקשורת בת זמננו עדיין אינה שלמה.

בהשוואה בין לשון תש"ח ללשון תשמ"ח אנו רואים בנקל עד כמה התרחב אוצר המלים שלנו, ולאקדמיה בוודאי חלק רב בהרחבה זו. בתש"ח ובתש"ט עדיין יש לנו דואלואציה ולא פחות, פרסטיז'ה ולא יוקרה, לובי (לובינג) ולא שדולה, פספורטים ולא דרכונים, – לפני קום המדינה נקרא הדרכון בשם דִּרְכָּנִיָּה, ולפני כותרת "מעשה בדרכיה מזויפת בפולין" – והאיש אשר על מרכוז הטלפון אינו מרכזן או תורן, אלא התורני; מלה השמורה בימינו לחינוך בני תורה. שינוי אחר, ודי מצחיק, שאנו מוצאים במשמעותן של מלים אפשר להדגים בכותרת משנת תש"ט, וזה לשונה: "אצ'יסון דורש 1450 מיליון דולר על מנת לזיין את אירופה" – ביטוי שהיום הוראתו אינה חימוש כלל וכלל. בתש"ח ובתש"ט עדיין אמרו אווירון, אבל פה-יושם כבר אפשר למצוא גם מטוס; אמרו מכונת ירייה, אבל כבר קיים גם המקלע; אומרים מתן-עצה, אבל כבר מופיע גם הייעוץ, ומצאנו גם את התואר "מרצה בשאלות יהודיות" בצד "מומחה לבעיות הכלכלה", – אולי מפני שהכלכלה רובה ככולה בעיות, אבל יהודים הם עם של שואלי שאלות. לעומת זאת בשנות השישים אנו מוצאים את ה"מומחה לשתילת כליות", מונח מדויק הרבה יותר מן ההשתלה הרווחת בימינו. בתש"ח אף אין אנו מוצאים את ההבדלה החריפה הנוהגת היום בלשון התקשורת בין מת, נפטר, נספה ונפל: בימינו – בר מינן – מי שמת, סימנך שמת במחלה; נספה – באסון טבע; נהרג – בתאונה או בפעולה אלימה; ונפל – במלחמה. הבדל זה כלי-כולו תוצאה של צורך בצופן מחִבֶּרֶת בדורנו, ובוודאי לא היה קיים בימים אחרים, כאשר בלשון הפיוט אנו מוצאים שאדם נפל, או נפל שדוד או נספה, גם כאשר זכה ומת במיטתו. בלשון תש"ח, שהיא מעיקרה לשון למדנית יותר, הבדלה זו עדיין אינה קיימת בצורה הנחרצת המאפיינת את דורנו, שכל חריגה ממנה לא תעבור בשלום את שולחן המערכת.

ומסתבר עוד שהתקשורת ברצותה מאריכה, ברצותה מקצרת, והכלל אינו ברור. אמנם קיימת בימינו נטייה לקצר ככל האפשר; אין אומרים מכונת אלא רכב, וכבר אין לנו הזמנה – וזו התפתחות של השנה האחרונה – אלא זימון, בלי לשים לב לשוני ההוראה שבין הזמנה לבין זימון. ייתכן שיש כאן נטייה לנקוט לשון קשוחה יותר, לשון

זכר; לא עוד ישיבה כי אם דיון, ולפחות בדוגמה זו אפשר לדבר על שיפור, לפחות בתכלית.

לעומת זאת אנו מוצאים היום גם הארכות, מהן מוזרות למדי, כגון נוראי, במקום נורא, עתידי – זו האחרונה אולי יש לה מידה של צידוק – שאף אחת מהן אינה מופיעה בלשון של תש"ח; ונראה שרוב הכתבים יעדיפו היום את התואר "איש אכזרי" מ"איש אכזר". התהליך רק מסתמן, וקשה להסיק מכאן מסקנה כלשהי; אבל הוא קיים. וכיוון שקיימנו את הכתוב "כל שיש בו שינוי, חייב להכריז" – נסיים בפסקה שעל תאריכה לא נכריז מראש, וננסה לנחש מתי נכתבה:

"ועדת החינוך סיימה את הדיון בחוק חינוך חובה, ומשרד המשפטים ניגש לניסוחו הסופי. סבורים שהתיק יונח עוד השבוע על שולחן הממשלה, והדיון בקריאה אחרונה ייערך בראשית השבוע הבא".

דרושה לנו, כנראה, לא רק בלשנות, אלא גם בלשות, כדי למצוא את המלה האחת והיחידה המסגירה את התאריך. על-פי ניסיונה של הכותבת במערכות השונות, היום לא היינו כותבים "סבורים". אבל למעט מלה זו, כל הידיעה כולה הייתה יכולה להתפרסם ככתבה וכלשונה הבוקר. היא פורסמה בתש"ט. ללמדנו שעל אף השוני ועל אף התמורות המדאיגות לפעמים, על אף השינויים החברתיים ועמם ההבדל הסגנוני בין תש"ח לבין תשמ"ח, עדיין הארץ שפה אחת ודברים אחדים.

פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה

מאמר שני*

מילון בן-יהודה

מה היו פני המילונות העברית בראשית המאה שלנו, בשנים 1900–1905, שבהן ראו אור קונטרסי 'מהדורא קמא' של מילון בן-יהודה?¹

בתולדות המילונות העברית החדשה לא היה מילונו של בן-יהודה החיבור הלקסיקוגרפי המדעי הראשון. קדמו לו מילוני המקרא של וילהלם גזניוס (1786–1842), הגלוסרים לפיוט של יו"ט ליפמן צונץ (1794–1886) והמילונים לספרות התלמוד והמדרש של יעקב לוי (1819–1892) ושל מרקס יסטרוב (1829–1903). ואולם לא זו בלבד שכל אלה נתחברו בלשונות זרות (גרמנית, רומית, אנגלית), כדרכם של רבים מראשי "חכמת ישראל" במאה הי"ט, אלא היו אלה מילונים 'פילולוגיים', דהיינו חיבורים המבארים את אוצר המלים של חטיבת ספרות מוגדרת.

המילון המקיף היחיד, שקדם לבן-יהודה, היה "האוצר" של שמואל יוסף פין (1818–1890). אמנם כותרת המשנה של "האוצר" היא "אוצר לשון המקרא והמשנה", ואולם חידושו של חיבור זה לעומת המילונים שקדמו לו – כגון "אוצר השרשים" של יהודה בן-זאב (1764–1811) על מהדורותיו המרובות – שהוא "כולל פתרון כל המלות שנמצאו במקרא ובמשנה... ועם זה זכרון המלות הנגזרות מלשון המקרא והמשנה, שבאו בתלמודים, במדרשי ההלכות והאגדות, בפיוטים, ובספרי גדולי חכמי ישראל האחרונים" (מתוך שער "האוצר").

* המאמר הראשון שבסדרה זו נדפס ב"לשוננו" בשני המשכים: בכרך לו (תשל"ג), עמ' 165–186 (להלן: מירקין תשל"ג); ובכרך לט (תשל"ה), עמ' 73–98 (להלן: מירקין תשל"ה). חלקו השני של המאמר הנוכחי שילבתי בו קטעים מתוך מאמרי "מילון היסטורי ללשון העברית – מאמר ראשון: בעלי חזון וחלוצים (1856–1958)" שנדפס בכתב-העת "עם וספר" חוב' ג' אביב תשמ"ד, עמ' 19–30 (להלן: מירקין תשמ"ד).

1. בשם 'מהדורא קמא' מכנה אני אותה מהדורה, שבמאמרי הקודם (מירקין תשל"ה) היא מכונה 'מהדורה ג'. לשאלה אם היה זה ניסיונו השלישי, או שמא השני, של בן-יהודה להוציא את מילונו, ראה יונתן שונרי, פרק בדרכה של הערבית אל חידושי בן-יהודה, בתוך "כלשון עמו – אסופת מאמרים בבלשנות שימושית מוקדשת לחיים רבין במלואות לו שישים שנה" (העורכים: רפאל גיר ובן-ציון פישלר, ירושלים תשל"ו, עמ' 146 הערה 30).

הקונטרס הראשון של "האוצר" ראה אור בוורשה בשנת תרמ"ד/1884, ואילו הכרך הראשון, המכיל את האותיות א-ז, יצא בשנת תרמ"ח/1887. כרך זה נמצא בין ספרי בן-יהודה שברשות האקדמיה ללשון העברית, ובו הערות רבות בכתב ידו של בן-יהודה. "האוצר" השלם יצא בארבעה כרכים בשנים 1900-1904.²

בשנת 1900 אפוא, משניגש בן-יהודה להוציא את מילונו – במה שאנו מכנים היום 'מהדורא קמא' שלו, כבר היה לנגד עיניו הכרך הראשון של "האוצר". שאר חלקי "האוצר" – רובם או כולם – ראו אור עוד קודם שיצא הקונטרס החמישי של 'מהדורא קמא' של מילון בן-יהודה בחודש יולי 1905.³

כדרך המילונים שקדמו לו "האוצר" עדיין ערוך על פי שורשים; רוב מובאותיו הן מן המקרא ומיעוטן מספרות התלמוד והמדרש – כמות המובאות שמספרות ימי הביניים בטלה בשישים; הוא מביא את המלים הארמיות שבמקרא ואת השמות הפרטיים – שמות אנשים ומקומות – שבמקרא; הוראות המלים מתורגמות לרוסית ולגרמנית באותיות עבריות; ההערות האטימולוגיות, שנמצאות פה ושם, מצמצמות בעיקר לביאורי לשונות המקרא.

בעריכתו, בתוכנו ובהיקפו מילון בן-יהודה – כבר ב'מהדורא קמא' שלו – שונה מאוד מן "האוצר" של רש"י. פין. הוא המילון העברי-עברי הראשון, כמדומני, שאינו ערוך על פי שורשים⁴; אין הוא מביא שמות פרטיים; אשר למלים הארמיות ושאר

2. בעניין זמן הוצאת "האוצר" השלם יש כמה קביעות. ב"בית עקד ספרים" של פרידברג (ח"א תשי"א, עמ' 38) רשום: ורשה תרס"ו-ס"ג; ב"אוצר הליכסיקוגרפיה העברית" של א"ר מלאכי (ניירורק תשס"ו, עמ' 21) נאמר: ווארשה תרע"ב-תרע"ג; גדליה אלקושי (ספר יהדות ליטא ח"א תש"ך, עמ' 441) כותב: שנים רבות עבד פין על מילון עברי נרחב... שהתחיל להוציא בשנת תרמ"ג (1883), אך לא זכה להשלימו, הוא "האוצר", שיצא בשלימותו לאחר מות המחבר (ארבעה כרכים, ורשה תרס"ו-תרס"ג); ב"היסטוריה של הספרות העברית החדשה" של יוסף קלוזנר (כרך ד' מהדורה ג' 1963, עמ' 118) נאמר: האוצר, 4 חלקים, ווארשה תרמ"ד-תרמ"ז; הוצאה ב' (השתתף בהשלמתו גם כותב הטורים הללו), שם תרס"ד (1903). על פי כרססת מפעל הביבליוגרפיה העברית, כרכים ג-ד של "האוצר" לא יצאו לפני שנת תרע"ג (1913). בדקתי את כל העותקים של "האוצר" שבספרייה הלאומית ומן הבדיקה עלו עובדות אלה: הכרך הראשון של "האוצר" במהדורתו השנייה (א-ז) יצא ב-18 חוברות בשנת 1900 (תרס"ו-תרס"א); הכרך השני (ח-ל) יצא ב-16 חוברות כדלקמן: חמש החוברות הראשונות (י"ט-כ"ג) ראו אור בשנת 1901 (תרס"א); עשר חוברות נוספות (כ"ד-ל"ג) יצאו בשנת 1903; החוברת האחרונה של כרך זה (ל"ד) יצאה בשנת 1904, אף על פי שתאריך אישור הצנזור של כל אחת-עשרה החוברות (כ"ד-ל"ד) זהה: 10 בינואר 1903. מן הכרך השלישי (מ-ע) יש בידינו קונטרס יחיד בן 112 עמודים (מ-מדע) שתאריכו תרס"ד/1904 (תאריך אישור הצנזור הוא 15 בספטמבר 1903). העותקים של הכרכים השלמים, השלישי והרביעי (פ-ת), כולם שייכים למהדורה שיצאה בשנים תרע"ב-תרע"ג (1912-1913), שהיא כנראה הדפסה סטראטיפית של המהדורה המקורית.

3. ראה מירקין תשל"ה, עמ' 93.

4. מילון עברי-לועזי שאינו ערוך על פי שורשים ראה אור בשנת 1835: "מאיר נתיב והוא ספר השרשים עברי, רוסי, אשכנזי... מאת יהודה ליב ב"ר דובער גערמייזא", ב' חלקים, וילנה 1835.

המלים ממוצא זר שבספרות התלמוד והמדרש – חל שינוי גדול בגישתו של בן-יהודה בין 'מהדורא קמא' (1900–1905) ל'מהדורא בתרא' (1908 ואילך). מכל מקום, אף ב'מהדורא קמא', שיש בה הרבה מלים ממקור זר⁵, גישתו של בן-יהודה היא בלשנית ומעשית: הוא מביא את המלים הללו מפני שכבר נגזרו מהן – או שניתן לגזור מהן – מלים שצורתן עברית. בעל "האוצר" מביא את המלים הארמיות שבמקרא, כי עדיין הוא מושפע מן הגישה הפילולוגית של בעלי המילונים במאה הי"ט: הואיל והמקרא הוא יסוד הלשון העברית, יש להביא במילון עברי – אף זה שפורץ את גבולות לשון המקרא – כל שנמצא במקרא, ובכלל זה הארמית שבו. למה הדבר דומה, לקונקורדנציה של התלמוד הבבלי, שמביאה את אוצר המלים של מסכת שקלים מן הירושלמי, מאחר שהיא נדפסת עם שאר מסכתות הבבלי.

היקף חומר העדויות שבמילון בן-יהודה גדול פי שניים ויותר מן החומר שב"האוצר". למשל, ב"האוצר" הערכים א–אמץ – ובכללם השמות הפרטיים ומלים שהאות הראשונה שלהן מ"ם או תי"ו כגון מֶאֱמָץ, תֵּאָוּה – משתרעים על פני 144 עמודים. ששת קונטרסי 'מהדורא קמא' של מילון בן-יהודה (א–אָמֶץ) יש בהם 308 עמודים, שתבניתם גדולה במקצת מתבנית "האוצר".

הקונטרס השישי, האחרון, של 'מהדורא קמא' נדפס בהמשכים בעיתונו של בן-יהודה "השקפה" בחודשים ספטמבר–דצמבר 1905, ואז חלה הפסקה שנמשכה כשנתיים. בראשית שנת 1908 ראה אור, בהוצאת לאנגנשייד המפורסמת שבעיר ברלין, הקונטרס הראשון של 'מהדורא בתרא', היא המהדורה המוכרת של מילון בן-יהודה. שבעה-עשר כרכי "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה" הוצאתם לאור נמשכה חמישים שנה ויותר (1908–1959). בחייו זכה בן-יהודה לראות את חמשת הכרכים הראשונים בלבד; שאר כל הכרכים ראו אור לאחר מותו בחנוכה תרפ"ג. שמונת הכרכים הראשונים נדפסו בברלין; שאר כל הכרכים נדפסו בירושלים. עד שנת 1917 נהג בן-יהודה על פי המניין לחורבן הבית השני. למשל, "שנת אתח"מ לחרבן" היא שנת תרס"ט, וליתר דיוק השנה שבין ט' באב תרס"ח לבין ח' באב תרס"ט. לאחר מלחמת העולם הראשונה הנהיג בן-יהודה את המניין להצהרת בלפור. לפיכך "שנת א' להצהרת בלפור" היא שנת תרע"ח. עם הקמתה של מדינת ישראל הנהיגו בני משפחת בן-יהודה את מניין השנים למדינה: "שנה ראשונה למדינת ישראל" היא תש"ח.

בהקדמתו הקצרה המחבר כותב: "בראותך במחברתי כי לא רשמתי את השרשים, על פי דקדוק הלשון... ומגמתי להקל על ההוגה בה, כי בספרי השרשים אשר קדמו לפני, למשל אם תרצה לחפש אחר השורש מֶלֶאךָ אם לא תדע דקדוק הלשון לא תדע ג"כ כי שרש מֶלֶאךָ, או השרש מֶלֶאכָה שורשו ג"כ מֶלֶאךָ, והשרש מֶשֶׁךְ שורשו שֶׁשֶׁךְ, ולא כן במחברתי, תמצא השרשים מֶלֶאךָ ומֶלֶאכָה באות מם על מקומם, וכמו כן שרש מֶשֶׁךְ באות מם".

שינויים אלו גרמו מבוכה וטעויות בקביעת זמן הופעתם של כרכי מילון בן-יהודה⁶. לפיכך ראיתי להקדים בירור כרונולוגי לעצם העיון במילון.

חמשת כרכיו הראשונים של מילון בן-יהודה נדפסו ב-57 קונטרסים בשנים 1908–1914. אחדים מן הקונטרסים הללו נשתמרה בהם תעודת המשלוח, ומתאריכה ניתן ללמוד אימתי יצא אותו קונטרס⁷.

הכרך הראשון (א–בעתה) יצא בשנים-עשר קונטרסים במרוצת שנת 1908. תעודת המשלוח של הקונטרס השישי ושל הקונטרס השביעי תאריכה 24 ביולי 1908. תאריך המשלוח של הקונטרס השמיני הוא 1 בספטמבר 1908. תאריך הכרך השלם הוא אתתמ"מ לחרבן, דהיינו שנת תרס"ט.

הכרך השני (ב"פ–הקפה) יצא אף הוא בשנים-עשר קונטרסים. תעודת המשלוח של הקונטרס הראשון תאריכה 14 בדצמבר 1909; של הקונטרס השני – 1 בפברואר 1910; של הקונטרס התשיעי – 9 באוקטובר 1910. תאריך הכרך השלם הוא אתתמ"ב לחרבן, דהיינו שנת תרע"א. דרך אגב, בספרייה הלאומית בירושלים נמצא עותק של "כרך כפול ראשון" (א–הפקה) בחתימת ידו של בן-יהודה: "לבית הספרים הלאומי בירושלים. ברגשי הכרת טובה מהמחבר". תאריך שערו של הכרך הכפול אף הוא אתתמ"ב לחרבן. הכרך השלישי (הפקה–חרדה) יצא אף הוא בשנים-עשר קונטרסים. תעודת המשלוח של הקונטרס הראשון תאריכה 22 במרס 1911. הכרך השלם תאריכו אתתמ"ג לחרבן, דהיינו שנת תרע"ב.

הכרך הרביעי (חרדון–יתרת) יצא בעשרה קונטרסים. לא מצאתי בהם תעודת משלוח. תאריך הכרך השלם אתתמ"ד לחרבן, דהיינו שנת תרע"ג.

הכרך החמישי (כ–לתת) יצא באחד-עשר קונטרסים. תעודת המשלוח של הקונטרס הרביעי תאריכה 25 במרס 1914. תאריך הכרך השלם הוא אתתמ"ה לחרבן, דהיינו שנת תרע"ד.

מלחמת העולם הראשונה קטעה את הוצאת המילון למשך עשר שנים ויותר. בימי המלחמה נאלץ בן-יהודה לעזוב את ארץ-ישראל, והוא חזר אליה רק בשנת 1919. עד יום מותו (אור לכ"ז בכסלו תרפ"ג / 16.12.1922) הוא עסק בכתיבת המילון. הוא הספיק להכין לדפוס את הכרך השישי והשלים את כתיבתו של הכרך השביעי⁸.

6. למשל, בפרוספקט על המהדורה העממית של מילון בן-יהודה (תש"ז), עמ' 9, כתוב: "בשנים א' תת"מ–א' תתמ"ה לחרבן (תרע"–תרע"ה, 1910–1915)" וצריך להיות: תרס"ט–תרע"ד, 1908/9–1913/4. וכיוצא בזה יוסף קלוזנר באנציקלופדיה העברית כרך ט', עמ' 130: "מ" 1910 ואילך התחיל מדפיס ... את מילון הלשון העברית", וכמוכן צריך להיות: משנת 1908 וכו'.

7. חמישים מן הקונטרסים הללו נמצאים בידי כותב הטורים האלה.

8. ראה את "דבר העורך" (הוא ג"ה טור-סיני) שבפתח הכרך האחרון של מילון בן-יהודה.

הכרך הששי (מ-מפתח) יצא בשנת ח' להצהרת בלפור, דהיינו שנת 1925. בהערה להקדשה שבראש הכרך כתוב: "כרך זה הקדש על-ידי המחבר עוד בשנה הראשונה להצהרת בלפור". מהערה זו אפשר ללמוד שכרך זה נשלמה הכנתו כבר בשנת 1918. בדברי הקדמתה שבראש הכרך חמדה בן-יהודה, אלמנת המחבר, מודה לאלה שסייעו בהוצאת הכרך לאור. תאריך ההקדמה: כ"ו כסלו, ח' להצהרת בלפור.

הכרך השביעי (מץ-נסך) יצא בשנת ט' להצהרת בלפור, דהיינו שנת 1926. בהערה להקדשה שבראש הכרך כתוב: "כרך זה הקדש על-ידי המחבר עוד בשנת החמישית להצהרת בלפור". מהערה זו אפשר ללמוד שהכנת הכרך נשלמה בשנת 1922, היא שנת מותו של בן-יהודה. כרך זה אין בו הקדמה, ואולם ידוע שהוצאתו הייתה "בפיקוח המלומדים פרופ' י"ט מרגליות ז"ל ופרופ' י.ב. אפשטיין".⁹

שוב חלה הפסקה של שנים אחדות בהוצאת המילון. החומר שהשאיר בן-יהודה, מאמצע האות נו"ן ואילך, הצריך עריכה, וזו נמסרה למלומד מ"צ סגל. הוא ערך שני כרכים:

הכרך השמיני (נסס-סתת) יצא בשנת י"ב להצהרת בלפור, דהיינו שנת 1929, ואין בו הקדמה.

הכרך התשיעי (ע-עתרת) אמנם הוכן לדפוס – עדיין בהוצאת לאנגנשייד – בשנת י"ג להצהרת בלפור, היא שנת 1930, ואכן זה התאריך הרשום בשער הכרך, ואולם יציאתו לאור נתעכבה כתשע שנים בשל עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. לאחר מאמצים רבים הועברו אימהות הכרך התשיעי מגרמניה לארץ-ישראל, והוא ראה אור רק בשנת 1939 – ראשון לכרכים שנדפסו בארץ. בראש הכרך באה הערה מאת העורך מ"צ סגל, המספר על חלקו בעריכת שני הכרכים (השמיני והתשיעי).

יוצא אפוא שבמשך 30 שנים ויותר יצאו בסך הכול תשעה כרכים, המכילים את האותיות א-ע. בעוד חמשת הכרכים הראשונים יצאו ברציפות בחיי המחבר במשך שבע שנים (1908-1914), הרי ארבעת הכרכים הנוספים, שיצאו לאחר מותו, יצאו בהפסקות גדולות במשך חמש-עשרה שנים (1925-1939).

גאולה באה למילון משקיבל עליו נ"ה טורטשינר (לימים טור-סיני), נשיא ועד הלשון העברית, להביא את הוצאת המילון לידי גמר. לשם כך נדרשו לו כעשרים שנה, ובהן ראו אור עוד שמונה כרכים. תחילת עבודתו של טור-סיני הייתה להוציא את כרך "המבוא הגדול", שראה אור בשנת כ"ג להצהרת בלפור (1940). כרך זה, המשתרע על-פני שלוש מאות עמודים, יחיד הוא במינו בתולדות המילונות העברית. הוא מציע את השקפתו הבלשנית של בן-יהודה בדבר התפתחות הלשון העברית וגישתו הלקסיקוגרפית לתיאור אוצר מליה בראייה היסטורית.

9. ראה את דבריו של נ"ה טורטשינר "עבודת ההשלמה במילון בן-יהודה" שנדפסו בפרוספקט הנזכר בהערה 6 (עמ' 45); וכן את "דבר העורך" הנזכר בהערה 8.

עוד שלושה כרכים יצאו ברציפות בתוך שלוש שנים: הכרך העשירי (פ-פרתם) ראה אור בשנת כ"ז להצהרת בלפור (1944); הכרך האחד-עשר (פש-קדום) יצא בשנת כ"ח להצהרת בלפור (1945); הכרך השנים-עשר (קדומיאל-קרקש) יצא בשנת כ"ט להצהרת בלפור (1946).

שוב חלה הפסקה של שנים אחדות בעטיה של מלחמת השחרור¹⁰. הכרך השלושה-עשר (קדר-רצוי) ראה אור בשנה הרביעית למדינת ישראל (1951). הכרך הארבעה-עשר (רצוי-שלכת) יצא בשנה השישית למדינה (53/1952)¹¹. לאחר הפסקה נוספת של שנים אחדות הופיעו בשנת עשור למדינת ישראל (1959)¹² שני כרכי האחרונים של המילון: הכרך החמישה-עשר (שלל-שתת) והכרך השישה-עשר (ש-תתרן).

על גבי עטיפותיהם של קונטרסי חמשת כרכי הראשונים של מילון בן-יהודה נדפסו – בגרמנית, בצרפתית ובאנגלית – פרטים בדבר הוצאת המילון: היקפו, מחירו ומשך הוצאתו. נאמר שם שהמילון יהיו בו שנים-עשר כרכים של כ־600 עמודים הכרך, או 150 קונטרסים של 48–52 עמודים הקונטרס. היקפו של המילון נאמד אפוא לכתחילה להיות בין 7200 ל־7800 עמודים. בסופו של דבר יצא המילון בשישה-עשר כרכים (נוסף על כרך "המבוא הגדול"), ובהם 7945 עמודים. עורכי המאוחרים של המילון לא סטו אפוא מן ההיקף המקורי, והוא מקרה נדיר בתולדותיהם של מילונים שהוצאתם נמשכה עשרות שנים¹³.

אשר למשך הוצאת המילון הייתה התחזית האופטימית רחוקה מלהתגשם. בקונטרסי הכרך הראשון נאמר שבשנת 1908, החל באחד בינואר, יוצא קונטרס מדי חודש, וכי הכרך הראשון יושלם בסוף 1908. החל בשנת 1909, כך נאמר, עתידים לצאת שני קונטרסים מדי חודש בחודשו, והמילון כולו יושלם בשנת 1914, דהיינו בתוך שבע שנים. הוצאת קונטרסי הכרך הראשון התנהלה פחות או יותר על פי התכנית, ואולם חל עיכוב בהוצאת קונטרסי הכרך השני. כאמור, תעודת המשלוח של הקונטרס הראשון של כרך ב' תאריכה 14.12.1909 – תאריך שעל פי התכנית צריך היה לסיים בו את הוצאת הכרך השלישי! התחזית שונתה אפוא: על גבי עטיפותיהם של קונטרסי הכרך השני רשום, שהחל בשנת 1910 עתידים לצאת מדי חודש בחודשו שני קונטרסים, והמילון כולו יושלם בשנת 1915 – הכול הוזה בשנה אחת קדימה.

10. ראה "הערה מאת המוציאים לאור" שבראש הכרך השלושה-עשר.

11. כך כתוב בשער הכרך, אף על פי שהשנה השישית למדינת ישראל היא 1953/4.

12. כך כתוב בשער הכרך, אף על פי ששנת העשור למדינה היא 1957/8.

13. דוגמה מפורסמת היא המילון האוקספורדי הגדול ללשון האנגלית. מאומדן ראשון של כ־5000 עמודים שנעשה בשנת 1876, צמח בשנים 1884–1928 מילון בן 15,487 עמודים. עוד דוגמה מן המילונות העברית החדשה היא "אוצר הלשון העברית" של יעקב כנעני. בשער ארבעת כרכי הראשונים (תש"ך-תשכ"ג) כתוב שהוא מילון "בן תשעה כרכים". עתה, משנשלם המילון (י"א שנים לאחר מות מחברו), יש בו שמונה-עשר כרכים, ואילו זכה להשלימו במו ידיו, יש לשער שהיה מספר כרכי גדול אף יותר.

החל בקונטרסי הכרך השלישי שוב לא נאמר כמה קונטרסים עתידיים לצאת מדי חודש בחודשו, והשלמת המילון נדחתה לשנת 1916.

התחזית שבקונטרסי הכרך הראשון	התחזית שבקונטרסי הכרך השני	התחזית שבקונטרסי הכרך השלישי
1908 כרך 1	1908 כרך 1	1908 כרך 1
1909 כרכים 3-2	1910 כרכים 3-2	1911 כרך 2
1910 כרכים 5-4	1911 כרכים 5-4	1916 השלמת המילון
1911 כרכים 7-6	1912 כרכים 7-6	
1912 כרכים 9-8	1913 כרכים 9-8	התחזית שבקונטרסי
1913 כרכים 11-10	1914 כרכים 11-10	הכרך הרביעי והחמישי
1914 השלמת המילון	1915 השלמת המילון	1916 השלמת המילון

כאמור, יצאו הכרכים ב-ה כסדרם בשנים אתתמ"ב-אתתמ"ה לחרבן (תרע"א-תרע"ד/1911-1914), כרך בכל שנה. מלחמת העולם הראשונה (1914-1918) ומותו של בן-יהודה בחנוכה תרפ"ג טרפו את כל התחזיות בדבר משך הוצאת המילון, ובמקום שבע-תשע השנים, כפי שתוכנן תחילה, נמשכה הוצאתו יותר מחמישים שנה.

בן-יהודה העיד על עצמו כי לכתחילה לא נתכוון כלל למילון מדעי אלא למילון מעשי לא גדול, לצורכיהם של דוברי עברית בני הדור הראשון של תחיית הלשון העברית כדיבור פה:

ועלי להודות, כי למלאכת מלון אמתי להלשון העברית, לא הייתי כלל מוכן, לא מפאת ידיעותי המדעיות בחכמת הלשון, ואף לא מפאת נטיית הרוחנית... החכמה הלשונית לא היתה מקצוע חביב עלי... ולא מפני תשוקה לחבר מלון רציתי לעשות זאת, אלא מפני שראיתי צרך גמור בזה להדבור בעברית. אשר על כן היה בדעתי לחבר ספר קטן, שיוכל להיות לסיוע מעשי למי שרוצה לדבר עברית... בימים ההם עוד לא היה לי מִשָּׁג ברור מה מלאכה כזו דרשת מבעליה, עוד לא ראיתי מדות המפעל, לא חשבתי כמה זמן וכמה עבודה קשה ידרש ממני. וטוב הדבר שכך קרה, שלא ידעתי בתחלה מה אני נוטל עלי, כי אין ספק בדבר שאלמלא ראיתי אז מה העבודה הזאת, כמה היא גדולה ורחבה וכמה היא קשה, ודאי שלא הייתי מצא את לבבי להתחיל בה ("המבוא הגדול" עמ' 5-6).

לימים, ככל ששקע במלאכת איסוף החומר למילון, מיון המלים והגדרת משמעויותיהן, ככל שהעמיק בחקר הלשון העברית, בלימוד הלשונות השמיות ובלימוד דרכיהם של גדולי המילונאים באירופה במאה ה"ט כן

הלכו והשתנו לא בלבד מהותו ואיכותו של הספר אלא גם תכליתו ותעודתו... מה שהיה קדם עקר, נעשה טפל... ככה נשתחרר מפעלי יותר ויותר מיעודו

המעשי לצרכי הדבור העברי של יום יום, שהיה במחשבת תחלה, ומקומו לקח יעוד אחר יותר עליון... הוא לבנות, כמו שאמר Jacob Grimm בהקדמתו להמלון הגדול של הלשון הגרמנית, מקדש להלשון העברית, מקדש שיצטר בו למשמרת עולם כל האוצר הקדוש של הלשון כלה, מראשיתה ועד היום הזה... וזה אי אפשר אלא כשיהיה החבור מפעל מדעי גמור ('המבוא הגדול' עמ' 17).

בעצם הימים – ראשית שנת 1908 – שנדפס בהם בברלין קונטרסו הראשון של מילון בן-יהודה, ראה אור באודיסה מאמרו של ח"ג ביאליק "חבלי לשון"¹⁴. וכך כתב ביאליק:

עלינו לדאג אפוא, קודם כל, שיהא תחלה בידנו לא מלון "מרחיב", אלא מלון מכנס... שיהא הרכוש הלשוני מכל הדורות במלוא גדולו והתפתחותו מכונס בתוכו כנוס גמור... כלומר, כל החמר הלשוני שבו, מכל הדורות, עם כל אופני שמושיו צריכים להתמצות מצוי גמור... המלון של לשון כשלנו, בתנאיה המיוחדים, רשאי וגם חייב לרמוז ולעורר על האפשרויות הקרובות המתבקשות להתגלות... אבל אסור לו לבדות ולהטיל על הצבור. דבר זה... אין מקומו במלון מכנס, ואצ"ל במלון אקדימי, שנכתב בחבורה (שם עמ' 15–17).

דברי ביאליק היו, כנראה, ביקורת על 'מהדורא קמא' של מילון בן-יהודה (1905–1900). ב"חבלי לשון" שבנוסח "השלח" יש פסקה אחת שהושמטה מנוסח כתביו המקובצים של ביאליק:

דרך אגב. בן-יהודה, כידוע, זה כעשרים שנה שהוא "עושה" מלון, ולפי-שעה הוא עומד באלף – "אין-אלה"¹⁵. ואולם כדי שיהא המלון מכוון למטרתו, מהראוי שבין שאר תקונים, יעשו בו גם אלו: (א) להרחיק מתוכו כל המלים העשויות בידי ה' בן-יהודה בשעת מלאכה. (ב) להרחיק כל אותם (ו) הדוגמאות שהובאו שם לבטלה, שלא להוציא את הנייר חלק, ואין בהם (ו) כדי הבלטת גון, או צרף ושמוש חדש, ובכך יתמעט הספר כדי שליש, אם לא פחות מזה. (ג) לקבוע מדור מיוחד בשביל אלו הארמיות, שאין בהם (ו) תועלת ללשונו. ולבסוף, – וזה העקר (ד) למסור את חבור המלון בידי חבורה של חכמים וסופרים מובהקים, מפני שהוא למעלה מכח בן-יהודה אחד (שם עמ' 17)¹⁶.

14. "השלח" כרך י"ח חוב' א' (שבט תרס"ח / ינואר 1908), עמ' 9–19. המאמר חזר ונדפס בשינוי קל (ראה להלן) במהדורת תרצ"ג של "כתבי ח.ג. ביאליק בכרך אחד", בראש המדור "דברי ספרות", עמ' רפה-רצו.

15. ביאליק מתכוון בזה למחברת החמישית של 'מהדורא קמא', ואולם הייתה גם מחברת נוספת, שביאליק לא ידע על קיומה. ראה מירקין תשמ"ד, עמ' 22 הערה 2.

16. השווה מהדורת תרצ"ג (הערה 14), עמ' רצה.

אילו שמע בן-יהודה בקולו של ביאליק והניח ידו ממלאכת המילון, כדי שזו תיעשה בידי "תבורה של חכמים וסופרים", לא היינו זוכים עד היום שיהא בידנו מילון עברי מקיף, המיוסד על מקורות מכל תקופות הלשון וערוך על פי עקרונות היסטוריים. מכל תיקונו של ביאליק לא קיבל בן-יהודה אלא תיקון זה בלבד: הוא הוציא מ'מהדורא בתרא' של מילונו את המלים הארמיות ואת שאר המלים הזרות, שגדשו את קונטרסי ה'מהדורא קמא' שלו¹⁷. כעבור שנים הרבה חזר ביאליק על דבריו בעניין הריבוי שלא לצורך של מספר העדויות שבמילון בן-יהודה, וכך אמר בשנת תרצ"ב בהרצאתו "לשאלת התרבות העברית":

אני חושב שעל המילון של בן-יהודה אתם יכולים לדבר לא כעל מילון של 12 כרכים, אלא כעל מילון של שלשה כרכים לכל היותר, מפני שיש שם הרחבה מלאכותית, שאין בה שום צורך. על כל מלה יש כל מיני פסוקים, לא לשם הדגשת הגוון, אלא להרבות בכרכים ("דברים שבעל פה" ספר ראשון עמ' רח-רט).

ביאליק לא עמד על חשיבותו של עניין ריבוי העדויות במילון כמילונו של בן-יהודה. זה היה המילון ה'בלשני' השלם הראשון ללשון העברית, שהקיף לא רק את כל תקופות הלשון אלא אף את כל סוגי הכתיבה בה "מהספרות הדתית התלמודית, מספרות המשפטים ודברי-הימים, מהשירה"¹⁸ וכיוצא באלו, ולפיכך הוא מיוסד כולו על עדויות שבכתב. עדויות אלו סדורות על פי זמנם של המקורות, למן העדות הקדומה ביותר שבמקרא, במשנה ובשאר מקורות עתיקים, ועד לחיבוריהם של סופרי המאה ה"ט. עיקרון זה של הבאת עדויות מכל תקופה – העיקרון ההיסטורי – ומכל סוגה (ז'אנר), והמיון הסמנטי המפורט, במידה שלא הייתה כדוגמתה במילונות העברית, גרמו לו לבן-יהודה שירבה במובאות.

ייתכן שלפעמים הגזים בן-יהודה בפירוט יתר של מלה למשמעיה, ואפשר שהרבה פה ושם במובאות שאינן צורך גמור. למשל, מלת אָלָא מנה בה לא פחות מן 14 משמעים ושימושים, ואלה מתועדים ב-89 מובאות, כולן מחטיבת ספרות אחת: התלמוד והמדרש. בן-יהודה היה ער ל'האשמה' זו, שהאשימוהו ב'ניפוח' מילונו, וכך כתב בהקדמת 'מהדורא קמא' שלו משנת 1900:

הרביתי להביא עדויות לכל משמעה ומשמעה, בכל מקום אשר נדמה לי כי העדות הזאת תאיר איזה אור יתר על המלה ועל דרך ההשתמשות בה, ולא חששתי שמא ימצא הקורא דגמה אחת מהדגמאות מהתנ"ך או מתלמוד ומדרשים יתרה, כי אמרתי מוטב שאחטא פעמים ביתר ולא ילקה "המלון" פעם אחת בחסר

17. ראה מירקין תשל"ה, עמ' 94-96.

18. מתוך הפרוספקט שצורף אל אחד הקונטרסים הראשונים של המילון בראשית שנת 1908 (ראה לעיל הערה 17).

במקום הצריך. ונהגתי בזה מנהג מחברי המלונים הגדולים בלשונות אחרות ("המבוא הגדול" עמ' 16).

במילוניו הנהיג בן-יהודה את סידור הערכים הנוהג במילונות העברית עד היום: הפועל על כל בנייניו סודר בשורשו, ואילו שאר כל הערכים – השמות והמלות – סדורים על פי הא"ב של צורת היסוד שלהם. למשל, הערב, הערבה, התערבות – באות ה"א; מערב, מערכי, מערכיות, מעריב – באות מ"ם; תערבת – באות תי"ו. בזה הלך בן-יהודה אחר מילוניו של גזוניס, בעוד המילונאים העבריים של המאה הי"ט – בן-זאב, שולבוים, פין ואחרים – נהגו לסדר את הערכים כולם על פי שורשיהם, כדרך המילונים העבריים בימי הביניים. כדי לרכז את כל הערכים של שורש מן השורשים, וכדי לטפל בשורש כמהות לעצמה, הביא בן-יהודה במילוניו כל שורש כערך לעצמו במקומו בסדר הא"ב, רשם בצדו את כל הערכים הנגזרים ממנו ובירר את האטימולוגיה שלו¹⁹.

בפעם הראשונה בתולדות המילונות העברית שמחוץ למקרא נעשה במילון בן-יהודה ניסיון שיטתי לברר את מקורה של כל מלה ושל כל שורש, הן האטימולוגיה החיצונית, דהיינו השוואת המלה ומשמעותה אל שאר הלשונות השמיות, ובייחוד אל הערבית הקלסית, הן האטימולוגיה הפנימית של גזירת המלה בתוך הלשון העברית. דבר אחד לא היה בן-יהודה מקורי בו לגמרי: תרגום משמעות המלה ללשונות אירופה. יהודה בן-זאב עשה זאת ב"אוצר השרשים" שלו למן מהדורתו הראשונה (תקס"ז–תקס"ח): הוא תרגם את המלים לגרמנית ('אשכנזית') באותיות עבריות. רש"י פין נהג כן ב"האוצר" שלו כשהוסיף תרגום לרוסית ולגרמנית. אף בן-יהודה עצמו ב'מהדורא קמא' של מילוניו עשה כן: במהדורת 1895 הוא הוסיף תרגום לצרפתית ולגרמנית – בסדר זה דווקא²⁰, ואילו במהדורת 1900–1905 הוא שינה את הסדר: תחילה גרמנית ואחר כך צרפתית²¹. החידוש ב'מהדורא בתרא' של מילוניו משנת 1908 ואילך הוא תוספת לשון שלישית לתרגום: האנגלית²².

דרכם של מילונים, אף המעולים שבהם, שאינם עומדים לדורות. למשל, המילון האוקספורדי הגדול, המעולה שבמילונים ההיסטוריים הקיימים, נשלם בשנת 1928. לא עברו חמש שנים וכבר נוסף לו כרך מילואים גדול (1933). חלפו עוד עשרים וחמש

19. ראה "המבוא הגדול", עמ' 29–30.

20. ראה מירקין תשלי"ג, עמ' 174.

21. ראה מירקין תשלי"ה, עמ' 77 סימן ד'. שם לא נתתי את דעתי לדבר זה: אף על פי שבשער מהדורת 1900 כתוב "גדר כל מלה... ותרגומה בצרפתית וגרמנית", בדרך כלל – אף כי לא תמיד – הסדר הפוך: תחילה גרמנית ואחר כך צרפתית. לדעתי, סדר הלשונות והתוספת של לשון שלישית (אנגלית) ב'מהדורא בתרא' אינם בגדר מקרה, אלא יש כאן עדות עקיפה לשאלה לאיזה קהל של משתמשים במילון התכוון בן-יהודה בכל אחת ממהדורותיו.

22. ראוי לציין שהשינוי נעשה עשר שנים לפני כיבוש ארץ-ישראל בידי האנגלים וקביעת הלשון האנגלית לשון רשמית של השלטון הבריטי בתקופת המנדט.

שנים והתברר שיש להוסיף מילואים חדשים, שהיקפם הגיע לכדי שליש המילון המקורי²³.

ועוד דוגמה: המילון הגרמני המפורסם מיסודם של האחים גרים, שבן-יהודה שאב לא-מעט השראה ממנו. אך יצא חלקו האחרון בינואר 1961 – 109 שנים לאחר צאת חלקו הראשון – ומיד הוחל בכתיבתם מחדש של כרכיו הראשונים, המכילים את האותיות F–A, שיצאו בחייו של יעקב גרים (מת בשנת 1863). במילון המקורי אותיות אלו תופסות שלושה כרכים וחצי, ואילו במהדורה החדשה יהיו עשרה כרכים לכל הפחות.

בשנת תרצ"ב, לאחר שכבר יצאו שמונת כרכיו הראשונים של מילון בן-יהודה, אמר עליו ביאליק:

הוא אמנם אסף, על כל פנים השתדל לאסוף מכל הספרות. אך, מלבד החומר התנ"כי אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו... הוא לא היה ספציאליסט אלא חובב במדע, אבל האסון הוא שלא הקיף את כל הלשון גם הוא. אין בכוח של אדם יחיד לעשות את המלאכה הזאת ("דברים שבעל פה" ספר ראשון עמ' רט).

הגזים ביאליק מאוד בקביעתו כי "אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו", ואולם אין ספק שהחסר במילון בן-יהודה גדול עד מאוד. סיבות אחדות לדבר.

ראשית, עדויותיו המאוחרות ביותר של בן-יהודה הן מסוף המאה הי"ט. רק לעתים רחוקות יש במילונו עדות מראשית המאה שלנו. מובן מאליו אפוא שמילון בן-יהודה אינו מתעד את אוצר המלים של העברית במאה העשרים, והרי זו התקופה הדינמית ביותר בהתפתחות הלשון העברית ואוצר מליה.

שנית, ידיעותינו על הלשון העברית שבדורות הקודמים התרחבו והעמיקו במידה ובעצמה שלא היו כדוגמתן בב לשונות העברית. כמות המקורות החדשים, שנתגלו ונתפרסמו בדורות האחרונים, עולה על כל מה שהיה ידוע בימיו של בן-יהודה. מחקר הלשון העברית, שבימי ההשכלה לא חרג הרבה מעיסוק בלשון המקרא ולא ייחס חשיבות רבה להתפתחות הלשון העברית בתקופות שלאחר המקרא, פרץ במאה שלנו, והוא מקיף את לשון חכמים לרבדיה, את לשונן של מגילות מדבר יהודה, את לשון הפיוט במזרח ובמערב, את לשונות היהודים בימי הביניים ובעת החדשה ואת השפות השמיות שנתגלו במאה שלנו.

23. במילון המקורי (1884–1928) יש 15,487 עמודים, ואילו ארבעת כרכי המילואים (1972–1986) יש בהם 5601 עמודים.

שלישית, את מובאותיו מן הספרות העברית העתיקה שאב בן־יהודה מתוך דפוסים ולא מתוך כתב־יד, אף לא מדפוסים ראשונים דווקא – אלה גם אלה לא היו בהישג ידו של מלומד עני, שישב בפינה נידחת של הממלכה העותומנית, הרחק ממרכזי המחקר ומן הספריות הגדולות שבאירופה. אין לומר שבן־יהודה לא העריך את חשיבותם של כתבי היד – פה ושם מביא בהערותיו גרסאות של כ"י²⁴ – אבל הגישה הכללית במחקר הפילולוגי שבזמנו, בייחוד בספרות העברית, הייתה שאפשר להסתפק בדפוסים ובמהדורות המיוסדות על "דפוסים וכתבי יד ישנים נושנים". בימינו כל סטודנט בחוג ללשון העברית לומד ויודע שמהדורות אלה אין לסמוך עליהן²⁵.

רביעית, במקרים רבים מאוד הסתפק בן־יהודה בהבאת עדויות למלה מן המלים, למשמעות או לצירוף, מן התקופה שנכנסו לשימוש בלשון העברית, ולא הביא עדות מן התקופות המאוחרות. לפיכך אין לדעת כלום הוסיפה המלה להתקיים בלשון, או שמא דעכה ונעלמה, ואולי עלתה וחזרה לשמש בלשון כעבור דורות או במקום אחר מן המקומות שכתבו שם עברית, או בסוג אחר מסוגי הספרות. כבר הזכרתי את המלה אלא, שכל 89 מובאותיה לקוחות מן המשנה ומשאר מקורות התלמוד והמדרש²⁶, ואין ידוע מה אירע לה לאותה מלה ולכל אחת מן 14 משמעותיה ושימושיה בתקופות המאוחרות. ודאי, אחת הסיבות הייתה שאדם יחיד, אפילו הוא מסתייע בעוזר או בשניים, אינו יכול להקיף את החומר הנדרש לתיאור גלגוליה של כל מלה וכל משמעות וכל צירוף בכל דור ודור ובכל סוג מסוגי הספרות. דבר זה נמנע אפילו מעורכיו של המילון האוקספורדי הגדול, שנסתייעו באלפי 'קריינים' מתנדבים באיסוף החומר ובמינו.

חמישית, ב'מהדורא קמא' שלו כלל בן־יהודה שפע של מלים זרות שנכנסו לספרות התלמוד והמדרש²⁷, אבל החליט שלא לכלול אותן ב'מהדורא בתרא' של מילונו ולייחד להן כרך לעצמו. לפיכך מלים רגילות בלשוננו ממוצא יווני, רומי ופרסי, מהן שבאו לעברית באמצעות הארמית, אינן במילונו. למשל, אטליה, אכלוסין, אנדרוגינוס, אנקול, אסימון, אספקלריה, אפסניה, אפרסק, אצטבה, אצטלה, אצטובל, בלמוס, גוזזטרא, גמטריא, גרדום, דימוס, דלפק, הדיוט, וילון, טבלא, טרקלין, כלונס, לבלר, לגיון, לוכסן, ליטרא, מלפפון וכיוצא בהן רבות. לעומת זה יש במילון בן־יהודה אויר, אומל, אכסדרה, אכסנאי, אכסניא, אלכסון, אמבטי, אסטניס, אפוטרופוס, אפיפיור,

24. בייחוד כמה שנוגע לניקוד התיבה. ראה, למשל, בערך כֶּן.

25. למשל, מהדורת צוקרמנדל של התוספתא משנת תרמ"א.

26. על פי פירוט זה: משנה (34 עדויות), תוספתא (12), בבלי (14), ירושלמי (1), מדרש רבה (28). חלוקה שונה של עדויות המשנה למשמעויות הציע משה אור בהרצאתו בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות: "אלא" במשנה – בחינה תחבירית־סימאנטית־פרגמטית (ראה "דברי הקונגרס" חסיבה ד' תשמ"ב, עמ' 14).

27. ראה לעיל הערה 17.

אפיקומן, אפיקורוס, אצטומכא, אָרְז, בימה, בסיס, דגמה, דינר, דפוס, הגמון, וסת, זוג, טפס, כרוב (ירק מאכל), לסטיס), מרגלית וכיוצא בהן הרבה מלים ממוצא זר. לא תמיד ברורה מדיניותו של בן־יהודה להביא או שלא להביא במילונו מלים ממוצא זר, המשמשות בספרות שלאחר המקרא.

שישית, קושי מיוחד הם מראי המקומות של מקורות מן הספרות שלאחר התלמוד והמדרש. אמנם בסוף כרך "המבוא הגדול" נדפסה רשימה מקיפה של המקורות שהמילון מביא מהם, אבל הרבה פעמים לא צוינה המהדורה שהייתה לעיני המילונאי. המבקש לבדוק מובאה מן המובאות שבמילון יתקשה לעשות זאת בלא בדיקת מהדורותיו השונות של המקור, והדבר כרוך בטרחה גדולה. לעתים אפילו בדיקה זו נמנעת, משום שהמקור אינו רשום בביבליוגרפיות של הספרים העבריים שבדפוס, מפני שלא נדפס אלא הוא בכתב יד, והדבר לא צוין ברשימת המקורות.²⁸

עורכיו המאוחרים של מילון בן־יהודה, מ"צ סגל ונ"ה טור־סיני, שערכו עשרה מתוך שבעה־עשר כרכי המילון, השתדלו למלא מקצת חסרונותיו, ואולם הם היו מצווים לשמור על המסגרת שקבע בן־יהודה בכרכים הראשונים, כגון שלא לכלול עדויות מן המאה העשרים או שלא לכלול מלים זרות וכיוצא באלו הגבלות.

חסרונותיו של מילון בן־יהודה – על פי רוב חסרונות אובייקטיביים שהזמן גרם – וכן התפתחות שיטות המילונות בדורנו, דור המחשב, עושים את השלמתו של מילון בן־יהודה, אם בדרך של תוספת כרכי מילואים, אם בדרך של כתיבת מהדורה חדשה, לדבר שאינו כדאי.

הישגו של בן־יהודה במילונו פנים רבות לו: ראשית, עלה בידו, כמעט בלא עזרתם של מלומדים אחרים, להוציא אל הפועל מפעל מדעי, שברגיל הוא נעשה בידי אקדמיות ומוסדות מדע; שנית, מילונו משמש הוכחה ניצחת לאחדותה של הלשון העברית. רוב חכמי דורו כפרו בכך, ולא האמינו שאפשר להעמיד מילון מדעי אחד לכל תקופות הלשון העברית²⁹; ושלישית, בן־יהודה העלה את המילונות העברית לרמה הגבוהה של המילונות האירופית, ובכך קבע את מסגרותיה של המילונות העברית במאה העשרים.

28. ראה, למשל, ברשימת המקורות שבכרך "המבוא הגדול", עמ' 267: מציב גבולות, יוסף הכהן.

29. ראה "המבוא הגדול", עמ' 17 ואילך. לאחרונה שבה ונדונה שאלת אחדותה של הלשון העברית.

ראה משה בראַשער (עורך), מחקרים בלשון א', ירושלים תשמ"ה, בייחוד בדבריו של זאב בן־חיים

שם, עמ' 3–25.

השתקפותה של העברית של ימי-הביניים בעברית המודרנית

תהליך החייאתה של הלשון העברית כלשון הדיבור בארץ-ישראל רצוף היה מראשיתו הכרעות שמניעיהן נשאו אופי חברתי¹, ויש מהן גם הכרעות שלא מדעת והעדפות שרקען חברתי-תרבותי. כך היא האמונה, שנתנסחה לעתים כעיקרון של מדע, שהלשון העברית שהוחייתה היא יורשתה הישירה של לשון המקרא², או בניסוח זהיר יותר, שבחלק הדקדוק שלה (והכוונה הייתה לתורת הצורות בלבד) היא בנויה על לשון המקרא³. בתחום המילון מוכנים היו הסופרים והחוקרים כאחד להניח מקום גם ללשון חכמים כמקור חשוב להשלמת אוצר המלים של הלשון המתחדשת. מתוך האפשרות של צירוף לשון המקרא ולשון חכמים זו לזו כיסודותיה ההיסטוריים של העברית החדשה נתקבלה בזמן האחרון דעה נועזת בין החוקרים, שלאמתו של דבר לא הוחייתה שום לשון עברית עתיקה כפי שהיא בכלל, אלא (לפחות מבחינה בלשנית) שבזמן החזרת העברית לדיבור פה בארץ-ישראל נוצרה לשון עברית חדשה על יסודות רבדיה הקודמים של הלשון⁴.

בדרך כלל נחשבו לשון המקרא ולשון חכמים לאותם רבדים היסטוריים שהזינו ומזינים את העברית החדשה (לשוניה של הספרות העברית החדשה מימי ההשכלה ואילך) ואת העברית המודרנית (העברית החיה בישראל מסוף שנות הארבעים ואילך). עיוניהם של בלשנים הביאו לידי הבחנה בין דמותן של לשונות עבריות אלו כפי שהייתה בזמן חיותן (או בזמן הקרוב ביותר לזמן חיותן, שאפשר להגיע אליה על-פי מסורות שכתב ושב-על-פה), ובין תפישת לשונות אלו בידי מחדשיה של העברית

1. כך ב"מלחמת השפות" שהתנהלה על שפת ההוראה בסכנין בחיפה, ראה "מלחמת השפות" בלקט תעודות לתולדות ועד הלשון וכו' תר"ן-תש"ל, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 104-115, וכך בקבלת המבטא ה"ספרדי" כמבטא הנוהג בארץ-ישראל, ראה לקט תעודות (שם), עמ' 162-163.

2. כגון ב"המבוא הגדול" למילונו של א' בן-יהודה על המקור המקראי למילון, ירושלים 1940, עמ' 42 ואילך.

3. ראה, דרך משל, באנציקלופדיה העברית כו (תשל"ד), עמ' 663 (חיים רוזן); ובאנציקלופדיה יודאיקה 18 (1971), עמ' 78 (עוזי אורנן).

4. E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem 1982, para. 407, עמ' 243 ואילך; "בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ה, עמ' 103.

המיה⁵. מכל מקום לא הורחבו גבולות מקורותיה של הלשון העברית המתחדשת אל מעבר ללשון חכמים, על-פי דעתם של מטפחי העברית המתחדשת. לא היה בה מקום לעברית של ימיהביניים על כל גווניה ועל כל שלוחותיה, משום שהמשופר בלשון זו נחשב חלק מלשון חכמים, ומה שלא נראה בה משופר, ראוי היה, לדעתם, לגניזה.

מן הדין אפוא לבדוק באיזו מידה מצדיקות העובדות הלשוניות המצויות בעברית המודרנית את השקפתם של מחדשיה ומטפחיה בדבר מקורות יניקתה של הלשון מלשונות העבר. לשם כך נזכיר כאן מבחר תופעות מתחום התחביר והמילון (syntactico-lexical) בעברית של ימינו, שהגיעו אליה מלשון המחקר והקבלה מכאן ומלשון השאלות ותשובות של ימיהביניים מכאן⁶.

השפעת לשון ימיהביניים יש שהיא מודעת הן בתחום המילון הן בתחום התחביר. בתחום המילון אנו מוצאים לקסימות פשוטות ולקסימות מורכבות כאחד, המסומנות במילון⁷ בסימן של מוצא מימיהביניים. תפוצתן של לקסימות אלו רחבה היא, ויש שהן חלק מן הלשון הכללית, כגון "מהנדס", "אקלים"⁸. לעומת זאת יש שהלקסימות שממוצא ימיהביניים נושאות עליהן תו של משלב מיוחד בעברית של ימינו, כגון "הפוסקים", "הגאון", "קונטרס" בלשון הרבנית, "בבחינת-", "יחיד סגולה" בלשון המסה והמדע⁹. בתחום התחביר כללי התאם מסוימים הנראים לכאורה חריגים (לפי הנוהג בלשון המקרא או בלשון חכמים) מקובלים היום במשלבים מסוימים של העברית המודרנית כמורשת לשון ימיהביניים. לדוגמה: גרירת סופית הריבוי "-ות" אחר שם בזכר המסתיים ב"-ות" (מאכלות אסורות)¹⁰, או התאם בזכר אל שם בנקבה המסתיים בסופית הגזירה "-ות", "-ית" (כגון: זכותו יגן עלינו, טלית קטן), שמקורם בכללי לשון ימיהביניים¹¹, נושאים אופי של לשון רבנית בימינו.

מרובים גם המקרים של השפעת העברית של ימיהביניים, שאינם נחשבים כלל להשפעה מלשון זו. אף תופעות אלה עשויות להתלכד מתחום המילון (בייחוד בצירופי

5. ראה ביבליוגרפיה ב'מן הסדנא' 6 על העברית של ימינו, ירושלים תשמ"ד.

6. מכלול התופעות הלשוניות בעברית של ימינו שמקורותיהן האפשריים הם כלל העברית של ימיהביניים עדיין טעון בירור וסיכום. וראה בזמן האחרון א' גלינרס על מקורות אוצר המלים של העברית המודרנית בעקבות לשונו של 'קיצור שולחן ערוך' לשלמה גנצפריד במאמרו "Hebrew-Yiddish Diglossia etc." in School of Oriental and African Studies (in print) ובמאמרו הקודם "Did Pre-Revival Hebrew Literature Have Its Own Language" *Bulletin of SOAS* 51 (1988) 413-427.

7. כגון במילונו של א' אבן-שושן בסימן הסגולתא.

8. וראה ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון השירה ובספרות, מחברות לספרות תשי"ד, עמ' 31 ואילך.

9. וראה על כך בפירוט בספרי מירושת לשון ימי הביניים, תל-אביב 1970.

10. ספקות קשות (ש"י עגנון, עד הנה, עמ' שצד).

11. ההסבר המתקבל הוא שיש כאן השפעת הערבית. ראה משה גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של העברית שבתחום השפעתה של הערבית, ירושלים תשי" (מהדורת שכפול), סעיף 47 (עמ' 18).

המלים, ביחידות שמעבר לגבולות המלה) ומתחום התחביר כאחד. הטעם הכולל להיעדר הכרת המקור של ימיה הביניים בתופעות לשון אלו הוא שהיסוד הפונולוגי-המורפולוגי של צורות המבע כבר היה קיים בלשונות העבריות של העבר, הן כתיבות בפני עצמן הן כצירופים (בייחוד של מלות יחס עם שמות עצם), בלשון המקרא או בלשון חכמים או בשתיהן. משום כך לא חשו הכותבים והדוברים בשינויים התחביריים-הסמנטיים שעברו על המלים ועל צירופיהן כבר לפני השימוש המחודש בהן בעברית החדשה ובעברית המודרנית. הם חשבו שנודמנו להם צורת לשון ושימוש לשון מהמקרא או מלשון חכמים, ובאמת לא היה כאן אלא "מקראיזם" מדומה או "משנאיזם"¹² מדומה: דרך שימושם של ביטויים כאלה אין לה הסבר אלא על-פי לשון ימיה הביניים בלבד. נעיין כאן בדוגמות למקראיזמים ולמשנאיזמים מדומים כאלה בתופעות תחביריות-מילוניות (בלא הפרדה ביניהן)¹³, בעיקר מתחום תוארי הפועל (adverbs) ותיאורי הפועל (adverbials)¹⁴. בחירת מלים וצירופי מלים מקבוצת מלים אלו מוצדקת בתפוצתן הרחבה בכל סוגי הלשונות ותת-הלשונות העבריות של ימינו מחמת חיוניותן במבע ההגיוני-העיוני לסוגיו.

1. "מקראיזמים" מדומים

א. איזה, איזו = 'כמה' ('מספר מועט', קרוב ל-some)

במקורה איזה (ולא איזו) מלשון המקרא היא, אלא שאיזה כתחום וכשאלת הזיהוי נמצאת בוודאות במקום הזה בלבד: אי זה יכשר הזה או זה (קה' יא, ו)¹⁵. כמלת שאלה של תיחום ושל זיהוי שכיחה איזה (ובנקבה איזו) בלשון חכמים, ובה עולה גם המעבר אל שימושה כתחום סתמי במקום שהיא זוקקת למשפט ש-, כגון: יביא איזו שירצה

12. כוונת מונחים אלו היא להצביע על הדמיון בין השפעה מלשון זרה הנקראת "-יזם" (כגון אנגליזם, יידישיזם) ובין השפעה מלשון המקרא או מלשון המשנה על לשון ימינו, בתחום התחביר והפרזיולוגיה.

13. נראה שאין להפריד הפרדה מלאכותית בין המרכיב שמתחום התחביר ובין המרכיב שמתחום המילון בקבוצת המלים והצירופים הנמנים עם חלקי הדיבר ה"דקדוקיים", כגון תוארי הפועל, שכל הגדרתם מסתייעת בסימני היכר תחביריים.

14. הבחנה עקיבה בין adverbs ובין adverbials ראה בזמן האחרון CGEL (R. Quirk - S. Greenbaum - G. Leech - J. Svartvik, *Comprehensive Grammar of the English Language*, לונדון 1985, פרקים 7 ו-8).

15. בכל שאר המקומות אי זה מתפרשת כמלת השאלה המודגשת של המקום, כגון: איזה הדרך ישכן - אור וחשך איזה מקומו (איוב לח, יט), לרבות הכתוב באסתר ז, ה שאפשר לראות בו שימוש של מעבר מתיאור המקום לתיחום ולזיהוי (מי הוא זה ואיזה הוא...). וראה על כך ביתר הרחבה בספרי על תחביר העברית שלאחר המקרא (בדפוס).

(מנ' יג, א)¹⁶. אולם עד לשון ימי-הביניים לא מצאנו את השימוש התוחם (כתוחם סתמי) באיזה (איזו) לבדה, בלא משפט ש' לאחריה¹⁷. איזה במשמעות של 'מספר מועט בלתי מוגדר' רווחת בלשון השו"ת של ימי-הביניים, וכבר היא מצויה בלשון הרמב"ם ב"ד החזקה' שלו. על-כן יש מקום להניח שהשפעת הערבית הייתה בהתפתחות סמנטית-תחבירית זו (כדוגמת אי כמלת שאלה וכמלת סיתום בערבית). מכל מקום, למן המאה הי"ד ואילך שוב אין לצמצם את הופעתה של איזה (איזו) כתוחם סתמי לשו"ת שנכתבו בתחום השפעתה הישירה של הערבית בלבד. מהשימוש הרווח הזה אפשר להבין את שכיחותו של התוחם הסתמי איזה (איזו) (אף בלא הבחנה בין המינים ובין המספרים) בספרות המוסר, בלשון המשכילים ומהן גם בעברית החדשה ובעברית המודרנית. יש לכך דוגמות בכתבי מנדלי מוכר ספרים (כגון: ויטוב לאחור איזה צעדים, 'תולדות הטבע' א, ליפסיא 1862, עמ' 118), בשידי ביאליק (כגון: על אבדן איזה גן עדנים, בשיד: דמעה נאמנה, שו' 4, ואצל ש"י עגנון (לדוגמה: כחלק שנחלק מאיזה דבר, 'אלו ואלו', עמ' 53). שכיח שימוש זה באיזה (איזו) בכתבי המחברים של ימינו, למשל ב'זכרון דברים' ליעקב שבתאי (כגון: השתמש באיזה אמצעי פיתוי נבזיים, עמ' 72), וכן בלשון הרבנית של דורנו (לדוגמה: והנה באה "איזה"¹⁸ עובדה של חייתורה גם בהווה, הרב אלימלך בר-שואל, 'מערכי לב', עמ' 152). ואפשר לשמוע בלשון יום יום: "נעשה כאן איזה עיוות", וכיוצא בזה.

איזה (איזו) כמלת תיחום סותמת לא באה לנו אפוא בירושה לא מלשון המקרא ולא מלשון חכמים, אלא מלשון ימי-הביניים (מהלשון הרבנית, מלשון השו"ת או מלשון המחקר, לפי שעה ההבחנה ביניהן מבחינת מקור השימוש הנידון אינה בגדר האפשר).

ב. בכל זאת = אף על פי כן¹⁹

הצירוף כולו מקראי הוא, אלא שלפי פשט הכתובים אין הוא משמש בהם כביטוי של ויתור בשלמותו (אלא בחלק בלבד: הב' שבראש הביטוי משמעותה היא של הוויתור)²⁰. הפירוש הקונצסיווי שניתן לצירוף ימי-הביניים הוא, כנראה, אף שאין בידינו להכריע בדבר מקורו. כבר ב'מדרש תהלים' (מהדורת ש' בובר, מזמור קיט, פסקה כב) אנו מוצאים פירוש כזה לכתוב בנחמיה י, א (ובכל-זאת אנחנו כרתים אמנה...): ואף על

16. בכתב-יד קאופמן: אי זה שירצה.

17. הוא הדין בלשונו של רש"י: אין איזה לבדה כתוחם סתמי מצויה בה.

18. המירכאות במקור.

19. ראה במאמרי בלשונו לעם יס (תשכ"ח), עמ' 58-67, 144.

20. וראה על ב' של הוויתור בלשון המקרא באוצר לשון המקרא, ב (בעריכת שמואל א' ליונשטם ובהשתתפות יהושע בלאו, ירושלים תש"כ), בערכו.

פי שאנחנו עבדים בה כורתים אנו לך אמנה...; ובדברי 'מצודת דוד' (יחיאל הלל אלטשולר במאה הי"ח בגליציה) לאיוב א, כב (בכל-זאת לא-חטא איוב) נכתב: עם כי באו עליו צרות תכופות הוה על הוה מ"מ [מכל מקום] לא חטא איוב....

בלשון השו"ת מהמאה הי"ח ואילך (לרבות של ימינו) מצויים לא מעט מקרים שבהם בכל זאת פותח את הסיפא של משפט הוויתור, כשהרישא אף הוא מסומן בביטוי של ויתור (משעבד, ב"אף על פי ש-", "אף ש-", "אף אם" (הם השכיחים ביותר כסמני הוויתור בראש הרישא). נרשום כאן דוגמות נבחרות: הנה באמת שדבריהם נראין מגומגמין, אך בכל זאת אין דעתי נוחה לשלוח יד להגיה (שו"ת חת"ם סופר [משה סופר, במאות הי"ח-הי"ט בהונגריה] חלק ז, סימן סג פסקה 18), אף כי ראיתי שטל ילדות עליך בכל זאת הוטב בעיני מאד (שו"ת שואל ומשיב [יוסף שאול נתנזון, במאה הי"ט בגליציה], מהדורה א חלק ג, סימן צה פסקה 3), והנה אף שאמרו חז"ל... בכל זאת אין שום ספק כי... (שו"ת קול מבשר [משולם ראטה, במאה ה'כ' ברומניה ובישראל] חלק ב, סימן מב פסקה 6, אף על פי שמעיקר הדין לא חיישינן לזיוף..., בכל זאת תקנו רבנו קיום שטרות... (שו"ת פסקי עוזיאל [בן-ציון מאיר חי עוזיאל, במאה ה'כ' בישראל], סימן מה פסקה 44), אף שהקול לא מתייחס כלל אליו בכל זאת אסור... (שו"ת ציץ אליעזר [אליעזר ולדנברג, במאה ה'כ' בישראל] חלק ג, סימן [פרק] טז [יב] פסקה 7, שהרי אף על פי שאני פטור מן המצוות, בכל זאת אני מקיים אותן מרצוני הטוב (שו"ת יחוה דעת [עובדיה יוסף, במאה ה'כ' במצרים ובישראל] חלק ב, סימן כט פסקה 2), ואף על פי שהקבלות... עדות בכתב, בכל זאת נראה כי גם עדות בכתב פוטרת משבועת היסט... (פסקי דין רבניים' בעריכת דב כץ [במאה ה'כ' בישראל] חלק ה, עמ' פב פסקה 74).

העדויות האלה מאלפות מכמה פנים: אין הן עולות בשו"ת (לפחות לא במבנה המקביל של הוויתור בסימון הכפול ברישא ובסיפא כאחד) עד המאה הי"ח, ואין הן מצויות בשו"ת שאינן מרבני אשכנז (חוץ משו"ת במאה ה'כ' בישראל, כשנתערבו זה בזה סימני הלשון המיוחדים של כותבים ממסורת אשכנז וממסורת ספרד והמזרח). אין בכל זאת משמש ביטוי של ויתור לא בלשון רש"י (והר"ן והרשב"ם) לתלמוד בבלי, ולא בלשון 'משנה תורה' להרמב"ם.

הקוראים בפסוקי המקרא שיש בהם הצירוף בכל זאת בהטעמה מלעילית (בכל זאת) ומוצאים בו את המשמעות של 'אף על פי כן'²¹ עשויים לדמות בלבם שלשונם המודרנית ממשיכה כאן בלא שינוי את לשון המקרא. לאמתו של דבר הם משליכים את לשונם, את העברית המודרנית, על לשון המקרא. שהרי השימוש הוויתורי בצירופנו מחידושי לשון ימיהביניים הוא, וממנה עבר אל העברית החדשה ואל העברית המודרנית דרך הלשון הרבנית, לשון ספרות המוסר ולשון ההשכלה.

21. כמקובל ברוב ביטויי הוויתור המתאמים (הבאים בראש הסיפא של משפט הוויתור המורכב) בעברית המודרנית, כגון: אף-על-פי-כן, עם כל זה, יחד עם זאת.

הקלות שבה נקלט צירוף זה כביטוי של ויתור בלשון ימינו מוסברת בכך, שכבר בלשון המקרא היה בו יסוד סמנטי של ויתור (באחד מרכיביו, בב – שבו), כלומר פותחה כאן הנכונות ה"טבועה" בביטוי להפיכתו לביטוי אדוורביאלי של ויתור, כשנודמנה הדחיפה לכך מבחוח, בלשון ימי-הביניים והעת החדשה.

לדוגמה, אצל ש"י עגנון אפשר למצוא בכל זאת כפתיחת הסיפא של משפט הוויתור (אחר משפטי הרישא הפותחים אף הם במקראיזמים המדומים "אם כן", "אם אמנם"): אם כי תהלה לאל לא כהתה עיני ולא נס ליחי בכל זאת לא ככחי אז כחי עתה (הגדה, 'אלו ואלו', עמ' כח), אם אמנם ידעתי כי לא תתחבר עם אנשים ריקים ופוחזים... בכל זאת ראיתי להזהירך נאמנה... (הגדה, 'אלו ואלו', עמ' כח).

2. "משנאיזמים" מדומים

א. כל כך כמגביר (=מאוד)

הצירוף כל כך שכיח בעברית המודרנית, הדבורה והכתובה כאחד, להבעת עצמה, כלומר הוא משמש מגביר (intensifier) במשמעות הקרובה ל'מאוד'. הוא עשוי לבוא ליד שם תואר (כגון: חשוב כל-כך, וגם: כל-כך חשוב), ליד תואר פועל (כגון: מהר כל-כך, וגם: כל-כך מהר) וליד פועל בעל תכונות סמנטיות-תחביריות מסוימות (כגון: איחרת כל-כך, שיבח אותו כל-כך, וגם בסדר מלים הפוך)²².

מקור הצירוף מבחינתו המורפופונמית הוא בלשון חכמים²³, כפי שהמילונים רושמים וכפי שיעידו כל יודעי ספר, עד שעשויים כותבי עברית ודוברי עברית של ימינו להשלות את עצמם, שהם ממשיכים בו את הנוהג בלשון חכמים במישרין, כאילו נטלו את הצירוף מהמשנה ומהתלמוד בלא כל שינוי. ואין הדבר כן.

בלשון התנאים (לרבות בלשון הברייתות שבתלמוד הבבלי) כל כך מופיע בביטויים השלמים הנאמרים במשפטי השאלה: "כל כך למה?" ו"כל כך (יש/היה) בידך?" בלבד. כל כך שבביטויים אלו מכון תמיד לפעולת הדיבור שהוזכרה לפני כן, לדברים שנאמרו בעל-פה או לדברים שנאמרו (כלומר שנכתבו) בכתוב. לדוגמה: ...כיון שחשכה אומר להם: בא השמש? אומרים: הין... שלשה פעמים על כל דבר ודבר, והם אומרים לו: הין, הין, הין. כל כך למה? מפני הביתוסים... (משנה מג' י, ג)²⁴. כל כך שבשאלה פירוש: 'כל הדברים האלה שנאמרו בשעת קצירת העומר' (למה נאמרו?).

22. מדובר, כנראה, בפעלים גזורים משם תואר או מתואר פועל, והם כוללים ממילא רכיב סמנטי בר-העצמה. בירור תכונות סמנטיות-תחביריות אלו של הפעלים יבוא במקום אחר.

23. אין בידינו לומר דבר על תכונותיו הפרוסודיות, העל-חיתוכיות (super-segmental) של הצירוף בלשון חכמים. בלשון הדיבור של ימינו יש בו שתי דרכי הטעמה: כל-כך (במשלב הדיבור הפורמלי) וכל-כך (בדיבור הבלתי-פורמלי).

24. במקבילה שבתוספתא (מג' י, כג) בקצת שינויים: ...שלש פעמים... וכל כך למה...

ודוגמה ל"כל כך... בידך": תנו רבנן פעם אחת חש רבי במעיו... אמר לפניו רבי ישמעאל ב"ר יוסי פעם אחת חש אבא במעיו והביאו לו יין תפוחים של עובדי כוכבים של ע' שנה²⁵ ושנה ונתרפא, אמר לו²⁶ כל כך היה בידך ואתה מצערני (ע"ז מ ע"ב); אף כאן כל כך שבשאלה מכוון לדברים החשובים (לדבר הלכה) שהשמיעם רבי ישמעאל ב"ר יוסי זה עתה²⁷. הווי אומר, כל כך הוא תעצים, תחליף שם, ולא תואר פועל מגביר. אף המקרים המעטים מאוד של כל כך לעצמו, שלא בביטויי השאלה "כל כך למה" ו"כל כך... בידך", המצויים בספרות התלמודית²⁸, אין בהם שימוש אדוורביאלי כמגביר ודאי כלל. תמונה זו אינה משתנית גם כשבודקים את לשון המדרש, כלומר את החלקים העבריים שבמדרשים. בלשון מדרשי רבה (חוץ משמות רבה) כולם אין הצירוף כל כך מצוי, אלא בשאלה "כל כך למה" בלבד. גם במדרשים האחרים כאשר כל כך מופיע בהם לעצמו, הוא משמש תחליף של שם, הוא בא בתעצים, במשמעות של 'הדברים שנאמרו', 'המעשה שסופר עליו זה עתה', וגם 'כמות (של זמן)'. כל המשמעויות האלה של כל כך המועצם מסתברות כהמשך למשמעויות המצויות בכך לבדה בלשון חכמים, וכבר הן ניכרות בככה ובכח שבלשון המקרא²⁹.

אם כן, מתי התחיל שימושו האדוורביאלי של כל כך כמגביר? תחילה מצינו במדרשים המאוחרים (שמות רבה, תנחומא, מדרש תהלים) את כל כך בתעצים במשמעות של 'כמות (גדולה)', כגון: ראה כמה היו ילידי ביתו... ואם ילידי ביתו כל כך היו מקנת כספו על אחת כמה וכמה (תנחומא בובר, וירא ד, דף מג ע"א); ומכאן בעקבות המעתק הסמנטי המצוי 'כמות (גדולה)' < מגביר³⁰ כל כך מופיע גם כתואר הפועל של העצמה, כמגביר. לדוגמה: כל כך היית עשיר במצרים (מדרש תהלים כג, ג; מהדורת שלמה בובר, וילנא 1891, דף ק ע"א, ולמה צטער שלמה כל כך... (מדרש תהלים כד, י; דף קד ע"ב).

במדרשים הקטנים שב'אוצר המדרשים' ל"ד אייזנשטיין (ניו-יורק 1915) כבר שכיח כל כך כמגביר. לדוגמה: מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף יותר משל שאר ימי השבוע שאין ריחו נודף כל כך (חלק ב, עמ' 455 טור ב)³¹, ומההשוואה אל מקור המאמר

25. בכתב-יד מינכן אין "של ע' שנה" ובמקום "עובדי כוכבים" נכתב "גוי".

26. רבי לרבי ישמעאל ברבי יוסי.

27. כל החומר שבלשון חכמים ושל אחריה יכלול בספרי על תחביר העברית שלאחר המקרא (לעיל, הערה 15).

28. הכוונה למקורות שיש בידינו קונקורדנציות עליהם. לשון התלמוד הירושלמי אפוא לא נכללה בבדיקה זו, מאחר שבזמן הכנת תיאור זה עדיין לא הייתה לה קונקורדנציה מלאה.

29. עיון במילוני לשון המקרא ולשון חכמים יסייע לנו למצוא משמעויות אלו.

30. בדומה ל"הרבה" בלשון המקרא, ל"כמה" בלשון חכמים.

31. אותו מדרש כבר הביא א' ילינק ב"בית המדרש" א (מהדורה ב, ירושלים 1938), עמ' 75.

(בבלי שבת קיט ע"א) אנו למדים שהמגביר כל כך משימוש לשונו של בעל המדרש הוא. שכן בגמרא למדנו: אמר לו קיסר לר' יהושע בן חנניא מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף אמר לו תבלין אחד יש לנו ושבת שמו שאנו מטילין לתוכו³² וריחו נודף; כלומר, אין שם לא ההדרגה "יותר מ-" ולא המגביר כל כך. לדעת ילינק, מדרש זה מימי הביניים הוא, מהמאה העשירית³³, ויש אפוא לראות בלשונו עדות ללשון ימי הביניים.

כשאנו בודקים את תחבירו של כל כך בלשון הרמב"ם למשנה תורה ובלשון רש"י לתלמוד הבבלי (והרשב"ם למסכת ב"ב כט ואילך)³⁴, התמונה מתבהרת יותר. כל כך כמגביר נעשה שכיח בהם, בהתניות תחביריות-סמנטיות מסוימות מכאן (הרמב"ם), וכביטוי אדוורביאלי מגביר בלא אותן התניות כלל מכאן (רש"י). ההתניות הן: (1) כל כך עשוי לבוא כמגביר ליד פעלים שיש ברכיביהם הסמנטיים משמען (semème) בר-העצמה, כגון פעלים הגזורים משם תואר או מתואר פועל³⁵; (2) מגביר זה עוקב את גרעינו. דוגמות לכך: ואע"פ שנוהרים כל כך... (משנה תורה להרמב"ם, הלכות שקלים ב), אע"פ שהוא חייב להרחיק כל כך... (הלכות שכנים יא, ב), כלומר בלשון הרמב"ם נתקיימו ההתניות שמנינו בכל כך כמגביר (*זהיר < נזהרים, *רחוק < להרחיק; וכל כך עוקב את גרעינו). ומלשון רש"י: ...עשיר כל כך (עיר' פו ע"א ד"ה בכלים הללו), וגם בסדר הפוך: ...כל כך גדול (גדה נח ע"ב ד"ה כגרים); שאין אדם מבחין בהן כל כך (ברכ' מז ע"ב ד"ה אמרי לה), כלומר לא תמיד נתקיימה ההתניה של פועל בעל רכיב סמנטי בר-העצמה, אף לא של סדר איברים קבוע, לאחר הגרעין.

ב. מכל מקום = 'אף על פי כן'

מתוך שהמעטק הסמנטי מביטוי של אופן אל ביטוי של ויתור נוח הוא ומקובל בלשונות הרבה³⁶, אפשר להבין לדעתם של אבות העברית החדשה והעברית המודרנית, שהם ממשיכים את לשון חכמים בהרגילם את לשונם להשתמש בביטוי הוויתור מכל מקום. ולא היא: לשון חכמים מכירה את הביטוי מכל מקום בעיקר כביטוי לימודי המוסב אל הצופן הלשוני, במשמעות של אפשרות כוללת (בכל מקרה). נוכל להבחין בשינויים שחלו בדרך שימושו של צירוף מטה-לשוני זה מלשון התנאים

32. בכתב-יד מינכן: ...ושבת שמה שאנו מטילין בו...

33. בית המדרש א, עמ' VIII.

34. במאגר הנתונים של "יהדות ומחשב" באוניברסיטת בראייל; הנתונים נתקבלו ממאגר זה בקיץ תשמ"ז, ותודתנו נתונה להנהלת התכנית.

35. גם פעלים העשויים לצרף אליהם מושא פנימי שאפשר לאפיינו בשם תואר בר-העצמה, כגון: *אהבו האבה גדולה, *ציערו צער רב.

36. למשל at any rate באנגלית, für alle Fälle בגרמנית, mindenesetre בהונגרית.

אל לשון האמוראים וללשון התלמוד הבבלי³⁷, בייחוד במקומו היחסי אל המוגדר שלו: ממצב שלאחר המוגדר בלשון התנאים למצב שלפני המוגדר בלשון האמוראים. לדוגמה: מי שיש לו אח מכל מקום (יב' ב, ה, כשהוא מוסב על דב' כה, ה: כי ישבו אחים יחדיו...), מכל מקום הרי חרש ומכל מקום הרי קצר... (ירושלמי ביצה א, ג, מתוך רמיזה לשבת ז, ב).

עד לשון ימי-הביניים אין עדות לשימוש של מכל מקום כביטוי של ויתור. מכאן ואילך שימוש זה מתרבה והולך, לעתים גם כפירוש לביטוי של חז"ל שלא כוון למשמעות זו. כך, דרך משל, במאמר הספרא (אחרי פרק ט, א; כתב־יד רומי 66, פינקלשטיין, עמ' שנט): תלמוד לומר "שור" מכל מקום "כשב" מכל מקום "עז" מכל מקום [מוסב על הכתוב בויק' כב, כז]; פשט המאמר הוא: בין ששחטן לשמן ובין ששחטן שלא לשמן, ואילו הראב"ד פירש: "כל אלו אע"פ שלא עלו לבעליהם לשם חובה, כשרים הם ליקרב", כלומר הוא הבין את הביטוי מכל מקום כביטוי של ויתור. נמצא שאם סופר בן זמננו כותב מכל מקום כביטוי של ויתור, לא את לשון חכמים הוא ממשיך אלא את הלשון הרבנית של ימי-הביניים. נסתפק בדוגמה אחת: והגם שלא היה מאיתני ארץ ובין נגידי העם לא יכירנו מקומו מכל מקום היתה פרנסתו מצויה (ש"י עגנון, והיה העקוב למישור, אלו ואלו, עמ' סא)³⁸.

ג. ממש כתיאור פועל קודם לגרעינו בתחום המסר

כל מי שיסמוך בבדיקת מקורותיהם של מלים וצירופים על המילונים בלבד, ימצא בלא נדנוד של ספק שממש היא מלשון חכמים³⁹, ויחשוב שדורנו ממשיך את השימוש הרווח במלה זו מלשון חכמים ועד ימינו. ושוב אין כאן אלא טעות שבשיקול הדעת. ממש בלשון התנאים ובלשון האמוראים בדרך כלל אינה אלא תואר פועל עוקב – גרעינו המוסב תמיד על הלשון עצמה, כלומר היא תואר פועל של הצופן, ומשמעותה היא: 'כפשוטה', יש לפרש את הנאמר לפני כן (בסמוך לממש, לפניה) שהוא מובאה או שווה-ערך למובאה ממקור ספרותי בעל חשיבות, על דרך הפשט ולא בדרך של דרש. לדוגמה: נפש תחת נפש [שמ' כא, כג] ממון. אתה אומר ממון או אינו אלא נפש ממש (בבלי חג' יא, א), כלומר ממש = 'כפשוטה'.

37. ראה דיון מפורט במאמרי "בדיקה תחבירית-סימנטית לקביעת גבולותיהן של תקופות בלשון העברית (מכל מקום)" בספר הזיכרון לחנוך ילון, רמת-גן 1974, עמ' 471–498.

38. בשנים האחרונות דומה ש"מכל מקום" משמש כבואה ל-*anyway* האנגלית, בעיקר בלשון הלא-פורמלית.

39. ראה במאמרי "המלה ממש בלשון חכמים", ספר זכרון למרדכי ויזר, קבוצת יבנה תשמ"א, עמ' 311–305.

היכן ואימתי חל השינוי בתפקודה ובמקומה היחסי של ממש כתואר פועל? הווי אומר בלשון ימיהביניים, כפי שמוכח בשפע מלשון השו"ת, ודוגמות מעט יספיקו: והוא ממש שם אחר לגמרי... (שו"ת ב"ח הישנות, סימן צה ד"ה ומה), והרי זה ממש כמו שכתבתי... (שו"ת רדב"ז, חלק א, סימן תפה תשובה א)⁴⁰. השינוי הוא בתחום התפקוד של ממש כתואר פועל: שוב אין היא תואר פועל של הצופן אלא של המסר (לא 'כפשוטו' המכוון אל ביטויים שלפני ממש, כמו בלשון חכמים, אלא 'לגמרי', 'בהחלט', כלומר תואר פועל של העצמה בדרגתה העליונה, כשהוא מופנה אל תוכן המבע). ואין בדוגמות נבחרות אלה כדי למצות את הגיוון הרב של אפשרויות השימוש בממש כתואר פועל, הכול בתחום המסר⁴¹. אלא שהשינוי ניכר גם במקומו היחסי של ממש: שוב אין היא עוקבת את המוגדר שלה, אלא מקדימה אותו. אף שינוי זה חל בשימושי ממש בלשון העברית של ימיהביניים, ואנו מניחים על-פי תפוצת העדויות שלהם שראשיתו בתחום השפעת לשון דיבורם של מחברים, כגון מחברי שו"ת, באיזור אשכנז (ביידיש קודמת המלה ממש כמגביר לגרעין שלה).

מכאן שהשימוש הרווח בממש כמגביר בעברית המודרנית (כגון: זה ממש מדהים..., בלשון הדיבור) אין לראות בו את המשכה של לשון חכמים, אלא את השפעת העברית של ימיהביניים דרך הצינוורות שיכלו להעבירה ממנה אל לשון ימינו (תיווכה של לשון האם של מחדשי הדיבור העברי במזרח אירופה, היידיש, עשוי היה לסייע למעבר זה).

מהו משקלם של פרטים אלו מלשון ימיהביניים שהשפיעו על העברית המודרנית, בין בדרך של קיום ממשיך בה ובין בדרך של השתקפות בה בעקיפין ובשינויים מסוימים? הערכת משקלן של השפעות ממקורות לשוניים שונים וכן בדיקת התפלגותן בין המשלבים של העברית בת זמננו עדיין מצפות ליצירת הכלים לביצוע המדידה והבדיקה הנדרשות לכך.

40. על האפשרות להבחין בין לשון השו"ת של חכמי ספרד ובין לשון השו"ת של רבני אשכנז ראה במאמרי ב' (1984) *Jewish Language Review*, עמ' 30-33.

41. ראה "ממש בלשון השאלות ותשובות", ספר היובל לאברהם אבן-שושן, ירושלים תשמ"ג, עמ'

Preface

This triple fascicle is the second and final part of the jubilee volume of Lěšoněnu published in honour of the hundredth anniversary of the foundation of *The Committee for the Hebrew Language*, which ultimately became *The Academy of the Hebrew Language*. The first fascicle of the jubilee volume contained the indexes to volumes XXXVI-L of Lěšoněnu, and this volume contains two panel sessions of lectures which were held at the *Tenth World Congress of Jewish Studies* (Jerusalem, August 1989) as a part of the celebrations of *The Hebrew Language Year* announced by the government of Israel in honour of the hundredth anniversary of the Academy. This fascicle likewise contains papers solicited by the editor on this festive occasion.

J. Blau
Editor

SUMMARIES

Spoken and Written Hebrew: An Evaluation

First Panel Session (Aug. 17, 1989)

Ze'ev Ben-Hayyim

Opening Remarks

Although it is well over a hundred years since the revival of Hebrew as a spoken language – the emergence of the first native speaker being generally attributed to the year 1883 – nevertheless 1989–1990 (תשנ"ט) was chosen as the "Year of the Hebrew Language" since it marks the hundredth anniversary of the founding of the Hebrew Language Committee. "The Hebrew Language Committee is the supreme organ in all matters of language," to cite David Yellin, one of its founders, and this phrase is echoed in the opening line of the law establishing the Academy of the Hebrew Language in 1953. The purpose of the Committee was to provide for the needs of the emerging Hebrew speaking community, inter alia: (a) the creation of new words lacking in Hebrew and (b) the establishment of norms in existing vocabulary and grammar.

The first fifty years were a period of growth and innovation in which the emphasis was placed on expanding Hebrew vocabulary to meet the demands of modern life.

The second fifty years saw the emergence of a vibrant Hebrew speaking community, and the Committee/Academy gradually assumed a more regulatory role – guarding against the unnecessary infiltration of foreign elements and trying to preserve the traditional character of the language.

During this period, the "Historical Dictionary of the Hebrew Language" project was founded.

Joshua Blau

On the Multilayered Structure of Biblical Hebrew in the Light of Modern Hebrew

The multilayered character of living Modern Hebrew is apt to shed light on Biblical Hebrew lest it be mistaken for a simply-structured language. This paper, in the main, deals with the behaviour of *b/k/p* – *b/k/p* in various registers of Modern Hebrew and the corresponding features of *b/g/d/k/p/t* – *b/g/d/k/p/t* in Biblical Hebrew. In Ashkenazi Modern Hebrew, as a rule, ' is pronounced as the vowel *a*, thus giving rise in lower register e.g. to *maabara* "transit camp", reflecting a vowel preceding plosive *b*; in higher register, on the other hand, *ma(')bara* is used, exhibiting a special linguistic behaviour of representing ' because of the following *b(kp)*. Similarly in Biblical Hebrew, where, in my opinion, except in initial position, the automatic alteration of *b/g/d/k/p/t* – *b/g/d/k/p/t* has been impaired, in verbs the first radical of which is a laryngal in forms in which the laryngal should be without a following vowel, it tends to be pronounced with a short vowel, yet preceding *b/g/d/k/p/t* the vowelless pronunciation prevails.

Modern Hebrew *לְבַנָּן* "contractor", *לְבַנָּן* "saboteur" again reflect a special linguistic behaviour connected with *b/k/p*. According to Ashkenazi pronunciation, they are pronounced with simple plosive *b* after a vowel. Similarly, in Biblical Hebrew plosive *t* after a vowel occurs in verbs the third radical of which is a laryngal in the second person sg. fem. of the perfect (as *תִּבְנֶה*), and, in my opinion, also *b/g/d/k/p/t* with *dagesh* and *shwa*, which, in contradistinction to other consonants, do not lose their *dagesh*, have partly to be interpreted as exhibiting simple plosive *b/g/d/k/p/t* after a vowel (e.g. *יָבִנֶה* may reflect *habgadim* rather than *habb Mgadim*). Cf. also *יָבִנֶה* when pronounced with simple *t*.

Gad B. Sarfatti

Trends and Approaches in Semantics of Modern Hebrew

1. The most general phenomenon that reveals itself in the semantics of modern Hebrew is – in the words of Haiim Rosén – that “of superimposing inherited words on an underlying content structure”, this content structure being that of European languages. A particular aspect of this general trend is the use of classical (i.e. Biblical and Mishnaic) Hebrew expressions, which originated in a theocentric society, according to the intellectual needs of an anthropocentric society. A case in point is the root בִּרָךְ: we use the noun בִּרְכָה and the verb בִּרַךְ as the English “wish, to wish” (something to somebody), in order to express a direct relationship between men, whereas in Biblical usage these words mean a prayer to the Lord, or to pray the Lord, to benefit somebody. Other examples are the words גּוֹרָל and מִזְל: in the classical language they respectively mean “a lot” (cast for the decision of questions) and “a sign of the zodiac”, but we employ them in the meaning of the English words “destiny” and “luck” – concepts completely alien from the original universe of discourse of the Hebrew language.

2. A particular consequence of the change of meanings from ancient to contemporary Hebrew is that by a kind of feedback it causes a wrong interpretation of classical expressions by the unaware reader: וּבִרְצֹנָם עָקְרוּ שׁוֹר (Gn 49:6) is usually understood as “they intentionally maimed an ox”, whilst its true meaning is “and when pleased they maimed an ox”; when the Mishna (Beza 5:2) says that on Sabbath הַמַּיִם עַל פְּנֵי הַמַּיִם its intention is to forbid “swimming” but the modern reader is tempted to understand “sailing”, according to the modern differentiation between שָׁט = “to sail” and שָׁחָה = “to swim”.

Sometimes the same feedback makes the meanings of well known cruces interpretum quite evident to the Israeli pupil: he has no doubt that כְּתֹנֶת פָּסִים (Gn 37:3) is “a striped shirt”, that שֶׁמֶשֶׁה (Jes 54:12) is “a window-pane”, and that רֶעֱמָה (Job 39:19) is “a (horse’s) mane” – but are they really?

Moshe Bar-Asher

Principles Guiding the Language Committee and the Academy of the Hebrew Language in Determining Normative Grammar

This article examines a few of the different principles that have been at work in the decisions of the Hebrew Language Committee and the Academy of the Hebrew Language concerning grammar. For the purpose of the study, four topics (from among hundreds) that have been taken up by the two institutions during the past hundred years are investigated. One is of a general nature – the question of exemplary pronunciation – and three are more prescribed – *dagheš* occurring with *šēwa*, denominative verbs, and the noun class *maf'ila*.

It appears, as might be expected, that contrary principles have guided the two institutions in their work. On the one hand, Biblical Hebrew is taken as the model, and on the other, consideration is given to the Hebrew which is commonly used by speakers. This second principle is based in part on the geographical origin of the speaker and the existence of the feature in the colloquial for several previous generations. Therefore, it is of no surprise that some of the decisions are characterized by compromise. Biblical Hebrew (as well as the Hebrew of other ancient sources) is accepted as the norm, but there is also a tendency to eliminate deviant phenomena that have been reflected by speakers. Modern Hebrew is subject to considerable influence by European languages, especially English. Some of the Academy's decisions are an attempt to compete with those influences; the decisions, however, are unable to uproot completely the foreign elements.

Medieval Hebrew and its Research

Second Panel Session (Aug. 20, 1989)

Avraham Tal

Opening Remarks

The period usually called the Middle Ages was nicknamed "the dark ages" by scholars who regarded medieval society as dominated by religious dogma which encouraged ignorance and superstition. Yet, for the Jewish spiritual life that developed within the sphere of Islam, it was a period of blossoming and prosperity. This is treated in the lectures to follow during this session.

Aron Dotan

From Masora to Grammar

The Beginnings of Grammatical Thought in Hebrew

The beginnings of grammatical practice in Hebrew are rooted in other linguistic endeavours, mainly Arabic, and to some extent, Syriac. The paper tries to look into the extent to which linguistic generalization took place among Hebrew scholars prior to Arab influence. It shows that there existed a nucleus of original thought in Hebrew that developed independently of Arabic grammar and before the encounter with the Arabs.

This was embodied in the biblical Masora. This corpus of numerically oriented critical notes, unequalled in any other ancient textual tradition, shows even in its oldest strata some very fine linguistic observations concerning phonology, morphology and semantics. In some of these, original approaches could be detected, resembling sometimes modern linguistic structural concepts.

While a grammatical approach is characterized by generalizing formulations of textual regularities, the Masora focuses itself around exceptional details and textual rarities, pointing them out by counting them and summing-up. The observation of irregularities was not possible without thorough familiarity with the regular forms of the majority.

The recording of exceptions by the Masora implies extensive knowledge of the regular forms as well as recognition of grammatical entities and rules. By illustrating the existence of grammatical cognition in the early parts of the masoretic literature (in the ancient compilation *אכלה ואכלה* in isolated masoretic notes from old Bible codices and in Aron Ben Asher's *Diqduqé Ha-Ṭ'amim*) the paper shows that masoretic activity predated the cultural contact with the Arabs, going back sometimes to the talmudic era. Hence it is evident that Hebrew grammatical apprehension developed independently. In some cases the intermediate stage of transition between masoretic recording and grammatical formulation becomes clear. This stage seems to coincide with the Aramaic/Hebrew language transition. The beginning of masoretic notation was in Aramaic a) because of the striving to differentiate between the sacred text and the meta-text of the critical notes, b) because Aramaic was the lingua franca gradually replacing Hebrew already in the second century.

The groupings and generalizations of masoretic rules in Hebrew (*Quntresé Ha-Masora*) are mostly in rhyme and are in close relationship to the Palestinian rhymed Hebrew *Piyyut*. The transition to Hebrew rhyming of masoretic rules, named originally "*diqduq*", apparently developed gradually after the seventh century, the earliest chapters of *Quntresé Ha-Masora* going back to that time.

Arabic formulations of such rules are perhaps not earlier than the tenth century, evolving into normative reading manuals. Hebrew grammarians brought along with them methodology and systematization – tools borrowed from Arabic grammar – to construct the new edifice of medieval Hebrew grammar. This is how masoretic material developed into grammar; the term *diqduq*, serving at first for

these materials, was retained also later when they crystallized rather sporadically into normative grammatical rules.

Ilan Eldar

Ḥayyūj's Grammatical Analysis

Judah Ben David (Abū Zakariyyā Yaḥyā Ibn Dāwud), known as Ḥayyūj, native of Fes (born about 970) but a long-time resident of Spain, wrote in Cordova in about the year 1000 two works on the Hebrew weak and geminative (double radical) verbs. The publication of these works marks an epoch in the history of medieval Hebrew grammatical writing.

This paper discusses the central concepts of Ḥayyūj's overall system of grammatical analysis that are embedded in his aforementioned works:

- a) The concept of *ʾaṣ*; with reference to derivational process it is applied to underlying form and it refers to a theoretically expected form, i.e. that which conforms to the *qiyās*. The theoretical underlying forms are abstract and not pronounceable or pronounceable but deemed too heavy.
- b) The concept of derivational modifications; the concrete/surface forms are modifications of the corresponding underlying forms. The essential types of modification (i.e., process of change) are: deletion (*ḥadṣ*), exchange (*badl*, *ʾinqilāb*), assimilation (*ʾindighām*), and addition (*ziyāda*).
- c) The concept of *sākin layyin*: with regard to quiescence (*sukūn*) the feeble/soft letters (*al-ḥuruf al-layyina*, *ḥuruf al-līn*) ך ם ן can at times be hidden (*ḥafiy*) in pronunciation (and even in writing). The abstract "hidden quiescent" forms a component part of a tri-radical root.
- d) The concept of the (minimal) tri-radical root; in analyzing defective verbal forms, such as *qām* and *heḥel*, Ḥayyūj claims that the corresponding underlying form would be composed of three sound radicals (**qāyam*, **hihlil*, respectively).

Esther Goldenberg

Medieval Linguistics and Good Hebrew

The Arabic saying **אלנחו פי אלכלאם כאלמלח פי אלטעאם** ("Grammar in speech is like salt in food") is cited in Moses b. Ezra's book on poetics with the explanation that it is neither desirable to exaggerate grammatical pedantry nor to fail to follow its proper principles. Since 'salt' in this context had been understood as (a) essential to taste but (b) unpleasant when overdone, Ibn Ezra here recommends regarding grammar in all its details as (a) essential to Hebrew writing, though in Arabic it could, like salt, (b) not be used excessively.

Medieval Hebrew poetry tolerated many variants of masculine and feminine (e.g. **הדס שחח** for **שחה**, or **ששה שנים** for **שש**, today regarded as gross solecisms), whereas in Arabic poetics such variation (esp. of masc. for fem.) was a common form of poetic licence. The rule **"אשר אין בו רוח"** (i.e. inanimates can be treated both as masc. and fem.), considered to have first been found in de Balmes' grammar **מקנה אברם** (1523), in fact repeats literally a saying attributed to Arab grammarians quoted in *Darā'ir al-šī'r* by al-Qazzāz of Qayrawān (10th cent.), viz. *kulla mā lā rūḥa lahū yağūzu tadkīruhū wa-ta'nīṭuhū*. The same idea, though not worded identically, was also repeated by Profiat Duran (14th cent.); also by others in the generation of the Expulsion from Spain (Arame, Buqrāt). The rule thus formulated has nothing to do with neuter gender of European languages, but refers to common gender and is originally connected with the permissibility of treating nouns as being both masc. and fem. in the rules of poetic licence in Arabic literature. In Hebrew it became a general exegetic principle for explaining inconsistencies in grammatical agreement by regarding nouns like **אָרץ** or **גֶּפֶן** as being masc. & fem.

In the Middle Ages this rule was generally, but wrongly, attributed first to Rashi, and then, after de Balmes (1523), to Abraham b. Ezra. B. Spinoza in 1677 still mentions it in the name of Rashi.

Inadvertence in the proper use of gender agreement was not only the result of a poor command of the Hebrew language or of linguistic

interference; it also derived from the common belief among the learned in the actual existence of such a rule, familiar to them from contemporary grammatical treatises, according to which common gender was considered good Hebrew. From the 14th cent. on, greater care is exercised with regard to analogical generalization of common gender for nouns not attested as such in the Bible.

Grammatical rules commonly known, even though misinterpreted or not regarded in the first place as productively applicable, did influence the idea of good Hebrew. It is also with respect to such rules that the linguistic proficiency of Hebrew writers is to be judged.

Angel Sáenz-Badillos

Principles in Editing Medieval Texts

Textual criticism is a well-established science in the West, elaborated over many generations by recognised philologists, and has produced excellent results in the field of classical languages as well as in the editing of European texts. Nevertheless, most editors of medieval texts of Hebrew philology do not follow the criteria of classical scholarship but prefer to edit a single manuscript ("the best one, the most ancient one or the most complete one"), consigning the variant readings of the other manuscripts to the apparatus. This method would be considered as obsolete and therefore unacceptable by western text editors in all related fields. An alternative would be, not to prepare "eclectic" subjective editions of a text, but to present the results of a true philological study of all aspects of its textual transmission and text history, examining every variant reading in order to fix a text as near to the original as possible. The advantages of each of these methods are considered in this paper.

The nature and textual history of Hebrew philological texts of the Middle Ages are very similar to other texts published according to the classical criteria of text criticism: i.e. Greek or Latin texts, the

Septuagint, Romance texts, etc.). Even the best of Hebrew philological manuscripts include a high number of corruptions and mistakes introduced by the copists, in a conscious or unconscious way. Many examples taken from the history of these works show the high degree of alterations inserted in the text during the process of its transmission. Erroneous attributions, loss of significant parts of books, additions of every kind, reduced and clearly corrupt versions, etc., do not seem to sustain the theory of "the best manuscript", but rather would make it advisable in editing medieval texts on Hebrew philology to follow the methods applied in the science of text criticism by editors of European texts. The main principles of this science are enumerated and applied to the problems of these Hebrew philological texts.

Menaḥem Zevi Kaddari

Trends in the Study of Responsa Hebrew

One of the most wide-spread types of written Hebrew of the Middle Ages is the language of the Responsa literature. Its linguistic analysis may fill in lacuna in the the diachrony of Hebrew. Outlines of anticipated studies in the Responsa Hebrew are as follows: (1) Checking the alleged characteristics of Responsa Hebrew, as often found in literary-historical studies (e.g. its closeness to Mishnaic Hebrew, its ignoring syntactic agreement between head and complement). (2) Utilizing the computerized data-base at the Responsa Project (Bar-Ilan University), many morpho-syntactic queries can be formulized, so to add to the previous findings in this field. (3) Establishing the study of Responsa manuscripts (or even autographs), especially of the great authorities. (4) Building models of language analysis and description to be used by different scholars, so to provide comparable data. (5) Gathering isoglosses in the geographically variegated Responsa, for enabling the study of dialects in Medieval Hebrew. (6) Working out semantic fields in the Responsa language for utilizing them in diachronic

studies. (7) Explaining the changes in syntax and phraseology as internal or external processes. (8) With an eye to later Hebrew: new tools for describing the language (even of Modern Hebrew) may emerge from Responsa Hebrew studies.

* * *

Uzzi Ornan

The Basic Factors of a Hebrew Word

In this paper some main concepts and central terms of Hebrew and Semitic morphology are examined.

It is claimed that "the basic element" which was introduced by Ben-Hayyim (EJ vol. 8, "Hebrew Grammar") should be understood in either a narrow or a wide interpretation, and the first one is preferred.

We continue by examining the concepts *Formative*, *Portmanteau morph*, *root* (שורש), and *pattern* (משקל), and a new formal definition of Semitic languages is suggested accordingly.

The paper concludes with some remarks about the Hebrew terms which should be adopted.

Joshua Blau

The Academy of the Hebrew Language and the Arabic Language Academies

This paper analyses two Arabic papers of the late M.H. Ibrahim, from the University of Jordan, dealing with the Academy of the Hebrew Language and the teaching of Hebrew. It is interesting to read the analysis of an Arab scholar, who, against the background of the limited use of Arabic in teaching sciences in the universities, is duly impressed

by the extent of the use of Hebrew. Yet his papers, unfortunately, rely on secondary literature and, therefore, do not bring out in full relief the *main* difference in the history of these two Semitic tongues, viz. the revival of *spoken* Hebrew as against the renaissance of *literary* Arabic. Ibrahim's claim that the putative excessive use of loanwords in modern Hebrew (as if no loanwords existed in Modern Arabic!) seems to reflect the secret wish of making Hebrew a European language and is a part of the "Crusader" syndrome obtaining in the Arab public, according to which we are a foreign European growth in Arab lands. The second part of this paper contrasts the Arab academies with our institution. As a rule, we work along the same lines. Yet it is interesting to note that, whereas in our Academy and its predecessors scholars still belonging to the traditional society are almost absent, this is not the case in the Arab academies. This was, it seems, one of the main reasons that the Arab academies, especially the Egyptian institution, have not succeeded in planning a really new Arabic dictionary, whereas we have built the base of a modern scholarly historical lexicon.

Israel Ben-David

The Capacity of Grammatical Patterns to Generate Contextual and Pausal Forms in Biblical Hebrew

There are many verses in which we find a contradiction between accents and syntax on the one hand and vocalization on the other. Words which are in contextual position have in fact pausal forms, and, on the contrary, words which are in pausal position have contextual forms, such as Dt 6, 7: בְּיָתְךָ (בְּשִׁבְתְּךָ) וּבְלִכְתְּךָ (בְּדֶרֶךְ). Here the pausal form בְּיָתְךָ has *Pašta* (a grade III disjunctive accent or "Dux") although in contextual position, while בְּדֶרֶךְ, a contextual form with *Zaqef qaton* (a grade II disjunctive accent or "Rex"), is in pausal position.

Besides accentuation and syntax, there is another factor which determines contextual and pausal forms, although scholars did not recognize it, – the grammatical pattern of the word.

In this article there is a very short description of 33 grammatical patterns (out of at least 48) of contextual and pausal forms. They are divided into 6 classes. The highest frequency of pausal forms is found in class V – contextual *šēwa* plus *qamaš* as opposed to pausal *qamaš* plus *šēwa* (e.g. צִוְּהַ/צִוְּהָ, בָּרַךְ/בָּרָךְ, עֲמַךְ/עֲמָךְ). The ratio of contextual/pausal forms in this class is 428:136, i.e. 75.9%:24.1%. The Biblical pausal forms in this class serve as the ordinary forms in Mišnaic Hebrew, whether in context or pause.

Second in frequency are forms in class I – *šēwa* in context as opposed to a full vowel in pause (e.g. וְיָהִי/וְיֵהִי, יָכֹל/יָכֹלוּ, שָׁבַע/שָׁבַעוּ, בִּיתָהּ/בִּיתָהּ, יִשְׁבָּעוּ/יִשְׁבָּעוּ, קָלִי/קָלִי). Here the contextual/pausal ratio is 5332:855, i.e. 86.2%:13.8%. In Mišnaic Hebrew the 2nd person masculine pronominal suffix is always ךְּ, but besides this special case a full vowel in pause as opposed to *šēwa* in context is widespread in Mišnaic Hebrew, e.g. קָלִי, גִּנְגָבוּ. The pattern וְיָהִי/וְיֵהִי (the second pattern listed under class I) is not found in Mišnaic Hebrew, because the *waw* consecutive did not exist in Mišnaic Hebrew.

The class having the lowest frequency of pausal forms is class III – variations in vowels in open penultimate accented syllables (e.g. גִּבְּלָהּ/גִּבְּלָהּ, בִּיתָהּ/בִּיתָהּ, שָׁמַשׁ/שָׁמַשׁ, שָׁבַט/שָׁבַט), the ratio being 5865:56, i.e. 98.6%:0.9% (plus another 27 words or 0.5% in intermediate status). In this class, pausal forms have almost entirely disappeared from Mišnaic Hebrew, and such forms as חָרַט, עָרַב, יוֹשָׁבֵת are not found in it.

Patah/qamaš includes five separate patterns, e.g. עָפַע/עָפַע. Here the contextual/pausal ratio is 299:327, i.e. 47.8%:52.2%, as opposed to *patah/qamaš* in a closed penultimate accented syllable, where the ratio is 1250:0, i.e. 100%:0%. *Qamaš* in this pattern is the main sign of grade I disjunctive accents ("Emperors").

Shulamith Hareven

"Tristful Death and Warning Lights"

Reflections on the Language of the Israeli Press, 1948–1988

A random-sample comparison between the language of the Israeli press 40 years ago and today shows some definite stylistic changes. In the first years of the state, Biblical and Mishnaic idiom was prevalent and understood by readers, whereas contemporary usage avoids the idiom as archaic, scholarly, and no longer comprehensible to many. There was a notable paucity of vowel-letters in the spelling of 40 years ago; today spelling tends to be more phonetic and uses plene spelling (כתיב מלא) indiscriminately as a norm.

Modern two-word clichés of noun-and-adjective are often used as a single linguistic sign in journalese (as in "deafening explosion"), with little variation or originality; while influence of American colloquial idiom has made deep inroads into what is often a chimaeric translation, even in cases where Hebrew could provide a perfect equivalent.

Replacement of what was perhaps a traditional cliché by the modern one may signify a profound change in the common frame of reference, where knowledge of the Sources can no longer be taken for granted, and sometimes results in loss of some grammatical and syntactic forms hitherto characteristic of Hebrew as a normative system.

Headlines and text 40 years ago were heavily emotional in nature (e.g. "the country of murderers" for Germany, of "our government" – ממשלתנו, for "the government"). Contemporary press shows a clear preference for sociologically defined terms, presumably as more objective, thus using "the lower brackets" for what would have been "the poor" or "the needy" 40 years ago, or "housing solutions" instead of "homes".

Vocabulary is now much more extensive and differentiated than it was 40 years ago, and many innovations introduced by the Academy have been incorporated into the rapidly growing language. Spontaneous verbal codes proliferate, and affirm the role of modern Hebrew as a socializing factor, in which the press is highly influential.

Reuven Merkin

Chapters in the History of Modern Hebrew Lexicography

(Second in a Series of Articles)

Ben Yehuda's Dictionary

In the annals of modern Hebrew lexicography, Ben Yehuda's Dictionary is not the first scientific lexicographical compilation. It was preceded by the biblical dictionaries of Wilhelm Gesenius (1786–1842), the glossary of liturgical poetry compiled by Leopold Zunz (1794–1886) and the dictionaries of talmudic and midrashic literature of Jacob Levy (1819–1892) and Marcus Jastrow (1829–1903). All of these were "philological" dictionaries, however. The only comprehensive dictionary was Samuel Joseph Funn's *Ha'ozar*.

Ben Yehuda's was the first Hebrew-Hebrew dictionary not arranged according to roots. Publication of the 17 volumes of *A Complete Dictionary of Ancient and Modern Hebrew* extended over the fifty-year period 1908–59. Ben Yehuda lived to see the publication of only the first five volumes; the remainder were issued after his death in 1922.

Bialik severely criticized Ben Yehuda's Dictionary on two occasions in print (1908, 1932). Had Ben-Yehuda listened to Bialik, to this day we would not possess a comprehensive Hebrew dictionary edited in accordance with historical principles, on the order of the German Dictionary of the Brothers Grimm and the French Dictionary of Emile Littré.

Ben Yehuda's Dictionary has many deficiencies, for the most part objective, time-related deficiencies:

- 1) his most recent references are from the late nineteenth century;
- 2) the quantity of sources uncovered and published in recent generations exceeds all that were known in Ben Yehuda's day;
- 3) our knowledge of Hebrew and related languages has broadened and deepened in the last century;
- 4) Ben Yehuda drew his quotations of ancient Hebrew literature not from

manuscripts, but from printed texts, and these, moreover, were not even first printings;

5) in a great many instances, Ben Yehuda contented himself with documentation of a word, meaning or phrase solely from the period in which the word came into usage, and cited no documentary evidence from the later periods;

6) Ben Yehuda did not include the words of Greek, Roman or Persian origin which appear in the talmudic and midrashic literature, but his policy in this matter is inconsistent;

7) the references given for quotations make it difficult for the reader to locate the precise edition from which Ben Yehuda drew the material.

The development of lexicographical methods in our time, the computer age, makes the completion of Ben Yehuda's Dictionary – be it by the addition of supplementary volumes or by the writing of a new edition – not worthwhile.

Ben Yehuda's achievements in his dictionary: (1) he succeeded in carrying out a scientific project usually undertaken by academic institutions; (2) his dictionary is indisputable proof of the unity of the Hebrew Language; (3) Ben Yehuda elevated Hebrew lexicography to the high level of European lexicography and so doing set the standards for twentieth century Hebrew lexicography.

Menaḥem Zevi Kaddari

A Survey of Living Literary Hebrew

The launching of a comprehensive survey of Modern Hebrew, in all its registers, is urgently needed; practically, however, the literary language should be given preference in the first stages of the survey. Without it, description and in-depth study of contemporary literary Hebrew cannot be rescued from its impressionistic and haphazard practices. Since creating a comprehensive corpus for this survey is beyond the power of individual scholars, a well-trained team of linguists and students of

literature is required for its establishment; this project should be regarded as one of the more important tasks of modern Hebrew (Israeli) culture.

It is proposed that the boundaries of the corpus be the belles-lettres in the prose of the last fifty years (1940–1990) in Eretz-Yisrael – Israel. This means that journalese will not be included (although essays and literary pieces published in weekly supplements may be part of the corpus).

Pre-editing of the corpus will be required, e.g. for properly coding the spoken vernacular frequently occurring in dialogues and monologues (and even in the author's "interwoven speech"). This and other devices are important in making the corpus usable both for language descriptions of contemporary authors, and for providing differentiated language registers for future grammars of Modern Literary Hebrew.